vereniging

Oud Utrecht

Jaarboek 2004

Oud·Utrecht

vereniging

Oud·Utrecht

Jaarboek

Oud·Utrecht

2004

Het Jaarboek 2004 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht en Het Utrechts Archief.

Redactie:

Ria van der Eerden, Piet 't Hart, Huib Leeuwenberg, Hans Renes, Joost van der Spek, Mark Stafleu en Esther Tobé

Colofon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx en Anja Verlaat, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: PlantijnCasparie Utrecht

Fotowerk: Fotodienst van Het Utrechts Archief

© **Vereniging Oud-Utrecht**

ISBN 90-71108-23-6

inhoudsopgave

Arie de Groot en Kaj van Vliet
5 De Domtafelen. Nieuw licht op 'overoude tafelen' uit de Utrechtse Dom

Kees van Strien
41 In de ban van Belle. Nieuw licht op Belle van Zuylen

Fred Vogelzang
63 Een aarzelende machtsstrijd: IJsselstein tijdens de eerste patriotse opstand 1785-1788

F.G.M. (Frits) Broeyer
119 Progressiviteit in de studentenwereld: Utrecht 1848-1853

J.H. von Santen
151 De woelziekste gemeente van Nederland. Politiek in Wijk bij Duurstede 1848-1860

Bert Hogenkamp
193 Utrechters en de nieuwe media film en radio 1907-1940

Frans Storm van Leeuwen
227 Bekneld door het spoor. De spoorwegwerken in Utrecht 1935-1954

Th. A. M. Claerhoudt-van Helfteren
257 Kroniek over het jaar 2003

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel ca. 2000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.
De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt

- voor leden € 25
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 15
- voor huisgenootleden € 10

Meer informatie

www.oud-utrecht.nl of Secretaris Vereniging Oud-Utrecht, p/a Postbus 8518, 3503 RM Utrecht. Telefoon: 030 - 2313835. E-mail: oud-utrecht@catharijneconvent.nl

Witte vlekken

Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar onderzoek te verrichten dat uitmondt in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging.

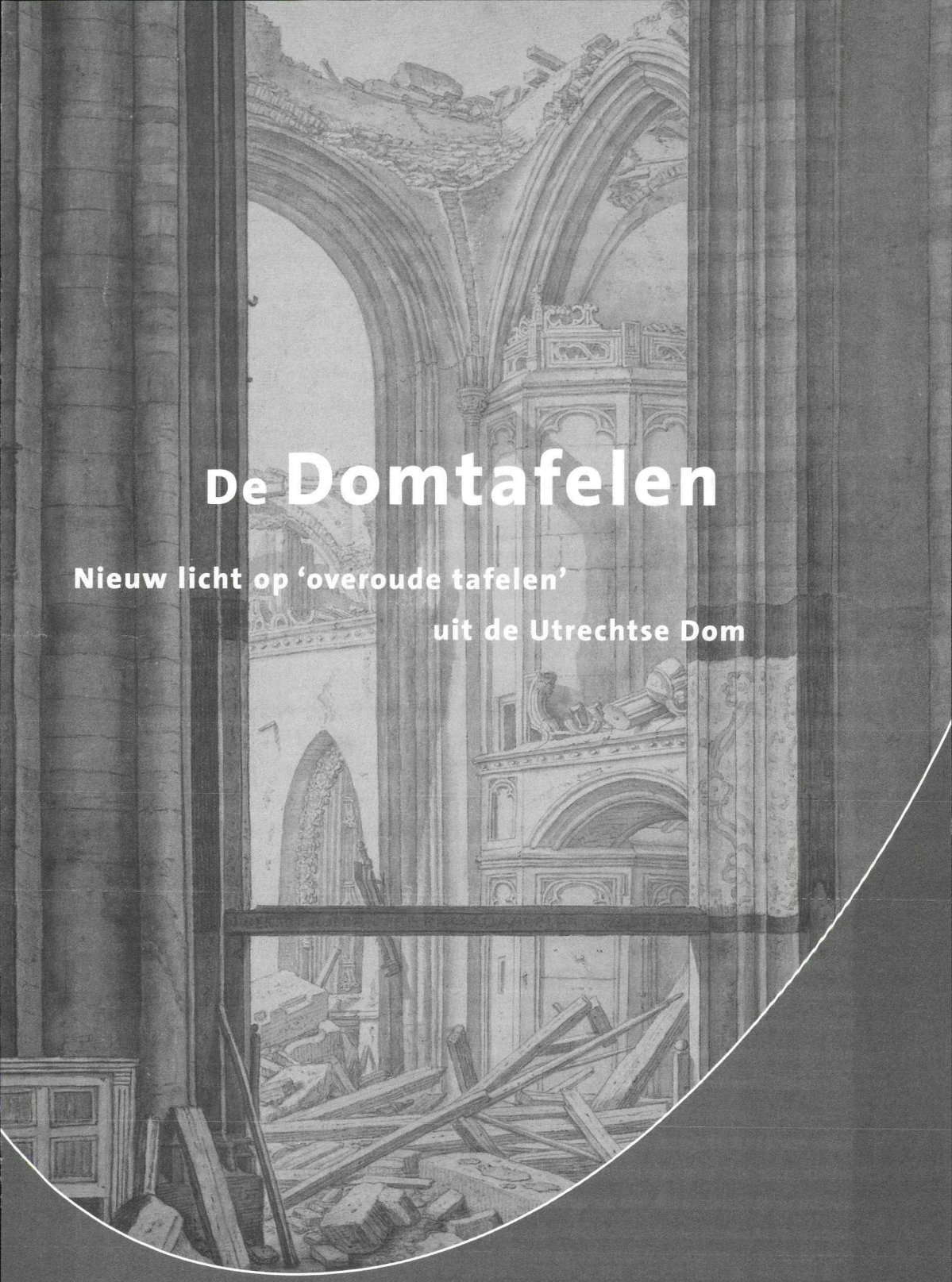

De Domtafelen

Nieuw licht op 'overoude tafelen' uit de Utrechtse Dom

Arie de Groot & Kaj van Vliet

Eeuwenlang werden bezoekers van de Utrechtse Dom geconfronteerd met wat zijn gaan heten de Overoude Tafelen of Domtafelen: twee houten borden waarop in dichtvorm kort en bondig de geschiedenis van de stad Utrecht en van de Domkerk zelf beschreven stond. Al in de 16de eeuw verschenen deze Latijnse verzen in druk. Bij de orkaan van 1674, die het schip van de Dom geheel deed instorten, zijn de borden vernield. Sindsdien kennen we de tekst van de Tafelen enkel nog uit de tweede hand. In 1913 verscheen een eerste uitgave in modern-wetenschappelijk verband door N.B. Tenhaeff, op basis van twee 15de-eeuwse handschriften. Inmiddels zijn er echter nog tal van andere optekeningen uit de 15de, 16de en 17de eeuw aan het licht gekomen. Reden voor een hernieuwde studie van deze interessante bron, plus een nieuwe editie met vertaling, dit mede in verband met het plan om de tekst van de beide Tafelen dit jaar, 750 jaar na de eerstesteenlegging van de gotische Dom, opnieuw een plaats in de kerk te geven.

Arie de Groot (1950) studeerde kunst- en architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in Nederlandse kerkbouw en kerkinrichting in de 16de/17de en 19de eeuw en publiceerde meermalen op dit gebied. Tevens schreef hij over Pieter Saenredam en Aernout van Buchel. Hij bereidt een proefschrift voor over de Utrechtse Dom in de 16de eeuw.

Kaj van Vliet (1967) studeerde middeleeuwse geschiedenis in Utrecht en Amsterdam en promoveerde in 2002 op een onderzoek naar de ontwikkeling van de oudste munsters en kapittels in het bisdom Utrecht. Hij verzorgde diverse publicaties over het middeleeuwse verleden van de stad Utrecht. Momenteel is hij als unitleider Inventarisatie en Indicering verbonden aan Het Utrechts Archief.

Inleiding

Onder de talrijke gebeeldhouwde en geschilderde opschriften en teksten die in de late Middeleeuwen in de Dom te zien en te lezen waren, namen de Domtafelen met bovenstaande – Latijnse – historieverzen over de stad en de kerk een prominente plaats in. Voor historisch geïnteresseerde bezoekers van de Dom waren deze teksten belangwekkend genoeg om ze volledig over te schrijven. Juan Cristóbal Calvete de Estrella († 1593), de Spaanse edelman en humanist, die in het gevolg van prins Filips II meereisde tijdens diens *blijde inkomst* van 1549 en op 3 en 4 oktober van dat jaar bij de plechtigheden in de Dom aanwezig was, drukte ze in zijn reisverslag *El felicissimo viaie d'el muy alto y muy poderoso Principe Don Phelippe* (1552) integraal af en gaf er een Spaanse vertaling en toelichting bij. [2] Ludovico Guicciardini (1523-1589) uit Florence publiceerde ze eveneens en wel in zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567), de eerste historisch-topografische beschrijving van de Nederlanden. [3] De Utrechtse historicus Aernout van Buchel (1565-1641) nam ze op in zijn verzamelhandschriften [4] en kort daarvoor had de jurist mr.

Plaatsbeschrijving en kroniek van de stad Utrecht

Alom bevloeid door de stroom van de Rijn, Holland,
Omsloten door de oceaan en de armen van de zee,
In dat land werd met nieuwe muren de stad Antonina[1]
In de tijd van Nero gebouwd.
Deze heeft het woeste Slavenvolk vernield en op dezelfde plaats
Werd daarna het nieuwe fort van de Wilten gesticht,
Met verheven torens, en dat heeft het volk van de Abrodieten vervolgens
Geheel en al geslecht en tot de grond toe neergehaald.
Hierop werd de burcht Traiectum met hoge muren
Gesticht door de christus vererende Franken; maar deze heeft
Het Deense gepeupel geheel in puin gelegd, waarbij het alle
Burgers en ook de geestelijken in één klap met het zwaard heeft gedood.
Tenslotte heeft bisschop Balderik[2] nieuwe muren gebouwd,
Die door de hulp van God nog steeds overeind staan.
Aldus is, werkelijk, van heel het Hollandse land
Utrecht de hoofdstad, tot op de dag van vandaag.

1. De burcht van Antonius. Bedoeld wordt de Romeinse tribuun Antonius, die ten tijde van de christenvervolgingen onder keizer Nero (54-68) uit Rome naar Germania zou zijn gevlucht en daar aan een burcht aan de Rijn zou hebben gesticht. Zie: Broer & De Bruijn 1997, 106-107.
2. Bisschop Balderik (917-975).

Cornelis Oem (ca. 1539-1599) hetzelfde gedaan.[5] Behalve de tekst van de verzen geven al deze beschrijvers ook enige informatie over het uiterlijk van de borden en de plaats in de kerk. In dit artikel komen eerst die laatste punten aan bod: hoe zagen de borden eruit, wanneer werden ze gemaakt en waar in de kerk hingen ze? Daarna zal worden ingegaan op de vorm en inhoud van de teksten, op de handschriften, edities en vertalingen waarin zij zijn overgeleverd en op de herkomst en datering. Tenslotte besteden we aandacht aan de vraag waar het jaartal *1254* voor de eerstesteenlegging van de gotische Dom vandaan komt en het veronderstelde verband met de Domtafelen. De nieuwe teksteditie en vertaling zijn als bijlage opgenomen.

De Domtafelen: uiterlijk, ouderdom en plaats in de kerk

Over het uiterlijk van de Domtafelen hebben we slechts summiere gegevens. Calvete de Estrella omschrijft ze als 'twee grote borden met enige verzen', die 'hangen aan de kapitelen van de twee pilaren die voor het koor staan, en wel zo hoog, dat men ze met

Kroniek en plaatsbeschrijving van de Utrechtse kerk

In de tijd van Dagobert[3], koning van de Franken,
Ziet, daar werd op deze grond hier gesticht
Vooreerst een fraaie kerk van St. Thomas in de nabijheid van de burcht
Traiectum, de kerk die het vreselijke Friezenvolk heeft verwoest;
Maar als eerste heeft bisschop heer Clemens[4] haar
Ter ere van St. Maarten later weer opgebouwd
In de tijd van de trage koning Childerik[5]; en deze kerk heeft
Bisschop Adelbold[6] afgebroken, waarop hij
Een nieuwe kerk heeft gesticht in de tijd van de eerste
Tot keizer gekozen Hendrik[7], welke een groep van twaalf
Bisschoppen tegelijk heeft ingezegend[8]; tenslotte is bisschop
Hendrik[9] begonnen om deze kerk van hem te vernieuwen
In de tijd van koning Willem.[10] Wie dan toch?
Wel, hij die vermaard was als graaf van Holland.

3. Koning Dagobert I (623-639).
4. Willibrord, aartsbisschop van de Friezen met Utrecht als zetel (695-739).
5. Dit is onjuist: Willibrord kwam in 695 naar Utrecht, in de tijd van de Frankische koning Childebert III (694-711). Zijn voorganger Childerik II overleed al in 675. Zie: Broer & De Bruijn 1995, 38.
6. Bisschop Adelbold (1010-1026).
7. Hendrik II, koning van het Duitse rijk (1002-1024), keizer (1014-1024).
8. 26 juni 1023.
9. Bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267).
10. Willem II, graaf van Holland (1234-1256), koning van het Duitse rijk (1247-1256).

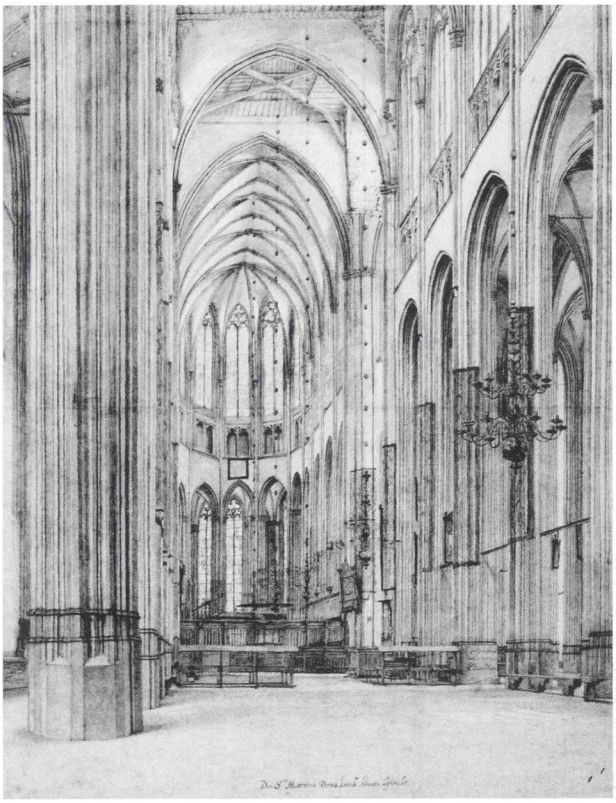

Het schip en het koor van de Dom, gezien naar het oosten. Tekening door Pieter Saenredam, 1636. HUA, collectie Beeld, nr. 28594.

moeite kan lezen. De vorm van de letters is weliswaar groot en mooi, maar door ouderdom versleten 1.[6] Daarna geeft hij de tekst van de borden, waarvan het eerste rechts en het tweede links hangt.

Guicciardini – die al in de 16de eeuw ervan werd beschuldigd voor zijn *Descrittione* het werk van Calvete te hebben geplunderd – geeft een sterk gelijkende beschrijving, maar heeft de borden mogelijk wel zelf gezien, want hij vermeldt als extra gegeven dat het om *houten* borden gaat en spreekt niet over de kapitelen waaraan ze zouden hangen.[7]

De slijtage aan de letters, die ook door hem wordt genoemd, moet in 1574 zijn verholpen. In 1573 en 1574 liet het Domkapittel een aantal tekst- en wapenborden in de kerk opknappen: successievelijk de wapenborden van het Gulden Vlies in het koor en de keizerlijke wapenborden (alle uit 1546), een bord over St. Maarten dat in de sacristie werd bewaard, een memoriebord voor bisschop David van Bourgondië († 1496) in het noordtransept en verder nog 'twee borden hangende in't cruyswerck'.[8] Het kan bijna niet anders dan dat met die laatste twee de beide Domtafelen bedoeld zijn. In elk geval zijn sedertdien geen klachten over de slechte leesbaarheid meer bekend. Van Buchel heeft het er niet over; hij vermeldt wel iets anders, namelijk dat de titels boven beide tafels in rode letters ('minio') zijn geschreven.[9]

In 1549 moeten de borden bijna tachtig jaar oud zijn geweest. De fabriekrekeningen van de Dom van het boekjaar 1471/72 bevatten twee uitgavenposten die sinds lang met de Domtafels in verband zijn gebracht, en er is geen aanleiding dat verband in twijfel te trekken. De ene post vermeldt de betaling van 10 stuivers aan de schilder Gysbert van Heumen 'van een groot berdt te schrijven, dat hanght aen een pijlre', de andere betreft de uitgave van 20 stuivers 'voor het schilderen en maken van een nieuw bord met oude verzen, dat hangt aan een pilaar in het midden van de kerk (...), dat later door een andere schilder nog eens is verbeterd'.[10] Het is mogelijk dat de eerstgenoemde post slaat op

het in de tweede post genoemde verbeterwerk en dat de twee posten samen dus op slechts één Domtafel betrekking hebben. Maar de fabriekrekeningen bevatten zoveel ongespecificeerde verzamelposten dat het verbeteren van de belettering van het ene bord en de leverantie van het hout voor het andere bord evengoed daarin verstopt kunnen zijn. Hoe dit ook zij, we gaan er vooralsnog van uit dat beide Domtafelen in of omstreeks 1471 nieuw zijn gemaakt.

Tot zover strekken de concrete gegevens over uiterlijk en datering van de borden. Uit wat we weten van andere borden en tekstschilderingen kunnen we ons beeld echter nog iets aanvullen. Zo mogen we ervan uitgaan, dat de letters zoals in de 15de eeuw gebruikelijk in gotisch minuskelschrift waren uitgevoerd. Uit dat lastig leesbare schrift laten zich ook sommige vergissingen verklaren die in de overgeleverde afschriften voorkomen. Enkele tekstborden uit omstreeks 1600 die nu nog in de Jacobikerk aanwezig zijn,[11] geven ondanks het iets latere schrifttype een goede indruk van hoe we ons de Domtafelen moeten voorstellen: rechthoekig van vorm met een eenvoudige lijst, staand formaat, de versregels in zwarte letters, misschien met de hoofdletters in de regels maar in elk geval met de titels erboven in rood. De borden in de Jacobikerk kunnen ook een indicatie geven voor de afmetingen van de Domtafelen, die weliswaar minder regels telden, maar opvielen door hun grote letters. We zullen moeten denken aan een formaat van zeker 2 bij 1,50 à 1,75 m.

Volgens de 16de-eeuwse beschrijvers hingen de borden aan twee pijlers vóór het koor, dat wil zeggen in de kruising (viering) van de kerk. De rekeningen van 1471 spreken over 'een pijlre', resp. een zuil of pilaar in het midden van de kerk ('ad columpnam in medio ecclesie'). Daarmee is niet de kruising bedoeld maar het middenschip (de

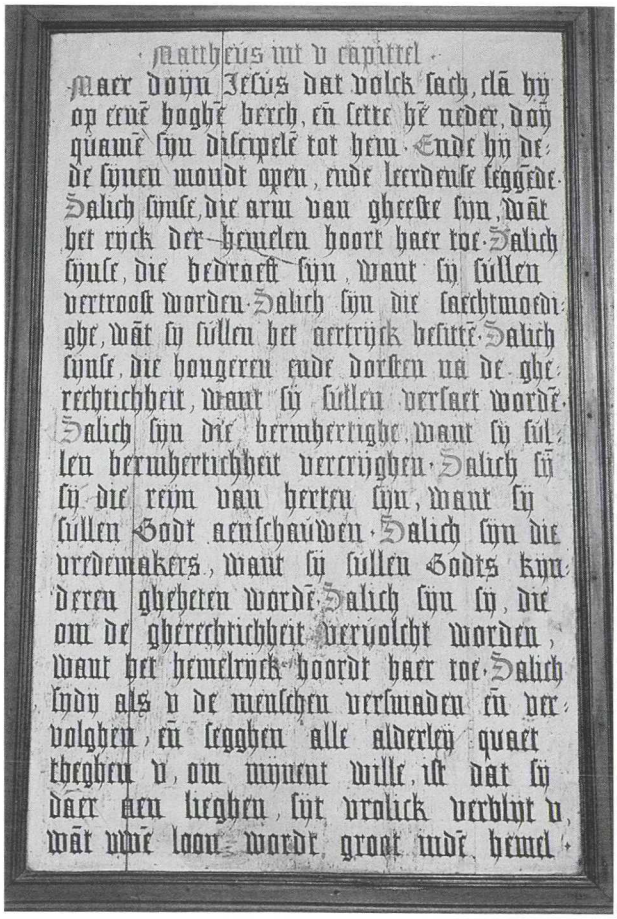
Matthevs int v capittel
Maer doyn Jesvs dat volck sach, clā hy op eenē hoghē berch, ēn sette hē neder, daē quāmē syn discipelē tot hem. Ende hy deede synen mondt open, ende leerdense seggende. Salich synse, die arm van gheeste syn, wāt het ryck der hemelen hoort haer toe. Salich synse, die bedroeft syn, want sy sullen vertroost worden. Salich syn die sachtmoedighe, wāt sy sullen het aertryck besitte. Salich synse, die hongeren ende dorsten na de ghe-rechtichheit, want sy sullen verset wordē. Salich syn die bermhertighe, want sy sullen bermhertichheit vercrighen. Salich sy sy die reyn van herten syn, want sy sullen Godt aenschauwen. Salich syn die vredemakers, want sy sullen Godts kynderen gheheten wordē. Salich syn sy, die om de gherechtichheit vervolcht worden, want het hemelryck hoordt haer toe. Salich sydy als v de menschen verswaden ēn vervolghen, ēn seggheu alle alderley quaet theghen v, om myneut wille, ist dat sy daer aen lieghen, syt vrolick verblyt v, wāt vwē loon wordt groot indē hemel.

Tekstbord met de Zaligsprekingen, ca. 1600. Utrecht, Jacobikerk (noorderzijbeuk). Foto: Arie de Groot.

'middelkerke' in het Oudnederlands), dat wil zeggen de middenbeuk van het oude romaanse schip dat toen grotendeels nog overeind stond. Deze locatie moet echter een tijdelijke oplossing zijn geweest en kan hooguit geduurd hebben tot het moment dat, na de voltooiing van het gotische transept in 1480, het romaanse schip werd gesloopt. We mogen aannemen, dat de Domtafelen toen naar het kruisingsvak zijn overgebracht, net zoals in die tijd het orgel vanuit de romaanse westbouw naar het noordtransept werd verplaatst.

Na het verbod op de katholieke godsdienst in 1580, vermoedelijk bij de herinrichting van de kerk voor de gereformeerden in 1586, zijn de Domtafelen nogmaals verhuisd. In de 17de eeuw hingen zij aan het westeinde van het gotische schip, vlakbij het westportaal, hetzij aan weerskanten daarvan, hetzij – wat het meest logisch lijkt – aan de twee eerste schippijlers. [12] Daar zijn ze blijven hangen tot 1674, toen ze bij de tornado van 1 augustus [13] verloren zijn gegaan. [14]

De situering in het kruisingsvak behoeft nadere beschouwing, niet alleen omdat de borden voor die plaats moeten zijn gemaakt en de langste tijd van hun bestaan daar hebben gehangen, maar ook omdat het aannemelijk is dat hun voorgangers eveneens daar te zien zijn geweest. Want zeker is dat de teksten veel ouder waren dan hun dragers uit 1471: 'een nieuw bord met oude verzen', zegt een van de rekeningposten uit dat jaar.

Over de exacte localisering in het kruisingsvak geven de 16de-eeuwse beschrijvingen geen uitsluitsel. Calvete de Estrella en Guicciardini melden slechts dat Tafel I – over de stad Utrecht – aan de rechterkant hing en Tafel II – over de kerk – aan de linkerkant. We nemen aan dat zij dit bedoelden als gezien vanuit het schip met het gezicht naar het koor, en dat klopt met de notitie van Cornelis Oem, dat het eerste bord aan de zuidzijde hing en het tweede aan de noordkant. [15] Later, toen de Domtafelen naar de westzijde van het schip waren verplaatst, was dat precies andersom. [16]

Het schip van de Dom na de tornado van 1674, gezien vanuit de noordbeuk. Tekening door Herman Saftleven, 1674. HUA, collectie Beeld, nr. 28634.

Blijft over de vraag of de borden aan de twee oostelijke óf aan de twee westelijke kruisingspijlers hingen. De eerste optie lijkt het meest voor de hand te liggen, maar stuit bij nader inzien op bezwaren. Tussen de oostelijke kruisingspijlers was namelijk het doksaal gebouwd, dat in het kruisingsvak naar voren en vermoedelijk ook naar opzij uitsprong, waardoor er tot een hoogte van 4 à 5 meter nauwelijks ruimte geweest kan zijn voor tekstborden van enig formaat. Een hogere positie (zoals Calvete suggereert) komt echter evenmin in aanmerking, omdat daar heiligenbeelden waren aangebracht, zowel aan de westzijde van de pijlers als aan de noord-, resp. zuidkant, dat wil zeggen boven het doksaal. [17] Alleen aan de kant van de koorzijbeuken boden deze pijlers nog wel de nodige ruimte, maar zo'n van de kruising en van elkaar afgewende plaatsing is voor de borden niet erg waarschijnlijk.

De beide westelijke kruisingspijlers hadden eveneens heiligenbeelden, maar tot midden 16de eeuw alleen aan de noord- en zuidzijde (d.w.z. aan de kant van het middenschip), en het benedengedeelte was er onbezet. Deze pijlers moeten dus voldoende ruimte voor grote borden hebben gehad, en daarom nemen wij aan dat de Domtafelen daar waren aangebracht.

Volgens Calvete de Estrella – Guicciardini heeft dit niet overgenomen – zouden de borden hoog hebben gehangen 'aan de kapitelen'. De kapitelen van alle vier kruisingspijlers zitten echter zeer hoog, op 24 m, direct onder de grote bogen van de viering; die situering is voor de borden ondenkbaar. Lager zittende kapitelen – op 12 m hoogte – komen wel in de zijbeuken voor, maar zoals gezegd is ook die plaats niet waarschijnlijk. Aannemelijker is, dat Calvete de uitspringende kraagstenen bedoelde waarop de pijlerbeelden stonden. Misschien had hij bij die kraagstenen haken gezien waarmee de borden aan één kant aan de pijlers waren verankerd. De Domtafelen kunnen dan bijna ter hoogte van de beelden hebben gehangen, en wel daarnaast, aan de oostzijde. Vanwege de vorm van de pijlers – een ronde kern omgeven door slanke colonnetten – zullen ze niet recht op het oosten gericht zijn geweest, maar iets gedraaid naar het midden van de kruising. Op de tekeningen die Pieter Saenredam (1597-1665) in 1636 in de Dom maakte, zien we allerlei andere borden in een dergelijke positie.

Na 1550 kregen de westelijke kruisingspijlers ook aan de oostzijde beelden. [18] Uit Saenredams tekening van het transept van de Dom blijkt dat de tapijtschildering die behoorde bij het nieuwe beeld aan de zuidwestelijke pijler (op de tekening centraal op de voorgrond) opvallend hoger was aangebracht dan de andere tapijtschilderingen in het schip en het transept. [19] Wellicht hield die hogere positie verband met de Domtafelen. Op deze tekening is onder de tapijtschildering (uit ca. 1566) en boven het ruggeschot van de pijlerbank (uit 1619) nog juist een stuk van de achterkant van een bord te zien, precies op de plek en in de positie die wij ons voorstellen voor de Domtafelen. Wanneer Van Buchel niet expliciet had vermeld dat de Domtafelen in zijn tijd bij het westportaal hingen, dan hadden we dit bord als Tafel I kunnen identificeren.

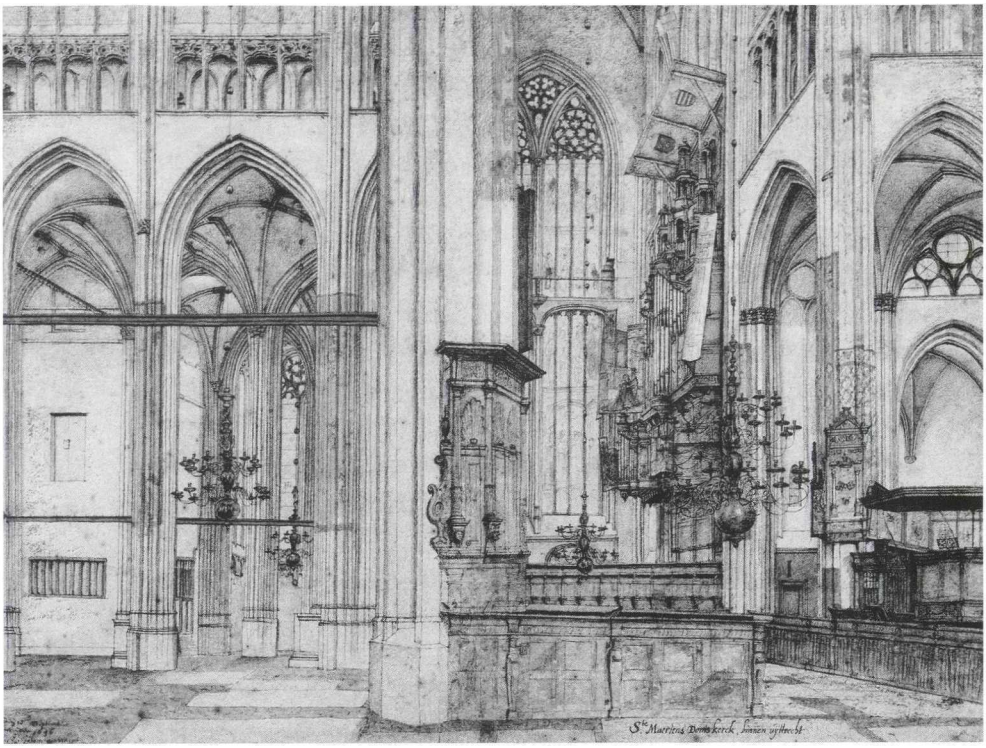

Het schip en het transept van de Dom, gezien van zuid naar noord. Tekening door Pieter Saenredam, 1636. HUA, collectie Beeld, nr. 28595.

De hier gereconstrueerde situering vertoont opmerkelijke overeenkomst met die in de voormalige Mariakerk. Daar zag men op de westelijke kruisingspijlers de bekende historieverzen over de stichting en de bouw van de kerk en de moord op bisschop Koenraad, die vanaf de 15de eeuw meermalen werden afgeschreven en gepubliceerd en die in de 17de eeuw door Saenredam werden vereeuwigd. [20] Ook daar bevond zich de eerste tekst op de zuidelijke en de tweede op de noordelijke pijler. Zij waren echter niet op borden geschilderd maar direct op het pijleroppervlak aangebracht, vermoedelijk als inscripties.

Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen, dat dat laatste in de Dom ook het geval is geweest en dat de historieverzen oorspronkelijk in het oppervlak van de romaanse westelijke kruisingspijlers waren gegrift. Dan moeten bij de afbraak van die pijlers voor de bouw (vanaf 1469/70) van de gotische kruisingspijlers ook de inscripties verloren zijn gegaan en waren tekstborden nodig om de oude versregels op de nieuwe pijlers te laten terugkeren. Die nieuwe pijlers hadden immers geen vlakken die geschikt waren voor dergelijke grote inscripties.

Bovenstaande hypothese zou kunnen verklaren, waarom in of rond 1471 nieuwe borden 'met oude verzen' werden gemaakt, maar ook waarom er zoveel afschriften juist uit de tweede helft van de 15de eeuw stammen. Het verdwijnen van de inscripties vanwege

Het middenschip van de Mariakerk, gezien naar het westen, met de verzen van de stichtingslegende van de kerk op de beide kruisingspijlers. Schilderij door Pieter Saenredam, 1638. Hamburger Kunsthalle, inv.nr. 412.

de afbraak van de romaanse kruisingspijlers moet schriftelijke vastlegging noodzakelijk hebben gemaakt. Geen bewijs voor de hypothese maar in dit verband wel curieus is, dat Aernout van Buchel een eeuw later bij zijn eigen afschrift van de Domtafelen opmerkte dat de verzen het waard zouden zijn om 'in steen gebeiteld' aan het nageslacht te worden overgeleverd. [21]

De functie van de borden

De hypothese dat de oorspronkelijke Domtafelen aan de westelijke kruisingspijlers van de romaanse Dom waren aangebracht, opent verrassende perspectieven. In de romaanse Dom maakte het kruisingsvak deel uit van het koor; het vormde het laagkoor, zoals thans, na de laatste restauratie, ten dele weer het geval is in de Pieterskerk. In de Dom moet die situatie hebben bestaan totdat in de eerste helft van de 14de eeuw het nieuwe gotische koor (toen nog opgetrokken zonder de hoge lichtbeuk) in gebruik werd genomen. Omdat wij ervan uitgaan dat de Domtafelen in hun oudste vorm in ieder geval van vóór 1321 dateren – waarover dadelijk meer -, impliceert dit dat de teksten, aan de koorzijde van de pijlers aangebracht, niet gericht waren op een in historie geïnteresseerd publiek dat de Dom bezocht, maar allereerst en bovenal op de Domkanunniken zelf, op de bisschop en op alle anderen die gerechtigd waren in het koor plaats te nemen. De oorsprong van de stad en van de Domkerk werd hen zo permanent voor

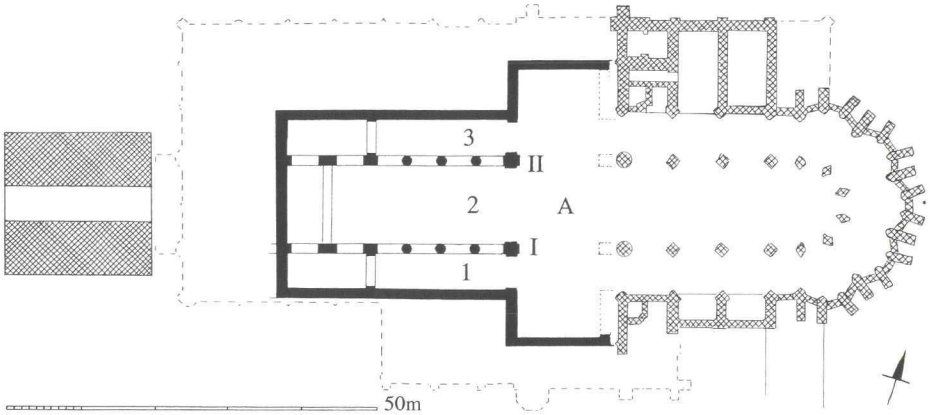

Plattegrond van de Dom in het midden van de 15de eeuw (reconstructie).
Legenda: Zwart: het romaanse schip en transept (vorm en positie van zuilen en pijlers hypothetisch). Gearceerd: het gotische koor en de Domtoren. A: kruising = laagkoor van de romaanse Dom. I en II: Domtafelen I en II op de romaanse kruisingspijlers. 1: zuidbeuk met graf bisschop Balderik. 2: middenschip met graf bisschop Adelbold. 3: noordbeuk met graf bisschop Hendrik van Vianden. Tekening: Arie de Groot.

ogen gesteld. De gerichtheid van de teksten op het kapittel veranderde niet, toen de pijlers met de Domtafelen door de bouw van de gotische Dom buiten het koor kwamen te staan.

Maar er is meer. De teksten gaan niet alleen over de historie van de stad en van de kerk, zij memoreren ook de grondleggers van de medio 13de eeuw actuele situatie: bisschop Balderik als bouwer van de nog bestaande stad, bisschop Hendrik van Vianden als initiator van de ingezette nieuwbouw van de (gotische) Dom. Nu is het opmerkelijk dat de Domtafelen zich min of meer in de nabijheid van de graven van deze bisschoppen bevonden: Balderik († 975) lag in de zuiderzijbeuk nabij de deur naar het kapittelhuis, Hendrik van Vianden werd in 1267 begraven in de noorderzijbeuk. [22] Bovendien lag in het middenschip het graf van Adelbold († 1026), de in Tafel II vóór Hendrik gememo-

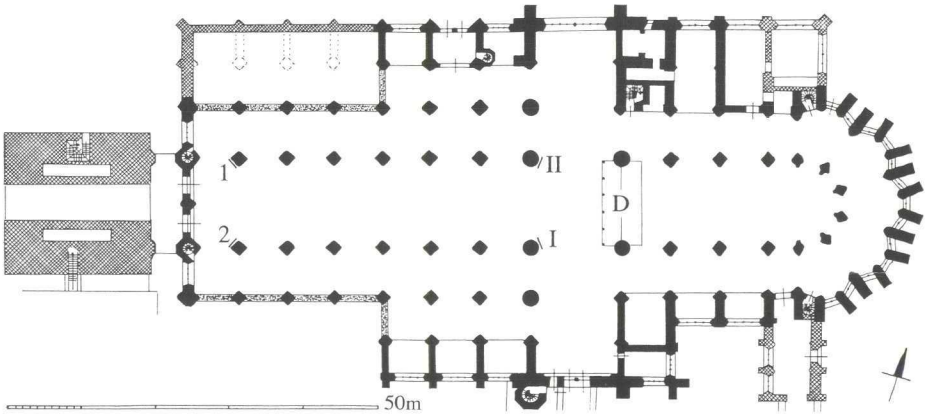

Plattegrond van de Dom in het midden van de 16de eeuw (reconstructie).
Legenda: D: doksaal. I en II: Domtafelen I en II aan de gotische kruisingspijlers. 1 en 2: locatie van de Domtafelen I en II in de 17de eeuw. Tekening: Arie de Groot.

reerde bouwheer van de romaanse Dom.[23] Wie in de latere 13de eeuw vanuit het koor het oog liet glijden van Tafel I naar Tafel II, richtte zijn blik dus ook op de graven van deze stichters, precies in de volgorde waarin zij in de Domtafelen werden genoemd.

Na de voltooiing van het transept in 1480 moeten de nieuwe houten Domtafelen aan de nieuwe gotische kruisingspijlers zijn gehangen. Vanwege de verdere afbraak van het romaanse schip werden echter tezelfdertijd de graven van Balderik, Hendrik van Vianden en andere bisschoppen geruimd en naar de kooromgang overgebracht.[24] Het verband met de Domtafelen is daardoor letterlijk uit het zicht geraakt.

Na 1580 – het einde van de Dom als kathedraal – is de betekenis van de Tafelen nog verder teloorgegaan. Zij bevonden zich voortaan in een 'gereformeerde' kerk. Wat overbleef was hun waarde als historisch document, als curiosum, een waarde die voor de 16de-eeuwse beschrijvers vaststond, maar door latere historici steeds lager werd ingeschat.[25] De verplaatsing van de borden naar het westeinde van het schip, het minst aanzienlijke en – behalve als doorloop – minst gebruikte deel van de Dom, weerspiegelt hun afgenomen belang.

Vergelijkbare borden en teksten in andere kerken

De Dom is een van de drie Utrechtse kerken waarvan bekend is dat er teksten waren aangebracht over de stichtings- en bouwgeschiedenis en over de stichters. De andere twee zijn de Mariakerk met de al genoemde historieverzen op de kruisingspijlers en de Pieterskerk met het memoriebord voor bisschop Bernold, dat in zijn 17de-eeuwse vorm thans nog bestaat.

In de Mariakerk leek de situatie het meeste op die in de Dom en de Dom zal hier als voorbeeld hebben gediend, eerder dan andersom. Onbekend is wanneer de historieverzen, waarvan het eerste handelde over de kerkstichting en het tweede over de moord op de kerkstichter bisschop Koenraad († 1099), op de pijlers waren aangebracht. De oudste overlevering van de teksten dateert uit de 15de eeuw.[26] Wanneer de opschriften ouder waren dan 1421, wat een serieuze mogelijkheid is, dan mag hier een samenhang met het stichtersgraf verondersteld worden, want het graf moet tot die tijd op het laagkoor in de kruising hebben gelegen; daarna werd het naar het in 1421 gewijde gotische koor overgebracht.[27]

In de Pieterskerk was het verband tussen tekstbord en stichtersgraf, ook daar in de kruising gelegen, evident. In de Latijnse verzen, waarvan de oudste overlevering uit ca. 1400 dateert, staat bisschop Bernold († 1054) centraal; aan de stichting van de Pieterskerk is alleen een apart vierregelig onderschrift gewijd. Niettemin wordt Bernold in de verzen en werd hij op het grafmonument en in een destijds boven de triomfboog gesitueerde schildering uit 1490 nadrukkelijk als kerkenstichter gepresenteerd.[28]

Ondanks alle accentverschillen vertoonden de historieverzen in de drie Utrechtse kerken opvallende overeenkomsten, met name in hun situering aan de westkant van het

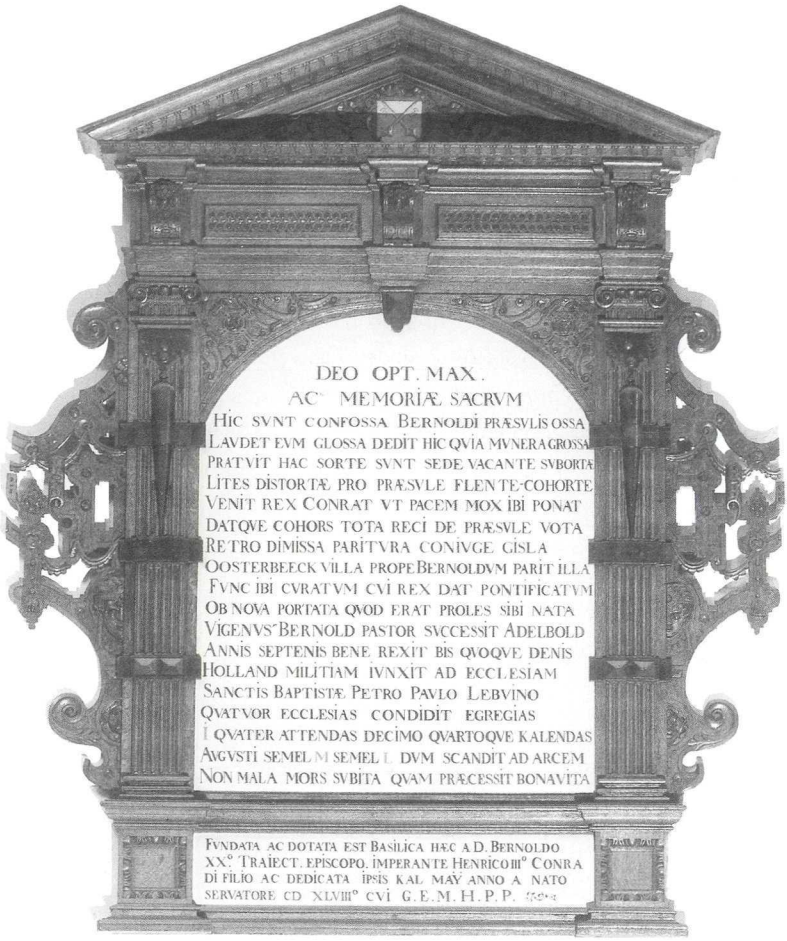

Het zogenaamde Bernoldbord uit de Pieterskerk, tegenwoordig bewaard in de noordbeuk van de kerk. Het bord in zijn huidige vorm dateert uit 1603 en werd gemaakt als vervanging van een ouder bord dat was vernield door soldaten die in de kerk waren gelegerd. Foto: Fotodienst HUA, 2004.

oorspronkelijke laagkoor. De teksten waren allereerst voor de kanunniken bestemd, hetgeen trouwens voor de meeste teksten in de kapittelkerken gold en wat behalve in de situering ook tot uiting kwam in het gebruik van het Latijn. Ze maakten – wellicht ook in de Mariakerk – oorspronkelijk deel uit van de koorinrichting en moeten gezien worden in samenhang met de graven van de stichters.

Uitgebreide historieverzen als in de Utrechtse kerken kennen wij verder alleen in de Plechelmuskerk te Oldenzaal. In de sacristie aldaar bevond zich vroeger een bord met een twaalfregelig Latijns gedicht waarin bisschop Balderik als stichter van het kapittel (954) werd geëerd. Inhoudelijk leek het het meest op het Bernold-bord in de Pieterskerk. Vermoedelijk hoorde dit bord bij Balderiks graf dat in 1481, na overbrenging vanuit Utrecht van een deel van zijn gebeente, in de kerk was aangelegd. [29] Enkele latere voorbeelden vinden in een aantal in de 17de eeuw herbouwde, gereformeerde kerken in

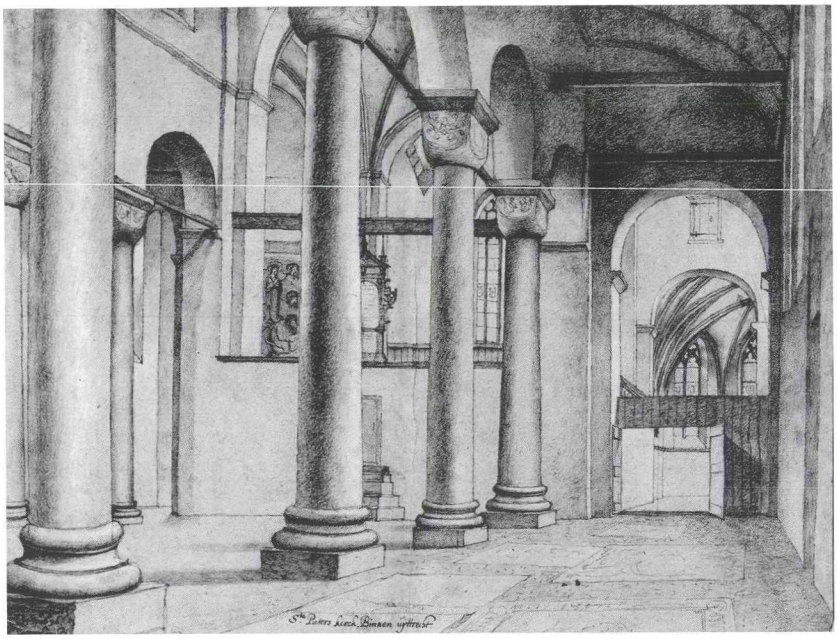

De zuidelijke zijbeuk van de Pieterskerk, gezien naar het oosten. Tussen de zuilen door is de muur te zien die het laagkoor van de kerk afsloot en waarop het 'Bernold-bord' uit 1603 was geplaatst. Tekening door Pieter Saenredam, 1636. HUA, collectie Beeld, nr. 28603.

Noord-Holland (Broek in Waterland, Edam, De Rijp, Schermerhorn).

Er waren in laatmiddeleeuwse kerken veel meer opschriften, tekstschilderingen en tekstborden van allerlei soort aanwezig dan meestal gedacht wordt, de talrijke inscripties op graven, epitafen en memorietafels nog buiten beschouwing gelaten. Verreweg de meeste zijn echter verloren gegaan. Uit hetgeen de tijd wel heeft doorstaan kunnen we opmaken, dat teksten met betrekking tot de stichting en bouw van kerken een oud en wijdverbreid verschijnsel zijn geweest.[30] Een zeer vroeg voorbeeld in onze streken vormt de Clematius-inscriptie in de St. Ursulakerk te Keulen. Daarin verklaart de Romeinse senator Clematius (ca. 400) op zijn kosten en op zijn grond ter ere van Ursula en haar maagden de basiliek vanaf de fundamenten te hebben herbouwd overeenkomstig een gedane gelofte.[31]

Latere gedenkstenen en inscripties bleven bewaard in Hildesheim (St. Michael, 1010), Neuss (St. Quirinus, 1209), Parijs (Nôtre-Dame, 1257), Ulm (Münster, 1377), Bern (Münster, 1421) en Neurenberg (St. Lorenz, 1439-1477), om een aantal West-Europese voorbeelden te noemen.[32] De twee gedenkstenen in de Utrechtse Domtoren (1321, 1321-1382) horen eveneens in dit rijtje thuis.[33] Vanaf de late Middeleeuwen kwamen bovendien geschilderde teksten met bouwdata veelvuldig voor op muren, gewelven, balken en andere onderdelen van de kerk, en ook op borden.

Het betreft in al deze voorbeelden echter steeds teksten die zijn aangebracht bij gelegenheid van de eerstesteenlegging of de voltooiing van de bouw of ter herinnering aan

een andere specifieke gebeurtenis, zoals een wijding of een brand. De Utrechtse tekstborden, die in dichtvorm en soms ook als verdichtsel terugblikken op oorsprong, stichting en geschiedenis van kerk en kapittel en op de persoon van de stichter, vormen een categorie apart, een categorie die vooralsnog zeldzamer lijkt en nader onderzoek verdient.

Nadere analyse van de tekst: vorm en inhoud

Naar de vorm gezien zijn de Domtafelen te karakteriseren als een elegisch distichon. Metrisch gezien bieden de Latijnse verzen, zestien verzen in de eerste strofe en veertien in de tweede, namelijk een consequente afwisseling van hexameters en pentameters. Deze dichtvorm stamt uit de Oudheid maar werd ook in de Middeleeuwen veel beoefend.

Vergelijking van de verschillende handschriften waarin de tekst is overgeleverd, leert dat beide strofen waren voorzien van een opschrift of, zo men wil, titel. Boven de eerste strofe vinden we reeds in het oudste handschrift het opschrift: *Topographia et chronographia civitatis Traiectensis*. Blijkens twee latere handschriften, waaronder de *Monumenta* van Van Buchel, kende de tweede strofe een vergelijkbaar opschrift, te weten: *Chronographia et topographia ecclesie Traiectensis*. Volgens Van Buchel stonden de opschriften in rode letters boven de verzen vermeld.[34]

Deze opschriften benadrukken de tweeledige opzet van het gedicht: een kroniek en plaatsbeschrijving van enerzijds de *civitas Traiectensis*, waarmee behalve de stad Utrecht ook de burcht Traiectum wordt bedoeld, en anderzijds de *ecclesia Traiectensis*, de Utrechtse kerk, hier te lezen als de Utrechtse Dom of St. Maartenskerk. De plaatsing van de Tafelen op de beide westelijke kruisingspijlers, met de eerste strofe op de zuidelijke en de tweede op de noordelijke pijler, bracht deze opzet als tweeluik ook fysiek tot uitdrukking.

De eerste strofe beschrijft in kort bestek de lotgevallen van de Utrechtse burcht. Deze werd gesticht in de tijd van keizer Nero (54-68), daarna meerdere keren verwoest, maar steeds opnieuw herbouwd, eerst door de Wilten, vervolgens door de Franken en ten derde male, nadat de burcht en zijn bewoners aan de Denen (de Noormannen) ten prooi waren gevallen, door bisschop Balderik (917-975).

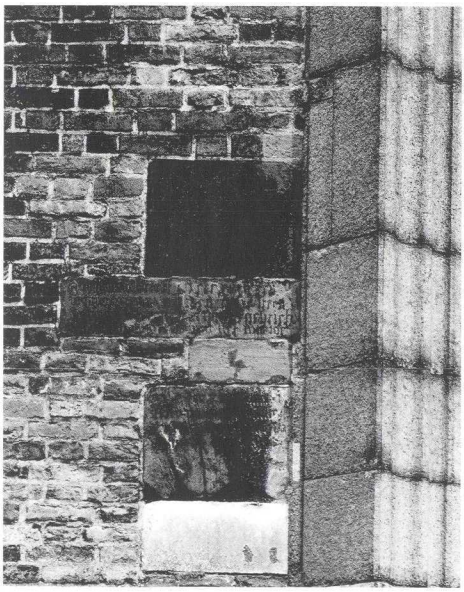

De fundatiesteen van de Domtoren uit 1321 (onder) en de steen ter gelegenheid van de voltooiing van de toren in 1382 (boven), ingemetseld in de westelijke muur van de Domtoren, ter linker zijde van de doorgang. HUA, collectie Beeld, nr. 52953.

Balderiks muren dan zouden daarna steeds hebben standgehouden, dus tot in de tijd waarin de Tafelen werden opgeschreven, waarbij Utrecht was uitgegroeid tot hoofdstad van 'werkelijk heel het Hollandse land'.
Daarna volgt in tweede strofe een kleine kroniek van de St. Maartenskerk, de Utrechtse kathedraal. Deze begint bij het St. Thomaskerkje dat ten tijde van de Frankische koning Dagobert (623-639) bij de burcht Traiectum werd gesticht. Verwoest door het vreselijke ('atrox') volk van de Friezen, werd dit kerkje door bisschop Clemens, oftewel Willibrord (695-739), opnieuw opgebouwd en gewijd aan St. Maarten. Later had deze kerk moeten wijken voor de nieuwe Dom van bisschop Adelbold, feestelijk gewijd door maar liefst twaalf bisschoppen (1023), waarna tenslotte bisschop Hendrik (1249-1267) ten tijde van Willem II, graaf van Holland (1234-1256) en koning van het Duitse rijk (1247-1256), een aanvang had gemaakt met de vernieuwing van de Dom – een referentie aan de eerste-steenlegging voor de herbouw van de Dom in gotische stijl anno 1254.

Wat bij nadere bestudering van de beide Tafelen opvalt, is de nadruk die wordt gelegd op de continuïteit in de historie van de Utrechtse burcht en de St. Maartenskerk. Hoe vaak ook verwoest of afgebroken, steeds werden zij op dezelfde plaats herbouwd. Dit wordt onderstreept door het gebruik van termen als 'ibidem' (r. 5) en 'hinc' (r. 9) in de eerste strofe en 'abinde' (r. 8) in de tweede. Nog krachtiger is de formulering aan het begin van de tweede strofe 'in isto presenti fundo' (r. 1-2).[35] Aldus wordt de oorsprong van de stad Utrecht in één doorgaande beweging teruggevoerd tot de tijd van keizer Nero, slechts enkele decennia na de geboorte van Christus, terwijl de stichting van de Utrechtse kerk wordt verbonden met koning Dagobert, heerser van de Franken, die in de eerste strofe worden opgevoerd als *christicoli*, vereerders van Christus.
Die christelijke signatuur ligt ook besloten in de benaming die de Domtafelen aan de eerste stad of burcht geven: Antonina. Deze naam verwijst naar de Romeinse tribuun Antonius, die, zoals we in de *Chronographia* van Jan Beke (ca. 1350) kunnen lezen[36], tijdens de eerste christenvervolgingen onder Nero uit Rome moest vluchten, naar het noorden van het Romeinse rijk trok en daar een vesting bouwde langs de Rijn ter plaatse van de latere burcht Traiectum. Ervan uitgaande dat de Domtafelen al bestonden toen Beke aan zijn kroniek werkte – over de datering van de Tafelen dadelijk meer – vormen zij de oudste bron voor deze Antonina-overlevering, die ook na Beke nog herhaalde malen in de Utrechtse historiografie opduikt.[37] De naam Traiectum, die blijkens eigentijdse bronnen al in de Romeinse tijd als aanduiding voor het Utrechtse castellum werd gebruikt[38], blijft in de tekst van de Domtafelen voorbehouden aan de burcht zoals die door de Franken werd gebouwd.
Een andere boodschap die in de Domtafelen doorklinkt betreft het primaat van de St. Maartenskerk als eerste en oudste kerk van de stad. Die claim spreekt niet alleen uit de verbinding tussen de door Willibrord gebouwde St. Maartenskerk en het oudere, Frankische St. Thomaskerkje, maar vooral ook uit de bewering dat Willibrord 'prior', als

eerste, met de bouw van de St. Maartenskerk zou zijn begonnen. Over die andere kerk die Willibrord na zijn wijding tot aartsbisschop van de Friezen in 695 binnen de muren van het Utrechtse castellum bouwde, de St. Salvatorkerk, wordt hier met geen woord gerept, maar impliciet wordt hier gesteld dat de bouw van die kerk dus later was dan die van de St. Maartenskerk. Daarmee gaan de Domtafelen een stap verder dan de eigentijdse bronnen, die ons op dit punt in het ongewisse laten. [39]

Vanaf de 13de eeuw zien we hoe niet alleen in de Domtafelen maar ook op andere plaatsen in de Utrechtse geschiedschrijving de positie van de St. Maartenskerk als oudste en eerste Utrechtse kerk met de nodige stelligheid wordt geponeerd, waarbij indirect steeds de voorrangspositie van deze kerk ten opzichte van de andere Utrechtse kapittelkerken, die van St. Salvator in het bijzonder, wordt onderstreept. Heel begrijpelijk wanneer we zien dat die andere kapittelkerken in Utrecht, veel meer dan in andere bisdommen, van oudsher een nogal sterke positie hadden ingenomen ten opzichte van het kathedraalkapittel.

Voor alles treft bij lezing van de Tafelen echter het onmiskenbaar Hollandocentrisch perspectief. *Hollandia*, dat vormt het kader waarbinnen de historie van stad en kerk zich afspeelt, vanaf de eerste tot de laatste regel. Het meest nadrukkelijk is die notie aanwezig in de eerste strofe, die besluit met Utrecht als 'hoofdstad van werkelijk heel het Hollandse land'. Maar ook het einde van de tweede strofe grijpt hierop terug, wanneer de bouw van Hendriks nieuwe kerk wordt verbonden met de regering van koning Willem II, die toch vermaard was als graaf van Holland.

De typering van Utrecht als hoofdstad van Holland treft des te meer, wanneer we weten dat Utrecht in vroegere eeuwen dikwijls als *civitas Fresiae* of *Fresiae urbs* werd aangeduid, hoofdstad van Friesland. [40] Friesland heeft hier nog de oude, vroegmiddeleeuwse betekenis als landsnaam voor de hele kuststreek vanaf het Zwin tot de Lauwers, dus inclusief Holland en Zeeland, een betekenis die door de opkomst van het graafschap Holland in de tweede helft van de 11de eeuw geleidelijk in onbruik raakte. In die tijd werd Holland de benaming voor het graafschap tussen Maas en Vlie, zij het zonder West-Friesland, dat zich tot ver in de 13de eeuw aan de macht van de graaf bleef onttrekken. [41] Onder invloed van de voortgaande expansie van de macht van het Hollandse gravenhuis zien we hoe vanaf de 13de eeuw ook Utrecht wel tot Holland wordt gerekend. Het vroegste voorbeeld daarvan is te vinden in de *De proprietatibus rerum* van de Engelse geleerde Bartholomeus Anglicus, een encyclopedisch werk uit de jaren dertig van de 13de eeuw, dat later in de Middeleeuwen een grote verspreiding kende en in diverse volkstalen werd vertaald. Bij zijn beschrijving van de provincie Holland, dat wordt omgrensd door Friesland, Brabant, Vlaanderen en de Noordzee, noemt deze auteur Utrecht als 'civitas capitalis'. Deze passage werd later, in het midden van de 14de eeuw, dankbaar door Jan Beke gebruikt bij het schrijven van het eerste hoofdstuk van zijn *Chronographia*. [42] Ook daar treedt Utrecht naar voren als hoofdstad van Holland. Beke kende echter ook de Domtafelen, waarin we dus een soortgelijke

aanduiding vinden.[43] Binnen de groep van Utrechtse bronnen vormen de Domtafelen derhalve de oudste overlevering volgens welke Utrecht als hoofdstad van Holland wordt genoemd.

Het mag duidelijk zijn dat deze opmerkelijke gezichtspunten belangrijke aanknopingspunten bieden voor het dateren en het bepalen van het ontstaansmilieu van de Domtafelen. Alvorens hier nader op in te gaan, is het echter van belang om eerst een goed inzicht te krijgen in de handschriftelijke overlevering van deze bron.

Overlevering, editie en vertaling

Waar de originele borden sinds 1674 ontbreken, zijn we voor de tekst van de Domtafelen aangewezen op de diverse optekeningen uit de tijd daarvóór. Na hernieuwd bronnenonderzoek kunnen we vaststellen dat het hierbij om een negental optekeningen gaat, waarvan zeven in handschrift en twee in druk.[44] Op twee na berusten alle handschriften in Het Utrechts Archief en de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Ook van de beide drukwerken bevinden zich exemplaren bij deze instellingen.

Het oudste handschrift (A) dateert uit het midden van de 15de eeuw en is te vinden in een verzamelhandschrift met afschriften van diverse, meest theologische teksten, afkomstig uit het Utrechtse regulierenklooster.[45] Dit handschrift geeft alleen de eerste strofe, over de Utrechtse burcht. Aan te nemen valt dat deze versie door een Utrechtse hand werd opgetekend, mogelijk direct naar de inscriptie in de Domkerk.

Incompleet is ook handschrift B, waarin weliswaar ook de tweede strofe is opgenomen, maar enkel de eerste vijf regels.[46] Het betreft hier een codex uit de tweede helft van de 15de eeuw met de *Chronographia*, de bekende kroniek van Jan Beke uit het midden van de 14de eeuw, gevolgd door de *Continuatio* V en een verder vervolg tot in 1456. De tekst van de Domtafelen is door een andere hand uit de 15de eeuw toegevoegd op het titelblad, dat naast enkele eigendomskenmerken uit de 15de en 17de eeuw ook een deel van de tekst van de fundatiesteen van de Domtoren bevat.[47] Blijkens een notitie door de kopiïst bovenaan het titelblad werd deze codex door kanunnik Bernardus de Delle

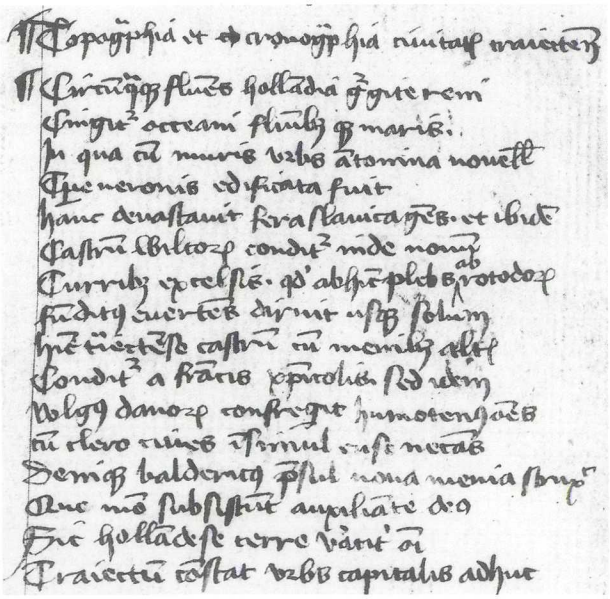

Het oudst bewaarde afschrift van de Domtafelen (eerste strofe), midden 15de eeuw (handschift A). UBU, hs. 386, f. 239r.

geschonken aan zijn kapittel, het St. Martinikapittel te Emmerik. Het sterfjaar van deze Bernard van Delle, het jaar 1492, dat eveneens op deze titelpagina staat vermeld, kan worden beschouwd als datum ante quem voor het ontstaan van de codex en het afschrift van de Domtafelen. [48]

De oudste volledige overlevering van de Domtafelen is te vinden in een afschrift van de *Hollandse kroniek* van Jan Gerbrandszoon van Leiden (C), eveneens uit de tweede helft van de 15de eeuw. [49] Het betreft hier de eerste redactie van de *Hollandse kroniek*, totstandgekomen in de jaren 1467-1469. [50] De kopiïst heeft de tekst van de beide Tafelen geïnterpoleerd in de kroniek, waarbij hij deze laat voorafgaan door een datering van de herbouw van de Utrechtse Dom door Hendrik van Vianden in 1254 en volgen door een korte opsomming van de belangrijkste relieken aldaar. [51]

Een opvallende gelijkenis met dit handschrift vertoont het afschrift door Willem van Berchen (D). [52] Dit afschrift is te vinden op de laatste bladzijde van een kleine kroniek over de vroegste geschiedenis van het graafschap Holland-Zeeland, een werkje dat hij in de jaren vóór zijn overlijden in 1481 zou hebben geschreven. [53] De sterke overeenkomst met handschrift C wekt de indruk dat Willem van Berchen zich bij zijn weergave van de Domtafelen direct of indirect op dit handschrift heeft gebaseerd. [54]

Uit de 16de en vroege 17de eeuw staat ons een vijftal optekeningen ter beschikking, die aan het begin van dit artikel alle reeds ter sprake zijn gekomen bij de beschrijving van de uitvoering en de plaats van de borden in de kerk. Het betreft enerzijds de beide in druk verschenen werken *El felicissimo viaie d'el muy alto y muy poderoso Principe Don Phelippe* van Juan Cristóbal Calvete de Estrella uit 1552 (E) en de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Ludovico Guicciardini uit 1567 (F), anderzijds de handschriftelijke optekeningen van Cornelis Oem (G) en van Aernout van Buchel in het eerste deel van diens *Commentarius rerum quotidiarum* (H) en in zijn *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa* (I). [55] Zoals eerder opgemerkt, moet Calvete de Estrella de Tafelen zelf hebben gezien en opgetekend bij de blijde intocht van prins Filips in Utrecht begin oktober

Het oudst bewaarde volledige afschrift van de Domtafelen, ca. 1467-1469 (handschrift C). Foto: Stadtbibliothek Trier, hs. 1288/79, 4°, f. 88v.

1549. Ook Guicciardini zal Utrecht persoonlijk hebben bezocht, maar bij zijn weergave van de Domtafelen blijkt hij zich bijna volledig op de uitgave van Calvete de Estrella te hebben verlaten. [56] Het afschrift van Oem staat geheel op zichzelf en werd omstreeks 1580 door hem vervaardigd naar de originele borden in de Domkerk. [57] De totstandkoming van het genoemde deel van Van Buchels *Commentarius* valt te dateren in de jaren 1588-1599, de passage met de Domtafelen als zodanig omstreeks 1592. Zijn *Monumenta* stamt grotendeels uit de jaren tussen 1610 en 1620 en dat mag ook voor zijn beschrijving van de Domtafelen worden aangenomen. Ongetwijfeld kende Van Buchel de borden uit eigen waarneming maar bij zijn weergave van de tekst valt op dat de versies van de *Commentarius* en de *Monumenta* nauwelijks van elkaar verschillen en dat deze bovendien op veel plaatsen dezelfde varianten vertonen als bij Calvete de Estrella en Guicciardini. [58] Dat wekt de indruk dat Van Buchel zich in dezen voor een belangrijk deel op hun werk heeft gebaseerd. Zeker is dat hij het werk van de laatste goed heeft gekend.

Tot slot van dit overzicht zij nog gewezen op de oudste Nederlandse vertaling van de Domtafelen van de hand van Jacobus Franszoon Cortgeen van der Goude. Deze berijmde vertaling is terug te vinden in zijn *Stichtsche cleyne chronicke*, die in 1605 in druk verscheen. [59]

Overzien we dit geheel, dan kunnen we vaststellen dat van de negen beschikbare overleveringen uit de periode tussen het midden van de 15de eeuw en 1674, er vier (A, E, G, I) op eigen waarneming van de beide borden in de Domkerk teruggaan. Voor B, C en H is dit niet zeker, terwijl D direct of indirect lijkt gebaseerd op C en F een kopie is van E.

Vervolgens kan worden vastgesteld dat in ieder geval A en wellicht ook B en C anterieur zijn aan de vervanging van de oorspronkelijke inscriptie door de twee houten borden in 1471. De andere optekeningen zijn alle van later datum, waarbij enkele onjuistheden in E wellicht zijn te verklaren uit de verminderde leesbaarheid van de borden in het midden van de 16de eeuw, vermoedelijk de reden voor de opknapbeurt van 1574. Opmerkelijk is dat uit de periode van na 1620 geen nieuwe optekeningen meer bekend zijn. De toenemende verspreiding in druk – denk vooral aan de vele herdrukken van het werk van Guicciardini die in de 17de eeuw op de Nederlandse markt verschenen – heeft daarbij zeker een rol gespeeld.

Met dat al bieden A, B en C de beste mogelijkheden voor een correcte editie. Omdat alleen C de volledige tekst bevat, is dit handschrift als basis gekozen voor de editie. Dit ondanks het feit dat C vermoedelijk niet direct naar het origineel is opgetekend. Daar waar A en B beide een andere lezing geven dan C, is hieraan dan ook de voorkeur gegeven. [60] Jammer genoeg ontbreken in C de beide opschriften. Voor de eerste strofe kan dat gemis worden aangevuld uit A, voor de tweede strofe staan ons alleen de latere handschriften G en I ter beschikking. Voorts hebben wij in het kritisch apparaat ook de varianten van E en I opgenomen, aangezien deze in latere publicaties veelvuldig als bron zijn aangehaald. [61]

Daarmee biedt deze editie een betere weergave van de oorspronkelijke tekst dan die van N.B. Tenhaeff uit 1913.[62] Ook Tenhaeff maakte gebruik van A en B maar moest voor het vervolg van de tweede strofe terugvallen op de eerdere uitgave door Van Asch van Wijck uit 1838, die voor dit gedeelte de oudere gedrukte versies van Calvete de Estrella en Guicciardini raadpleegde, alsmede een niet nader omschreven afschrift dat destijds ten stadhuize werd bewaard.[63] Daarenboven is hier ook een nieuwe Nederlandse vertaling bijgevoegd.[64]

Herkomst en datering

De herkomst van de Domtafelen wordt gezocht in kringen van het Utrechtse Domkapittel. Zoals eerder vastgesteld legt de tweede strofe sterk de nadruk op de positie van de St. Maartenskerk als eerste en oudste kerk van Utrecht. Daarmee sluit deze naadloos aan bij de pogingen die het Domkapittel in de late Middeleeuwen heeft ondernomen om haar voorrangspositie als kathedraalkerk ten opzichte van de andere Utrechtse kapittels te versterken.[65] Maar ook de oorspronkelijke situering van de Tafelen aan de westelijke kruisingspijlers in de kerk – en dit is in de oudere literatuur nog onvoldoende gezien – geeft steun aan de gedachte om de herkomst van de Tafelen in het Domkapittel zelf te zoeken. Zoals hierboven uiteengezet, reikte het koor van de Domkanunniken in de tweede helft van de 13de en de vroege 14de eeuw tot in het transept en vormden deze pijlers dus de westelijke afsluiting daarvan. De tafels maakten daarmee deel uit van de koorinrichting en waren dus primair bedoeld voor de kanunniken zelf, als middel om de identiteit van de eigen gemeenschap te versterken.

Waar het de datering van de Tafelen betreft, lopen de opvattingen uiteen. Waar de vroegste afschriften en vermeldingen van de Tafelen niet verder teruggaan dan tot het midden van de 15de eeuw, kan de ouderdom alleen op basis van de inhoud ervan nader worden bepaald. Duidelijk is dat de tekst dateert van na de aanvang van de herbouw van de Dom door Hendrik van Vianden. Volgens latere overlevering vond de eerstesteenlegging voor de bouw van het nieuwe gotische koor plaats in 1254, één jaar na de grote stadsbrand waarbij ook een deel van de Domkerk werd beschadigd.[66] De uiterste *datum post quem* ligt echter besloten in de twee laatste regels van de tweede strofe, waarin de aanvang van deze herbouw wordt geplaatst in de tijd van koning Willem ('regis Wilhelmi tempore'), die beroemd *was* ('erat') als graaf van Holland. Het bestuur van Willem II was bij de vervaardiging van de Tafelen dus reeds verleden tijd. Zoals bekend kwam Willem II in 1256 op ongelukkige wijze om het leven bij een expeditie tegen de West-Friezen, om precies te zijn op 28 januari.

Tenhaeff veronderstelde destijds dat de Tafelen pas konden zijn totstandgekomen nadat de herbouw van de Dom enigermate was voltooid. Daarnaast wees hij op de verheerlijking van Holland die de beide strofen kenmerkte. Derhalve meende hij het ontstaan van de Tafelen te mogen plaatsen in de jaren na 1274, in de tijd dat de invloed van

de graaf van Holland in Utrecht zeer dominant werd; zij dienden als eerbetoon aan graaf Floris V (1256-1296), zoon en opvolger van Willem II. Omdat elect Jan van Nassau, die zichzelf in 1288 als *fundator* van de nieuwe Dom presenteert, in de Domtafelen nergens wordt genoemd, moesten zij bovendien van vóór 1288 dateren.[67] Deze datering werd echter weldra aangevochten door H.P. Coster, die in zijn proefschrift over de kroniek van Beke de aandacht vestigde op de sterke overeenkomsten van deze kroniek met de Domtafelen wat betreft de 'urbs Antonina' en het idee van Utrecht als onderdeel van Holland. Daarmee zouden de Tafelen volgens Coster tot de geschiedschrijving uit de eerste helft van de 14de eeuw behoren. Ouder dan het begin van de 14de eeuw waren zij stellig niet.[68]

Op het standpunt van Coster valt echter het een en ander af te dingen. Zoals eerder al aan de orde kwam, komen we al voor het midden van de 13de eeuw een beschrijving van Utrecht als hoofdstad van Holland tegen en was het deze beschrijving die later door Beke werd gebruikt. Een datering van de Tafelen vóór het begin van de 14de eeuw behoort dus wel degelijk tot de mogelijkheden. Frappant is bovendien dat, zoals ook Tenhaeff al heeft opgemerkt, het begin van de bouw van de Domtoren in 1321 niet in de Domtafelen wordt vermeld, hetgeen bij een ontstaan later in de 14de eeuw toch zeker voor de hand hebben gelegen.[69]

Wanneer we dit jaar als *datum ante quem* aanvaarden, blijft over de vraag op grond waarvan we de totstandkoming van de Tafelen binnen het vastgestelde tijdvak tussen 1256 en 1321 nog exacter zouden kunnen bepalen. Tenhaeff richtte zich daarbij enerzijds op de voortgang van de bouw van de nieuwe gotische kerk en anderzijds op de conjunctuur in de politieke verhoudingen tussen Utrecht en Holland. Dat de invloed van Holland in het Utrechtse in de jaren na 1274 bijzonder groot was, zal niemand willen bestrijden, maar het probleem is dat datzelfde met evenveel, zo niet meer recht kan worden beweerd voor andere jaren in de genoemde periode. Dat geldt in het bijzonder voor het begin van de 14de eeuw, toen de Utrechtse bisschopsstaf eerst in handen kwam van Gwijde van Avesnes (1301-1317), nota bene een broer van de graaf van Holland, en vervolgens van Frederik van Sierck (1317-1322), al evenzeer een zetbaas van de graaf. Waar elect Jan van Nassau nog als een onmachtige opponent van Floris V gold, opereerden de twee laatstgenoemden van meet af aan als vertegenwoordigers van de Hollandse belangen. Het episcopaat van Gwijde van Avesnes lijkt ook om een andere reden een geschikte periode voor de totstandkoming van de Domtafelen. Juist in die tijd werd immers de laatste hand gelegd aan de voorlopige voltooiing van het gotische koor, een passend moment om het werk aan de herbouw van de Domkerk als historisch feit in de kerk present te stellen.[70]

Bij nadere beschouwing kleven aan een datering van de Tafelen in dit episcopaat echter toch enige bezwaren. Zo is een dergelijke datering moeilijk in overeenstemming te brengen met onze eerdere veronderstelling dat de teksten van de Tafelen in eerste

instantie op de westelijke kruisingspijlers van de Romaanse kerk werden aangebracht. Van deze pijlers was begin 14de eeuw immers bekend dat ze in de nabije toekomst zouden moeten wijken voor de bouw van de gotische kerk. Een tweede bezwaar is dat de naam van bisschop Gwijde in de verzen van de Tafelen niet wordt genoemd. Om dezelfde reden viel voor Tenhaeff ook de periode van hernieuwde bouwactiviteit onder elect Jan van Nassau af: ook de naam van deze elect, ofschoon in verschillende oorkonden als *fundator* van de nieuwe kerk genoemd [71], komt niet in de Tafelen voor. Wie wel met naam en toenaam aan het slot van de verzen wordt genoemd is bisschop Hendrik van Vianden. En daarmee rijst de vraag of de verzen niet toch reeds onder zijn bestuur een plaats in de kerk hebben gekregen.

Dat het werk aan de nieuwe kerk aan het eind van zijn episcopaat nog niet al te hard was opgeschoten, lijkt ons, in tegenstelling tot Tenhaeff, geen belemmering. Dat Hendrik een aanvang had gemaakt met de nieuwbouw, was immers reden genoeg voor een eervolle vermelding en dat hij inderdaad de eerste steen had gelegd staat wel vast. De vraag is of een datering in de tijd van Hendrik van Vianden ook te verdedigen valt in het licht van de verhoudingen tussen Utrecht en Holland. Daartoe zullen we ons wat meer in het verloop van zijn bestuur moeten verdiepen, niet alleen in de periode na de dood van Willem II in 1256 – hierboven als *datum post quem* bestempeld – maar ook in de jaren daaraan voorafgaand.

Hendrik van Vianden, zo kunnen we vaststellen, had zijn bisschopszetel in hoge mate te danken aan Roomskoning Willem II. Na het overlijden van bisschop Otto III, een oom van Willem II, in maart 1249 bemoeide de jonge koning zich intensief met de opvolging om zo de greep van Holland op het Utrechtse bisdom te behouden. Daarnaast genoot Hendrik de steun van de invloedrijke Keulse aartsbisschop Koenraad van Hochstaden (1238-1261), die een verwant van hem was en met wie hij als proost van de Keulse Dom goede contacten onderhield. De Utrechtse kapittels hadden hun keus echter laten vallen op Gozewijn van Randerath, de proost van St. Jan. Zowel de paus als koning Willem II weigerden echter zijn kandidatuur te aanvaarden. De paus verklaarde de verkiezing ongeldig en wees de Utrechtse bisschopszetel eigenmachtig aan Hendrik van Vianden toe, die door Willem II onmiddellijk als elect werd erkend. De kandidaat van de Utrechtse kapittels wist echter van geen wijken en pas nadat de kwestie in 1250 op een synode in Luik onder voorzitterschap van een pauselijk legaat opnieuw in het nadeel van Gozewijn was beslecht, kon Hendrik, vergezeld van de koning, in Utrecht zijn opwachting maken. [72] Twee jaar later zou hij de bisschopswijding ontvangen. [73]

In de jaren van zijn koningschap (1247-1256) heeft Willem II de stad maar liefst achtmaal bezocht, waarvan vijfmaal in de jaren na de verkiezing van Hendrik van Vianden – een frequentie die sinds keizer Hendrik V begin 12de eeuw niet meer was voorgekomen. [74] Al in de winter van 1249, toen hij de stad op uitnodiging van zijn oom bisschop Otto III bezocht, had Willem II het burgerschap van de stad Utrecht ontvangen. Tijdens datzelf-

de bezoek had hij door de aankoop van een groot stuk grond en de schenking van een grote som geld de stoot gegeven voor de bouw van een nieuw klooster voor de Utrechtse dominicanen.[75] Ook andere Utrechtse instellingen, zoals de Utrechtse kapittels, de St. Paulusabdij en het Duitse huis werden door hem begunstigd, evenals de burgers van de stad, aan wie hij bij zijn bezoek in juni 1252 een belangrijk privilege schonk. In datzelfde jaar bemiddelde hij samen met de Keulse aartsbisschop in de hevige twist van Hendrik van Vianden met Gijsbrecht IV van Amstel en enkele andere bisschoppelijke ministerialen, die met steun van de graaf van Gelre de strijd hadden aangebonden met hun heer.

De goede contacten met de Roomskoning liepen echter ernstige schade op in de zomer of het najaar van 1255, toen de koning bij een bezoek aan de Utrechtse Mariakerk een steen naar zijn hoofd kreeg geslingerd. De koning was woedend en dreigde korte metten te maken met de stad als de boosdoener niet spoedig aan hem zou worden uitgeleverd. Omdat zijn aandacht de maanden daarna geheel werd opgeëist door de strijd tegen de West-Friezen, bleven concrete maatregelen voorlopig uit. Maar ook nadat hij in januari 1256 onverwacht was gesneuveld in deze strijd, bleven de verhoudingen tussen Holland en Utrecht hevig verstoord. Terwijl Van Amstel en een aantal andere ministerialen aan Hollandse zijde meestreden, zocht de bisschop de steun van de stad. Ondertussen was het bestuur over het graafschap Holland in handen gekomen van Willems broer Floris, die de voogdij kreeg toegewezen over Willems minderjarige opvolger Floris V. Het duurde twee jaar eer er een einde kwam aan het conflict met Holland en Van Amstel en de verschillende partijen overeenstemming bereikten over een vredesakkoord, de zogenaamde vrede van Bodegraven. Daarbij werd onder meer bepaald dat de stad een bedrag van 1500 mark aan Holland moest betalen om de misdaad tegen Roomskoning Willem II te vergoeden en dat de bisschop een som van 1000 pond ontving van Gijsbrecht van Amstel, die hem bovendien samen met zijn medestrijders barrevoets en in boetekleed gehuld in de Utrechtse Dom om vergeving moest vragen.[76] De bouw van een bisschoppelijke burcht in Vreeland aan de Vecht, vermoedelijk begonnen in hetzelfde jaar 1257, moest ervoor zorgen dat een nieuwe opstand van de zijde van Van Amstel tegen de bisschop in de toekomst zou worden voorkomen.[77]

In de jaren na 1257 wordt de politiek van bisschop Hendrik vooral gekenmerkt door herhaalde strijd met de graaf van Gelre, die eerst in de zomer van 1261 werd beeïndigd. Van Amstel toonde zich in deze jaren loyaal aan de bisschop en leverde een actieve bijdrage aan de strijd tegen Gelre. De verhouding met Holland lijkt goed en daarin komt geen verandering wanneer Floris de Voogd in maart 1258 sneuvelt op een toernooi in Antwerpen en de voogdij in handen komt van zijn zuster Aleid, weduwe van Jan van Avesnes. Veel bijzonderheden uit de jaren van haar bestuur zijn er niet bekend, maar het is opmerkelijk dat de Utrechtse bisschop op haar verzoek verschillende oorkonden heeft uitgevaardigd ten behoeve van bijvoorbeeld het door haar broer Willem II gestichte klooster Koningsveld bij Delft en het Heilige Geesthuis aldaar.[78] Omgekeerd

bevestigde Aleid kort na haar aantreden twee tolprivileges die haar broers Willem II en Floris de Voogd aan de Utrechtse St. Paulusabdij en het Duits Huis hadden verleend. [79] Een aantal Hollandse edelen was echter ontevreden over haar bestuur en riep de hulp in van haar oom graaf Otto II, die Aleid en haar aanhangers in januari 1263 een zware nederlaag toebracht bij Reimerswaal en daarna zelf het bestuur over Holland en Zeeland op zich nam – een situatie die heeft aangehouden totdat de jonge Floris V in 1266 het graafschap zelf mocht gaan regeren.

Keren we na deze korte uitweiding terug naar de vraag in hoeverre de verhouding tussen Holland en Utrecht tijdens het bestuur van Hendrik van Vianden een datering van de Domtafelen toelaat in de tweede helft van zijn episcopaat, dat wil zeggen na de dood van Willem II in 1256 (26 januari) en voor het overlijden van Hendrik in 1267 (4 juli). Duidelijk is dat de dominantie van Holland in het Utrechtse na het onfortuinlijke overlijden van eerst Willem II en vervolgens Floris de Voogd beduidend minder is dan in de beginjaren van Hendriks bestuur. Desondanks blijkt er na de vrede van Bodegraven weer ruimte voor hernieuwde samenwerking. F. van Oostrom heeft er recent de aandacht op gevestigd hoezeer Aleid zich zowel tijdens als na haar bewind als voogdes van Holland en Zeeland afficheerde als zuster van wijlen Roomskoning Willem ('quondam soror domini Wilhelmi regis Romanorum illustris') en zich voor zijn nagedachtenis heeft ingezet. [80] Dat maakt het aannemelijk dat zij zich ook heeft bekommerd om hetgeen haar broer in Utrecht in gang had gezet. Daarbij valt in de eerste plaats te denken aan de voortzetting van de door Willem II geïnitieerde bouwwerkzaamheden aan het Utrechtse predikherenklooster, dat uiteindelijk in 1270 of 1271 zou worden gewijd. [81] Maar zou niet ook het werk aan de gotische kathedraal, dat de bisschop in 1254 was begonnen, stellig met instemming, wellicht zelfs met materiële steun van de Roomskoning, in dit kader passen? Dat de aanvang van de herbouw van de (gotische) Dom in de Domtafelen zo nadrukkelijk in de tijd van wijlen Willem II van Holland wordt geplaatst, lijkt althans een aanwijzing dat zijn naam ook in Utrecht met de start van dit project werd verbonden. Hoe dit ook zij, een datering in de jaren na 1257, meer in het bijzonder de voogdijperiode van Aleid van 1258 tot begin 1263, lijkt zeker tot de mogelijkheden te behoren.

Er is nog een ander argument dat pleit voor een dergelijke datering. Zoals hierboven reeds geconstateerd bestaat er een onmiskenbare samenhang tussen de oorspronkelijke situering van de Domtafelen en de graven van de in deze Tafelen gememoreerde *founding fathers*, de bisschoppen Balderik, Adelbold en Hendrik. Die, tot op heden nog niet eerder opgemerkte configuratie kan bij nadere beschouwing eigenlijk alleen maar uit de tijd van bisschop Hendrik zelf stammen. De plaats van zijn graf, op één hoogte met Balderik en Adelbold, zal bisschop Hendrik zelf met zorg hebben gekozen. En omdat zowel de tekst als de plaatsing van Domtafelen in de kerk daar zo nadrukkelijk op aansluiten, zullen ook deze reeds in de jaren vóór zijn dood zijn geconcipieerd. Waarschijnlijk zijn ze toen ook reeds op de beide kruisingspijlers aangebracht, zodat het graf van Hendrik het sluitstuk van de hele compositie vormde. [82] Dat Hendrik doelbewust

aan een prestigieuze nagedachtenis heeft gewerkt, blijkt overigens wel uit zijn testament, dat ons in oorkonde is overgeleverd. Daarin schonk hij het kasteel Vreeland aan de Utrechtse kerk en bepaalde hij dat alle Utrechtse kapittels en kloosters jaarlijks een aanzienlijk bedrag ontvingen voor het onderhouden van zijn memorie. [83]
Aldus komen we tot de conclusie dat de tekst van de Domtafelen moet zijn ontstaan in de periode tussen de dood van Willem II in 1256 en die van Hendrik van Vianden in 1267, en gezien het pro-Hollandse karakter ervan naar alle waarschijnlijkheid in de jaren na de vrede van Bodegraven in 1257 en vóór het einde van de voogdij van Aleid in 1263. Daarmee vormen de Domtafelen de oudst bekende Utrechtse kroniek. [84]

Tot slot nog een opmerking over een ander opvallend element van de Domtafelen waarop eerder werd gewezen, namelijk de St. Maartenskerk als eerste en oudste Utrechtse kerk. Want plaatsen we het ontstaan van de tekst in dit tijdsgewricht, dan wordt de verleiding groot om het impliciete pleidooi voor het primaat van de St. Maartenskerk in verband te brengen met de opvattingen binnen de Utrechtse geestelijkheid in de tijd van bisschop Hendrik. Hierboven is uiteengezet hoe de meerderheid van de Utrechtse clerus zich na de dood van bisschop Otto III in 1249 uitsprak voor de verkiezing van Gozewijn van Randerath en hoe deze verkiezing daarna door de paus ongeldig werd verklaard, om vervolgens Hendrik van Vianden als elect aan te wijzen. Dit gebeurde weliswaar met als argument dat de verkiezing had plaatsgehad zonder verlof van de paus vooraf, zoals Rome kort daarvoor voor alle Duitse bisdommen had bepaald, maar speelde hierbij niet ook een rol dat de Utrechtse kapittels zich bij hun verkiezing beriepen op de oude Utrechtse gewoonte dat zij in gezamenlijkheid over de electie besloten en daarmee het primaat van het Domkapittel zoals dat in het canonieke recht was vastgelegd, negeerden? [85] Jammer genoeg bieden de beschikbare bronnen ons geen inzicht in de wijze waarop de discussie binnen de Utrechtse clerus is gevoerd. Maar op grond van de formulering van de Domtafelen mag op zijn minst worden vermoed dat deze kwestie reeds in 1249-1250 een belangrijke rol heeft gespeeld. [86]
Behalve op de Domtafelen kan in dit verband ook worden gewezen op de bouw van de gotische Dom. Waar de Domtafelen de historie gebruikten om de voorrangspositie van de Dom ten opzichte van de andere Utrechtse kerken te funderen, diende het grootse opgezette bouwplan van de nieuwe kathedraal hetzelfde doel. Had de Dom tot dan toe de andere kerken in de stad in hoogte nauwelijks overtroffen, door de hoog oprijzende gotische architectuur werd dat verschil enorm vergroot. De nieuwe Dom en de Tafelen vormden zo een exponent van dezelfde politiek, een politiek die in de eerste plaats met Hendrik van Vianden zelf kan worden verbonden. Op de achtergrond speelt echter voortdurend de invloed van zijn verwant en beschermheer, de Keulse aartsbisschop Koenraad van Hochstaden, die al in 1248, toen Hendrik nog Domproost in Keulen was, de eerste steen had gelegd voor de bouw van een nieuwe gotische Dom aldaar. [87]

Het jaar 1254

Hierboven is meermalen het jaartal 1254 genoemd in verband met de eerstesteenlegging voor de bouw van de nieuwe Dom door Hendrik van Vianden. Er zijn diverse publicaties over de Dom te vinden waarin dat jaartal figureert. Maar stellen we de voor de hand liggende vraag naar de bron van dit gegeven, dan blijft een bevredigend antwoord uit. Zo verwijzen E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters in hun beschrijving van de Dom naar de kroniek van Beke, maar het jaartal vinden we daar niet. [88] De enige die zich meer diepgaand in de herkomst van het jaartal van de eerstesteenlegging heeft verdiept, lijkt de Utrechtse archivaris S. Muller Fzn., die in een artikel over de romaanse Dom de veronderstelling uitte dat dit jaartal was af te leiden uit de verzen van de Domtafelen. Een aantal letters van de oorspronkelijke verzen was volgens hem in rood gemarkeerd, welke letters tezamen in Romeinse cijfers het betreffende jaartal te lezen gaven. Omdat uit de overlevering van de verzen niet meer viel op te maken welke letters dan wel gerubriceerd waren, meende Muller de juistheid van zijn veronderstelling echter niet meer te kunnen controleren. [89]

Op deze plaats willen wij de houdbaarheid van Mullers veronderstelling nog eens nader onderzoeken – een passende exercitie gezien de grootse viering van 750 jaar gotische Dom juist dit jaar. Indien de Tafelen inderdaad een chronogram met het jaar 1254 bevatten, dan zullen we in de verzen van een of beide strofen het jaar in Romeinse cijfers moeten kunnen terugvinden. Daarbij gebiedt de regel van deze dichtfiguur dat elk van de benodigde letters niet vaker dan nodig in de betreffende dichtregels voorkomen. Bij hernieuwde lezing van de verzen blijkt echter dat geen van beide strofen aan deze voorwaarde voldoet. Ook de beginletters van de opeenvolgende versregels bieden geen uitkomst. En zelfs wanneer we ons beperken tot de laatste regels van de tweede strofe, de regels die direct betrekking hebben op de kerkbouw door bisschop Hendrik, gaat het chronogram mank. Nu geeft Van Buchel bij zijn optekening van de Tafelen in de *Monumenta* aan dat de opschriften van de beide verzen in rood waren; van andere rubriceringen maakt hij geen gewag. Echter, ook wanneer we de letters voor het bewuste jaar in de woorden van een van beide opschriften zoeken, blijft een sluitende oplossing voor het gezochte chronogram uit. Ergo: Muller lijkt abuis.

In die opvatting worden we gesterkt wanneer we de vermoedelijke bron voor Mullers veronderstelling natrekken. In zijn annotatie verwijst hij namelijk onder meer naar een voetnoot in Van Buchels uitgave van de kroniek van Beke – en voor de goede orde: dat is de uitgave waaruit ook Haslinghuis en Peeters citeren. Het is Van Buchel zelf, die daarin bij de passage van Beke over de eerstesteenlegging door bisschop Hendrik het jaartal 1254 geeft en vervolgens wijst op een van de Domtafelen, die bevat: 'annos fundati et restaurati hujus templi minio notatos', de jaren van de stichting en de herbouw van deze kerk, aangegeven in rood.' [90] Er is hier echter geen sprake van 'annum' maar van 'annos', en daarmee zal Van Buchel geen jaartallen in absolute zin doch veeleer globale tijdsaanduidingen hebben bedoeld. Dergelijke globale tijdsbepalingen zijn in de

Domtafelen immers volop te vinden, concrete jaartallen nergens. Dat deze 'annos' in rood waren aangegeven, blijkt niet uit zijn eigen beschrijving in de *Monumenta*, waar alleen van de opschriften wordt gesteld dat ze rood waren.

Daarmee blijft echter de vraag waar het jaartal van de eerstesteenlegging dan wel in de bronnen wordt gevonden. Zeker, Van Buchel zelf noemt het jaartal 1254 in dit verband in de eerder aangehaalde voetnoot. Maar kende hij wellicht een oudere bron? De tijd van bisschop Hendrik zelf brengt ons hier niet verder: een steen ter nagedachtenis van de eerstesteenlegging is niet bekend, oorkonden die deze gebeurtenis memoreren evenmin en ook het grafschrift van de bisschop laat ons in het ongewisse. De Annalen van St. Marie vermelden wel de grote brand van 1253 maar hebben geen mededelingen voor het jaar daarna. Beke meldt ons zonder omwegen dat bisschop Hendrik 'ad fundamentum novae fabricae Traiectensis lapidem primitivum imposuit', de eerste steen heeft gelegd voor de fundering van de nieuwbouw van de Utrechtse Dom, maar noemt geen specifiek jaartal. Een bericht in soortgelijke bewoordingen vinden we in de Utrechtse bisschopskroniek.[91]

Bij ons onderzoek naar de overlevering van de Domtafelen stuitten we in handschrift C (derde kwart 15de eeuw) echter op een korte passage over de herbouw van de Utrechtse Dom door bisschop Hendrik, direct aan de Domtafelen voorafgaand, waarin deze expliciet aan het jaartal 1254 wordt gekoppeld.[92] Daarnaast vonden we dit jaartal ook in de 16de-eeuwse uitgave van bisschoppenlijst van P. Bockenberg uit 1586 en die bron heeft Van Buchel goed gekend.[93] Het jaar 1254 blijkt dus al in de 15de eeuw onafhankelijk van de Domtafelen te worden gememoreerd als het jaar van de eerstesteenlegging door bisschop Hendrik. Aan te nemen valt dat deze overlevering teruggaat op oudere Utrechtse bronnen, die niet meer voorhanden zijn.

Hoe dit ook zij, alles wijst erop dat het jaartal 1254 historisch juist is en dat de viering van de 750ste verjaardag van de gotische Dom met recht in dit kalenderjaar wordt gehouden.

Bijlage

I Tabula

[Topographia et chronographia civitatis Traiectensis][a]

Circumquaque[b] fluens Hollandia gurgite Reni[c],
Cingitur occeani[d] fluminibusque maris,
In qua cum[e] muris urbs Antonina[f] novellis
Tempore Neronis edificata[g] fuit.
Hanc devastavit fera Slavica[h] gens et ibidem
Castrum Wiltorum[i] condituri[j] inde novum,

Turribus excelsis, quod ab hinc[k] plebs[l] Abroditorum[m]
Funditus evertens diruit usque solum.
Hinc Traiectense castrum cum[n] menibus[o] altis
Conditur a Francis christicolis[p]; sed idem
Vulgus[q] Danorum confregit humotenus, omnes
Cum clero cives insimul ense necans.
Denique Baldricus[r] presul[s] nova menia[t] struxit,
Que[u] modo subsistunt auxiliante deo.
Sic Hollandensi[v] terre[w] veraciter omni
Traiectum constat urbs capitalis adhuc.

II Tabula

[Chronographia et topographia ecclesie Traiectensis][x]

Tempore Francorum Dagoberti regis[y] in isto[z]
Presenti[aa] fundo conditur ecce decens
Primitus ecclesia Sancti Thome[bb] prope castrum
Traiectum, quam gens Frisica[cc] fregit atrox;
Sed prior antistes dominus Clemens ob honorem
Sancti Martini post renovavit eam[dd]
Desidis[ee] Hildrici[ff] sub tempore regis; at illam
Presul[gg] Adelboldus[hh] fregit, abinde[ii] novam
Ecclesiam fundans Henrici tempore primi
Cesaris[jj] electi, quam duodena cohors
Pontificum pariter benedixit; denique presul[kk]
Henricus cepit[ll] hanc renovare suam
Ecclesiam regis Wilhelmi[mm] tempore, quisnam
Hollandensis[nn] erat[oo] inclitus[pp] ecce comes.

a Opschrift op basis van A. G: 'Topographia simul et chronographia civitatis Traiectensis', I: 'Chronographia simul et topographia civitatis Traiectensis'. Ontbreekt in C en de andere handschriften.
b D: 'Cirumquaque', E: 'Circunquaque'.
c E en I: 'Rheni'.
d E, G en I: 'Oceani'.
e I: 'tum'.
f C en D: 'Anthonina'.
g E en I: 'aedificata'.
h B: 'Flavica', E: 'flamma', I: 'flammaque'.
i E: 'Vuiltorium', I: 'Vultorum'.
j G: 'condidit'.
k G: 'ad hinc', E en I: 'adhuc'.
l E: 'plaebs'.
m A: 'Abrotodorum', B: 'Abrotidorum', G: 'Abrotidonum'.
n C en D: 'quod'.
o E en I: 'moenibus'.
p G: 'cristicolis'

q A: 'Wlgus', B: 'Wulgus'.
r A en G: 'Baldericus', B: met toevoeging boven de regel: 'de Clivis'
s E: 'praesul'.
t E en I: 'moenia'.
u E en I: 'Quae'.
v A: 'Hollandese'.
w E en I: 'terrae'.

x Opschrift op basis van I. G: 'Cosmographia simul et topographia ecclesie Traiectensis'. Ontbreekt in C en de andere handschriften.
y G: 'regis' ontbreekt.
z C en D: 'illo'.
aa E en I: 'Praesenti'.
bb E: 'Thomae'.
cc D: 'Frisonica'.
dd Hier eindigt B.
ee C en D: 'Presidis'.
ff G: 'Hilderici'
gg E: 'Praesul'.
hh G: 'Adelbodus'
ii I: 'et inde'.
jj E en I: 'Caesaris'.
kk E: 'praesul'.
ll E en I: 'coepit'.
mm E en I: 'Guilielmi'.
nn E: 'Hollandesis'.
oo G: 'at'
pp E en I: 'inclytus'.

Afkortingen

BMHG Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap
HUA Het Utrechts Archief
JOU Jaarboek(je) (van) Oud(-)Utrecht
RGP Rijks Geschiedkundige Publicatiën
UBU Universiteitsbibliotheek Utrecht

Bronnen en literatuur

Akerlaken, Van, 1954 ▸ A.M. van Akerlaken, *De Pieterskerk te Utrecht*, 4de herz. dr., Utrecht, 1954.
Amstel, Van, 1999 ▸ Th.A.A.M. van Amstel, *De heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296*, Hilversum, 1999.
Asch van Wijck, Van, 1838 ▸ H.M.A.J. van Asch van Wijck, *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht, van de vroegste tijden af tot aan de veertiende eeuw*, Utrecht, 1838.
Asch van Wijck, Van, 1846 ▸ A.M.C. van Asch van Wijck, *Plegtige intrede van Philips II binnen de stad Utrecht in den jare 1549*, Utrecht, 1846.
Balen, 1677 ▸ M. Balen Jansz., *Beschryvinge der stad Dordrecht...*, Dordrecht, 1677; herdruk: Dordrecht, 1966.
Binding, 1996 ▸ G. Binding, *Der früh- und hochmittelalterliche Bauherr als 'sapiens architectus'*, Darmstadt, 1996, 1998².
Blok, 1969 ▸ D.P. Blok, 'Holland und Westfriesland', *Frühmittelalterliche Studien* 3 (1969) 347-361.
Blondeel, 1757 ▸ V.J. Blondeel, *Beschryving der stad Utrecht.... Benevens eene verhandeling over de vyf collegiale kerken, voornamelyk, die van S. Marten en S. Salvator*, Utrecht, 1757.
Bockenberg, 1586 ▸ P. Cornelisz. Bockenberg, *Catalogus, & brevis historia pontificum Ultraiectensium*, Leiden, 1586.
Boer, De, 1988 ▸ D.E.H. de Boer, 'op weg naar volwassenheid'. De ontwikkeling van productie en consumptie in de Hollandse en Zeeuwse steden in de dertiende eeuw', in: E.H.P. Cordfunke e.a. (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Zutphen, 1988, 28-43.
Bogaers en De Groot, 2002 ▸ L. Bogaers en A. de Groot, 'Van anonieme graven tot persoonsgebonden grafmonumenten. Zeven eeuwen grafcultuur in de Utrechtse Pieterskerk', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 11 (2002) 211-243.
Boogert, Van den, en Kerkhoff e.a., 1993 ▸ B. van den Boogert, J. Kerkhoff e.a., *Maria van Hongarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505-1558*, Zwolle e.a., 1993.
Broer en De Bruijn, 1995 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*, Utrecht, 1995.

Broer en De Bruijn, 1997 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Antonina, Wiltenburg, Traiectum. De kennis van het Romeinse verleden van Utrecht door de eeuwen heen', *JOU* (1997) 97-124.
Bruch, ed., 1973 ▸ H. Bruch (ed.), Johannes de Beke, *Chronographia* (RGP, grote reeks 143), 's-Gravenhage, 1973.
Buchel, Van, Commentarius ▸ A. van Buchel, *Commentarius rerum quotidianarum, in quo, praeter itinera diversarum regionum, urbium oppidorumque situs, antiquitates, principes, instituta, mores, multa eorum quae tam inter publicos quam privatos contingere solent, occurrunt exempla...*, handschrift, laatste kwart 16de eeuw, UBU, hs. 798, 2 dln.
Buchel, Van, Monumenta ▸ A. van Buchel, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa*, handschrift, eerste helft 17de eeuw, HUA, bibl. XXVIII L 1; met inleidingen (door C. Smit, J. Mammen en A. de Groot), transcriptie en vertaling beschikbaar als interne publicatie van het HUA, 2002, ook raadpleegbaar op internet (www.hetutrechtsarchief.nl).
Burgers, 1999 ▸ J.W.J. Burgers, 'Holland omstreeks 1100. De 11e-eeuwse transformatie van het Westfriese graafschap', *Holland*, 31 (1999) 199-209.
Calvete de Estrella, 1552 ▸ J.C. Calvete de Estrella, *El felicissimo viaie d'el muy alto y muy poderoso Principe Don Phelippe, hijo d'el Emperador Don Carlos Quinto Maximo, desde Espanpa al sus tierras dela baxa Alemanpa : con la descripcion de todos los Estados de Brabante y Flandes*, Antwerpen, 1552.
Campen, Van, 1951 ▸ J.W.C. van Campen, 'De opschriften van den Domtoren', *JOU* (1951) 45-62.
Carasso-Kok, 1981 ▸ M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1981.
Cortgeen van der Goude, Van, 1605 ▸ Jacobus Franszoon van Cortgeen van der Goude, *Stichtsche cleyne chronicke, waer in die gheschiedenissen des stadts, steden ende landen van Utrecht, in tijdt van vrede en oorloghe, van begin des stadts int jaer ons Heeren 80 tot den jaere 1578 int cort verhaelt werden*, Utrecht, 1605.
Coster, 1914 ▸ H.P. Coster, *De kroniek van Johannes de Beka. Haar bronnen en haar eerste redactie*, Utrecht, 1914.
Dederich, 1971 ▸ A. Dederich, Annalen der Stadt Emmerich, Emmerich, 1867; herdruk: Düsseldorf, 1971.
Dekker, e.a., 1997: ▸ C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Stichtse Historische Reeks) 3 dln., Utrecht, 1997.
Engelen, Van, *Grafs en wapen* ▸ E. van Engelen, *Grafs en wapen der kerken van Uytrecht*, handschrift, eerste kwart 18de eeuw, 3 dln., HUA, bibl. IX D 19-21.
Funken, 1981 ▸ R. Funken, *Die Bauinschriften des Erzbistums Köln bis zum Auftreten der gotischen Majuskel*, Keulen, 1981.
Gaus, 1977 ▸ J. Gaus, 'Dedicatio Ecclesiae. Zum Grundsteinlegungsrelief im Münster zu Ulm', in: H.E. Specker en R. Wortmann (Hrsg.), *600 Jahre Ulmer Münster*, Ulm, 1977, 59-85.
Groot, De, 1994 ▸ A. de Groot, 'Beelden in de Dom van Utrecht in de zestiende eeuw', in: R. Falkenburg e.a. (red.), *Beelden in de late middeleeuwen en renaissance* (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 45) Zwolle, 1994, 38-97.
Groot, De, 1998 ▸ A. de Groot, 'Een droom van een Dom. De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht. Kanttekeningen bij een reconstructie', *JOU* (1998), 5-44.
Groot, De, en Van Heemstra e.a., 2000 ▸ A. de Groot, G. van Heemstra, L.M. Helmus, M.C. Plomp, *Pieter Saenredam, het Utrechtse werk. Schilderijen en tekeningen van de 17de-eeuwse grootmeester van het perspectief*, Utrecht, 2000.
Guicciardini, 1567 ▸ L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore*, Antwerpen, 1567.
Guicciardini, 1612 ▸ L. Guicciardijn, *Beschryvinghe van alle de Neder-landen; anderssins ghenoemt Neder-Duytslandt*, vert. door C. Kilianus, verm. door P. Montanus, Amsterdam, 1612; herdruk: Amsterdam, 1968; Haarlem, 1979.
Halma, 1725 ▸ F. Halma, *Tooneel der Vereenigde Nederlanden en onderhorige landschappen, geopent in een algemeen historisch, genealogisch, geografisch, en staatkundig woordenboek...* 2 dln., Leeuwarden, 1725.
Haslinghuis en Peeters, 1965 ▸ H.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht* (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; geïllustreerde beschrijving, dl. 2: De provincie Utrecht, 1e stuk: de gemeente Utrecht, afl. 2), 's-Gravenhage, 1965.
Haverkate en Van der Peet, 1985 ▸ H.M. Haverkate en C.J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht*, Zutphen, 1985.
Hoven van Genderen, Van den, 1987 ▸ A.J. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15e eeuw. Zutphen* (Stichtse Historische Reeks 13), Utrecht, 1987.
Hugenholtz, 1966 ▸ F.W.N. Hugenholtz, *Floris V* (Fibulareeks 20), Bussum, 1966.
Janssen en Bente, 1999 ▸ H. Janssen en D. Bente, 'Vreeland', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht, 455-459.
Ketner, 1957 ▸ F. Ketner, 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 12 (1957) 1-26.
Kloos, 1992 ▸ R.M. Kloos, *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, 2., ergänzte Aufl., Darmstadt, 1992.
Künzel, e.a., 1989 ▸ R.E. Künzel e.a., *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200* (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 8). 2e gewijzigde druk, Amsterdam, 1989.
Labouchère, 1930 ▸ G.C. Labouchère, 'De bezoeken der Duitsche koningen en keizers aan de stad Utrecht gedurende de middeleeuwen', *JOU* (1930) 31-65.
Langereis, 2001 ▸ S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw. Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius*, Hilversum, 2001.
Lapp van Waveren, ed., 1643 ▸ G. Lapp van Waveren (ed.), *Ioannes de Beka, Canonicus Ultrajectinus, et Wilhelmus Heda, Praepositus Arnhemensis, De Episcopis Ultraiectinis, recogniti et notis historicis illustrati*, Utrecht, 1643.
Mojon, 1960 ▸ L. Mojon, *Die Kunstdenkmäler des Kantons Bern, IV: Das Berner Münster*, Basel, 1960.
Muller, ed., 1888 ▸ S. Muller Fzn. (ed.), 'Drie Utrechtsche kroniekjes vóór Beka's tijd', *BMHG*, 11 (1888) 460-508.
Muller, ed., 1888: ▸ S. Muller Fzn., 'De Dom van bisschop Adelbold', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 27 (1901) 305-328.
Muller, ed., 1906 ▸ S. Muller Fzn. (ed.), 'Arnoldus Buchelius, Traiecti Batavorum Descriptio', *BMHG*, 27 (1906) 131-268.
Oostrom, Van, 1996 ▸ F. van Oostrom, *Maerlants wereld*, Amsterdam, 1996.

Oppermann, 1909 ▸ O. Oppermann, 'Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht, vornehmlich im 12. und 13. Jahrhundert', *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 27 (1908) 185-263, en 28 (1909) 155-243.
OSU ▸ S. Muller Fzn., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* 5 dln., Utrecht en 's-Gravenhage, 1920-1959.
Post, 1933 ▸ R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 19), Utrecht, 1933.
Rikhof, 1992 ▸ F.H.A. Rikhof, *Inventaris van de archieven, verzameld door apostolische vicarissen van de Hollandse Zending en katholiek gebleven kanunniken van de geseculeerde kapittels, gedeponeerd in het vikariaat van Utrecht, 1384-1699* (Inventarisreeks van het Rijksarchief Utrecht 88), Utrecht, 1992.
Schäfke, 1985 ▸ W. Schäfke, *Kölns romanische Kirchen. Architektur, Ausstattung, Geschichte*, 4. Aufl., Keulen 1985.
Snoep, 1975 ▸ D.P. Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*, Alphen aan den Rijn, 1975.
Stolz, 1977 ▸ G. Stolz, 'Die zwei Schwestern. Gedanken zum Bau des Lorenzer Hallenchores 1439-1477', in: H. Bauer e.a. (Hrsg.), *500 Jahre Hallenchor St. Lorenz zu Nürnberg 1477-1977*, Neurenberg, 1977, 1-21.
Tenhaeff, 1913 ▸ N.B. Tenhaeff, *Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der X^e tot XIIe eeuw* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 1), Utrecht, 1913.
Tenhaeff, ed., 1946 ▸ N.B. Tenhaeff (ed.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht* II.1 (RGP, grote reeks 88), 's-Gravenhage, 1946.
Vliet, Van, 2002 ▸ K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227*, Zutphen, 2002.
Weiland, ed., 1888 ▸ L. Weiland (ed.), 'Annales et notae S. Mariae Ultraiectenses', in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 15-2, 1888, Hannover, 1298-1303.
Wolfs, 1984 ▸ S.P. Wolfs OP, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon*, Assen, 1984.
Zwager, 1968 ▸ H.H. Zwager, *Ludovico Guicciardini en zijn Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*, bijlage bij herdrukken van Guicciardini, 1612, Amsterdam, 1968; Haarlem, 1979.

Noten

1. De overlevering van de Domtafelen in handschrift en druk werd in kaart gebracht door Kaj van Vliet, het onderzoek naar de uitvoering en plaatsing van de borden in de kerk door Arie de Groot. De laatste verzorgde de eerste drie paragrafen, de eerste de daarop volgende vier, alsmede de editie en vertaling. Een woord van dank is hier op zijn plaats aan Erwin Mantingh en A. Orban, professor Laat Latijn in Utrecht en Nijmegen, wier opmerkingen met name de editie en de vertaling zeer ten goede zijn gekomen.
2. Calvete de Estrella, 1552, 300v-301v. Over Filips' intocht en over dit boek: Van Asch van Wijck, 1846; Snoep, 1975, 18-21; Van den Boogert, Kerckhoff e.a., 1993, 250.
3. Guicciardini, 1567, 199-200. Deze uitgave werd later in de 16de en 17de eeuw vele malen herdrukt en vertaald. In 1612 verscheen er bij Willem Jansz. Blaeu in Amsterdam ook een Nederlandse vertaling van het werk: Guicciardini, 1612. Over die uitgave: Zwager, 1968.
4. Van Buchel, *Commentarius*: UBU, hs. 798, vol. 1, f. 17r (ca. 1592). Het eerste deel is uitgegeven als: Muller, ed., 1906. Voor de Domtafelen zie aldaar p. 181-182. Van Buchel, *Monumenta*: HUA, Bibliotheek, XXVII L 1, f. 4v-5r (ca. 1610-1620). Zie over deze handschriften: Langereis, 2001, 72 e.v.
5. Het afschrift is te vinden in een band met diverse aantekeningen en afschriften, alsmede stukken van en over de rooms-katholieke Dordtse families Boucquet, Bleyenburg en Oem uit de jaren 1567-1603, afkomstig van Herman Oem († 1639), pastoor van Dordrecht, aartspriester van Zuid-Holland en assessor van het vicariaat van Utrecht: HUA, verzameling OKN, inv.nr. 664, f. 9v. De afschriften van inscripties en epitafen op f. 5r-13v zijn te dateren in de jaren omstreeks 1580: enerzijds stammen de meest recente teksten onder deze afschriften van 1576, anderzijds worden hierin zaken als aanwezig beschreven die in de periode 1580-1586 zouden verdwijnen. De afschriften in deze band zijn niet van de hand van Willem Boucquet Blasius, zoals de beschrijving in de inventaris (Rikhof, 1992, 145) suggereert, maar kunnen met zekerheid worden toegeschreven aan mr. Cornelis Oem, raad van de koning in het Hof van Holland, die tenminste sinds de jaren zeventig in Utrecht verbleef en daar in 1599 op zestigjarige leeftijd overleed: Balen, 1677, 1178. Deze identificatie berust op het feit dat de band begint (f. 5r) met gedenkstenen en epitafen in Swichum en Sneek betreffende het Friese geslacht Van Aytta, bij een waarvan in de marge genoteerd staat: 'Epitaphium parentum uxoris meae'. Cornelis Oem nu was gehuwd met Gellia van Hoytema, 'naaste nicht' van Viglius van Aytta (1507-1577), de bekende president van de Geheime Raad en de Raad van State. Het feit dat een aantal afschriften in deze band, alle door dezelfde hand, betrekking heeft op juridische en staatkundige zaken, wijst eveneens in de richting van Cornelis Oem. De eerder genoemde priester Herman Oem, zoon van Herman Oem († 1623) en Catharina Boucquet, was een achterneef van Cornelis. De families Oem en Boucquet waren door onderlinge huwlijken nauw met elkaar verbonden.
6. 'Ay en aquel templo dos tablas grandes con unos versos (...), las quales penden delos capiteles delos dos pilares, que estan delante d'el coro, y tan altos, que con trabajo se puede leer, aunque la forma dela letra es grande y hermosa, pero gastada por la antiguedad d'el tiempo'; Calvete de Estrella, 1552, 300v.
7. '... alcuni versi Latini, benche inculti all' uso di quei tempi, che sono scritti in due gran' quadri di legno pendenti a due colonne, poste davanti al Coro della sopradetta chiesa di S. Martino, a grandissime lettere, ma molto consumate dal tempo'; Guicciardini, 1567, 199.

De (niet geactualiseerde) vertaling in de Amsterdamse editie van 1612 luidt als volgt: '... sommighe Latijnsche veersen, slechtelijck ghedicht nae het ghebruyck van dien tyde, de welcke gheschreven staen in twee groote houten tafelen, hanghende aen twee Colomnen voor den Choor van Sint Martens kercke, met overgroote letteren seer verdonckert ende vergaen door lanckheydt van tyde'; Guicciardini, 1612, 260.

8. Betaling aan Jan Jacobsz. schilder: 'Item van twee borden hangende in't cruyswerck te verlichten mitte materialen ende het verlymen, 2 fl. 12 st.' HUA, archief Dom, inv.nr. 651-11, f. 341v. Vermelding van de andere borden: ibidem, f. 297r, 300r, 308r.
9. Van Buchel, *Monumenta*, f. 4v, 5r.
10. 'Item dedi pro pictura et factura nove tabule cum antiquis versibus pendentis ad columpnam in medio ecclesie 20 st.; que postea per pictorem alium fuit adhuc semel reformata'; Tenhaeff, ed., 1946, 473; de eerste post ibidem, 470.
11. Twee van deze borden – met de Tien Geboden en met de Zaligsprekingen – zijn op tekeningen van Pieter Saenredam afgebeeld aan weerskanten van het middenkoor. Zie De Groot, Van Heemstra e.a., 2000, 204-206, cat.nr. 41; 214-215, cat.nr. 44.
12. 'Circa turrim ad portam occidentalem intranti statim occurrunt tabulae duae versibus sequentibus inscriptae...'; Van Buchel, *Monumenta*, f. 4v. De situering nabij het westportaal staat ook in Van Buchels commentaar bij de kroniek van Beke: Lapp van Waveren, ed., 1643, 17, noot f. In Saenredams tekening van het Domschip is op de eerste pijler links vooraan niets van een bord te zien, maar men realisere zich dat deze pijler – anders dan de tekening suggereert – slechts tot een hoogte van ca. 4 m is weergegeven; zie De Groot, Van Heemstra e.a., 2000, 232-234, cat.nr. 50.
13. 22 juli volgens de toen in Utrecht nog gebruikte tijdrekening ('oude stijl').
14. Halma, 1725, dl. 1, 71; Blondeel, 1757, 26.
15. HUA, verzameling OKN, inv.nr. 664, f. 9v.
16. Van Buchel, *Monumenta*, f. 4v. Opvallend is, dat Van Buchel zich bij het eerste bord vergiste en 'versus austrum' ('aan de zuidkant') schreef, wat hij later corrigeerde. Mogelijk had hij Guicciardini's aanduidingen *rechts* en *links* voor de respectievelijke borden nog in gedachten.
17. Over deze beelden: De Groot, 1994, 51-52, 78-79.
18. Dat geldt in elk geval voor de zuidwestelijke pijler, waar een beeld werd gesticht boven het graf van kanunnik Adriaan van Isendoorn († 1566). Of een door Domproost Cornelis van Myerop († 1572) gewenst beeld aan de noordwestelijke pijler is gerealiseerd, is onzeker. Zie De Groot, 1994, 78-79.
19. De Groot, Van Heemstra e.a., 2000, 235-237, cat.nr. 51.
20. De Groot, Van Heemstra e.a., 2000, 118-121, cat.nr. 10; 163-165, cat.nr. 25. Voor de overlevering in handschrift en druk zie hierna noot 26.
21. '... carmina de urbis antiquitate et progressu, digna certe quae ob antiquitatis memoriam marmore sculpta ad posteros transmitterentur'; Muller, ed., 1906, 181.
22. De locatie van deze graven wordt beschreven in de *Catalogus episcoporum Ultrajectinorum* (ca. 1340): Muller, ed., 1888, 490, 494-495. Een nieuwe, verbeterde uitgave met vertaling van dit werk, inclusief de latere uitbreidingen van de oorspronkelijke tekst die door Muller niet de moeite van het uitgeven waard werden bevonden, is in voorbereiding bij J.T.J. Jamar en C.A. van Kalveen.
23. De Groot, 1998, 16-17.
24. De Groot, 1998, 17, 41 (noot 49). Een deel van Balderiks gebeente is naar Oldenzaal gebracht en daar begraven; Van Vliet, 2002, 186-187.
25. Calvete de Estrella, Guicciardini en ook nog Van Buchel in zijn *Commentarius* namen de verzen serieus. In de *Monumenta*, f. 4v, echter noemde Van Buchel het eerste vers echter al 'deels juist, deels onwaar' ('urbis origo partim vera partim falsa'). Blondeel zag er geen enkel bewijs in voor de Romeinse oorsprong van Utrecht en achtte ze ook niet ouder dan uit 1400; Blondeel, 1757, 25 e.v., 29.
26. Carasso-Kok, 1981, nr. 259. In aanvulling op de bij Carasso-Kok vermelde handschriften en drukken zij gewezen op de afschriften door Cornelis Oem (HUA, verzameling OKN, inv.nr. 664, f. 10, ca. 1580) en Aernout van Buchel (Van Buchel, *Commentarius*, dl. 1, f. 19v-20r; Muller, ed., 1906, 187-188) en de publicatie door Bockenberg, 1586, 89-91.
27. Haverkate en Van der Peet, 1985, 40.
28. Voor de Latijnse tekst zie: *OSU*, 211; Van Akerlaken, 1954, 53-57 (met vertaling). Zie ook: Bogaers en De Groot, 2002, 218.
29. Van Vliet, 2002, 186-187.
30. Kloos, 1992, 64-65.
31. Schäfke, 1985, 264-266, geeft afbeelding, tekst en vertaling. Indien de gedenksteen een vervalsing zou zijn, zoals lange tijd is aangenomen, kan hij toch niet later gedateerd worden dan in het begin van de 9de eeuw.
32. Zie teksten en/of afbeeldingen in: Binding, 1996, 301-302; Funken, 1981, 147-150; Gaus, 1977; Mojon, 1960, 17, 23, 177; Stolz, 1977, 20.
33. Van Campen, 1951, 46 e.v.; Haslinghuis en Peeters, 1965, 456 e.v.
34. Zie de editie in de bijlage.
35. Opmerkelijk is dat in dezelfde regel het St. Thomaskerkje niet binnen de muren van de burcht maar in de directe nabijheid daarvan, 'prope castrum', wordt gesitueerd. C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn vermoeden dat men in de 13de eeuw ervan uitging dat de Romeinse burcht kleiner was dan de latere middeleeuwse burcht en dat deze zou hebben gelegen ter plaatse van het middeleeuwse bisschopshof, ten zuiden van de Servetstraat. In die optiek was de voorganger van de St. Maartenskerk inderdaad niet binnen maar vlakbij het *castrum* gelegen. Boer en De Bruijn, 1995, 21.
36. Bruch, ed., 1973, cap. 2, p. 5.
37. Uitvoerig hierover: Broer en De Bruijn, 1997, 104 e.v.
38. Vgl. het *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*: Künzel e.a., 1989, 357-358 (Utrecht). Zie ook: Broer en De Bruijn, 1997, 100.
39. Bonifatius meldt ons in zijn veel geciteerde brief aan paus Stefanus II uit 753 zelfs zonder omhaal dat Willibrord zijn bisschopszetel niet in de St. Maartenskerk plaatste maar in de door hem nieuw gestichte St. Salvatorkerk. Pas later in de 8ste eeuw heeft de St. Maarten de St. Salvator uit deze positie verdrongen. Van Vliet, 2002, 84.

40. Verschillende voorbeelden uit de 11de eeuw bij: Blok, 1969, 349, n. 15.
41. Burgers, 1999.
42. Bruch, ed., 1973, 8-9 (met op p. 8 het citaat van de betreffende passage uit het werk van Bartholomeus Anglicus). Zie in dit verband ook: De Boer, 1988, 28-29.
43. Over de verhouding tussen de kroniek van Beke en de Domtafelen zie hierna paragraaf 6.
44. De meeste handschriften worden ook genoemd in het *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*: Carasso-Kok, 1981, nr. 368. Voor onze editie van de tekst van de Domtafelen hebben we de overlevering in handschrift en druk van na 1674 buiten beschouwing gelaten. Dat geldt ook voor de bij Carasso-Kok vermelde optekening in een afschrift van het *Chronicon* van Dirk Frankenszoon Pauw, in de 18de eeuw vervaardigd op last van Pieter Bondam (UBU, hs. 1650, p. 347-348).
45. UBU, hs. 386, f. 239r (p. 475).
46. UBU, hs. 785, f. 1r.
47. Vgl. tekst volgens de uitgave van: Van Campen, 1951, 46-47; Haslinghuis en Peeters, 1965, 457, nr. 2.
48. Dederich, 1971, 120.
49. Trier, Stadtbibliothek, hs. 1288/79, 4°, f. 88v.
50. Vgl. Carasso-Kok, 1981, nr. 302.
51. Zie in dit verband ook het in noot 43 genoemde handschrift.
52. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hss. 8037-8050, f. 313v. Op alle punten waar C afwijkt van A, B en de diverse latere handschriften vertoont D dezelfde varianten (eerste strofe r. 3: 'Anthonina', r. 9: 'quod', tweede strofe r. 1: 'illo', r. 7: 'presidis'). Opmerkelijk is dat deze varianten ook voorkomen in het in noot 44 vermelde handschrift.
53. Carasso-Kok, 1981, nr. 396.
54. Dat de verhouding zo en niet omgekeerd is, volgt uit het feit dat in D de verzen achter elkaar door zijn geschreven, waarbij het begin van de verzen weliswaar met hoofdletters is aangegeven maar dat niet overal consequent is gebeurd. Zie bijvoorbeeld in de eerste strofe het begin van r. 12 ('omnes' i.p.v. 'cum') en de tweede strofe r. 7 ('at' i.p.v. 'presul').
55. Zie hiervóór noten 2-5.
56. Zie hiervóór p. #.
57. Zie hiervóór noot 5.
58. Dit geldt niet alleen de meer klassieke spelling van 'Rheni' (r. 1), 'Oceani' (r. 2), 'aedificata' (r. 4), 'moenibus' (r. 9), 'Quae' (r. 14), 'terrae' (r. 15) in de eerste strofe en 'Praesenti' (r. 2), 'Caesaris' (r. 10), 'coepit' (r. 12), 'Guilielmi' (r. 13) en 'inclytus' (r. 14) in de tweede, maar ook een tweetal geheel afwijkende lezingen, namelijk 'flammaque' (I) en 'flamma' (E) in plaats van 'Slavica' (r. 5) en 'adhuc' (E en I) in plaats van 'ab hinc' (r. 7) in de eerste strofe.
59. Van Cortgeen van der Goude, 1605, 9-12. Van de tweede strofe vertaalde hij alleen de eerste tien regels.
60. Het betreft 'Antonina' in plaats van 'Anthonina' (r. 3), 'cum' voor 'quod' (r. 9) in de eerste strofe en 'isto' voor 'illo' (r. 1) in de tweede. Deze lezing wordt ook ondersteund door alle latere handschriften, met uitzondering van het direct of indirect op C gebaseerde handschrift D. Daarnaast is in r. 7 van deze strofe, ofschoon niet in A of B overgeleverd, niet 'Presidis' aangehouden, maar 'Desidis', dit in navolging van alle latere handschriften, wederom met uitzondering van D.
61. Omdat de handschriften ten aanzien van de interpunctie onvoldoende consequentie vertonen, is deze in de editie naar eigen inzicht aangebracht.
62. Tenhaeff, 1913, 55-56.
63. Van Asch van Wijck, 1838, 18-20. Aan te nemen valt dat het door Van Asch van Wijck genoemde afschrift identiek is met: Van Engelen, *Grafs en wapen der kerken van Uytrecht*, een handschrift in drie delen van ca. 1710 dat deels een afschrift van de *Monumenta* van Van Buchel behelst, deels een aanvulling daarop. In dit handschrift, dat al in de 18de eeuw in het bezit van de stad was en tegenwoordig wordt bewaard in de bibliotheek van Het Utrechts Archief, is de passage met de Domtafelen uit de *Monumenta* te vinden in dl. 2, p. 11-12.
64. Bij deze vertaling hebben we gepoogd zo dicht mogelijk bij de Latijnse tekst te blijven. Daarbij is geen rekening gehouden met het metrum van de oorspronkelijke tekst. Een probleem bij de vertaling vormt de combinatie van het toponiem 'Traiectum' met de termen 'castrum', 'urbs' en 'civitas'. Wij hebben ervoor gekozen om in het eerste geval te vertalen 'fort' of 'burcht Traiectum', in het tweede en derde 'stad Utrecht' (en in r. 3 'stad Antonina'), al kan bij 'urbs' ook heel goed op de burcht worden gedoeld.
65. Vgl. Post, 1933, 69 e.v.; Van den Hoven van Genderen, 1987, 17-26.
66. Over de bronnen voor het jaartal 1254, zie de laatste paragraaf van dit artikel. De grote stadsbrand van 1253 wordt vermeld in de *Annalen van St. Marie*: Weiland, ed., 1888, 1303.
67. Tenhaeff, 1913, 56. Dezelfde datering bij F. Ketner in zijn studie over elect Jan van Nassau: Ketner, 1957, 25.
68. Coster, 1914, 282, n. 2. Bruch ging in de inleiding bij zijn editie van de *Chronographia* van Beke nog een stap verder met zijn overigens niet verder uitgewerkte suggestie dat Beke's kroniek met zijn vele gemeenplaatsen met de Domtafelen wellicht zelfs de oudste van de beide overleveringen zou zijn. Daarmee zou het ontstaan van de Domtafelen verschuiven naar de jaren na ca. 1350. Bruch, ed., 1973, XLIV. In het licht van de bouwgeschiedenis van de gotische kerk lijkt dat echter weinig aannemelijk. Het ligt immers voor de hand, ook gezien het onvermeld blijven van de aanvang van de bouw van de Domtoren in 1321, dat de Tafelen ofwel kort na aanvang van de bouw in 1254 of bij voltooiing van het koor omstreeks 1300 in de kerk zijn geplaatst. Ook C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn hebben er onlangs voor gepleit om de Domtafelen als een zelfstandige historische bron te beschouwen, onafhankelijk van (en dus ouder dan) de kroniek van Beke: Broer en De Bruijn, 1997, 122, n. 25.
69. Tenhaeff, 1913, 56, n. 2. Hoezeer de fundatie van de Domtoren in het verlengde lag van de opsomming aan bouw- en herbouwactiviteiten die in de tweede strofe van de Tafelen wordt gegeven, blijkt wel uit handschrift B, waar de tekst van de fundatiesteen voor de Domtoren uit 1321 (in origineel nog steeds aan de westzijde van de toren te zien) direct na de verzen van de Tafelen in afschrift wordt gegeven. Zie ook hiervóór noot 33.

70. Vgl. Haslinghuis en Peeters, 1965, 336-337.
71. *OSU*, 2349 (1288 sept. 8) en 2397 (1289 nov. 10, vidimus van 2349).
72. Uitvoerig over de perikelen rond Hendriks verkiezing: Oppermann, 1908-1909, dl. 2, 193-197; Post, 1933, 68-71; Labouchère, 1930, 61-62. Aartsbisschop Koenraad van Hochstaden had zijn invloed al eerder in Utrecht doen gelden door in de jaren na 1245 verschillende Utrechtse prelaten uit hun ambt te zetten die aanhangers waren van de door de paus afgezette (Staufische) keizer Frederik II. Aldus kwam de benoeming van Gobert van Perweis als Domproost (1245/47) en van Dirk van Wickrath, een andere bloedverwant van Koenraad, als Domdeken (1246) en proost van St. Salvator (1247) tot stand. Bij het aantreden van Hendrik waren de belangrijkste ambten bij het Utrechtse Domkapittel dus al in handen van protégés van de Keulse aartsbisschop.
73. Vermoedelijk vond de wijding plaats in oktober 1252, toen Roomskoning Willem zich gedurende enkele weken in Keulen ophield en daar tal van Utrechtse kwesties werden afgehandeld. Vgl. *OSU*, 1267-1273. In een oorkonde van aartsbisschop Koenraad van 25 oktober van dat jaar wordt Hendrik voor het eerst bisschop genoemd: *OSU*, 1267.
74. Vgl. Labouchère, 1930, 60-65.
75. Oppermann 1908-1909, dl. 2, 194-195; Labouchère, 1930, 61; Wolfs, 1984, 424-425.
76. *OSU*, 1413 (1257 juni 12). De toenadering tussen Floris de Voogd en Hendrik van Vianden vond waarschijnlijk al eerder plaats, namelijk in het voorjaar 1257, toen Floris de in januari tot nieuwe Roomskoning verkozen Richard van Cornwales uit Engeland was gaan halen en deze in gezelschap van onder meer de aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Utrecht en Luik had begeleid tot diens kroning op 17 mei in Aken. Hierover: Oppermann, 1908-1909, dl. 2, 203; Hugenholtz, 1966, 28-29.
77. Janssen en Bente, 1995. Volgens andere berichten zou Hendrik al in 1252 met de bouw van het kasteel Vreeland zijn begonnen: Van Amstel, 1999, 84-85.
78. Koningsveld: *OSU*, 1569 (1262 juni 11); H. Geesthuis te Delft: *OSU*, 1576 (1262 dec. 5) en 1678 (1265 okt. 24). Zie voorts *OSU*, 1608 (1264 jan. 19), 1621 (1264 mei 10) en 1669 (1265 juni 24).
79. *OSU*, 1459 (1258 okt. 3) en 1473 (1259 jan. 20).
80. Van Oostrom, 1996, 110-112.
81. Wolfs, 1984, 245.
82. Dat de tekst van de Domtafelen pas na zijn dood zou zijn aangebracht lijkt ook in het licht van de uitgesproken Gelderse signatuur van zijn opvolger elect Jan van Nassau niet erg waarschijnlijk. Vgl. Ketner, 1957.
83. *OSU*, 1717 (1267 mei 15). De naam van het door hem gebouwde kasteel Vreeland was ook op zijn grafschrift terug te vinden: 'Struxi, Martine, Vredelant pro pace tuorum. / Pace beatorum fruar, ut tecum sine fine.' Muller, ed., 1888, 495.
84. Ouder ook dan het verloren gegane liber memorialis van het Domkapittel, dat aan het eind van de 13de eeuw zou zijn geschreven door de Domkanunnik Rudolf van Stoutenburg. Zie: Broer en De Bruijn, 1997, 103.
85. Post, 1933, 44-71, m.n. 62 en 69-71. Het betoog van Post wordt enigszins vertroebeld doordat hij vele pagina's (p. 45-52) wijdt aan de wijze waarop de inhoud van de zogenaamde Koenraadoorkonde (*OSU*, 253) zich tot de verwikkelingen rond de bisschopsverkiezing van 1249-1250 zou verhouden. In navolging van Tenhaeff dateerde hij de totstandkoming van dit falsum in 1249-1250 doch tegenwoordig wordt deze later in de tijd geplaatst, namelijk in de jaren 1315-1320. Zie: Van den Hoven van Genderen, 1987, 148-149, n. 23.
86. Later in de Middeleeuwen, voor het eerst in 1300-1301, vormt de bijzondere positie van het Domkapittel bij de bisschopsverkiezingen meermalen inzet van discussie, maar het zou er nooit in slagen de andere kapittels daadwerkelijk van deze verkiezingen buiten te sluiten. Post, 1933, 78 e.v.; Van den Hoven van Genderen, 1987, 17-26.
87. Over de invloed van Keulen op de architectuur van het gotische koor van de Utrechtse Dom zie: Haslinghuis en Peeters, 1965, 337
88. Haslinghuis en Peeters, 1965, 171.
89. Muller, 1901, 324.
90. Lapp van Waveren, ed., 1643, 92, noot cc.
91. Weiland, ed., 1888, 1303; Bruch, ed., 1973, 219; Muller, ed., 1888, 494.
92. Trier, Stadtbibliothek, Hs. 1288/79, f. 88r: 'Anno domini M°CC°LIIII venerabilis pater dominus Henricus episcopus reedificavit novam suam ecclesiam Traiectensem quam decenter ut liquet construxit.' Net als bij de Domtafelen betreft het hier een inlas in de eigenlijke kroniek, de *Hollandse kroniek* van Jan Gerbrandszoon van Leiden. Dezelfde passage treffen we, eveneens gevolgd door de Domtafelen, aan in een afschrift van een andere 15de-eeuwse kroniek, het *Chronicon* van Dirk Frankenszoon Pauw, dat in de 18de eeuw werd vervaardigd op last van Pieter Bondam. UBU, hs. 1650, p. 347-348.
93. Bockenberg, 1586, 27: 'Het nieuwe werck aen den Dom begonnen int jaer 1254'.

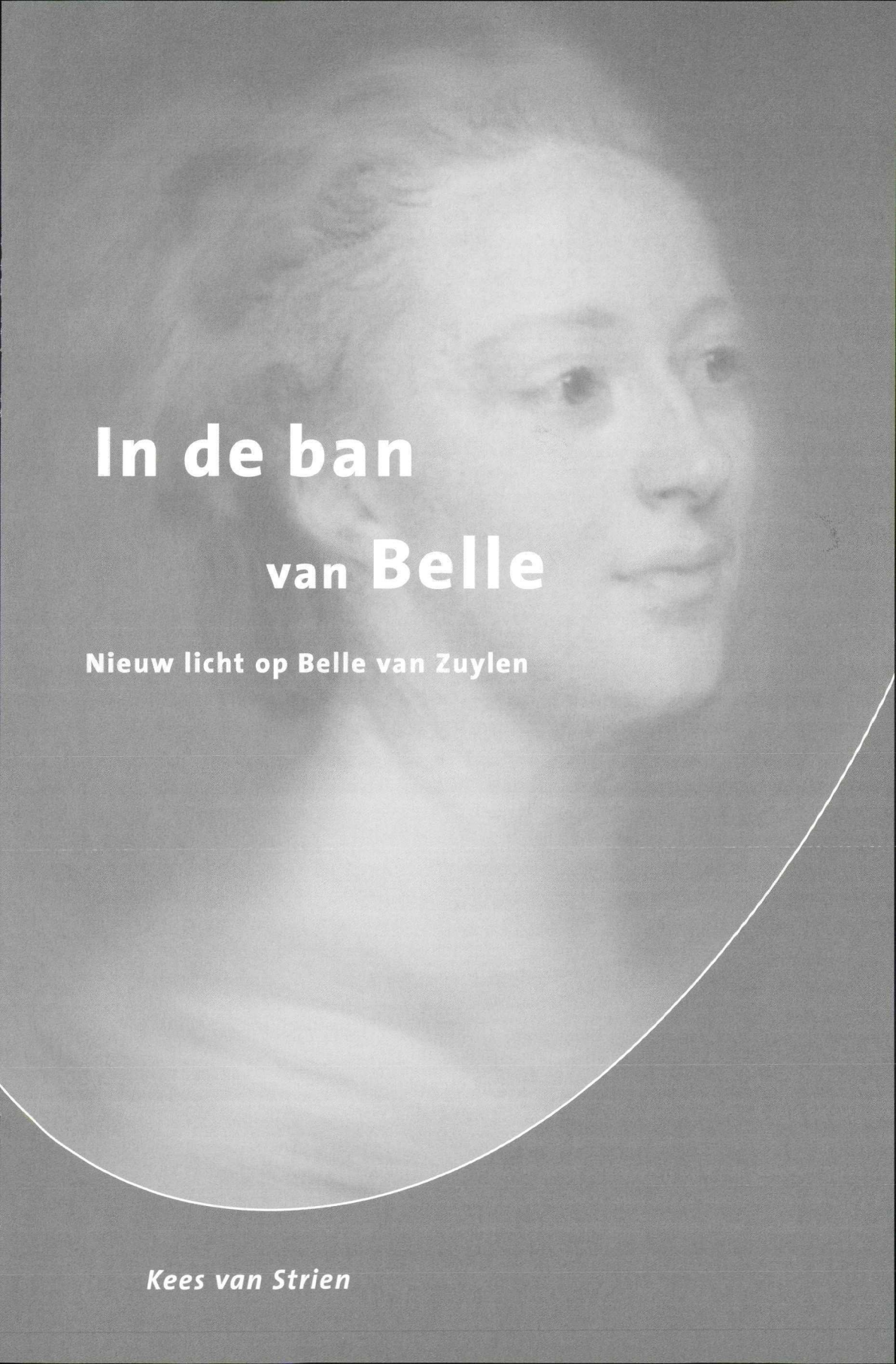

In de ban van Belle

Nieuw licht op Belle van Zuylen

Kees van Strien

In het Utrechts Archief zijn vorig jaar onbekende teksten aangetroffen van en over de schrijfster Belle van Zuylen (1740-1805), de onconventionele en intellectuele Utrechtse freule over wie er in 1993 in de Nederlandse bioscopen een film heeft gedraaid. Een belangrijk thema in haar werk is het recht van de vrouw zelf te beslissen over haar bestemming en vooral zelf te denken.

In de tweede helft van de achttiende eeuw waren de hogere kringen in de Republiek sterk verfranst, en Belle, die als achtjarig meisje al een Zwitserse gouvernante kreeg, heeft altijd in het frans geschreven. Haar correspondentie, vooral die uit 1762-1765, spontaan en openhartig, behoort tot de literaire hoogtepunten van die tijd. Voor een huwelijk in haar eigen milieu bleek ze te rebels en pas op haar dertigste trouwde ze, ver beneden haar stand, met de Zwitser Charles-Emmanuel de Charrière, eerder bij de familie in dienst als gouverneur van haar broer. Hieronder maken we kennis met een veertienjarige Belle die hopeloos verliefd is, met een wat oudere Belle, die haar vrienden bestookt met verzen en fabels, en met een afgewezen minnaar: de Utrechtse regent Gijsbert Jan van Hardenbroek (1719-1788), die jarenlang in stilte op haar verliefd is geweest. In zijn archief zijn niet alleen zijn liefdesbrieven maar ook veel teksten van Belle bewaard gebleven.

Kees van Strien (1943) was leraar Engels aan het Vlietlandcollege te Leiden. Hij publiceert over Brits-Nederlandse verhoudingen in de zeventiende en achttiende eeuw, vooral in verband met Britse toeristen en studenten. Hij assisteerde Jan Pieter van der Sterre bij zijn Boswell en Holland (Amsterdam 2000) en werkt op het ogenblik aan een boek over Belle van Zuylen.

Inleiding*

Op 27 december 1805 overleed te Colombier, een dorpje bij het Zwitserse Neuchâtel, de schrijfster Belle van Zuylen. Ze werd geboren op 20 oktober 1740 op slot Zuilen, waar haar vader Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken, lid van de Utrechtse ridderschap, kasteelheer was. Hier en in het huis op de Kromme Nieuwe Gracht 3-5, woonde Belle tot ze in juli 1771 met haar man Charles-Emmanuel de Charrière, ooit huisleraar bij de familie, naar Zwitserland vertrok en zich installeerde op zijn bescheiden landgoed te Colombier.

In Nederland schreef ze voornamelijk voor vrienden en kennissen. Behalve brieven waren dit gelegenheidsgedichten, vaak satirisch, brieven in verzen en geschreven portretten, alles in het frans. Pas vanaf 1784 verschenen haar romans en toneelstukken, en maakte ze als Isabelle de Charrière naam in de literaire wereld van haar tijd. In Nederland is Belle van Zuylen eigenlijk pas de laatste dertig jaar in de belangstelling gekomen. Haar werk wordt ook steeds meer vertaald. [1]

Omdat in april 2005 Belles tweehonderdste sterfjaar met een internationaal congres in Utrecht wordt herdacht, is er in juni 2003 begonnen met een speurtocht naar Belles werk in Nederlandse familiearchieven. Het resultaat hiervan zal in 2005 gepubliceerd worden. Hieronder volgt als primeur voor het *Jaarboek Oud-Utrecht* een overzicht van de meest aansprekende vondsten.

Brieven en Belles eerste liefde

Informatie over Belles jeugd is hoofdzakelijk afkomstig uit brieven van de Zwitserse gouvernante die van 1748 tot 1753 verantwoordelijk was voor haar opvoeding. Zo weten we dat Belles ouders begin 1755 het besluit namen hun kinderen te laten inenten tegen de pokken. Meer details over deze episode bleken aanwezig in een schriftje met Franse oefeningen van Belles nichtje Isabella Agneta van Lockhorst. Het bevat kopieën (in een abominabele spelling) van zes brieven die ze tussen half april en 3 november 1755 aan Belle stuurde. [2]

Destijds bestond er in Nederland grote weerstand tegen de 'pokkenprik', onder meer door de godsdienstige overweging dat men zich niet moedwillig aan levensgevaar mag blootstellen. Dit argument woog voor de Van Tuylls minder zwaar dan de voordelen, waarover een bevriend Waals predikant in Den Haag uitgebreid publiceerde. [3] De kinderen werden in twee etappes ingeënt: de drie oudste jongens eerst. Om besmetting te voorkomen gingen mevrouw van Zuylen met Belle en de twee jongste kinderen uit logeren. Ze trokken in bij Belles peettante op de Lange Nieuwstraat. [4] Hier gaf Belle clavecimbel-les aan haar acht jaar oudere nichtje Isabella Agneta.

Die kon nog maar één menuet spelen toen, half april, de kinderen en hun gouvernante

Belle van Zuylen, pastel door Maurice-Quentin de La Tour (1766). Musée d'Art et d'Histoire de Genève.

vertrokken naar het huis aan de Kromme Nieuwe Gracht. De quarantaine duurde meer dan twee maanden, want pas de derde inenting had het gewenste effect: begin juni kwamen de pokjes eindelijk op. Om de geslaagde operatie te vieren beloofde Isabella Agneta Belle een van haar pas uitgekomen kanaries. Ze hoopte dat ze elkaar in de zomer nog vaak zouden ontmoeten, ook al lagen hun kastelen, Zuylen en de ridderhofstad Voorn aan de Leidsche Rijn, niet direct naast elkaar. [5] In november bedankte Isabella Agneta de toen vijftienjarige Belle voor een aantal door haar getekende portretten en complimenteerde haar met haar acteertalent als de gemene barones in Voltaires *Nanine*, een rol waarbij Belle een heel ander karakter moest uitbeelden dan dat van haarzelf.

Tot die tijd was Belle altijd een vrolijk, spontaan kind geweest, maar dat jaar maakte haar vroegere gouvernante uit Belles brieven op dat ze veranderd was. Ze vermoedde dat er verliefdheid achter zat. [6] Dat ze het bij het juiste eind had, blijkt uit twee pas ontdekte brieven van Belle, waarin ze haar hart uitstort over haar onbeantwoorde liefde. Ze sluiten goed aan bij een al langer bekende brief uit 1755 met nogal pessimistische uitspraken over vriendschap. Wegen de voordelen wel op tegen de nadelen? Vrienden sterven, hebben problemen of laten je stikken. Misschien zouden mensen gelukkiger zijn als er geen speciale vriendschapsbanden bestonden. [7] Dat Belle hier niet zomaar wat literaire citaten bij elkaar plukte, maar schreef op grond van eigen ervaring, is nu wel duidelijk. In de winter van 1754-1755 was het met de Poolse graaf Pieter von Dönhoff, ritmeester in een Utrechts regiment cavalerie, liefde op het eerste gezicht. Het gebeurde tijdens een ontvangst bij een tante met wie Belle goed kon opschieten. Haar man was Dönhoffs commandant en tevens een van diens beste vrienden. [8]

Blijkens haar twee brieven was de veertienjarige Belle helemaal weg van de charmante officier. Dag en nacht moest ze aan hem denken. Het was een marteling! Toen ze eind juni hersteld was van de gevolgen van de pokkenprik, vertrok ze, ook om Dönhoff te

ontlopen, meteen naar Zuilen. Ze bleef er tot in december, veel langer dan normaal. Daarna bleef ze nog een vol jaar weg uit Utrecht. Een deel van deze periode bracht ze door bij familie in Den Haag. Hier werd ze samen met haar nichtjes Van Lockhorst, die daar ook logeerden, geïntroduceerd bij andere jongedames uit de hogere kringen. Uit de brieven van haar ex-gouvernante is af te leiden dat Belle zich ook bezighield met de opvoeding van haar Haagse nichtjes, onder wie haar latere hartsvriendin Annebetje.[9]
Toen in de loop van 1757 Dönhoffs regiment werd overgeplaatst naar Utrecht, en Belle hem weer regelmatig op ontvangsten en partijtjes tegenkwam, bleken haar gevoelens sterker dan ooit. Bovendien had hij nu wel oog voor de zestienjarige schone en begon avances te maken. Belle zag welke risico's ze gelopen had als naïeve veertienjarige, en besefte dat ze er een punt achter moest zetten. In haar brief beschreef ze, wellicht voor het eerst in haar leven, haar opwinding bij hun ontmoeting. Ook haar frustratie dat hij haar niet zag en haar voornemen hem desondanks trouw te zijn. Verwijst ze ook naar een onhandige liefdesverklaring? In elk geval wist ze nu dat zij voor Dönhoff vooral zijn zoveelste avontuurtje zou zijn. Ze besluit met hem te breken: 'kan ik mij tevreden stellen met de restjes van uw hart?'
In haar tweede brief stelt Belle dat de eerste moet verdwijnen: als Dönhoff hem laat slingeren, wordt het een schandaal, en bij herlezing, zeker na een paar jaar, werkt de brief op zijn lachspieren. Er komen ook andere gevoelens ter sprake. Ze weet wat voor soort man hij is, maar, zo redeneert ze, dat komt omdat hij nooit de juiste vrouw gevonden heeft. Zou zijzelf die vrouw niet kunnen zijn? Zij kan hem immers ook intellectueel boeien? Tegelijkertijd beseft ze dat ze bezig is zichzelf voor de gek te houden. Om te voorkomen dat ze ooit op haar beslissing terugkomt, zet ze dit alles zwart op wit. Het slot van de brief is een hartenkreet: 'God, wat zou ik gelukkig zijn als hij voor mij was zoals ieder ander!'

Epitre à Mlle de Zuylen en Belles Epitre à Garcin

Het nieuwe materiaal onthult niet alleen het goedbewaarde geheim van Belles eerste liefde, het geeft ook een goed beeld van de omstandigheden waarin een aantal van haar literaire werken zijn ontstaan. Belle las Franse tijdschriften die vol stonden met chansons, brieven in versvorm, romances, fabels en korte verhalen. Vaak anoniem of slechts gesigneerd met de initialen van de auteur. Belle wisselde haar werk en ideëen uit met kennissen die deze bladen ook lazen en die ook door franstalige gouverneurs en gouvernantes waren opgevoed. Sommigen behoorden tot de adel, anderen tot de stand van regenten en kooplieden met wie Belle via haar moeder verwant was. Vrijwel altijd schreef Belle naar aanleiding van gebeurtenissen in haar directe omgeving. Zo ontstonden 'portretten' van haar Amsterdamse vriendinnen Susanna Elisabeth Hasselaer en Catharina Elisabeth Geelvinck, op wier verzoek ze eind 1762 haar eigen *Portrait de Zélide* schreef. Deze teksten werden ook buiten de kring van haar kennissen overge-

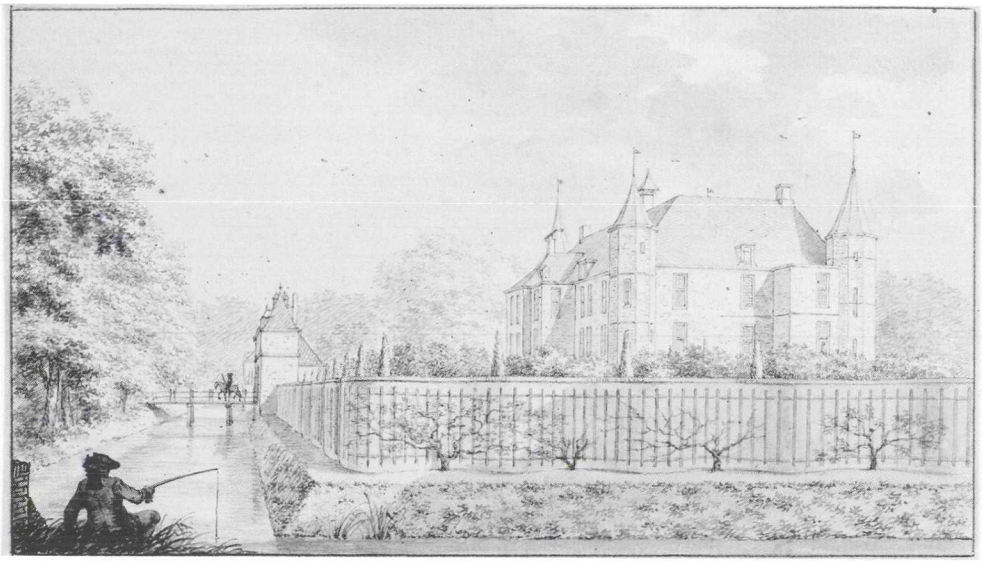

Slot Zuilen, tekening door Jacob Cats (1772). Rijksdienst voor de Monumentenzorg, TH-163.

schreven en bezorgden Belle een eigen plaats in de literaire wereld van de republiek. [10]
In deze periode stuurde Belle enkele gedichten voor commentaar aan Jean-Laurent Garcin (1733-1781), een in Genève afgestudeerde theoloog die destijds als huisleraar in dienst was bij een Amsterdamse regentenfamilie. Garcin was de aangewezen man voor literair advies. Hij werkte aan een bundel met berijmingen van alle 150 psalmen, en was bovendien redacteur van een franstalig tijdschrift dat in Amsterdam uitkwam. Het bevatte behalve een keuze uit de artikelen van de Parijse *Journal étranger* en *L'année littéraire* ook nieuwe bijdragen. [11]
Belle deed haar gedichten vergezeld gaan van een schrijven in de vorm van een herdersdicht. Hierin complimenteerde ze Garcin met zijn status als schrijver en criticus en verontschuldigde zich voor haar onervarenheid als dichteres: 'Ik ben nog maar een beginneling: aan de voet van de zangberg schrijf ik wel eens iets'. Poëzie was voor haar een stuk moeilijker dan proza: vanwege rijm en metrum was het een hele toer leuke invallen goed te formuleren. Haar rijmelarij was slechts bedoeld 'voor niet al te kritische vrienden'. [12]
Mogelijk heeft Garcin hierop gereageerd met het nu eindelijk teruggevonden *Epitre à Mlle de Zuylen*, een brief van 170 verzen, gedateerd 1 maart 1763. Hierin strooit Garcin, geheel in de stijl van de *épitre*, met complimenten, zowel op Belles werk als haar persoon. Inspelend op de toonzetting van Belles gedicht, doet hij zich voor als een verliefde herder die weet hij dat hij geen enkele kans maakt met haar gelukkig te worden. Hij zinspeelt op een recent huwelijksaanzoek dat Belle kreeg uit Berlijn, en hoopt dat haar talenten ook bij de koele Duitsers erkend zullen worden; niet alleen als auteur van het niveau van schrijvers als Voltaire en Mme de Sévigné, maar ook als actrice, danseres en

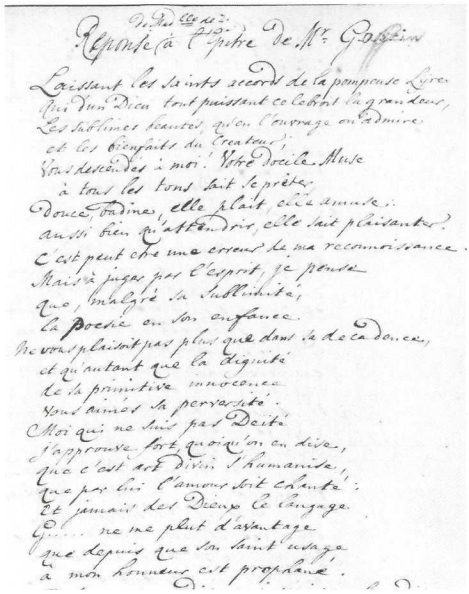

Réponse à l'Epitre de M. Garcin door Belle van Zuylen. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-29.

schilderes. Toch, zo schrijft Garcin, zou het voor haar in Zwitserland veel eenvoudiger geweest zijn eeuwige roem te verwerven. Niet alleen als hoofdpersoon in het werk van Albrecht von Haller, de dichter-arts uit Bern en van de destijds in Zwitserland wonende Rousseau en Voltaire,[13] maar ook als voorwerp van hun hoogstpersoonlijke liefde.

Garcins *Epitre* is niet alleen een eerbetoon aan Belle en een liefdesverklaring. Het genre vereist ook minder serieuze zaken, en op badinerende toon brengt Garcin enkele anecdotes te berde. Hij zou Belle bijvoorbeeld betrapt hebben terwijl ze wel heel innig afscheid nam van 'la longue Suzon', misschien Susanna Elisabeth Hasselaer, echtgenote van een Amsterdams regent, bij wie Belle regelmatig logeerde, en wier lichamelijke charmes ze beschreef in haar *Portrait de Camille*.[14]

Belle reageerde met haar nu eveneens teruggevonden *Réponse à l'Epitre de M. Garcin*, waarvan tot nu toe alleen de passage 'Du Lac Léman je connais les rivages' [Van het meer van Genève ken ik de oevers] bekend was. Het is met zijn persoonlijke toon en 110 verzen verreweg het belangrijkste gedicht uit Belles Hollandse periode. Belle opent met een toespeling op Garcins *Odes sacrées ou les Pseaumes de David en vers françois* (1764), waarvan het voorwoord begin 1763 was verschenen in het Haagse tijdschrift *Bibliothèque des sciences et des beaux-arts*. Volgens Garcin had de poëzie 'zijn geboorte' te danken aan de godsdienst. Helaas was van deze 'volmaakte' staat geen sprake meer: moderne poëzie kon het best getypeerd worden met termen als degeneratie en decadentie.[15]

In haar *Réponse* imiteert Belle Garcins hoogdravend woordgebruik en concludeert onbarmhartig dat hij, blijkens zijn *Epitre*, evenveel van moderne 'perverse' poëzie houdt als van de psalmen. Ze heeft nog nooit zoveel van de dichtkunst genoten als toen hij die 'ontheiligde' door haar lof te zingen. Toch hoopt ze dat zijn bevlieging snel voorbij zal zijn. Ze reageert niet zonder humor op zijn opmerkingen over haarzelf en gaat uitvoerig in op een eventueel verblijf in Zwitserland, 'het land van vrijheid en gelijkheid'. Ze kent het goed (ze was er in 1750 vrij lang met haar gouvernante), maar men heeft er sterke vooroordelen tegen 'een enigszins geletterd meisje'. Ze zou direct ruzie krijgen met Rousseau, want ze lijkt helemaal niet op de weinig intellectuele Sophie, de bruid van zijn *Emile*. En mocht iedereen haar daar wel bewonderen, dan zou de roem haar naar het hoofd stijgen. Beter lijkt haar een deugdzaam en plichtsgetrouw leven in Duitsland, waar het lot haar heenvoert.

Le Noble

In zijn *Epitre* verwijst Garcin ook naar een kort verhaal van Belle dat destijds nog niet in druk was verschenen: *Le Noble*, een 'zedekundig verhaal' dat Belle naar eigen zeggen niet veel meer tijd gekost had dan een dozijn brieven. Stuurde zij het Garcin toe met het oog op publikatie of kreeg hij het via-via in handen? Het enige dat we met zekerheid weten is dat het in juni 1763 verscheen in Garcins *Journal étranger combiné avec l'Année littéraire*.[16]

Het verhaal gaat over baron d'Arnonville wiens grootste trots bestaat uit zijn voorvaderlijk kasteel en zijn duizendjarige stamboom. Zijn zoon combineert deze trots met de jacht, drank en vrouwen. Dochter Julie daarentegen wil zich geestelijk ontplooien. Ze leest romans en laat zich schaken door Valaincourt, wiens vader wegens grote verdiensten in de adelstand verheven is. Als de baron hoort dat de jongen tot een mindere klasse behoort, valt hij flauw. Gelukkig trouwt zijn zoon wel met een oud-adellijke, zij het foeilelijke jongedame. Terwijl de baron dit viert met twintig heildronken, komen Julie en haar man binnen. Zij vallen voor hem neer en in zijn roes drukt hij hen aan zijn hart. Belle schetst hier een karikatuur van de ouderwetse landedelman die neerkijkt op zijn standsgenoten die met hun tijd meegaan en zich door hun persoonlijke inzet verdienstelijk maken. Het is onduidelijk of ze hiervan in haar kennissenkring een voorbeeld zag. *Le Noble* is ook geen sleutelroman met herkenbare personages, ook al deed Belles tweede broer weinig anders dan jagen, en stamde haar toekomstige zwager van moederskant af van de Van Wassenaers, de oudste adellijke familie van Holland. Lezers als Garcin zagen echter wel een duidelijke parallel tussen de spontane Julie, die oude adellijke conventies aan haar laars lapt, en Belle zelf. Haar ouders konden dit verhaal maar matig waarderen en toen het in het laatste kwartaal van 1763 als apart boekje herdrukt werd, gecorrigeerd door Belle maar nog steeds anoniem, is het op hun verzoek uit de handel genomen.[17]

Onder Belles literaire vrienden die *Le Noble* lang voor de eerste publikatie lazen, waren ook de rokkenjager Pieter von Dönhoff en diens beste vriend Gijsbert Jan van Hardenbroek, de Utrechtse regent die jaren lang in stilte op Belle verliefd geweest is. Eind januari 1763 vroeg Dönhoff hem: 'Heb je je commentaar op *Le Noble* al opgestuurd aan de auteur?' Hij voegde eraan toe: 'Als je het niet te druk hebt, zou je met je wijze woorden een al te intellectuele vrouw weer tot rede kunnen brengen. De maatschappij zou er een sympathiek iemand bij krijgen, en wie weet ooit een goede en alom gewaardeerde huisvrouw'.[18]

Of Van Hardenbroek deze raad heeft opgevolgd is onbekend, maar hij was zeker betrokken bij de grap die Dönhoff, na de verschijning van *Le Noble* in juni 1763 met Belle heeft uitgehaald. In een door Van Hardenbroek bewaarde brief van 6 juli 1763 aan de redactie van de *Journal étranger*,[19] schrijft een zekere chevalier de Nivers uit Parijs dat hij uit het voorwoord van *Le Noble* heeft opgemaakt dat de auteur een nog ongehuwde vrouw is. Als groot liefhebber van romantische avonturen springt hij zo in de postkoets naar Holland om kennis te maken met 'La Belle qui écrit si bien'. Hij hoopt dat zij in het

volgende nummer van het tijdschrift zegt of hij welkom is. Dat dit verdichtsel afkomstig moet zijn van Dönhoff blijkt uit een brief van eind december aan Van Hardenbroek: 'Hierbij ontvang je een kopie van wat markies d'Arnonville, of iemand die zich zo noemt, mij onlangs toegestuurd heeft. Geen idee waarom! Zijn kritiek op de auteur van *Le Noble* lijkt terecht, en hij neemt heel humoristisch wraak, maar 'what is that to me?' Toch zou ik graag het gezicht van de jongedame zien als ze dit leest, want dit stuk maakt haar manier van schrijven bepaald belachelijk. Hopelijk geneest dit haar van de hoge dunk die ze er zelf van heeft [...] Kun je haar deze tekst anoniem doen toekomen in een haar onbekend handschrift?' (28 december 1763)

In zijn brief[20] verbaast de zogenaamde markies zich erover dat zijn naam in het verhaal voorkomt. Bovendien is ook hij van zeer oude adel, zijn zoon jaagt en zijn dochter heet Julie! Heeft de schrijver hem en zijn familie misschien belachelijk willen maken? Omdat hij zelf geen verstand van literatuur heeft, sluit hij het uitgebreide commentaar van drie 'deskundige vrienden' bij. Het is het verslag van hun discussie, een soort toneelstuk in de trant van Molières *La critique de l'Ecole des femmes*, waarin verschillende aspecten van *Le Noble* de revue passeren. De 'deskundigen' ontdekken veel onwaarschijnlijke situaties en een of twee foutjes in het Frans, zo had 'baron' bijvoorbeeld 'markies' moeten zijn. Bovendien zijn de grapjes niet origineel en is er een overdreven gebruik van drie puntjes als leesteken. De markies is van plan een komedie te laten schrijven tegen intellectuele vrouwen. Dan zullen die het voortaan wel uit hun hoofd laten een verhaal te publiceren.

Kennelijk heeft Van Hardenbroek het dossier afgeleverd, want Belle heeft de markies van repliek gediend.[21] Ze betreurt het dat ze de markies ongewild gekwetst heeft. Bij een eventuele tweede druk zal ze d'Arnonville veranderen in een naam die hij zelf mag uitkiezen. Toch vermoedt ze, gezien de vele overeenkomsten tussen de wereld van de markies en haar verhaal, dat ze te doen heeft met een gefingeerde brief. Ze vindt de kritiek erg onduidelijk geformuleerd, en de tijd ontbreekt haar het hele pak papier nog eens door te lezen. Als *Le Noble* een slecht verhaal is, zit ze daar niet mee: ze heeft ervan genoten toen ze het schreef. Ze stuurt haar brief meteen weg, doorhalingen en al. Ze wordt liever geprezen om haar bevlogenheid dan om haar nauwkeurigheid. Als de echte markies haar geschreven heeft, kan hij tevreden zijn. Als de brief een verzinsel is, verdient hij geen beter antwoord. Het lijkt erop dat Belle goed begreep wat er aan de hand was, en het spel zo lang mogelijk wilde laten duren.

Van Pallandt en de fabel

Een ander literair spel, waar Belle een stuk minder van genoten heeft, werd opgevoerd in het najaar van 1764. Het vormde de nasleep van de gebeurtenissen tijdens een logeerpartij bij Belles vriendin Susanna Elizabeth Hasselaer op haar landgoed Westerhout bij Beverwijk. Belles tegenspelers hier waren Adolf Werner van Pallandt (1733-

1813), lid van de ridderschap van Zutphen, en zijn Leidse studievriend Jan Bost (1732-1814), wiens vrouw in 1761 gestorven was. Hij was vaak te gast bij mevrouw Hasselaer, die hij hartstochtelijk bewonderde. [22] Bost, die Belle al in oktober 1763 op Westerhout was tegengekomen, schreef destijds aan Van Pallandt over haar: 'Een merkwaardig iemand, dikwijls grappig, schrijfster, *bel esprit*, met een redelijk fraai figuur; ze denkt hardop en is erg gevoelig (dat vind ik tenminste). Omdat jij van rariteiten houdt, moet je haar zeker eens komen bekijken. Ze kan je gegarandeerd een tijdje aangenaam bezighouden'. [23]

Er ging dus ongeveer een jaar voorbij voor de ontmoeting plaats vond. Belles ouders hadden er hoge verwachtingen van. Ze vonden Van Pallandt een veel geschikter partij dan de buitenlanders die tot dat moment belangstelling hadden getoond, inclusief Belles nieuwste vlam, de markies de Bellegarde, kolonel in het Staatse leger, met wie ze serieuze plannen leek te hebben. Belle arriveerde samen met haar moeder op Westerhout op 2 september 1764, en Bost verzocht Van Pallandt zo snel mogelijk naar Beverwijk te komen. Belles vader kwam op de elfde. [24]

Na het vertrek van haar ouders, bleef Belle nog een dag of drie, en met Van Pallandt en Bost voerde ze lange nachtelijke gesprekken. De mannen hoorden haar uit over van alles en nog wat en genoten van haar openhartige uitspraken over liefde, deugd, huwelijk en godsdienst, onderwerpen die ze destijds ook besprak in haar brieven aan haar grote vertrouweling, tevens Bellegardes beste vriend, Constant d'Hermenches. Ze zei dat ze nog vrij was, maar verklapte ook haar geheime huwelijksplannen met Bellegarde. [25]

Bost en Van Pallandt konden het niet laten enkele van Belles beweringen verder te vertellen, en in het roddelcircuit werd Van Pallandts opmerking dat ze pas om twee uur 's ochtends afscheid hadden genomen, al snel 'hele nachten bij haar op de kamer'. Mevrouw Hasselaer las Belle de les en weldra wist heel Beverwijk hoe 'onvoorzichtig, ijdel en naïef' Belle geweest was. Het werd een fikse ruzie en op 25 september vertrok een uitgeputte Belle naar Amsterdam. Ze moest er niet aan denken dat de geruchten Bellegarde zouden bereiken, en besloot daarom niets te zeggen tegen d'Hermenches. In plaats daarvan reageerde ze haar woede af met het schrijven van drie fabels, waarvan er nu tenminste een, *Le papillon et les deux araignées* [De vlinder en de twee spin-

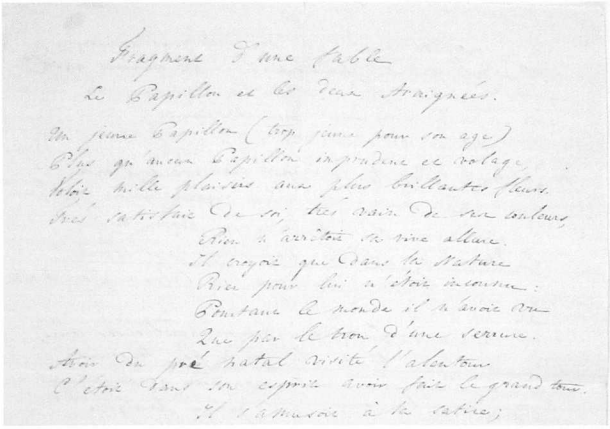
Fragment d'une fable
Le Papillon et les deux Araignées.
Un jeune Papillon (trop jeune pour son age)
Plus qu'aucun Papillon imprudent et volage,
Voloit mille plaisirs aux plus brillantes fleurs
Dont la nature en vie les avoit de ses couleurs
Rien n'arrêtoit son vive allure.
Il croyoit que dans la Nature
Tout pour lui n'étoit inventé:
Pénétrant le monde il n'avoit vu
Que par le bon d'une lorgnette.
Mais du pré natal visité l'abreuvoir
Il étoit tant son esprit avoit fait le grand tour.
Il s'amusoit à la satire;

Fragment d'une fable. Le Papillon et les deux Araignées door Belle van Zuylen in haar handschrift. Gelders Archief, Huis Keppel, inv.nr. 391.

nen], is teruggevonden. Het was Belles antwoord op een brief waarin Van Pallandt zijn excuses aanbood. Om zich niet verder te compromitteren, vroeg ze haar zwager Cornelis de Perponcher het gedicht aan Van Pallandt op te sturen. [26]

Perponcher las Van Pallandt eerst de les: met zijn gedrag had hij Belle wel erg te kijk gezet en zijn eigen reputatie als man van eer geen goed gedaan. Hij vroeg hem Belles huwelijksplannen niet aan de grote klok te hangen, en zei dat Belle hem niets meer kwalijk nam: 'In plaats van boos te zijn en niet terug te schrijven, doet ze deze kwestie af met een grapje, zoals bijna alles in deze wereld. Ze heeft over dit voorval dus een fabel geschreven, naar mijn idee best geslaagd. Onze vriend Bost lijkt helemaal in ongenade te zijn gevallen. Laat mij a.u.b. weten wat je van de fabel vindt' (19 oktober 1764). [27]

De vlinder is een zelfportret, volgens Belles tante 'levensecht en geslaagd': de jonge onbezorgde vlinder denkt de wereld te kennen terwijl ze er nog maar weinig van gezien heeft. Ze is onvoorzichtig en maakt zich vrolijk niet alleen over 'nutteloze insecten' maar over alle schepselen, zelfs degenen die ze bewondert. Bijgevolg heeft ze 'heel wat critici, vleiers, en weinig vrienden'. [28] De vlinder arriveert in een mooie tuin (Westerhout) met een schitterende roos (mevrouw Hasselaer), voortdurend omringd door helaas niet altijd met zorg uitgekozen gasten. Een vaste plaats naast de roos wordt ingenomen door een dikke spin (Jan Bost), die het aanvankelijk uitstekend met de vlinder kan vinden.

Op 5 september meldde Bost aan Van Pallandt dat hij 'erg tevreden' was over Belle; Belle vond hem een 'aardige jongen' en deed zelfs een hardloopwedstrijd met hem. Aan d'Hermenches schreef ze: 'Hij is belezen en heeft een goed geheugen'. Bost was wel een tikje arrogant, maar hij liet zich 'gelukkig' al door haar onderbreken en waardeerde haar grapjes. 'Ik weet zeker dat hij aan mijn ongeduldige karakter gewend raakt. Zo worden we nog de beste vrienden'. [29] Hoe anders zou het uitpakken! Omdat Bost in de ruzie aan het eind van Belles verblijf op Westerhout haar uitgemaakt had voor 'oneindig klein van geest', gaf Belle hem in de fabel lik op stuk: 'met vrijwel geen *esprit*, maar een sterk geheugen, gaat hij door voor een grote geest'. [30]

De spin besluit zijn 'zuster' (Van Pallandt) er bij te halen. Van Pallandt wordt gezien als een meeloper: 'veel *esprit* in een broodmager lichaam', maar wat voert hij eigenlijk uit? Samen zouden ze de vlinder een lesje leren. Namens de maatschappij, waar zij volgens hen op neerkeek. Voor Belles kennissen die

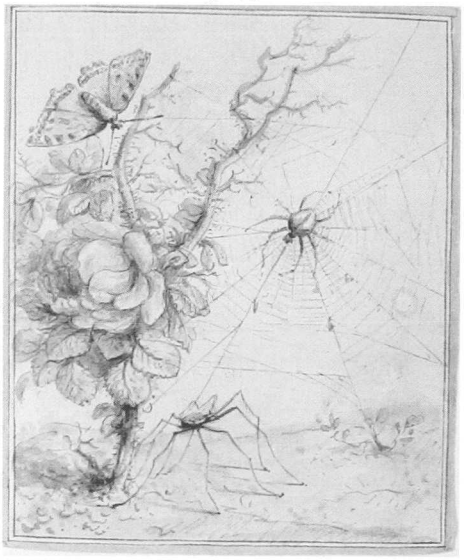

Le Papillon et les deux Araignées, anonieme ingekleurde tekening (1764). Gelders Archief, Huis Keppel, inv.nr. 346.

Adolf Werner Van Pallandt, miniatuur door Aemilia van Pallandt. Foto: Iconografisch Bureau / RKD 's-Gravenhage.

de fabel ook in handen kregen was de situatie heel herkenbaar. Willem Boreel, een Amsterdamse regentenzoon die destijds overwoog Belle ten huwelijk te vragen, kreeg hem toegestuurd door zijn vader: 'Bost is niet kwalijk beschreven [...] Pallandt komt er genadiger af. De eerste is weder in gratie aangenomen door voorspraak van mevrouw Hasselaer'.[31]

Dit gebeurde op zondag 11 november, toen Bost in huize Hasselaer in Amsterdam voor het eerst weer oog in oog stond met 'de Sappho uit de provincie': 'Ze zat aan het clavecimbel, naast ambassadeur Dedel, een echte fatsoensrakker. Na de eerste begroeting, nogal stroef van weerskanten, trakteerde ze me op drie fabels die ze geschreven heeft naar aanleiding van de gebeurtenissen. Haar overdreven manier van declameren was duidelijk bedoeld om haar verlegenheid te verbloemen. Ik was verzoeningsgezind, ik vond de fabels leuk, vol *esprit* (er is er maar een, namelijk die van de vlinder, die niet choquerend is), en we liepen naar de ontvangst-salon. Vrijwel meteen ging de dichteres er weer vandoor, kennelijk om te voorkomen dat ze zou moeten blozen om de complimenten die ik haar wilde maken over haar werk'.[32]

Even later troffen Bost en mevrouw Hasselaer 'de beminde' in een kabinet 'bezig met onbeduidend proza'. In het bijzijn van 'de charmante bemiddelaarster' gaven Bost en Belle elkaar de hand. Excuses mochten van mevrouw Hasselaer niet gemaakt worden: 'Jij, lieve, bent onvoorzichtig geweest; zij een beetje gemeen'. Bost dacht dat de ruzie bijgelegd was. Hij was aardig geweest over de fabels en Belle had genoten van haar voordracht, vooral bij het uitspreken van de passage 'vrijwel geen *esprit*, maar een sterk geheugen', die ze beschouwde als een vernedering voor Bost. Maar Bost voelde zich helemaal niet vernederd. Hij zag de fabels als het resultaat van 'gefrustreerde arrogantie en gekwetste trots' en vergeleek Belles gedrag met dat van het meisje uit een toen populair liedje: ze krijste en schold, maar ze wilde eigenlijk alleen maar trouwen.

Helaas kwamen door de declamatie de oude roddels weer tot leven, en Bost moest zich tegenover mevrouw Hasselaer opnieuw rechtvaardigen. Dat vond hij niet leuk en het resultaat was dat ook hij, inhakend op Belles fabel, een gedicht schreef. Bovendien liet hij de fabel uitbeelden in een tekening, waarvan prentjes gemaakt werden die onder de Amsterdamse kennissen werden verspreid. Mevrouw Hasselaer gaf hem toestemming het gedicht aan Belle toe te zenden, maar door een misverstand kwam het toch in de roulatie. In Amsterdam en Den Haag werd er opnieuw gelachen om Belle en haar kap-

sones, en Bost kreeg nog eens de wind van voren. Hij hoopte dat mevrouw Hasselaer Belle zo snel mogelijk zou dumpen; Van Pallandt kreeg te horen dat het zonde was zijn tijd te verdoen 'met een halve gare, die meer dan gemiddeld last heeft van stoornissen in de bovenkamer'.[33]

Van Pallandt wist niet hoe hij Belle moest aanpakken. Bost schreef in januari: 'Het is aan jou het lot van de vrouw te bepalen. Niet omgekeerd. Jij bent keizer, heer en meester; en in tranen?' In haar brieven was Belle afwisselend poeslief en agressief. Eigenlijk vond Belle hem veel te kalm: niet in staat tot liefde of haat. Zijn taalgebruik sloeg nergens op: 'Die opsomming van gevoelens die ik bij je wakker maak, lijkt wel een bak ijsklontjes'.[34]

Belle liet haar pen maar gaan, zo kon ze het beste haar hart laten spreken. Toen ze hoorde dat Van Pallandt en Bost eind april op reis zouden gaan naar Frankrijk en Zwitserland, stuurde ze hem een gedicht waarin ze terugblikte op 'acht maanden' vol gesprekken 'over liefde en haat, zonder elkaar ooit lief te hebben of te haten'.[35] Bij deze gelegenheid maakte ze ook een ironisch rijmpje, en met een verwijzing naar de fabel werd de affaire Van Pallandt afgerond. 'Jij en Bost. Wat een stel! Wat de een ziet, onthoudt de ander. Daarna gaan jullie er saampjes een verhaal van maken. De titel wordt: Reis in een ver land door mijnheer *Esprit* en mevrouw Geheugen'.

Gijsbert Jan van Hardenbroek

Kort na Van Pallandts vertrek deed in Utrecht en elders het gerucht de ronde dat 'juffrouw van Zuylen eindelijk haar keuze' gemaakt had. 'Het wordt markies de Bellegarde [...] Hij is ongeveer vijftig jaar oud, rooms-katholiek, kolonel van een regiment, afkomstig uit Savoye, een *bel esprit* enz.'[36] De godsdienst bleek echter een onoverkomelijk bezwaar en in juli 1767 kwam er officieel een einde aan deze schimmige affaire. Belle leek zich nu te verzoenen met een celibatair bestaan, maar van tijd tot tijd kondigden zich nog huwelijkskandidaten aan. Nog nooit genoemd in dit verband is Gijsbert Jan van Hardenbroek (1719-1788), sinds 1758 lid van de Utrechtse ridderschap en bijgevolg een collega van Belles vader. Via de familie Van Lockhorst waren ze bovendien geparenteerd.

Van Hardenbroek, eenentwintig jaar ouder dan Belle, moet haar van jongsaf gekend hebben. Zijn bewondering voor haar dateerde zeker van vóór 1762 toen hij, zoals we gezien hebben, samen met Dönhoff een grap uithaalde met *Le Noble*. Meer dan wie ook heeft hij teksten van haar gekopieerd en bewaard. Een van zijn dossiers bevat niet minder dan 25 documenten van en over Belle, inclusief een gedicht *Chère Casette*, waarin Belle haar schrijfmap vraagt de toevertrouwde stukken zorgvuldig te bewaren. Er is ook een pakket met vijftien brieven en memoranda van Van Hardenbroek zelf met als opschrift: 'heel dit dossier heeft betrekking op Mlle de Zuylen, tegenwoordig echtgenote van Mr. Charrière'. Het is het verslag van zijn onbeantwoorde liefde.[37]

Gijsbert Jan van Hardenbroek door Guillaume de Spinny (ca. 1766). Foto: Iconografisch Bureau / RKD 's-Gravenhage.

Van Hardenbroek is even kansloos verliefd geweest op Belle als de veertienjarige Belle op Van Hardenbroeks vriend Pieter von Dönhoff. In de eerste brief stelt hij dat hij lang heeft gezwegen, maar dat hij haar al jaren vereert als een charmante en hoogstaande vrouw. Hij heeft haar geobserveerd en weet dat ze met haar aandacht en zorg mensen erg gelukkig kan maken. Ze leest veel, ook recente publicaties, en daarvan kan ze leren niet zomaar haar gevoelens te uiten. Maar dat is theorie. In het dagelijkse leven kan de liefde je zomaar overvallen! [38]

In twee latere brieven wordt ze aangesproken als 'mijn lieve nichtje'. Van Hardenbroek bewondert de stijl van haar brieven; zij neemt die complimenten helaas niet serieus, maar hij weet dat mensen die verstand hebben van literatuur het met hem eens zijn, en dat ze hun lof ten volle verdient. Net zoals d'Hermenches en Garcin heeft Van Hardenbroek hoge verwachtingen van haar als schrijfster. Hij sluit een werkstuk bij van eigen hand en vraagt of hij het hierbij mag laten. Iedereen zegt dat hij goed kan schrijven, maar haar niveau haalt hij bij lange na niet; hij heeft wat zinnen uit een van haar teksten geleend, niet als plagiaat, maar om zich er meer vertrouwd mee te maken. [39]

Waarschijnlijk gaat het hier om Van Hardenbroeks *Portrait de Sophie*, [40] waarin verscheidene zinswendingen uit Belles literaire zelfportret, haar *Portrait de Zélide*, terugkomen. Sophie, de naam van de ideale echtgenote uit Rousseaus *Emile* (1762), wordt afgeschilderd als een volmaakte vrouw, die alleen een beetje te gereserveerd is en te formeel, zelfs met kennissen. Sophie is goed in handwerken en maakt expres de moeilijkste borduursels. Haar geest is geneigd tot satire, maar tegelijkertijd is ze een redelijk en verlicht christen. Ze wil graag indruk maken op progressieve intellectuelen en verdient hun respect. Sophie is nogal zwaarmoedig en reageert soms emotioneel op kleinigheden. Wat betreft de liefde is ze erg op haar hoede. Weinig mannen kunnen zich erop beroemen Sophie te hebben veroverd, maar als ze gewild had, had ze gelukkig kunnen zijn met een doodgewone man als echtgenoot. Had Van Hardenbroek bij deze

opmerking misschien zichzelf op het oog?

Uit een memorandum blijkt dat Van Hardenbroek, na een ongelukkig afgelopen jeugdliefde, twintig jaar lang alle vrouwen uit zijn hoofd zette. Nu wil hij gehoor geven aan zijn maatschappelijke plicht in het huwelijk te treden. Hij is gevallen voor de elegante schoonheid van ... en weet zeker dat hij zonder haar niet gelukkig kan zijn. Een complicerende factor is dat familie en vrienden al iemand voor hem uitgezocht hebben, en hij is bang dat hij door dit huwelijk 'alles wat hem in deze wereld lief is' gaat verliezen. Uit de jarenlange vriendschap heeft hij opgemaakt dat hij iets voor haar betekent. 'Zeg eens eerlijk, kunnen we vrienden blijven?' Zo niet, dan ziet hij voor altijd af van het huwelijk, want zijn vriendschap met Belle is het 'enige ter wereld dat zijn leven dragelijk maakt'. [41]

Het antwoord op dit impliciete aanzoek moet ondubbelzinnig afwijzend geweest zijn. Na een slapeloze nacht noteert hij dat haar beslissing 'na rijp beraad' tot stand kwam. Maar waarom had ze hem dan tot het laatste moment aangemoedigd? Was er iemand anders? Was het zijn sociale positie of was haar beslissing zomaar een opwelling? De door haar voorgestelde 'vriendschap zonder hartstocht' is voor hem onvoorstelbaar. De dag daarop schrijft hij: 'Hoe je ook over mij denkt, ik zal mijn leven lang tedere gevoelens voor je blijven koesteren'. [42]

Er is ook een brief waarin hij haar op een ongebruikelijk emotionele toon uitmaakt voor 'wreed en trouweloos'. Hij heeft haar altijd aanbeden. Toen hij haar voor het eerst zag, was hij 'in de war en verrukt' van haar schoonheid, die toenam naarmate hij haar beter leerde kennen. Hij leefde met haar mee in vreugde en verdriet, maar altijd hield hij zijn liefde geheim en gaf soms zelfs de indruk op haar neer te kijken. Kan ze hem eindelijk vertellen waarom ze hem zo plotseling heeft laten vallen? [43] In afwachting van haar antwoord, schrijft hij dat hij sowieso nooit in staat geweest zou zijn haar gelukkig te maken. Zijn financiën zijn beperkt: hij heeft verplichtingen ten opzichte van familieleden. Bovendien is zijn liefde duidelijk sterker dan die van haar; dat is geen goede basis voor wederzijds geluk. Toch hoopt hij dat hij haar mag blijven bewonderen. Belle heeft hem misschien nog gevraagd haar te vergeten. Zijn antwoord was dat hij zijn verlies kon nemen, hij kon wel aanzien hoe een ander gelukkig met haar was, maar haar vergeten? Onmogelijk! [44]

Van Hardenbroek hoopte ten onrechte dat Belle, die altijd aardig tegen hem geweest was, en die steeds minder kans had nog een goed huwelijk te sluiten, ervoor zou kiezen zich onder zijn bescherming te stellen. Maar daaraan had Belle geen behoefte. In juli 1764 schreef ze: 'Ik haat oude kerels die een vrouw nemen om de winter mee door te komen'. Ze moest er ook niet aan denken te moeten samenleven met iemand die hartstochtelijk verliefd op haar was, en voor wie zij niets voelde. Ze kon zich wel voorstellen een ontrouwe echtgenoot te hebben, en ook zelf zo nu en dan vreemd te gaan. De brave Van Hardenbroek zou niet hebben geweten hoe te reageren op dit soort praatjes. Met hem zou ze bovendien zijn blijven hangen in het wereldje waarin ze opgegroeid

Charles-Emmanuel de Charrière, toegeschreven aan Marianne Moula. Bibliothèque publique et universitaire, Genève.

was, en ze wilde persé weg uit Holland. Wellicht nog belangrijker was Van Hardenbroeks passiviteit. Ergens in zijn notities na de afwijzing schrijft hij: 'Ik geef slechts toe aan de verleiding'. Belle had meer op met types als Dönhoff en haar Schotse vriend James Boswell die zelf initiatieven namen.[45]

Omdat we hier te maken hebben met ongedateerde concepten, vol doorhalingen, waarin bovendien niet alle details zijn ingevuld, is het onduidelijk of alle brieven wel verstuurd zijn en vooral hoe lang de affaire geduurd heeft. De ontknoping vond mogelijk pas plaats in de loop van 1770, toen duidelijk werd dat Belles keus gevallen was op Charrière. Van Hardenbroek moet behoorlijk van slag geweest zijn: tussen juli 1770 en begin 1772 hield hij zijn politieke dagboek (*Gedenkschriften, 1747-1787*) niet meer bij, en het enige door hem bewaarde toneelstuk is *La soirée des boulevards*, uitgerekend het stuk dat de pasgetrouwde Belle en haar man op 31 januari 1771 in Den Haag bijwoonden. Ook Belle is de affaire nooit vergeten. Als in 1797 een familielid zich verlooft met een meisje Van Hardenbroek, schrijft ze aan een neef: 'Tuyll en Hardenbroek [...] dat klinkt fraai. De namen gaan goed samen, maar dit hoeft absoluut niet te gelden voor de personen zelf'.[46]

Charles-Emmanuel de Charrière en afscheid van Holland

Belle ontmoette haar uiteindelijke echtgenoot Charles-Emmanuel de Charrière (1735-1808) toen hij in 1763 bij de familie in dienst kwam als privé-docent. Twee jaar later vertrok hij uit Zuilen, maar bleef wel in Holland. In 1766 logeerde hij enige tijd in Leiden, waar zijn vriend en landgenoot Jean-Laurent Garcin hem aan een kamer hielp. Charrière pikte er een leerling op en vertrok begin juni met hem naar Zwitserland. In zijn eerste bewaard gebleven brief aan Belle beschrijft Charrière hun excursie naar de gletschers.[47] In september 1769 kwam Charrière Belle tegen in het kuuroord Spa, destijds een populaire ontmoetingsplaats voor de Europese beau-monde. Belles beste vriendin en nichtje

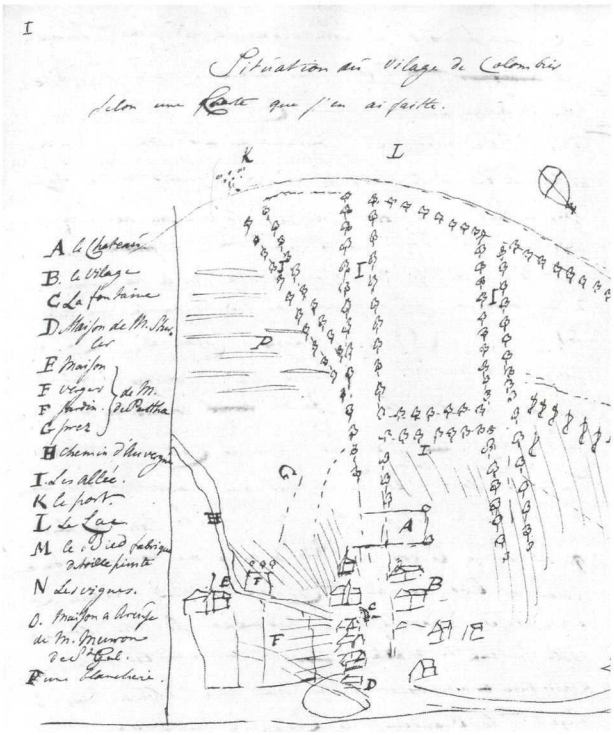

Kaart van Colombier door Nicolas Warin (1766). HUA, Ortt, inv.nr. 196.
Legenda: A = kasteel; B = dorp; C = waterput; D = huis van Sturler; E = huis van Charrière; F = tuin van Ch.; G = weide van Ch.; H. weg naar Auvernier; I = lanen; K = haven; L = meer van Neuchâtel; M = Le Bied, een textieldrukkerij; N = wijngaarden; O = Areuse met het huis van Meuron uit Sankt Gallen; P = een blekerij

Annebetje was samen met haar man ook van de partij. Naar eigen zeggen raakte Belle verliefd op Charrière, en toen ze elkaar het volgende voorjaar weer tegenkwamen, zei Belle hem dat ze van hem hield. Annebetje raadde haar aan met hem te trouwen; Belles vader en d'Hermenches waren minder enthousiast. Vergeleken met de andere pretendenten van dat moment was Charrière straatarm. Maar Belles besluit stond vast en tot grote verbazing van iedereen, inclusief de Prins van Oranje,[48] trad ze op 17 februari 1771 met hem in het huwelijk. Zij was toen ruim dertig jaar oud.

Pas in juli reisden ze af naar Zwitserland. Eerst moesten er bezoeken afgelegd worden. Het geplande vertrek op 22 maart, ging niet door omdat Belle, die altijd een zwakke gezondheid had gehad, instortte. Ze werd verpleegd door Annebetje, die zelf ook zo nu en dan last had van *vapeurs*, die 'wonderlijke ziekte':

'Wij brengen de hele dag bij de patiënte door; ze is eigenlijk niet meer ziek, maar erg verzwakt door de Spaanse vlieg, een purgatie, een aderlating en het hele ziekteproces. De aanvallen zijn niet teruggekomen. Ze hoopt dat ze er vanaf is. Sinds gisteren neemt ze kina-poeder. Ze volgt dezelfde behandeling als in Engeland. Afgelopen nacht heeft ze slecht geslapen; als ze vanavond wil dat ik bij haar op kamer blijf, doe ik dat. Als ze slaapt ga ik heel voorzichtig naast haar liggen, zoals ik naast jou lig als ik in een slecht humeur ben. Ik sta natuurlijk wel op om de baby de borst te geven, want je moet niet denken dat ik een van de juweeltjes die ik van jou heb vergeet omdat ik mijn vriendin zo graag van dienst wil zijn'.[49]

Mogelijk was Belle op 21 april aanwezig bij de society bruiloft van een van haar broers met de dochter van de griffier van de Staten-Generaal. Een week later was het echter weer helemaal mis. Pas half juni was Belle volledig hersteld en begin juli vertrokken de Charrières op huwelijksreis. Uit Parijs liet Charrière zijn schoonvader weten dat Belle

zich uitstekend voelde, iets wat hij helaas niet van zichzelf kon zeggen.[50]
Belle is slechts twee of driemaal in Holland teruggeweest. Men praatte niet meer over haar en ze werd veel minder gemist dan haar moeder, die in december 1768 geheel onverwacht overleden was. In augustus 1773 was er een familiereünie in Spa, waarna de Charrières vermoedelijk tot eind augustus 1774 in Holland zijn gebleven. Belles gezondheid bleef zwak. Volgens Annebetje was Charrière afgestapt van piket en speelde alleen nog maar schaak. Hij zag er gelukkig uit en rookte vaak een 'lange pijp'.[51]
In de zomer van 1775 schreef Belle vanuit Zuilen haar laatst bekende brief aan Constant d'Hermenches. Het was een beleefd soort brief, een flauwe afschaduwing van de zeer persoonlijke en emotionele brieven uit 1764. Belle was moe, ze voelde zich niet fit en ze was teleurgesteld dat er geen kinderen waren gekomen. Ze probeerde zich te verzoenen met haar lot in Zwitserland, maar miste de stimulans van haar literaire vrienden en deed misschien alleen wat vertaalwerk.[52] Pas vanaf 1784 begon ze weer serieus te schrijven en van de tientallen romans, toneelstukken en pamfletten die ze daarna het licht deed zien, worden er nog steeds een aantal gelezen.

Besluit

Een van de weinige Nederlandstalige documenten uit Van Hardenbroeks 'Belle verzameling' is een brief uit 1764 van de Utrechtse burgemeesterszoon Jan Burman, die via zijn stadgenoot boekverkoper Hendrik Spruit een gedicht van Belle ter beoordeling gekregen had. Hij dringt er nu bij Spruit op aan het te drukken: 'Hoe meer ik het vaers van de Freule leese, herlese, insie en naegae, hoe meer fraais, aerdigs, kundigs en geestigs ik er in vinde, en geen wonder: waerom soude Maaksel van Maakster ontaerden? [...] Ging het nae mijne wenschen, Haer Ed. geb. bleef als haer schriften sullen zijn; en dese eeuw, met de volgende, roemde iets de onsterffelijkheyd scheynende te bezitten'.[53]
Onsterfelijk is een groot woord, maar Belles roem is intussen al tot de 21ste eeuw doorgedrongen, en door het recente onderzoek is het aantal gedichten uit haar 'Utrechts-Hollandse' periode ongeveer verdubbeld. Bovendien is nu ook duidelijk hoe sterk haar werk verbonden is met concrete situaties en beïnvloed door reacties van vrienden en kennissen. Het schrijven van gedichten en verhalen was voor Belle, zoals correspondentie, communiceren met anderen. Zo ontstonden haar fabels en gaf ze met haar verhaal *Le Noble* aanleiding tot een gezelschapsspel dat maanden duurde.
Er zijn ook belangrijke nieuwe biografische gegevens gevonden: de veertienjarige Belle in de ban van de veel oudere Dönhoff, en diens vriend Gijsbert Jan van Hardenbroek in de ban van Belle. Belles liefdesbrieven zijn uniek: er zijn geen andere van haar bewaard gebleven. Ook Van Hardenbroeks brieven zijn uniek omdat we hier eindelijk eens zien hoe een man een afwijzing door Belle ervaren heeft. Haar brieven aan hem heeft hij waarschijnlijk moeten teruggeven of vernietigen; vrijwel iedere correspondent kreeg

vroeg of laat te maken met dit verzoek. Gelukkig is er niet altijd naar haar geluisterd en na tweehonderd jaar blijken oude archieven boordevol verrassingen. Zo krijgen wij als lezers een steeds scherper beeld van hoe de fascinerende persoonlijkheid Belle van Zuylen zich als mens en schrijfster heeft ontwikkeld.

Bijlagen

1. Belle van Zuylen aan Graaf von Dönhoff, (eind 1756/begin 1757).

Mijnheer, u doorziet mij volledig, en ik heb nog zo mijn best gedaan dat te voorkomen. Ik merkte het aan wat u zei, en uw gedrag heeft het bevestigd. Daar sprak niet veel genegenheid uit, eigenlijk alleen een besef van mijn zwakheid. Omdat u daar alles van weet, wil ik dat u belooft geen misbruik te maken van wat ik u ga vertellen. Ik voel me namelijk doodongelukkig.

Kunt u zich de dag herinneren waarop u, juist terug uit Polen, op bezoek kwam bij mijn tante Singendonck? Voor u een dag als alle andere, maar voor mij een van de belangrijkste in mijn leven. Zodra ik u zag overviel mij een vreemd soort opwinding, wel heel sterk voor een meisje van veertien. Mijn verstand kreeg niet de tijd om te spreken, en mijn hart was gevangen voordat het ook maar dacht aan een valstrik.

Niets is zo hecht als een relatie gebaseerd op een verstandelijke beslissing, maar mijn band met u was minstens zo hecht. Sinds dat eerste ogenblik is elke ontmoeting met Graaf Dönhoff voor mij een emotionele gebeurtenis geweest, ook als ik alleen maar aan hem dacht. Soms twijfelde ik of het wel liefde was, maar helaas, na uw eerste winter hier, wist ik het maar al te zeker. Het gevoel was onmiskenbaar: de heftigste, de meest waanzinnige en de meest ongelukkige hartstocht. Toen leerde ik de liefde kennen .... toen .... nee, ik bloos als ik terugdenk aan wat er gebeurd is.

Ik ging weg uit Utrecht en installeerde me op ons kasteel. Maar niets kon me genezen: niet de afstand, het beste middel tegen de liefde, niet het verstand dat eigenlijk in alles de baas moet zijn, en ook niet de genante situatie dat ik verliefd was op een man die zijn liefde schonk aan zoveel vrouwen die dat niet waard waren. Niet aan mij. Bijna al zijn tijd ging op aan veroveringen: alle vrouwen die hij kon krijgen.

Hoeveel hete tranen heb ik niet om u moeten schreien? Hoe vaak heb ik de dood niet gesmeekt een eind te maken aan die ondraaglijke, onophoudelijke strijd tussen mijn verstand en mijn hart, mijn liefde en mijn trots! Duizend maal beeldde ik mij in dat ik op sterven lag – in volle berusting – en mijn laatste woorden waren een tedere liefdesverklaring. Een tijdlang leed ik aan depressies, tot grote bezorgdheid van mijn vader en moeder. De reden daarvan heb ik ze nooit willen vertellen, maar ik denk dat ze het vermoed hebben, en dat ik daarom zo goed in de gaten gehouden word.

Na achttien maanden kwam ik terug in Utrecht. Ik hoopte u in de ogen te kunnen kijken zonder mijn kalmte te verliezen. Ik maakte me bij voorbaat zenuwachtig en sprak mezelf moed in, en toen ik u tegenkwam bij mijn vriendinnen maakte ik mezelf wijs dat alles in orde was. Ik wenste mezelf geluk met mijn overwinning, maar na een paar keer verdween die illusie en mijn succes werd wel heel twijfelachtig. Ik had zo gewild mijn hartstocht voor u verborgen te kunnen houden, maar mijn ogen zijn te eerlijk geweest en de uwe te scherp. En omdat ze ongetwijfeld mijn geheim geraden hebben, heb ik het besluit genomen u dit te schrijven. Ten eerste uit een onverklaarbare sympathie, en ook in de hoop dat u, volledig op de hoogte van mijn trieste lot, er geen grapjes over zult maken. Mocht deze bekentenis anders uitpakken dan is dat voor mij een geschenk uit de hemel. Hartstocht geeft een scherpe blik: uw gebrek aan respect zal niet onopgemerkt blijven en ik zal u verafschuwen.

Oh, Dönhoff, wat ben ik toch ongelukkig! De hoogsten in het land zouden zich gevleid voelen als mijn keuze op hen viel en de meest zorgzame minnaar zou zich gelukkig prijzen met mijn tedere liefde. En wie kies ik uit? Een man die niet in staat is mijn liefde op juiste waarde te schatten. Die hem niet verdient, die niet te vertrouwen is vanwege zijn losbandige levensstijl.

Als u mij destijds uw liefde had geschonken ... Ach, was het maar zo! Eigenlijk zou ik moeten huiveren als ik bedenk waartoe zo'n misstap had kunnen leiden. Nog afgezien van het onvermijdelijke berouw! Als het waar is dat u me nu liefhebt is dat een liefde die die naam nauwelijks verdient. Een gevoel te routineus om nog kracht te hebben. U bent zo gewend aan verandering dat u zich nooit aan mij zult kunnen binden.

U moet dus niet denken dat ik me ook maar in het minst gevleid voel door uw 'liefde', en dat ik er ooit op in zal gaan. Door mijn afkomst, mijn talenten en mijn opvoeding steek ik mijlenver uit boven het gros van mijn sexe-genoten. Ik denk aanspraak te kunnen maken op de avances van de meest onstuimige en zelfbewuste minnaar. Zou ik me dan tevreden stellen met de restjes van uw hart? Ook al zijn mijn verstand en mijn trots er niet in geslaagd mijn gevoelens aan banden te leggen, ze zullen een absolute heerschappij voeren over mijn daden, en zij verbieden mij voortaan zelfs maar vriendelijk tegen u te doen. Vaarwel Dönhoff, moge mijn liefde binnenkort niet meer zijn dan een droom na het ontwaken.

I.A.E.

HUR, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-29.

2. Belle van Zuylen aan mejuffrouw P. voor Graaf von Dönhoff, (eind 1756/begin 1757).

Beste vriendin, uw vriend is wel heel erg op zijn hoede, of uitzonderlijk edelmoedig. Uit pure goedheid gaat hij me bewust uit de weg, want ik kom hem nergens tegen. Al bijna een maand zoek ik een gelegenheid hem iets te zeggen, maar tot nu toe tevergeefs. En u, u bent zo uitzonderlijk verstandig en zo tactvol dat u, ook al vroeg ik het honderdmaal, nooit een kort onderhoud met hem zou willen regelen voor mij. Toch durf ik in deze kwestie niemand anders in vertrouwen te nemen. Hem schrijven is uitgesloten; dat zou vernederend zijn. Laat hem dus dit briefje zien, het is het enige wat ik kan verzinnen.
Ik zou erg graag willen dat mijn brief niet meer bestond. Ik twijfel geen moment aan zijn discretie, maar ik ben bang dat hij hem laat slingeren; er kan trouwens van alles gebeuren. Die brief is een monumentale zwakheid, en hij moet verdwijnen. Misschien heeft de geadresseerde er op het ogenblik nog begrip voor, maar over een paar jaar vindt hij hem volslagen belachelijk. Een brief waarvan je je alle details herinnert is heel wat anders dan een brief die je kunt herlezen. Hij moet die brief dus verbranden: dat wordt de zuiverste vlam die ooit bestaan heeft.
Verder zou ik hem de hoofdreden van deze wel heel ongebruikelijke stap willen zeggen. Na ons gesprek op het jacht en bij mevrouw Roosmale, heb ik namelijk gemerkt dat, als het zo doorgaat, ik hem in alles op zijn woord ga geloven. Dan vergeet ik wat voor man hij is en wat hij onder liefde verstaat. En stel dat ik me dat nog wel herinnerde, dan zou ik in staat zijn mijzelf wijs te maken dat hij zo onberekenbaar is, omdat hij nooit wederliefde heeft gevonden, behalve bij mij. Ik zou mezelf aanpraten dat als hij uitgekeken was op mijn lichaam, de enige schoonheid waar hij nu op afkomt, hij geboeid zou worden door mijn geest; ik zou hem aan mij binden door mijn gevoelens, en door mijn brede belangstelling in zijn ogen steeds nieuw lijken. Zo zouden wij elkaar ondanks mijn ouders en alle afgunst altijd trouw beminnen.
Ik zei net al dat ik merkte dat ik mezelf hiermee voor de gek zou houden. De illusie werd steeds sterker, maar gelukkig zag ik nog bijtijds wat er werkelijk aan de hand was: dit onzinnige idee zou me vroeg of laat diep ongelukkig maken. Om hier een stokje voor te steken en mijzelf volledig voor het blok te zetten, doe ik u deze vernederende bekentenis. Dan kan ik me later tenminste geen enkele zwakheid meer permitteren zonder in eigen ogen af te gaan.
Graaf Dönhoff moet dus niet denken dat mijn gevoelens zo sterk waren dat ik niet langer kon zwijgen. Hij moet begrijpen dat ik mijn gevoelens geweld heb aangedaan: ik heb alleen maar gesproken omdat mijn verstand dat wilde. Een hele prestatie, waar ik best trots op ben. Het verstand heeft gewonnen. Maar, lieve vriendin, ik wil mezelf overtreffen met een nog groter offer: ik zal proberen Graaf Dönhoff uit mijn hart te bannen. Ik zal die idiote bewondering en die misplaatste trouw van me afzetten. Als dat lukt, als ik mijn liefde kan overwinnen, is dat veel eervoller voor mij dan hem altijd trouw te blijven. Dat laatste zou mij gemakkelijk vallen, het eerste is me bijna onmogelijk. Ik wil af van het verlangen Graaf Dönhoff voortdurend te zien. Ik wil niet langer elk uur aan hem denken. Ik wil zelfs niet meer over hem praten met u, de zaak is afgedaan. Laat hem deze hele brief zien, ik smeek het u, en laten we het er nooit meer over hebben. Ik zal zijn naam niet meer uitspreken als een speciale naam. God, wat zou ik gelukkig zijn als hij voor mij was zoals ieder ander!
HUA, Ibidem.

Gebruikte afkortingen

GA	Gelders Archief
HUA	Het Utrechts Archief
NA	Nationaal Archief

Bronnen

Het Utrechts Archief
- Archief Huis Amerongen, toegang 1001
- Familiearchief Van Hardenbroek, toegang 643-1
- Familiearchief Huydecoper, toegang 67
- Familiearchief De Malapert van Jutphaas, toegang 204
- Familiearchief Ortt, toegang 274

Gelders Archief te Arnhem
- De Beyer, toegang 0518
- Archif Huis Keppel, toegang 0409

Nationaal Archief te Den Haag
- Familiearchief Boreel, toegang 1.10.10
- Familiearchief Calkoen, toegang 1.10.16.01

Yale University Library, New Haven, Connecticut
- Boswell papers

Literatuur

Bandelier, 2002 ▸ A. Bandelier, 'Echanges épistolaires et préceptorat des Lumières', *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 29 (december 2002).

Beyer, De, 1906 ▸ J. de Beyer, *Journaal van Mr. Justinus de Beyer, Heer van Hulzen, over de jaren 1743-1767*, H.D.J. van Schevichaven ed., Arnhem, 1906.

Booy, De en Mortier, 1966 ▸ J.Th. de Booy en R. Mortier, *Lettres inédites de F.H. Jacobi d'après ses lettres inédites à M.-M. Rey (1763-1771)*, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, XLV, Genève, 1966.

Courtney, 1993 ▸ C.P. Courtney, *Isabelle de Charrière (Belle de Zuylen) A Biography*, Oxford, 1993.

Dubois, 1993 ▸ P.H. Dubois en S. Dubois, *Zonder vaandel. Belle van Zuylen (1740-1805) een biografie*, Amsterdam, 1993.

Hardenbroek, Van, 1901-1918 ▸ G.J. van Hardenbroek, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek (1747-1787)*, 6 dl., F.J.L. Krämer ed., *Werken van het Historisch Genootschap*, Amsterdam, 1901-1918.

Lieffering, 1999 ▸ A. Lieffering, *De Franse Comedie in Den Haag, 1749-1793. Opera, toneel en het stadhouderlijk hof in de Haagse stedelijke cultuur*, dissertatie Utrecht, 1999.

OC ▸ Isabelle de Charrière, *Oeuvres complètes*, 10 dl., Amsterdam, 1979-1981.

Olde Meierink et al., 1995 ▸ B. Olde Meierink et al., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Stichting Utrechtse kastelen, 1995.

Ringoir, 1980 ▸ H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940, Bijdragen van de sectie militaire geschiedenis*, 8, Den Haag, 1980.

Strien, Van, 2003 ▸ Kees van Strien, 'James Harris and Zélide', *Lettre de Zuylen et du Pontet*, 28 (août 2003), 13-16.

Noten

* Met dank aan C.A. van Kalveen en Gordon Turnbull (Yale University).

1. Een keuze uit Belles brieven: Greetje van den Bergh, *Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid* (1987); romans: Johanna Stouten, *Mijnheer Sainte Anne* (1985) en Leo van Maris, *Brieven uit Neuchâtel* (1997).
2. HUA, Huydecoper, inv.nr. 543.
3. C. Chais, 'Essai apologétique sur la méthode de communiquer la petite vérole par inoculation' (met parallelle Nederlandse vertaling), in *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, I (1754), 585-740. Besproken en samengevat in *Bibliothèque des sciences et des beaux-arts*, II (juli-september 1754), 387-411.
4. Maria Catharina van Lockhorst. Adres: *Stichtse almanach* (1755).
5. Genezing, kanaries: zie ook *OC*, I, 76, 78, 80, 86. Diederik van Lockhorst, Heer van Termeer enz., kocht Voorn in 1743. Termeer, een Louis XIV buitenhuis (ca. 1710), werd tot 1758 bewoond door zijn stiefmoeder (Olde Meierink et al., 1995, 446-450, 306-309).
6. Zie *OC*, I, 69-70, 88. Er is ook gedacht aan een ziekte (Courtney, 1993, 52) of een religieuze crisis (Dubois, 1993, 38-41).
7. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-29. Kopieën in de hand van Van Hardenbroek. Zie bijlage. *OC*, I, 89-90.
8. Dönhoff diende sinds november 1747 in het Staatse leger. *Naemregister der Heeren militaire officieren*, Leiden, 1760. Ringoir, 1980, 83. De Beyer, 1906, 100. De tante was Isabella Adelheid Singendonck, in 1754 hertrouwd met majoor Leonard de Casembroot.
9. December, Den Haag: zie *OC*, I, 88, 90-91, 96.
10. In het tijdschrift *De Denker* (III, (1766), nr. 157 (30 december 1765), 411), wordt Zélide genoemd als iemand die 'om voor eene sçavante te passeeren', over zichzelf dingen schrijft die ze van een ander niet zou accepteren.
11. Bandelier, 2002, 156. NA, Calkoen, inv.nr. 951, fol. 7.
12. *A Monsieur - avec des vers*, *OC*, X, 344; I, 148 (9 januari 1763).
13. Zowel Garcins *Epitre à Mlle de Zuylen* als Belles *Réponse* in HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-29. Zie ook *OC*, I, 124, 129, 132, 157, 161. Het huwelijksaanzoek kwam van de Graaf von Anhalt, een adjudant van Frederik de Grote.
14. Dubois, 1993, 786. Exemplaren in HUA, De Malapert van Jutphaas, inv.nr. 267-a; Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-29 en 2389-18.
15. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-29. *Bibliothèque*, XVIII, 2 (oktober-december 1762), 471-498, vooral 475. De *Odes* werden besproken in *Bibliothèque*, XX, 2 (oktober-december 1763), 563.
16. *OC*, I, 170. Het augustusnummer 1762 verscheen in juni 1763: HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-35 (notitie op 'Lettre à l'auteur hollandais du *Journal étranger*').
17. De Booy en Mortier, 1966, 164, 179. *Catalogue des livres nouveaux* van Pierre Gosse, achterin *Bibliothèque des sciences et des beaux-arts*, XX, 2 (oktober-december 1763), vermeldt, direct vóór Garcins *Odes*: 'Noble (le) Conte Moral, 8, *Amst.*, 1763'.
18. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 505 (25 januari 1763). Dit dossier bevat ca. 60 brieven (1752-1764).
19. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-35.
20. Er zijn twee exemplaren: HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-35 (in de hand van Dönhoff; onvolledig) en inv.nr. 2389-17 (in de hand van Van Hardenbroek).
21. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-35: ongedateerde 'Lettre de Mad^lle de Z.....' in de hand van Van Hardenbroek,
22. GA, Huis Keppel, inv.nr 346: Bost aan Van Pallandt (23 april 1765). Een jaar na de dood van haar man, trouwde zij met Bost (1782).
23. GA, Huis Keppel, inv.nr. 346: Bost aan Van Pallandt (17 oktober 1763).
24. GA, Huis Keppel, inv.nr. 346: Bost aan Van Pallandt (3 en 5 september 1764). *OC*, I, 302.

25. *OC*, I, 312, 351.
26. OC, I, 353-355, 327-332.
27. GA, Huis Keppel, inv.nr. 391. De fabel zit bij de brief.
28. *OC*, I, 329.
29. *OC*, I, 297, 292.
30. Zie *OC*, I, 325-332, 328, 355.
31. NA, Boreel, inv.nr. 139 (7 november 1764). Strien, Van, 2003, 14. NA, Boreel, inv.nr. 137/8 (geen datum).
32. GA, Huis Keppel, inv.nr 346: Bost aan Van Pallandt (15 november 1764).
33. Mogelijk is dit 'Dans la toile de l'Araignée [...] Le Papillon se trouva pris' [in het spinnenweb werd de vlinder gevangen] (HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-29). GA, Huis Keppel, inv.nr. 346: Bost aan Van Pallandt (27 december 1764); met de tekening.
34. *OC*, I, 359-362. GA, Huis Keppel, inv.nr. 346: Bost aan Van Pallandt (15 januari 1765).
35. *OC*, I, 386, 360. GA, Huis Keppel, inv.nr. 391: gedicht en rijm. Zie ook *OC*, I, 402: Belle aan Van Pallandt (29 maart 1765).
36. GA, De Beyer, inv.nr. 58: E.G. de Casembroot aan M.E. de Beyer-de Casembroot (18 juni 1765).
37. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-29 en 457-c-32.
38. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-32/10 (A la réserve).
39. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-32/11 en 12 (Pour le coup; Dans l'embarras). *OC*, I, 124, 157.
40. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-35.
41. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-6 (Discours apologétique), 457-c-32/22 en 14 (Daignez faire; Il serait aussi vain).
42. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-32/16 (Du ton).
43. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-32/17 (Cruelle que dis tu?).
44. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-32/19 en 28 (Je frémis; Le moyen d'arracher).
45. *OC*, I, 219, 229: Belle aan d'Hermenches; 191-192: Belle aan Boswell. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-32/20 (F. s'arrange).
46. HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 2389-1. Lieffering, 1999, 350-351. *OC*, V, 314.
47. Veel van de volgende informatie komt uit ongepubliceerde familie-correspondenties. NA, Boreel, inv.nr. 155/174: Salgas aan W. Boreel (13 februari 1766); inv.nr. 146/15: Larrey aan W. Boreel (5 februari 1766); HUA, Huis Amerongen, inv.nr. 3805: Charrière aan Lord Athlone (geen datum). HUA, Ortt, inv.nr. 196 (reisdagboek van Nicolas Warin, niet gefolieerd). Gletschers: *OC*, I, 486-487; NA, Boreel, inv.nr. 141/23: J. Boreel aan W. Boreel (27 juni 1766).
48. In 1781 merkte de Prins van Oranje op: 'Wie had ooit gedacht dat de dochter van de Heer van Zuylen mijnheer de Charrière tot echtgenoot zou nemen' (Hardenbroek, Van, 1901-1918, II, 512).
49. Data vertrek: NA, Boreel, inv.nr. 155/190: Salgas aan W. Boreel (1 maart 1771). Vapeurs: HUA, Huis Amerongen, inv.nr. 3806: D.J. van Tuyll aan Annebetje (6 september 1771). HUA, Huis Amerongen, inv.nr. 3800: Annebetje aan haar man, Utrecht (8 maart 1771).
50. HUA, Huis Amerongen, inv.nr. 3806: D.J. van Tuyll aan Annebetje (6 september 1771).
51. Gemist: Yale University Library, Boswell papers, C2526: mevrouw Van Spaen aan Boswell (20 mei 1773). Dubois, 1993, 376. HUA, Huis Amerongen, inv.nr. 3800: Annebetje aan haar man, Zuilen (25 juli 1774); Utrecht (15 augustus [1774]).
52. In de *Bibliothèque des sciences et des beaux-arts* (XXIX, januari-maart 1768, 217-218) wordt de vertaalster (= Belle) van Boswells *Account of Corsica* omschreven als 'een dame die zich nog meer onderscheidt door haar charmes, haar geest en haar talenten dan door haar geboorte'. De vertaalster van Henry MacKenzies *The Man of feeling* (1771) is 'een veelzijdig getalenteerde dame die niet meer in Verenigde Provinciën woont en die er erg gemist wordt' (XLII, oktober-december 1774, 309-310).
53. Jan Burman (1721-1798). HUA, Van Hardenbroek, inv.nr. 457-c-35.

Een aarzelende machtsstrijd: IJsselstein

tijdens de eerste patriotse opstand 1785 – 1788

Fred Vogelzang

De baronie IJsselstein werd tot 1795 direct door de stadhouders bestuurd. In de jaren '80 van de achttiende eeuw kwam de stadhouder onder vuur te liggen van de zogenaamde patriotten. In dit artikel wordt onderzocht, hoe deze protestbeweging in IJsselstein opereerde. Het blijkt dat de bevolking zeer verdeeld was. Een machtsstrijd ontspon zich, die aanvankelijk door de patriotten gewonnen leek te worden. Ze dwongen de heroprichting van de schutterij af en usurpeerden alle officiersposten. Tegen de bedoeling in functioneerde die schutterij niet als het middel om de IJsselsteiners te doordringen van de patriotse idealen. Al snel werden het gedwongen exerceren en wachtlopen juist de aanleiding tot veel verzet tegen de patriotten.

Een tweede kans doemde voor de patriotten op toen het gewest Holland patriotse troepen in IJsselstein legerde. Die inkwartiering drukte echter zwaar op de bevolking. Bovendien bleken de troepen evenmin achter de patriotse leiders te staan, waardoor het ieder moment tot een gewapend treffen tussen burgers, schutters en Hollandse militairen kon komen. In deze gevaarlijke situatie wist het stadsbestuur de patriotse raadsleden buiten spel te zetten. Na de inval van de Pruisen die de stadhouder in zijn macht kwamen herstellen, trokken ook de Hollandse troepen weg, zonder slag te leveren. Daarmee leek de rust weergekeerd.

Fred Vogelzang (1961) studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Utrecht en Leiden en was daarna een aantal jaren werkzaam als docent en wetenschappelijk onderzoeker aan de universitaire lerarenopleiding in Utrecht. Vervolgens trad hij in dienst bij de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed, nu Erfgoedhuis Utrecht, als consulent regionale geschiedenis. In die functie ondersteunt hij professionele en vrijetijdshistorici die zich bezig houden met de geschiedenis van stad en provincie Utrecht. Hij is betrokken bij diverse publicaties en series op dat gebied.

De stadhouder onder vuur

Op 2 augustus 1777 bezocht stadhouder Willem V, die de titel baron van IJsselstein van zijn vader had geërfd, voor het eerst zijn baronie. Misschien niet erg tactvol, gaf hij te kennen eigenlijk in het geheel niet van plan te zijn geweest om de IJsselsteinse inwoners met zijn aanwezigheid te vereren. Toch was hij aangenaam verrast over hoe alleraardigst het stadje was, liet zich in de kerk en het kasteel rondleiden en maakte met de lokale hoogwaardigheidsbekleders een ommetje door de kasteeltuin. Bij wijze van lunch nuttigde hij wat uit de boomgaarden in de omgeving en complimenteerde de burgemeesters met het zoete fruit, het lekkerste dat hij dat jaar gegeten had. De grote menigte, die zowel in IJsselstein als in Benschop op de been was gekomen om haar heer te aanschouwen, vormde het bewijs van zijn populariteit.

Vier jaar later was de situatie geheel omgeslagen. In augustus 1781 bevochten zeven linieschepen van de Republiek onder schout-bij-nacht Zoutman bij de Doggersbank in de Noordzee de Engelse vloot, die een handelsblokkade had ingesteld. Zoutman bereikte zijn doel niet: de blokkade bleef en het van handel zo afhankelijke vaderland ging een zware tijd tegemoet. Niet alleen zorgde de blokkade voor daadwerkelijke achteruitgang van de handel en de visserij, de landen rondom de Republiek haalden snel hun economische achterstand in. Relatief gezien ging het dus slechter met de welvaart in de Republiek.

Willem V, een zachtaardig man, werd de zondebok. Hij zou de marine hebben verwaarloosd en het vaderland hebben verkwanseld aan het Engelse koningshuis, met wie hij familiebanden had. Reeds voor zijn geboorte wees geworden, was Willem onder het toezicht van de hertog van Brunswijk tot een onzekere jongeling opgegroeid. De stadhouderlijke partij had tijdens een vorige internationale crisis in de jaren 1747-1748 de macht gegrepen. Dit was vooral ten koste gegaan van de machtige koopliedenfamilies en aristocratische geslachten, die tijdens de minderjarigheid van Willem hun positie hadden versterkt. Vanaf dat moment was het de kliek rond Willem V, die op veel plaatsen de baantjes – met bijbehorende status en inkomen – verdeelde. Dat zette kwaad bloed. Ook Utrecht werd bestuurd door een stroman van de stadhouder. Deze Pesters, getooid met de bijnaam 'de pest van Utrecht', had allerlei prettige sinecures toegeschoven aan zijn aanhangers, onder wie zijn personeel, terwijl oude patricische geslachten het nakijken hadden.

De uit hun macht gezette oude regenten kregen gezelschap van democratische idealisten. De net uitgebroken Amerikaanse revolutie bood een voorbeeld voor een alternatieve regeringsvorm, waarbinnen voor een stadhouder geen plaats was. De Amerikaanse revolutie was uitgebroken naar aanleiding van als onterecht ervaren belastingen en handelsbelemmeringen. De politieke en economische onvrede kwamen ook in de Republiek samen. Dit werd onder woorden gebracht in het beroemde pamflet van de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen *Aan het volk van Nederland*, waarin de schuld van de ellende bij de stadhouder werd gelegd. Van der Capellen keek echter niet

naar de toekomst, maar baseerde zijn ideeën op een ver verleden, waarin grondrechten hadden gegolden, volgens welke het volk de soevereiniteit bezat om haar eigen bestuurders te kiezen. Het waren die grondrechten, die door de stadhouder en zijn stromannen met voeten getreden werden. Goede bestuurders zouden niet uit zijn op eigen gewin, maar op het juiste voor alle inwoners. Symbool voor de vrijheid van het volk werd bewapening. De stadhouder maakte gebruik van buitenlandse huurlingen, per definitie onbetrouwbaar want gehoorzaam aan de hoogste bieder.
Het volk moest niet van zulke lui afhankelijk zijn. Van oudsher had men het recht bezeten tot het oprichten van eigen bewapende exercitiegenootschappen. Daarmee waren de burgers bovendien onafhankelijk van de stadhouder, want juist zijn militaire functie gaf hem veel macht. Van der Capellens boodschap sloeg enorm aan, vergelijkbaar in onze tijd met het optreden van Pim Fortuyn. Onder zijn aanhangers schaarden zich ontevreden aristocraten en democraten: ze trokken samen op onder de banier van 'patriotten' want zij voelden zich de ware vaderlanders. Exercitiegenootschappen en vrijcorpsen schoten als paddenstoelen uit de grond. In de stad Utrecht wisten de patriotten met steun van deze vrijcorpsen het stadsbestuur flink onder druk te zetten en vanaf 1784 zelfs de macht te grijpen. Het liep echter minder goed met ze af: in 1787 werden de patriotten verjaagd door de Pruisische soldaten, die door de zwager van stadhouder Willem V waren gestuurd om de oude toestand te herstellen. Velen vluchtten naar Frankrijk. De Franse Revolutie brak daar twee jaar later uit, met als gevolg dat in het kielzog van de revolutionaire legers veel patriotten naar de Republiek terugkeerden, toen die door de Fransen in 1795 werd 'bevrijd'. De patriotten stelden alhier de Bataafse Republiek in, die echter nooit veel meer dan een vazalstaatje werd. Onder Napoleon kwam daaraan een einde, en na een kortdurende zelfstandigheid als Koninkrijk Holland onder Napoleons broer Lodewijk werd ons land ingelijfd bij Frankrijk, om in 1813 weer zelfstandig te worden en onder Willem I opnieuw een koninkrijk te worden.

Voor een aantal plaatsen in de provincie Utrecht is onderzoek gedaan naar de opkomst van de patriotten [1]. R.E. de Bruin heeft in diverse publicaties laten zien hoe dat in de stad Utrecht in zijn werk ging. Hoe de patriotten handelden om invloed te krijgen op het lokale bestuur, is voor Amersfoort, Maarssen en Vianen beschreven in het *Jaarboek Oud-Utrecht* van 1987, dat in zijn geheel gewijd was aan de patriotse revolutie. Zowel in de tijdschriften van de lokale historische verenigingen als in de reeks *Utrechtse biografieën* zijn vooraanstaande patriotten of juist oranjegezinden onderzocht [2]. Voor veel plaatsen is de patriotse periode echter nog niet nader bekeken. IJsselstein is zo'n plaats. Juist voor de opkomst van de patriotten is het een interessante case-study. IJsselstein namelijk viel, anders dan de Hollandse steden of Utrecht, direct onder de stadhouders, die zich al sinds Willem de Zwijger met de titel van baron van IJsselstein tooiden. Diverse stadhouders hadden zich intensief met de bewoners van het stadje bemoeid. In 1731 was de baronie als weduwgoed aan Marie-Louise van Hessen-Kassel geschonken door

haar zoon stadhouder Willem IV. Zij was erg betrokken geweest bij het wel en wee van de IJsselsteiners. IJsselstein had nog een *status aparte*: het was een vrijplaats. Regelmatig verzochten bankroetiers en mensen met flinke schulden om zich onder bescherming van de stadhouder in IJsselstein te mogen vestigen. Binnen de baronie waren ze gevrijwaard van deurwaarders en konden ze pogen hun geruïneerde financiën weer op orde te krijgen.

Dat zou de verwachting wekken dat de IJsselsteiners weinig reden hadden om zich tegen hun heer te keren en de patriotse idealen te omhelzen. Toch deed een groep dat. In dit artikel wil ik onderzoeken welke mensen dat waren en welke redenen ze daarvoor hadden. Alvorens die vraag te behandelen, geef ik een korte schets van IJsselstein aan het begin van de 'patriotse woelingen'. Dat geeft een kader voor de plaatsing van latere gebeurtenissen.

IJsselstein rond 1780

Als domein van de stadhouder stond de baronie IJsselstein onder toezicht van de Nassause domeinraad, die in Den Haag zetelde. Deze domeinraad beheerde de goederen van de Nassaus. Marie Louise van Hessen-Kassel handelde de zaken liever zelf af, al verbleef ze meestal in Leeuwarden. Pas toen kleinzoon Willem V in 1765 na haar dood het bestuur overnam, kwam de domeinraad weer in beeld. Het dagelijks bestuur had Marie Louise aan een drost overgelaten. Toen Willem V baron werd was dat de Zeeuwse edelman Pieter de Beaufort. De Beaufort had net een conflict achter de rug. Hij verbleef namelijk lang niet altijd in IJsselstein en had voor de dagelijkse gang van zaken een substituut-drost aangesteld, Jan Graves, zoon van de schout van Benschop. Jan Graves had kans gezien om veel functies met de bijbehorende inkomsten te vergaren. De Beaufort accepteerde dit niet. Graves trok uiteindelijk aan het kortste eind, maar het conflict bleef nog jaren sluimeren [3]. Toen Pieter de Beaufort de post van drost aan zijn zoon Joachim Benjamin overdroeg, kreeg ook die de eerste jaren met veel tegenwerking van Graves te maken. Joachim verbleef aanvankelijk regelmatig in IJsselstein: bijna al zijn kinderen werden er gedoopt. Toen hij echter diverse functies in Zeeland en later aan het hof in Den Haag ging bekleden, gebruikte hij zijn ambtswoning, het kasteel van IJsselstein, steeds vaker uitsluitend als zomerverblijf. Het belangrijkste voor hem was, zo blijkt uit zijn correspondentie, de regelmatige stroom verse groenten en fruit uit de kasteeltuin, die door tuinman Lodewijk van der Haas bijna wekelijks naar Den Haag werd gezonden. Joachim de Beaufort werd ook verkozen tot lid van de Domeinraad. Daarmee was hij zijn eigen opdrachtgever geworden. De Domeinraad beheerde tenslotte de baronie, en voor de dagelijkse uitvoering was Joachim als drost verantwoordelijk.

Ook Joachim benoemde een vicedrost: na de val van Graves werd dat Pieter van der Meulen, schout van IJsselstein, die hem had gesteund tegen Graves. Om te voorkomen

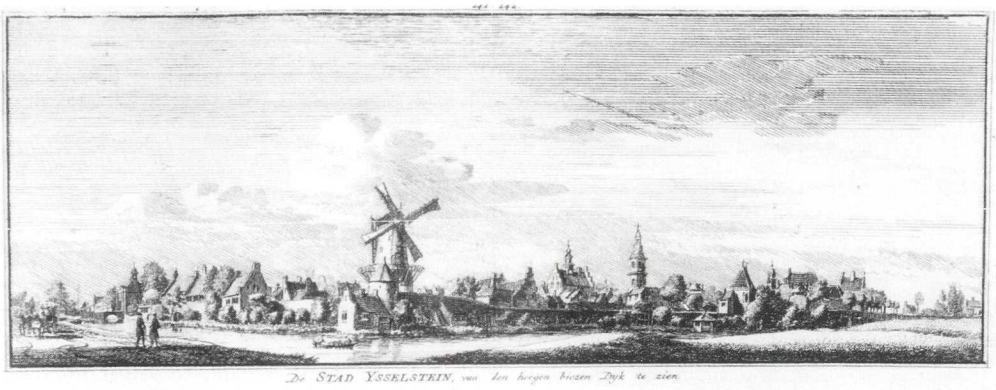

De stad IJsselstein vanuit het zuidwesten. Gravure door H. Spilman naar J. de Beyer, 1744. Van links naar rechts: de Benschopperpport, de korenmolen van Gerrit Brouwer, de katholieke schuilkerk met trapgeveltje, het stadhuis met de toren, de Nicolaaskerk en rechts daarvan de schuttersdoelen, HUA, Top. Atlas, 569.

dat Van der Meulen in de toekomst een zelfde gevaar zou opleveren als Graves, werd de op één na machtigste positie in de baronie, die van rentmeester, niet aan Van der Meulen toevertrouwd. Die baan kreeg Cornelis Johannes van Affelen Codde, een advocaat uit Bergen op Zoom, die na een politieke nederlaag uit de vroedschap van Monnikendam was gezet. De rentmeester beheerde de bezittingen van de Nassaus in de baronie en droeg de verantwoordelijkheid voor de geestelijke goederen. Dat waren de goederen van de kerken en kloosters in IJsselstein, die na de Reformatie in handen waren gekomen van het baroniebestuur. Uit dat bezit werden bijvoorbeeld de predikanten, het onderhoud van de gereformeerde kerkgebouwen en de armfondsen bekostigd. Omdat beide functies voor het leven waren, zouden ze voorlopig niet in één hand terechtkomen. Eenmaal per jaar stuurde de domeinraad een lid naar IJsselstein om de boeken te controleren. Regelmatig kwam het voor, dat Joachim zelf die functie uitoefende.

De rentmeester had wel zitting in het baroniebestuur en mocht aanwezig zijn bij de vergaderingen van de regenten van de stad IJsselstein, maar het was vooral de vicedrost die een belangrijke bestuurlijke functie vervulde: hij was voorzitter van het bestuur van de baronie, van de stad IJsselstein en van de twee andere heerlijkheden, Noord-Polsbroek en Benschop. Hij werd in IJsselstein bijgestaan door twee burgemeesters, terwijl ook de heerlijkheden Benschop en Noord-Polsbroek ieder twee burgemeesters telden. Van een vroedschap was geen sprake. De criminele rechtspraak viel onder een college van schout en schepenen. Omdat Van der Meulen nog steeds de functie van schout vervulde, was hij ook daar de machtigste man. Hij kon grote invloed uitoefenen bij het voordragen van kandidaten voor de vele functies, die door de stadhouder te vergeven waren: de predikant en gasthuis- en armmeesters, de schippers, de zakkendragers, de vroedvrouw, de vuilnismannen en de molenaar op de korenmolen. De meeste van die functionarissen werden voor een bepaalde tijd benoemd en betaalden voor die

benoeming een bedrag, naast een jaarlijkse 'recognitie'. De functies van drost, vicedrost, schout en rentmeester waren voor het leven, maar ook zij betaalden een jaarlijkse recognitie.

Ruwweg kunnen we het stadbestuur in twee colleges verdelen: het 'dagelijks bestuur' van vicedrost, schout en burgemeesters, al dan niet aangevuld met de rentmeester, en het 'algemeen bestuur' of de grote raad, waarin naar inzicht van de vicedrost ook de schepenen, die meestal met zijn zessen waren, zitting konden nemen.

Een van de belangrijke verwijten die de patriotten de stadhouder maakten, was de geslotenheid van het bestuur. Zijn stromannen hielden de leuke baantjes voor zichzelf, ongeacht hun verdienste of geschiktheid. In IJsselstein zou men een dergelijk verwijt kunnen verwachten, gezien de grote invloed die drost en vicedrost hadden bij de benoemingen. In de praktijk blijkt het bestuur van IJsselstein echter geen gesloten groep, waarbinnen nieuwelingen niet konden doordringen. Zo waren zowel de vader als de oom van burgemeester Goris 't Hoen burgemeester geweest: zij waren afkomstig uit Utrecht, dus 'nieuwelingen'. Ook schepen, burgemeester en zwager van de vicedrost Jan Tra Kranen behoorde tot een nog niet zolang vanuit Overijssel naar IJsselstein verhuisde familie. Schepen Johan Franco Beyen, wiens vader uit Noord-Holland afkomstig was, was ingetrouwd in een IJsselsteinse burgemeestersfamilie. Nieuw waren ook bijvoorbeeld schepenen als stadsdoctor Jacobus Egbertus Lyklama a Nijeholt, de rector van de Latijnse school Willem Hendrik Oevering, de Utrechtse regent Pieter Jacob van der Muelen en Dirk van den Bosch. Er waren wel familiebanden tussen de regentenfamilies – schepen Jan Willeumier was een zwager van predikant P.A.C. Hugenholtz en ook de familie Van der Roest was aan diverse families verzwagerd – maar die families hadden absoluut geen monopolie op het bestuurspluche. Van een gesloten regentenoligarchie was in IJsselstein geen sprake.

Economisch ging het de baronie in de jaren '80 redelijk voor de wind. Het stadje lag nog geheel binnen haar vestingmuren en telde rond 300 huizen. De helft daarvan was klein en daar huisden de armen en bedeelden. Buiten de stadsmuren stonden nog eens 150 boerderijen en andere huizen. De stad werd bereikt via twee poorten: de IJsselpoort in het oosten, vanwaar wegen leidden naar Utrecht en Vreeswijk, en de Benschopperpoort in het westen, waar de hoofdweg door de baronie begon die via Benschop en Noord-Polsbroek naar het westen leidde. Schippers onderhielden geregelde diensten op Utrecht, Den Haag, Rotterdam en Amsterdam. De belastingen waren relatief laag en de stad trok dan ook vele renteniers in redelijke doen, die hier beter dan in andere steden van hun kapitaaltje konden leven. Voor de middenstand waren zij een belangrijke klantengroep, terwijl zij werk boden aan knechten en dienstmeisjes. Voor de kinderen van deze gezinnen, maar ook voor de lokale elite beschikte de stad over een Latijnse school en een Franse meisjesschool.

In de jaren 1760-1780 hield de veepest huis in de Republiek en in het overwegend agrarische achterland van de baronie had dat veel armoede tot gevolg. Het stadsbestuur

De Benschopper poort van IJsselstein. Tekening door A. Claterbos, 1799. Het was bij deze poort dat een doortrekkende troep vrijcorporisten, opgehitst door stadsdokter Lyklama, bijna slaags raakte met het oranjegezinde gepeupel van Ijsselstein, HUA, Top. Atlas, 580.

belegde menig zorgelijke vergadering over hoe de nood te lenigen. De armkassen begonnen gevaarlijk leeg te geraken. Om hongersnood te voorkomen werden de broodprijzen verlaagd en kregen de bakkers een tegemoetkoming uit de stadskas. Regelmatig organiseerde het stadsbestuur collectes voor de armen, maar dit soort incidentele maatregelen boden geen structurele verbetering. Die was wel het geval met het plan uit 1779 van burgemeester, brouwer en fabriqueur Goris 't Hoen. Hij stelde voor om met zijn twee zakenpartners en mederegenten Pieter Jacob van der Muelen en Dirk van den Bosch een touwfabriek te beginnen om daarmee de werkloze boerenarbeiders een bestaan te bieden. Het stadsbestuur ondersteunde dit voorstel en stelde diverse subsidies beschikbaar. De touwfabriek bleek een doorslaand succes en vervolgens werd, eveneens met subsidie, een lijnbaan aangelegd. Die trok zoveel arbeiders, dat daarvoor tientallen nieuwe huizen nodig waren. Dat gaf weer werk aan de timmerlieden en metselaars. Nu werd het stadsbestuur zelf actief. Onder meer door het streng toepassen van een subsidieregeling voor nieuwe woningen poogde het de bouw van slechte huizen en het verdelen van bestaande huizen in kleine woninkjes tegen te gaan. Daarmee hoopte men het voor arme gezinnen moeilijk te maken om zich in IJsselstein te vestigen. De bestuurders verbeterden de wegen naar IJsselstein en bestraatten een flink deel van de straten binnen de stadsmuren. Een nieuw waaggebouw werd dusdanig vergroot, dat het onderdak bood aan een stadskinderschool annex werkhuis. Daar kregen de kinderen uit de laagste standen verplicht onderwijs en leerden ze, behalve lezen en

schrijven, ook een vak. Ze konden bovendien meteen aan de slag in de fabriek van 't Hoen en consorten. Sommigen beweerden, dat deze school er alleen maar was om de fabrikanten van goedkope arbeidskrachten te voorzien. Maar die schooldwang paste in het beeld dat het stadsbestuur had van de oorzaken van de economische crisis. Die weet het aan de 'losbandigheid en ongotsdienstigheijt' van de 'geringe jeugd'. Niet alleen kregen ouders die hun kinderen thuishielden een strenge boete en hing de dreiging van verbanning boven hun hoofd, er werd ook een catechiseermeester aangesteld, die de kinderen van de grondslagen van de ware religie moest overtuigen. De ingezetenen van het gasthuis en de mensen die van de bedeling leefden, waren eveneens verplicht die lessen bij te wonen.

Kleine schandalen

In de Republiek heerste het gevoel van economische malaise, nog versterkt door de verloren oorlog tegen Engeland. Het leek of het elan van de Hollanders was verdwenen. Dat gevoel was voor een deel gebaseerd op een relatieve achteruitgang; de Republiek deed het niet slechter, maar de omringende landen hadden hun achterstand ingelopen. En op sommige terreinen ging het inderdaad minder goed en dat voedde het gevoel van ontevredenheid. Dat was een belangrijke voedingsbodem voor de patriotten, maar zoals we hierboven zagen, ging dit niet op voor IJsselstein. Door eigen initiatief van enkele rijke burgers en met steun van het stadsbestuur was men er de crisis veroorzaakt door de veepest te boven gekomen. En die economische voorspoed werd streng bewaakt. Bedelaars werden geweerd en nieuwe inwoners aan strenge regels onderworpen. Men wilde geen armoede importeren. Vooral het katholieke volksdeel behoorde tot de armen. Vaak als tweederangsburgers beschouwd konden zij op een welwillende houding van de vicedrost en de burgemeesters rekenen. Dat bleek toen pastoor Johannes Govers in 1778 de bouwvalligheid van het bestaande kerkgebouw aan de orde stelde. Niet alleen was het gebouw in slechte staat, het bleek te klein voor de gelovigen. Dat leidde tot ergernis wanneer tijdens een mis de mensen noodgedwongen op de openbare weg de dienst moesten bijwonen. Govers kreeg dan ook toestemming om het oude kerkgebouw af te breken en op die plek een grotere kerk neer te zetten, mits die niet als een katholieke kerk herkenbaar was. Molenaar Gerrit Brouwer klaagde dat het nieuwe dak zo hoog zou worden, dat zijn molen op de stadwal van wind verstoken zou blijven. Nader onderzoek wees uit, dat hij de zaak schromelijk had overdreven. Ondanks verzet van rentmeester Van Affelen Codde ging de bouw van de kerk ongehinderd door [4].
Ernstiger kritiek kreeg het stadsbestuur te verduren van stadsdoctor en vroedmeester Lyklama. Na zijn benoeming als schepen wenste hij te beschikken over een overzicht van de vigerende wetten en gebruiken van de stad, zodat hij zijn functie naar eer en geweten kon uitoefenen. In de ogen van de patriotten hadden de stadhouder en zijn aanhangers veel oude wetten aan hun laars gelapt en veel macht zonder wettelijke

basis aan zich getrokken. Deze eis van Lyklama kan wijzen op patriotse sympathieën, die door zijn latere gedrag ook worden aangetoond. Toch protesteerde Lycklama nauwelijks toen hij te horen kreeg, dat een dergelijk overzicht niet voorhanden was. Bovendien was hij in zijn verzoek gesteund door de vicedrost, die bij de domeinraad onmiddellijk om een volledig overzicht vroeg. Vanuit Den Haag kwam echter geen reactie, ondanks aanmaningen van de vicedrost.

Die lethargie verdween toen het bestuur van de baronie in de patriotse *Utrechtsche Courant* van 1784 belachelijk werd gemaakt. Een naar eigen zeggen ongeletterde boer uit Polsbroek plaatste daarin het volgende bericht: 'Hier is deze 29 augustus van het gepasseerde jaar een Sijmen Kraaijesteijn die schepen van de plaats en voorgoed gestorven was, begraven, en ziet, toen men den 11 november daaropvolgende weer de lijst van aanstelling kreeg, stond de doode man er bij mijn heel weer op. Hij was op nieuws tot schepen aangesteld – wat zeg je van die klucht....Evenwel kan ik er nog iets bij vertellen, dat wat ernstiger is en 't geen hier vrij wat gepraat en ongenoegen, en dat met reden zo denk ik, gemaakt heeft. En dat is dat hier iemand tot gezworen schouwschepen is verkooren en aangesteld, die geen voet breet grond in huur of in eigendom hier bezit. Het eerste mag voor een blijk deurgaan van onoplettendheid in den man, die bij onzen goeijen baron de luiden voor de regeering van onze plaats recommandeerd of niet recommandeerd, en die, zoo wel als zijn hooge Principaal, wat al te veel aan zijn hoofd kan hebben, om op alle kleinigheden te letten maar het laatste kan er warampje niet deur' [5]. Zijn verwijzing naar oude grondrechten als legitimatie voor zijn verontwaardiging plaatst de schrijver stevig in het patriotse kamp. Pieter van der Meulen kreeg onmiddellijk van de domeinraad opdracht, deze zaak uit te zoeken. Al concludeerde hij dat het om een grap ging, hard gelachen heeft men binnen de magistraat van IJsselstein niet.

Dat kwam mede doordat men net een groot schandaal rond een van de eigen schepenen, Ahasuerus Bresser, achter de rug had, een schandaal dat de gemoederen maandenlang had beziggehouden en de goede naam van het college had aangetast. Bresser was vanaf begin jaren '60 rector (later lector) van de Latijnse school en maakte regelmatig deel uit van de schepenbank en diverse andere bestuurscolleges. Zijn status werd nog verhoogd toen het Atheneum van Deventer hem als professor uitnodigde. Met moeite wist IJsselstein deze gewaardeerde leraar vast te houden. Maar in 1781 doken er op straat briefjes op, waarin hij werd beschuldigd van ontucht met zijn dienstmeisje Jannetje van Munster. Nog voor zijn vrouw of de magistraat daarvan op de hoogte waren, hadden vrienden de briefjes al verzameld en vernietigd. De anonieme aanklager was niet voor één gat te vangen: de briefjes doken vervolgens op in het zakje van de armencollecte dat in de kerk rondging en kwamen via de kerkenraad bij schout en vicedrost Van der Meulen terecht. Die was alleszins bereid om Bresser de hand boven het hoofd te houden, zeker toen deze in felle bewoordingen alle beschuldigingen van zich wierp. Voor het overige bleef Bresser echter merkwaardig passief. Dat gaf aan-

leiding tot geroddel: hij zou al eens eerder een buitenechtelijke escapade hebben gehad. Toen Bresser een paar dagen naar zijn vroegere woonplaats Den Briel was verscheen in IJsselstein een onbekende vrouw uit Rotterdam, die beweerde dat zij in Rotterdam aan Jannetje van Munster en een onbekend heer een aantal malen een kamer ter beschikking had gesteld. Die heer, die naar haar beschrijving een opvallende gelijkenis vertoonde met Bresser, had beloofd Jannetje te trouwen, maar was echter daarna met de noorderzon vertrokken. Nadat Bresser was teruggekeerd – de vrouw was ondertussen naar Rotterdam afgereisd -, gaf hij met 'sterke eeden en seer ijsselijke en verregaande vervloekingen'[6] aan onschuldig te zijn. De magistraat had inmiddels echter het vertrouwen in Bresser, die van zijn mederegenten meer steun had verwacht, opgezegd en hem uit zijn functies ontheven.

Terwijl in veel plaatsen in de Republiek de patriotten zich roerden, genootschappen en gewapende burgerwachten oprichtten, leek het in IJsselstein rustig. Het stadje was welvarend, van ernstige conflicten tussen bevolkingsgroepen of binnen de magistraat leek geen sprake, anti-stadhouderlijke uitlatingen werden nauwelijks gehoord. Hoe vals die schijn was, bleek in januari 1785. Aanleiding was opnieuw de internationale toestand.. De Oostenrijkse keizer vond eind oktober 1784 de tijd rijp om te proberen de Schelde, die al jaren door de Republiek werd geblokkeerd, open te breken. Hij stuurde troepen naar zijn Belgische territorium. In sommige gewesten sloeg de angst toe: die troepen konden wel eens doorstoten naar het noorden. Op de stadhouder durfde men niet te bouwen: de burgers moesten voor zichzelf opkomen.

Angst voor plunderingen

Op 13 januari 1785 lieten vier burgers zich aandienen tijdens een vergadering van schout en schepenen op het stadhuis. Het groepje bestond uit Gerrit Heijsters, leerlooier, Godart Verhoeven, tabaksverkoper, en Gerrit van Lexmond, hoepmaker en houtverkoper. Aanvoerder was Jan Pas, pruikenmaker, oud-schepen en neef van burgemeester 't Hoen. Ze verzochten namens de burgerij en ingezetenen van IJsselstein 'dat de schutterije deeser stad, die ten eenenmaale vervallen was, weeder mogt werden opgerecht, ten einde deselve te beveiligen teegens den roof en verwoesting van stroopende partijen'[7]. De gewapende schutters hadden vroeger de stad tegen dreigingen van buitenaf beschermd, maar waren in 1746 opgeheven. De oprukkende Oostenrijkers hadden veel burgers schrik aangejaagd en men wilde zich kunnen verdedigen. Op zichzelf was dit een begrijpelijk en legitiem standpunt: de baronie kon niet zonder meer rekenen op de bescherming door het Staatse leger en schutterijen dienden al sinds de Middeleeuwen tot bescherming van have en goed van de stadsbewoners. Maar in deze tijden waren schutterijen verdacht: via zulke gewapende groepen hadden de patriotse Utrechters hun stadsregering onder druk gezet. De voorzitter van de schepenbank, vicedrost Pieter van der Meulen, besloot tijd te winnen met een formalistische opstelling. Hij vroeg Jan

Pas het verzoek schriftelijk in te dienen bij de drost. Dat was de instantie die besloot over militaire zaken: de schepenbank had daartoe geen autoriteit. Schepen Lyklama was het hiermee oneens en 'liet zig in diverse zeer beleedigende expressien uit en wilde den vicedrossaard noodzaken dit request ter tafel en in deliberatie te brengen' [8]. Zijn reactie bewees, dat het niet alleen maar een spontane opwelling uit de boezem van de burgerij was, maar dat het op hoger niveau was voorgekookt. Het was ook niet voor niets dat zij deze vraag voorlegden aan schout en schepenen. Onder de schepenen bevonden zich Dirk van den Bosch en Pieter Jacob van der Muelen, die, net als Lyklama, lid waren geworden van de Utrechtse vrijcorpsen en tot de fanatieke leden gerekend mochten worden. Omdat ook schepen en wijnkoper Johannes Hugenholtz een patriotse sympathisant was en de oranjegezinde Jan Tra Kranen regelmatig wegens ziekte verstek moest laten gaan, hadden de patriotten een meerderheid in de schepenbank. Werd hier gestemd over de heroprichting van de schutterij, dan lag de uitslag bij voorbaat vast.

De oranjegezinde schepen Johan Franco Beijen zag dit verzoek als een bewuste machtsgreep van een groep ontevreden burgers, die een kabaal hadden opgericht, een geheim overleg. 'En zig een ieder voor deselve [een inval van de Oostenrijkers] beangst maakte, zommige deeser cabaal heijmelijke bijeenkomsten hielden en een request lieten teekenen, dog zo bedekt en heimelijk, ten einde [te voorkomen dat] voor al die vice drossaard daar van iets mogt verneemen en ontdekken' [9]. Het feit dat het allemaal zo in het geniep ging is een sterke aanwijzing dat de oprichting van de schutterij meer doelen diende dan slechts de stadsverdediging: dat had niet stiekem hoeven te gebeuren. Het verzoek van Jan Pas was dus de eerste gelegenheid waarbij een groepje patriotse sympathisanten in IJsselstein openlijk naar buiten trad. Ze trachtten gebruik te maken van de angst onder de burgerij voor stropende soldaten om de schutterij nieuw leven in te blazen. Een beproefde patriotse tactiek, om via een burgerbewapening een zelfstandig machtsblok tegen het stadsbestuur te vormen. Hun opzet leek echter te mislukken, nu het besluit over die wederoprichting hun uit handen dreigde te glippen. Dat frustreerde Lyklama: nauwelijks was Van der Meulen uitgesproken, of hij 'in desselvs passie en drift voortgaande, de vice drossaard, wilde hij geene indiscreete en onbetamelijke uitdrukkingen meer afwagten, genoodzaakt was de vergaderinge te verlaaten en van het stadhuis af te gaan; doch dat door tusschenkomst van zommige leeden der regeeringe [– – -] dit request door Jan Pas, schrijver van het zelve te rug wierd genoomen' [10].

De overgebleven schepenen kwamen tot een compromis: Jan Pas zou een schriftelijk verzoek indienen, dat vervolgens werd doorgestuurd naar drost Joachim de Beaufort in Den Haag. Dit nieuwe verzoek was door tientallen mensen ondertekend, waaruit vooral kan worden geconcludeerd dat de angst voor invallen van soldaten bij veel gewone mensen leefde en dat lang niet alle ondertekenaars sympathisanten van de patriotten waren. Het waren vooral winkeliers en ambachtslieden, die veel te verliezen hadden bij een eventuele strooptocht. Het was die angst die door een kleine groep patriotten werd

gebruikt om de oprichting van de schutterij af te dwingen. Juist de keuze voor een schutterij geeft al aan, dat de patriotten te weinig in getal waren om een eigen vrijcorps op te richten. Dan zouden ze tenslotte veel zelfstandiger van het stadsbestuur hebben kunnen optreden. Misschien hoopten ze de schutterij te gebruiken als recruteringsinstrument voor hun eigen idealen. De patriotten zouden daarin als een harde kern, een revolutionaire voorhoede, kunnen fungeren en via de schutterij hun aanhang vergroten. In de voorafgaande maanden was het de Utrechtse patriotten gelukt belangrijke concessies los te krijgen van het stadsbestuur, waarbij het Utrechtse vrijcorps een invloedrijke rol had gespeeld.. Misschien had dit succes de IJsselsteinse patriotten geïnspireerd en achtten zij de samenloop van omstandigheden nu gunstig. Dat het Utrechtse vrijcorps een lichtend voorbeeld was voor de IJsselsteinse schutterij (die in februari de zegen kreeg van De Beaufort) bleek toen Lyklama en Van den Bosch, samen met burgemeester 't Hoen, een reglement moesten opstellen. Het door hen geschreven nieuwe reglement bleek goeddeels gebaseerd op dat van het Utrechtse vrijcorps. Het werd, met enkele minimale wijzigingen, eind februari door de stadhouder goedgekeurd.

Een nieuwe schutterij

In het nieuwe reglement werd onder meer vastgelegd, dat alle IJsselsteinse mannen tussen 18 en 60 jaar verplicht dienst moesten doen in de schutterij. Die schutterij, onder leiding van een kolonel, zou bestaan uit twee compagnieën, elk onder een kapitein. De schutterij was altijd een democratisch lichaam geweest, in die zin dat de manschappen hun eigen officieren konden kiezen. Ook hier bleek de ware bedoeling van de patriotten: zij maakten het lidmaatschap van de stadsregering voorwaarde voor een officiersbenoeming. Blijkbaar hadden Lyklama en consorten te weinig vertrouwen in de goede afloop van vrije verkiezingen. Ze waren ook niet bevreesd dat oranjegezinde regenten als Van der Meulen, Beijen en Tra Kranen een officiersfunctie ambieerden. Lyklama en Van den Bosch werden kapitein, Goris 't Hoen kreeg de hoogste waardigheid en werd kolonel. Zij kozen de rest van de officieren en de onderofficieren, onder wie we Pieter Jacob van de Muelen, Jan Pas, Gerrit Heijsters, Godart Verhoeven en Johannes Hugenholtz tegenkomen. Naast officieren beschikte iedere compagnie over een vaandrig, vier sergeanten, vier korporaals en een tamboer. Hoe sterk de IJsselsteinse patriotten op het Utrechtse voorbeeld leunden, bleek uit de keuze van uniform: 'een blauwe rok met witte gladde knoopen, eene witte voederinge, camisool, broek en koussen vrij wel overeenkomstig met die van het vrijcorps der stad Utrecht' [11], zoals de tegenstanders van de patriotten opmerkten. De officieren stelden een burgerkrijgsraad samen, die als schutterijbestuur fungeerde. Elke compagnie, bestaande uit acht rotten, kreeg de beschikking over een scriba. Een van hen was Hermannus van der Roest, afkomstig uit een IJsselsteinse regentenfamilie. Zijn precieze banden met de patriotten zijn onduidelijk:

Schutter van het Utrechtse exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate in het uniform, dat door de IJsselsteinse schutters grotendeels werd overgenomen. Anonieme gravure, z.j. HUA, Atlas Coenen van 's-Gravensloot, 9-93-3.

hij bleef ook voor de stadhouderlijke partij een acceptabele figuur, maar bekleedde na 1795 opnieuw functies in het toen zeer patriotse stadsbestuur.

Vrijgesteld van dienst waren de twee predikanten, J. Rosterk, een fervent oranjeklant, en P.A.C. Hugenholtz, die zelfs van de kansel zijn patriotse voorkeur niet onder stoelen of banken stak, evenals de overige leden van de regering, de stadssecretaris Edo Friesland, en de 'roomsche' pastoor Johannes Govers. Onwilligen konden zich vrijkopen, al waren de bedragen daarvoor hoog. Behalve de oranjegetrouwe regenten was er nog een groep die schitterde door afwezigheid in de schutterij: de boerenbevolking. Hun namen ontbraken al bij de mensen, die het verzoek tot wederoprichting hadden gedaan. Nu waren zij geen burgers van de stad IJsselstein, maar in geval van dreiging waren zij evenzeer afhankelijk van de beschutting van de stadsmuren. Dit laat eens te meer zien, dat op het platteland de aanhang van Oranje groot was. Ook in het agrarische Benschop sloeg de patriottenbeweging niet aan. Alleen de schout, Cornelis Graves (broer van de afgezette Jan Graves), was een overtuigd aanhanger, maar dat kan heel goed veroorzaakt zijn door de langlopende vete met De Beaufort en Van der Meulen. Een andere groep die zich ver hield van de patriotten waren diegenen die een ambt of functie in dienst van het stadsbestuur bekleedden, zoals de zakkendragers, de bodes en de dienaren van justitie. Grote uitzondering hierop was Gerrit van Lokhorst, de gerechtsbode, die daarnaast een boek- en papierhandel uitbaatte.

Hadden de patriotten onder de schepenen de meeste aanhang, als de 'grote raad' van het stadsbestuur bijeenkwam, dan hielden de partijen elkaar ongeveer in evenwicht.

Dit dwong tot slim opereren, waarvan de patriotten zich bewust waren. Zij wachtten bij belangrijke beslissingen altijd bijeenkomsten af, waarbij ze wisten dat zij, door afwezigheid van enkele leden van de stadhouderspartij, de meerderheid hadden. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen Godard Verhoeven voor zijn officiersbenoeming moest bedanken. De vicedrost was niet in de stad en Jan Tra Kranen ziek en zo kon zonder problemen Albertus van Veldhuizen in de rang van luitenant benoemd worden. Die tactiek werd opnieuw toegepast om te verzekeren dat de schutterij in het stadhuis kon vergaderen, zolang de schuttersdoelen nog in renovatie waren. Dat zorgde voor flinke irritatie, want het kwam regelmatig voor dat het stadsbestuur niet bijeen kon komen, omdat de schutters het stadhuis in gebruik hadden.

Het ging dus goed met de patriotse zaak. Nu was het tijd om van de verzameling ongedisciplineerde burgers een hechte schutterij te maken, en de eigen idealen verder te verspreiden. Allereerst was daarvoor geld nodig; de oude schuttersdoelen, precies tegenover het kasteel aan de andere kant van de stad gelegen, waren al decennialang niet meer als zodanig in gebruik en moest hoognodig gerenoveerd worden. Er waren uniformen en wapenrustingen nodig en de wapenoefening moest ter hand worden genomen.

Bij de opheffing van de oude schutterij in 1746 was het batig slot van de schuttersrekening in de stadskas terechtgekomen. Naast die 1100 gulden beheerde de weduwe van de laatste kapitein van de schutterij, Willem van der Roest, kostbare zilveren sieraden. Daarop liet de burgerkrijgsraad nu haar oog vallen. Ze hadden hun uiterste best gedaan om de schutterij weer op orde te brengen en waren daarbij geholpen door 'verscheide aenzienlijke leeden', die 'twee fraeije en kostbaere vaendels en vier kopere trommen' schonken [12]. Daar was het niet bij gebleven: er waren 180 wapenrustingen voor 14 gulden en 12 stuivers besteld, de verbouwing van de schuttersdoelen, het inhuren van een exercitiemeester en nog wat zaken kostten samen ruim 3500 gulden. Dat moest ergens van betaald worden: zij meenden recht te hebben op de traditionele inkomsten en uitstaande saldi van de schutterij. Anders dan 'de oude schutterije [– – –] daar bij niet anders wierd gedaen als den tijd en de revenuen van de schutterije met drinkgelaegen te verspillen, waer bij ook zomtijds verscheidehande excessen voorvielen' [13], waren zij nu serieus bezig om de stad tegen dreiging van buitenaf te beschermen. Om 'tot handhavinge van de justitie en tot meerdere rust, en veiligheid van de borgers en inwoonders deezer stad' [14] te komen, wensten ze snel de beschikking te krijgen over dat geld. Ze dreigden nog meer te eisen als het stadsbestuur dwars lag: die 1100 gulden had al die jaren flink wat rente opgebracht, in principe konden ze daarop ook nog rechten doen gelden. De oude schutterij had recht op een deel van de imposten op zeep, wijn, de pacht van drie singels en de visrechten in de stadsgrachten. Dat bracht, zo berekende de burgerkrijgsraad, zo'n 300 gulden per jaar op. De magistraat reageerde geprikkeld; niet ieder jaar brachten die belastingen en verpachtingen evenveel op. En tegenover deze rechten stonden verplichtingen: uit dat geld werd de schuttersbode betaald, wer-

den de stadsgrachten schoongemaakt, de doelen gerepareerd en werd het onderhoud van een deel van het waaggebouw betaald. Zoveel was er dus in de tussenliggende jaren niet overgebleven. Vicedrost en burgemeesters stelden daarom voor, dat de burgerkrijgsraad wel de beschikking kreeg over de 1100 gulden in de stadskas en de oude inkomsten en dat ze tegen een zeer lage rente de rest van het benodigde bedrag kon lenen.

Hoogtepunt voor de schutterij was de overhandiging van de nieuwe vaandels in juni 1785. Een ooggetuige schreef: 'Den 24 der afgelopen maand hadden onze beide compagnien het genoegen, door eenige vaderland- en burgerlievende dames alhier, met fraaye en kostbare vaandels en trommen beschonken te worden' [15]. De plechtigheid vond plaats op een veld buiten de stad. De beide compagnieën marcheerden in het gelid de stad uit en werden daar in rangorde opgesteld. Vervolgens trokken twee detachementen cadetten de poort door en brachten elk een vaandel naar de eigen compagnie. Ook de nieuw geschonken trommels werden voor de compagnieën opgesteld. 'Hier na werd een der dames door den wel ed manhaften heer collonel G. 't Hoen, voor het front der eene compagnie geleid, zijnde de zuster van dien heer, de weledelgeboren jonkvrouwe M. 't Hoen, werwaard verdere dames van dat gezelschap zig ook begaven. Het vaandel, ontrold zijnde, wierd hetzelve door gem dame, uit hun aller naam, met eene korte dog zeer gepaste aanspraak overgegeeven aan den weledel manhaften heer capitein J. Lijklama a Nijeholt'. Hij kreeg ook van jonkvrouwe M. Lemmens twee trommels aangeboden. In zijn dankwoord straalden 'zijne vaderland en burgerlievende gevoelens ten duydelykste door'. Ter afsluiting volgden nog enige manoeuvres en trokken de schutters langs de tent, waar de vele gasten uit de hoogste kringen van Amsterdam en Utrecht zich laafden. Dit spektakel nam een groot deel van de dag in beslag. Al deze oefeningen waren het gevolg van de inspanningen van de Utrechtse exercitiemeester, de rabiate Oranjehater Gerrit van Reijzen, een 'geswoore vijand van het doorluchtig huis van zijne hoogheid, die niet konde nalaten zelfs hier zijnde, zijne swarte gal te laten blijken, en zich in de alderonbetamelijkste expressien tegens hoogstdeselve uit te laaten' [16].

Een Pyrrhusoverwinning?

Om binnen enkele maanden zulke exercities met publiek te durven uitvoeren, getuigde of van grote moed of toegewijde oefening. Maar exerceren, wacht- en patrouillelopen kostte veel tijd. Al na een paar weken begon het nieuwe te slijten. De eerste die probeerde onder zijn schuttersplicht uit te komen, was de gasthuisbestuurder Jan van Griethuizen. Het gasthuis was gevestigd in een deel van het oude klooster in de stad: daar werden zieken en bejaarden opgevangen. Van Griethuizen was in 1777 eerste gasthuismeester geworden. Tweede gasthuismeester was Lyklama. Van Griethuizen had al die jaren de rekeningen gecontroleerd en daarbij ook de taken van Lyklama overgeno-

men. Hij verwachtte daarom enige consideratie van zijn collega. Toen hij echter na een kort verblijf buiten IJsselstein terugkeerde, bleek hij door Lyklama in diens hoedanigheid als schutterskapitein te zijn aangemeld bij de schutterij. Van Griethuizen meende als lid van de regering recht te hebben op vrijstelling en meldde dat aan Lycklama. Desondanks ontving Van Griethuizen een dagvaarding om op het stadhuis te schutterseed te komen afleggen. Hier moest toch een vergissing in het spel zijn? Vicedrost en burgemeesters konden het niet eens worden: 't Hoen vond uiteraard dat Van Griethuizen gewoon dienst behoorde te doen, een gasthuismeester was in zijn ogen geen lid van de stadsregering. Van der Meulen besloot om raad te vragen aan de domeinraad: die stelde de gasthuismeesters tenslotte aan en kon dus het beste bepalen, wie wel en niet tot de regering behoorde.

De schoolmeester van de stadskinderschool, Daniel van Wijngaarden, stond een maand later met eenzelfde verzoek bij de magistraat. Zijn motief was veel praktischer: als hij geacht werd bij de schutterij alle exercities en patrouilles mee te maken, kwam hij aan het lesgeven niet meer toe. Dan kon de school beter gesloten worden. Dit verzoek werd doorgestuurd naar de burgerkrijgsraad. Daar lag inmiddels ook de vraag van Van Griethuizen. De burgerkrijgsraad voelde zich in haar autoriteit aangetast, omdat beide heren naar het stadsbestuur en niet direct naar de krijgsraad waren gestapt. Bovendien was ze bang voor precedentwerking: als een paar mensen een vrijstelling verkregen, dan was het hek van de dam. Die angst speelde een grote rol bij de zaak van Klaas van Mourik, koetsier en knecht van schepen Beijen, die 'zijn eigen meester niet zijnde' zich niet gerechtigd voelde de schutterseed af te leggen. De krijgsraad gaf hem een boete, die hij onmogelijk kon betalen. Van Mourik vond echter een maas in het schuttersreglement: de stadsregering kon op eigen autoriteit mensen ontheffing geven. De krijgsraad vreesde de 'consequentien die daar uit, ten aanzien van meer andere persoonen zoude ontstaen' [17]. Om de argumentatie kracht bij te zetten, keerde men de goedkeuring van de stadhouder netjes om: de krijgsraad wilde zich gaarne houden aan het reglement door de 'souverein hen opgelegt' en daarin paste het niet zomaar willekeurige mensen te ontslaan van de schuttersdienst. Het stadsbestuur vroeg de krijgsraad enige toegeeflijkheid te betonen. Een compromis was het gevolg: Van Mourik moest zich wel als schutter melden en de eed afleggen, maar werd vervolgens meteen ontheven van de verplichtingen om deel te nemen aan diensten, patrouilles en wachtlopen.

Bij deze individuele gevallen lukte het nog om tot een oplossing te komen, maar dat ging niet toen een grote groep burgers in mei 1785 de krijgsraad passeerde en zich direct wendde tot de domeinraad. De veertien, 'in vuurige liefde ontbrand' voor de stadhouder, beschuldigden de krijgsraad 'dat sommige de diensten van het oranjehuis en de Doorl. voorvaderen van Zijne Hoogh in vergetenheid stellende, hoogst desselvs eer en braefheid in veragting hebben zoeken te brengen'. Als bewijs daarvan voerden ze aan, dat sommige leden van de krijgsraad lid waren van het Utrechtse vrijcorps en dat het reglement was gedrukt bij de uitgever van het patriotse tijdschrift *De Post van*

den Nederrhijn. De veertien indieners vreesden dat de schutters bevel zouden krijgen zich tegen de prins te keren, onder invloed van 'een factie en leggende onder eene ongelukkige dwaling, in Nederland heerschende, welke alles goed noemd wat tegen zijn Doorl Hoogh desselvs huis en belang gedaen word'. Het lijkt erop dat de tactiek van de patriotten om de schutterij als propagandamachine te gebruiken al snel door de burgerij was doorzien. Behalve weinig vleiende opmerkingen over de burgerkrijgsraad bevatte hun rekwest een fundamentele vraag: de formulering van de burgereed en de schutterseed was niet gelijk en kon tot conflicten leiden. Zij hadden als burger een eed aan de stadhouder gezworen. In de schutterseed werd echter alleen gesproken van trouw aan de stad, niet aan de stadhouder. Voordat ze ingezworen werden, wilden ze eerst een uitspraak van Willem V zelf. De domeinraad wilde niet over één nacht ijs gaan en vroeg het stadsbestuur om inlichtingen. Zij kreeg niet één, maar twee reacties, die elkaar bovendien tegenspraken: de scheiding der geesten in de IJsselsteinse magistraat trad naar buiten. Het patriotse meerderheidsstandpunt stelde, dat de regenten van IJsselstein 'nimmer eenig request of adres met meer verwondering en indignatie gelezen' hadden. Behalve 'inhoudende de grootste absurditeiten, verkeerde en kwaadaertige insimulatien' was het pure laster, omdat zowel magistraat als domeinraad ervan beschuldigd werden in kwade trouw te handelen. 'De requestranten opgeroepen zijnde tot het doen van de schutters eed, zich niet ontzien hebben opentlijk ten aenhoren van den vollen krijgsraad te declameren nimmer eenige ordonnantie door praesident en raden geteekent zullen erkennen en respecteeren, maar wel en wel geene anderen dan die welke door zijn Doorl. Hoogh. eigenhandig getekent zijn.' Volgens de patriotten hadden meer dan 140 burgers de eed al afgelegd toen deze veertien dissidenten, allen afkomstig uit de laagste klasse, massaal weigerden.

Burgemeester 't Hoen en enkele schepenen wezen de beschuldigingen verontwaardigd van de hand. Ze deden dat echter buiten Van der Meulen, Beijen en Willeumier om. Dat was niet zonder reden, want in het rekwest had nog meer kritiek gestaan, waar deze laatste drie heren niets van wisten: 'noch meer verwonderde het ons, dat in hetzelve bericht verregaande beschuldigingen gevonden wierden tegens een en ander der onderteekenaaren dier requeste de heeren borgemeester 't Hoen, en scheepenen Lijklama a Nijeholt, Van den Bosch en Van der Roest, alle officieren en leeden van den burgerkrijgsraad, wegens zaken bij het in eed neemen de schutterije voorgevallen, beschuldigingen nooit aan ons voorgekomen'. Al was de meerderheid van de raad het eens met de gestuurde reactie, Van der Meulen, Beijen en Willeumier vonden het teveel lijken op een 'verantwoording van de borgerkrijgsraad en het aldaer voorgevallene'. Het was duidelijk dat ze daar geen deel aan wilden hebben.

Ze grepen de gelegenheid aan om hun ergernis te uiten dat de meerderheid der officieren en onderofficieren vreemdelingen waren, die pas kort in de stad woonden en vaak geen burger waren en dat in de schutterseed slechts trouw werd gezworen aan de magistraat en niet aan de stadhouder als hun heer [18]. Daarmee trokken zij partij voor de

veertien ongeruste burgers. Hun oplossing was om alleen burgers als officier of onderofficier van de schutterij aan te stellen, dus mensen die de burgereed aan de stadhouder wel hadden afgelegd. Daarmee werd het gevaar van een niet-loyale schutterij voorkomen. Zij waren bereid, de leges voor het afleggen van de eed tijdelijk kwijt te schelden.

De eedsaflegging was niet het enige probleem waarmee de schutters te kampen hadden. De uitkoopsommen werden door velen niet betaald. De schutterij trof de mensen in hun portemonnee en dat veroorzaakte dat ze 'veele teegenstribbelingen niet alleen, maar zelfs verregaende beleedigingen ondervonden heeft'. Velen weigerden de opgelegde boetes te betalen of zelfs de vonnissen van de krijgsraad aan te nemen [19]. Dreiging met de deurwaarder, maakte weinig indruk. De krijgsraad moest met hangende pootjes naar het stadsbestuur, dat niet veel meer kon doen dat de ongehoorzame burgers nogmaals het reglement voor te lezen en ze op het hart te drukken, dat dit reglement door de domeinraad was goedgekeurd. Pas toen een paar weken later een door Willem V persoonlijk ondertekend stuk arriveerde, waarin het reglement expliciet werd goedgekeurd, staakten de ontevredenen hun verzet.

Conflicten in eigen huis

De schutterij had niet alleen te maken met tegenwerking van buiten. Ook in de eigen gelederen groeide de onvrede. Begin 1786 verzochten de schuttersergeanten Gerrit Brouwer, Frans Kok, Gerrit Lexmond, Cornelis Lonkhuisen en Willem de Heete, allen ambachtslieden of winkeliers, of het wachtlopen niet wat minder kon. Het vormde een behoorlijke belasting voor mensen die daarnaast hun beroep moesten uitoefenen. Daarbij speelde een sluimerend conflict tussen enerzijds de officieren Lyklama en Van der Muelen en anderzijds de onderofficieren mee. Het reglement was niet duidelijk over het wachtlopen en als gunst hadden de sergeanten aangeboden, die taak op zich te nemen. Maar wat begon als een vrijwillig aanbod, werd steeds meer als een plicht aangemerkt. De heren zagen bovendien ook niet meer het nut van al dat wachtlopen in, omdat de internationale toestand inmiddels tot rust was gekomen en er geen dreiging meer bestond van rondtrekkende soldatenbenden. Dat is opnieuw een aanwijzing dat veel schutters lid waren geworden ter verdediging van huis en haard en niet vanuit patriotse sympathieën. De 'revolutionaire voorhoede' had onvoldoende succes gehad. Ook binnen de schutterij had ze niet de overhand. Kolonel 't Hoen moest schipperen. Hij wilde de onderofficieren niet voor het hoofd stoten, maar kon zich ook geen gezichtsverlies veroorloven. Hij verwees de heren door naar het stadsbestuur, dat de hoogste beroepsinstantie was bij conflicten. Toen de regenten de krijgsraad om opheldering vroegen, reageerde die als de vermoorde onschuld. De officiële orders repten helemaal niet over wachtlopen. De sergeanten hadden een 'redekaveling' tussen Lyklama en Van der Muelen niet goed begrepen. Dat het wachtlopen overbodig was was

echter een verkeerde inschatting van de sergeanten. De schildwachten waren noodzakelijk om te voorkomen dat de stad overrompeld zou worden. Dat gevaar was absoluut niet denkbeeldig. Onlangs waren drie gedeserteerde huzaren maar net op tijd gearresteerd, terwijl ze bezig waren illegaal de stad binnen te dringen. Daarnaast wilden de IJsselsteiners de schildwachten nogal eens onbeschoft behandelen en moesten er dus voldoende schutters in de buurt zijn om in te grijpen. En niet alle schutters waren even betrouwbaar. Een paar dagen eerder was een officier van de wacht na zijn dienst onverwacht van huis naar de stadspoort teruggekeerd, omdat hij iets was vergeten. Hij trof de poort wagenwijd open aan. Er was geen schildwacht te bekennen. Hij kon zo de kamer van de krijgsraad binnenlopen, waar niet alleen alle papieren maar ook geweren en scherpe patronen lagen opgeslagen. Als slecht volk toen de stad was binnengedrongen...! Uit vrees voor 'onaangename gevolgen' beperkte de magistraat zich tot een oproep aan de strijdende partijen om tot een werkbaar compromis te komen, waarbij zowel de veiligheid van de stad werd gegarandeerd als rekening werd gehouden met de dagelijkse arbeid bij het opstellen van de wachtschema's.

De stemming was namelijk verhard door gebeurtenissen in Gelderland. In september 1785 werden twee patriotse stadjes in Gelderland, Elburg en Hattem, door troepen van de stadhouder bestormd. De patriotten werden met veel geweld verjaagd, de bevolking uitgeplunderd. Een storm van verontwaardiging was het gevolg, met name onder de patriotten in de Republiek. In IJsselstein besloten de patriotten tot het organiseren van een collecte om de arme burgers van de twee stadjes financieel te steunen. De onderofficieren van de schutterij liepen tot diep in de nacht de huizen af om geld op te halen. Daarbij werden 'veele lieden uit hun bed opgeklopt' [20]. De gerechtsbode Gerrit van Lockhorst, zijn zoon en Cornelis Lonkhuijzen speelden daarbij een 'wonderlijcke rol', waarschijnlijk een eufemisme voor het afpersen van geld. Het lijkt er op of de collecte niet geheel vrijwillig is gegaan, maar schout Van der Meulen kon er niet de vinger achterkrijgen: 'het liegen en bedriegen neemd hier zo de overhand dat men wijnig gelooven kan en ik dan daarvan zonder bewijs niets dierve zeggen'. De organisator van de collecte was Willem van den Bosch, die zich eveneens flink had geroerd. Hij behoorde wonderlijk genoeg tot de groep van beschermelingen van de stadhouder en woonde in IJsselstein om zijn schuldeisers te ontlopen. De magistraat durfde niet op te treden tegen de collecte: dat zou 'zommige heethoofden [...] hebben aengeset om derselve passien te misbruiken' [21]. Niet ongemerkt liet schout Van der Meulen roddels over de stadhouder passeren. Zo verkondigde de apothekersknecht van Lyklama in de scheerwinkel patriotse propaganda en beweerde metselaar Buys, dat IJsselstein direct onder de Staten van Holland behoorde en de prins slechts een lokale grondeigenaar was, waardoor hij feitelijk belasting verschuldigd was. Ook zou pastoor Govers de katholieken tegen de prins opzetten. Van dat laatste bleek echter weinig, Govers werd juist geprezen voor zijn kalme, afzijdige opstelling [22].

De onrust in de stad werd groter. Wel wist Van der Meulen zijn greep op het stadsbe-

Het huis Heerendijk aan de Hollandse IJssel, 1744. Gravure door H. Spilman naar Jan de Beijer. Hier waren lange tijd de hernhuitters gevestigd. Schepen Joan Franco Beijen behoorde tot hun aanhangers en steun. HUA, Top. Atlas, 1478.

stuur te versterken: Van der Muelen werd in de patriotse vroedschap van Utrecht gekozen en verhuisde (met achterlating van zijn gezin) naar Utrecht. Dat was een patriotse schepen minder. Stadssecretaris Edo Frieswijk overleed. Van der Meulen benoemde tijdelijk de Oranjegezinde J.F. Beijen. Deze had grote geldsommen geleend aan de hernhutters, die zich onder Marie Louise van Hessen-Kassel in de baronie hadden gevestigd, maar in 1746 hun hoofdgemeente hadden verplaatst naar Zeist . Beijen kon het inkomen uit het secretarisambt (al gauw zo'n 1300 gulden per jaar) dus goed gebruiken en had zich al een trouw aanhanger van Van der Meulen betoond.

In deze sfeer van achterklap en spanning naderde 8 maart 1786, de verjaardag van de prins. Traditioneel een feestdag, waarop de vlaggen werden uitgestoken, de klokken geluid, vuurwerk afgestoken en pektonnen gebrand en de mensen met geladen geweren langs de straten liepen om flink te knallen. Kolonel Goris 't Hoen vreesde een uitbarsting van geweld: gewapende burgers langs de straten, drank, en tweespalt onder de bevolking was een gevaarlijk mengsel. Hij verbood de mensen wapens te dragen en gaf de schutterij opdracht daarop toe te zien. Die beslissing had precies het tegenovergestelde effect: de bevolking accepteerde het niet dat haar door de toch al verdachte schutterij verboden werd om aanhankelijkheid aan het Oranjehuis te tonen. Er dreigden relletjes uit te breken en door onduidelijke bevelen werd er bijna een bloedbad aangericht. Slechts de 'goddelijke voorzienigheid' voorkwam erger, in de woorden van schepen Beijen. Nader onderzoek wees uit dat, als er al geen voorbedachte rade was om 'confusie en verwarringe' te stichten, in ieder geval gesproken kon worden van de 'aldergrootste en verregaanste onvoorzichtigheeden' [23]. Men twijfelde echter niet over de ware achtergrond van het voorgevallene: 'Dat wanneer men het caracter dier officieren van nabij beschouwd daar wijnig twijffeling overig blijft dat zij [weliswaar] niet met de vrijcorpsen zaamen spanden, tenminsten derselver verrichtingen met genoegen aanzagen, en toejuichten'. Daarmee werd opnieuw een link gelegd met de rol die vrijcorpsen elders bij patriotse machtsovernames hadden gespeeld. Bij een uitbarsting zouden de schutters de rust hebben hersteld en en passant de macht hebben kunnen overnemen.

Misschien door die nauwelijks verkapte beschuldiging schrokken de leden van de burgerkrijgsraad van het voorgevallene. Zij benadrukten de stadhouder te erkennen als hun wettige souverein. Zij zullen op alle mogelijke wijze de rust in de stad bewaren. Daarom 'grieft [het] den krijgsraed op het allergevoeligste zig...afgebeelt te zien, als in staet te zijn, de waepenen hun toevertrouwt teegen hunnen wettigen souverain te keeren, en zig dus als meineedigers en verraeders van hunnen wettigen souverain te gedraegen' [24]. De mensen die klaagden over de last van de schutterijdienst, waren hooguit bedrukt door 'de eigen onwilligheid', want de officieren spanden zich tot het uiterste in de dienst zo licht mogelijk te maken. Het betrof in hun ogen dan ook maar een kleine groep dwarsliggers, de meeste IJsselsteiners stonden vierkant achter de schutterij. De beschuldiging van de klagers dat de rest uit angst stil was gebleven, was dan ook volkomen uit de lucht gegrepen. Dat laatste werd door de vicedrost en andere regenten juist in twijfel getrokken. In hun ogen zou, wanneer ieder zich vrijelijk dorst te uiten, het aantal ontevredenen hand over hand toenemen.

Ze werden in die mening gesterkt door een nieuw verzoekschrift van 29 burgers gericht tegen de schutterij, dat in maart 1786 werd ingediend bij het stadsbestuur. In een wat rommelige redenering zetten dezen hun angsten uiteen: 'dat wij een aantal van jaaren geleeft hebben in rust en vijligheid zonder iets ten schade van onze vorste of overighijd te hoore. Daar de inrigting van een exercisie ons doet ondervinden de akeligen uijtwerking van oproerigheid .... Weledele heere waar toe dog weduwe beswaard met opbrenging van lasten voor een exercice die door haar soons aen het brood moeten geholpen worde. Is de vreede niet duur gekogt zijn wij niet en de vijligste plaats, koomt door desen weg geen gelegendhijd om de vrijkorpers in desen plaas te versamelen en de grootste onaangenaamheeden voor overhijd en onderdaanen daer door te veroorsaken'. Ze gaven niet alleen de schutterij de schuld van de gespannen situatie, maar klaagden vooral over het strenge reglement, dat zelfs verder ging dan de Utrechtse vrijcorpsen. Zo moesten in IJsselstein alle mannen in de vastgestelde leeftijdscategorie dienst doen, terwijl in Utrecht het principe van een man per familie gold. Ook werd het als onrechtvaardig ervaren dat weduwen, bij wie geen volwassen mannen in huis woonden, toch financieel werden aangeslagen voor de schutterij. Dat het reglement een zware last was, werd onderschreven door het feit dat zelfs patriotten van het eerste uur, zoals molenaar Gerrit Brouwer, tot de ondertekenaren van dit verzoekschrift behoorden. De burgerkrijgsraad wilde echter van geen wijken weten. De tegenpartij bracht zwaar geschut in stelling: drost en domeinraad Joachim de Beaufort kwam speciaal over uit Den Haag om in een besloten vergadering een oplossing te forceren. De patriotse raadsleden waren hier niet bij uitgenodigd omdat zij, in hun functie als schuttersofficieren, onderwerp van de beraadslagingen waren. Dat maakte het overleg waarschijnlijk een stuk gemakkelijker. Willem V zelf had opdracht gegeven de gewraakte artikelen uit het schuttersreglement tegen het licht te houden. Na ampel beraad werden de uitkoopsommen gehalveerd, werd de regel ingevoerd dat ieder huis-

houden maximaal een schutter hoefde te leveren en dat weduwen en ongetrouwde vrouwen werden ontzien bij de afkoopboetes. De burgerkrijgsraad voelde dit al aankomen en had, om de tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen, zelf al gelijkluidende voorstellen ingediend. Maar de klagers dachten dat er meer uit te slepen was. Zij legden zich niet neer bij het nieuwe reglement. Die tegenwerking bracht de krijgsraad er toe, de burgers te beschuldigen uit te zijn op 'het verval en de geheele vernietiging der schutterije'. De klagers op hun beurt beweerden dat de officieren nauwelijks iets anders tot stand hadden gebracht dan dat door de 'geduurige exercitien ... de ambachtsman van zijn bestaan wierd beroofd'. De krijgsraad voelde zich in het nauw gebracht en verweet de tegenstribbelende IJsselsteiners, dat zij invloed hebben uitgeoefend op 'min notabele burgers en ingezeetenen die maakten dat de uitvoering van het reglement voor de schutters hoe langer hoe moeyelijker geworden is'. En dat de officieren en wachtlopende schutters 'zig blootgestelt vinden aan hinderljke oppositien en moeyelijkheden welke niet dan met keering van geweld met geweld zijn af te keeren. Jongens ontzien zig niet anderen te bespotten en te beleedigen en des nagts voor de huizen van stafofficieren de publique rust te verstooren door het schreeuwen van Orange booven, de patriotten naar de bliksem ... Sommige jongens ontzien zig niet andere fatsoenelijke jonge lieden, zelfs een militair cadet, de swarte cocarde van den hoedt te rukken en met veele scheldwoorden te verscheuren, gelijk ook aan sommige vreemdelingen van buiten, onbeschoftheeden zijn aangedaan.' [25]. Ook bij het oefenen en exerceren werden de schutters zodanig gehinderd, dat ze soms maar liever weer naar huis gingen. De onderofficieren werden bekogeld met 'drek en vuiligheid'. Eenmaal werd een vishaak met een lang touw in een uniform gehaakt om zo een onderofficier omver te trekken. Klagen bij de schout had geen zin. Toen enkele schutters en in het blauw (de kleur van de patriotten) geklede burgers door 'eenige slegten van de laagste classe, die (haar yver voor Orange wilden tonen)', mishandeld waren en bij de schout hun beklag kwamen doen, kwam deze niet eens zijn deur uit om hun te woord te staan.

De burgereed

In de loop van 1786 werden de scheidslijnen duidelijker getrokken. De oranjegezinde burgers en ingezetenen daagden de patriotten en de patrouillerende schutters steeds vaker uit, de patriotten zelf lieten zich verleiden tot een openlijker stellingname tegen de stadhouder en het huis van Oranje. In september sloeg de vicedrost toe. Alle stadsbestuurders en burgers van IJsselstein hadden een eed gezworen, waarin ze beloofden niets te zullen ondernemen dat de stadhouder of zijn positie zou kunnen aantasten. Van der Meulen herinnerde de patriotse regenten er met klem aan, dat hun uitlatingen tegen de stadhouder in schril contrast stonden met de door hen gedane eed. Dat soort gedrag was niet te tolereren. Dit was voor Lyklama, 't Hoen, Dirk van den Bosch en

schepen Nicolaas Smithoff reden om de vergadering te verlaten. Drost De Beaufort sprak er schande van dat 'juist in deze onaangename en gespannen tijden' een aantal leden van de stedelijke regering zich genoodzaakt voelden 'te moeten aftreden vanwege verdrietige oneenigheeden' [26]. Hij zag dat als een vorm van verraad. Juist in deze tijd, nu velen trachtten de vorst 'klein te maken', was steun aan de stadhouder onontbeerlijk. Hij vreesde dat zij zich nu nog openlijker tegen de stadhouder zouden keren. Dat had hij goed ingeschat. Lyklama riep in zijn ontslagbrief zijn oude frustratie over het ontbreken van een duidelijk 'wetboek' van IJsselstein in herinnering, waardoor het hem onmogelijk was naar eer en geweten zijn functie als schepen uit te oefenen. Voor het gemak liet hij onvermeld dat niet zozeer zijn mederegenten daar schuld aan hadden, als wel de laksheid van de domeinraad. Van der Meulen had diverse malen op deze codificering van de regels aangedrongen (een paar jaar na de hier beschreven gebeurtenissen kwam het er eindelijk van). Maar Lyklama had nog meer noten op zijn zang: hij trad ook af 'daar er zoveele onaangenaame dingen voorvallen, dat waarlijk de inwooning voor fatzoenlijke lieden hier bezwaarlijk word. En veel meer nog voor diegeene welke den naam van regenten dragen, welke zelvs voor de bijkans dagelijks voorvallene baldaadigheden niet bevrijd kan blijven, en waarvan men de pleegers tot nog toe strafloos laat loopen', waaruit blijkt dat de schout en zijn dienaren bewust niet optreden. En daarvoor moet de schuld op de gehele regering worden gelegd. Waarom volgens hem geen eerlijk man de naam van regent kan dragen, 'om dus zonder zijne schuld zijn goede naam te laaten bekladden' [27]. In dezelfde periode verscheen er in de *Zuid-Hollandsche Courant* een artikel met dezelfde aanklacht aan het adres van het IJsselsteinse bestuur. De woordkeus daarvan vertoont zoveel opvallende overeenkomsten, dat het gerechtvaardigd lijkt Lyklama aan te wijzen als de auteur. Dezelfde baldadigheden werden ook door Nicolaas Smithoff als reden voor zijn aftreden aangehaald [28].

De redenen voor burgemeester 't Hoen bleken van meer persoonlijke aard. Het lijkt of zijn patriotse gevoelens minder diep zaten dan bij de andere heren. Misschien is hij meegetrokken door zijn zakenvrienden Van der Muelen en Van den Bosch. Dat ze een hechte band hadden, blijkt uit het feit dat hun touwfabriek in 1830 de naam 'De Drie Vrienden' draagt, naar, zo men beweert, de drie oprichters. 't Hoen wierp alles op de ergernissen veroorzaakt door het onaangename gedrag van de vicedrost. Hij schreef aan zijn broer dat hij na veel wikken en wegen besloten had 'beeter als een vergeeten borger te leeven als daagelijks ongenoegen te moeten hebben'. Gezamenlijk konden zij de vicedrost nog partij geven, maar als zijn collega's uit de regering vertrokken 'soude ik zitten als een nulletje'. De andere regenten zag hij als lakeien van de vicedrost, die uit angst om hun baantjes te verliezen hem altijd naar de mond zouden praten. Alleen Willeumier had wel eens laten merken het oneens te zijn met de manier waarop Van der Meulen 't Hoen behandelde.'t Hoen wist wel waarom Van der Meulen zo onvriendelijk tegen hem was, het was ordinaire kinnesinne: 'De gehele boel en onrust is door de heer Van der Meulen te doen veroorsaakt om dat Sijn Ed. geen collonel van de borge-

rij was geworden, dus hoope ik Sijn Ed. nu collonel in mijn plaats sal werden, en hoope de rust weder hersteld sal werden'[29].

De schutterij tandeloos

't Hoen had weliswaar geen gelijk met zijn vermoeden, dat Van der Meulen kolonel van de schutters wilde worden en uit jaloezie zich tegen de patriotten had gekeerd, maar wel had hij haarscherp de gevolgen van het aftreden van de patriotse raadsleden in het oog. Het door Lyklama, Van den Bosch en 't Hoen persoonlijk opgestelde reglement verplichtte namelijk om de officieren van de schutterij te kiezen uit de stadsregering. Toen leek dat een prachtige manier om de schutterij in patriotse handen te krijgen, nu keerde die regel zich tegen hen. Van der Meulen onthief hen onmiddellijk van hun posten. Een delegatie van de schutters kwam met de hoed in de hand om compassie te vragen. Ze waren van hun voornaamste en kundigste mensen beroofd. Met name Lyklama was erg populair vanwege zijn grote kennis van het exerceren. Van der Meulen wilde ze niet ter wille zijn. Een nieuwe delegatie bestaande uit felle patriotten, eiste toen benoeming van nieuwe officieren. Dat was pas mogelijk nadat een nieuw stadsbestuur was aangetreden. Het viel Van der Meulen zwaar om geschikte kandidaten te vinden. Het was vooral een teleurstelling dat 't Hoen niet was aangebleven. Die was al decennialang burgemeester, naar ieders tevredenheid. 'Hoe seer den raad [– – –] hadde getracht hem te permoveeren om als regent der stad IJsselsteijn in deese critique tijds omstandigheden te continueeren'[30]. Volgens de vicedrost was 't Hoen zo beledigd door de hoon de burgerkrijgsraad aangedaan, dat hij niet van zijn voornemen was af te brengen. Wilde hij voor 't Hoen nog wel een uitzondering maken, voor Lyklama had hij geen goed woord over. Die was vanaf de oprichting van de schutterij bezig geweest om onrust te stoken en zijn plotselinge gewetensbezwaren wegens het ontbreken van een deugdelijk overzicht van de wetten en regels was verdacht: hij was tenslotte jarenlang schepen geweest zonder daar ooit zwaar aan te tillen.

De schepenen Jan Tra Kranen, Jan Willeumier, Willem Hendrik Oevering en Hermannus van der Roest (die tegen de verwachting van 't Hoen was aangebleven) werden aangevuld met Jacob Peekstok en Jan van Griethuijsen. Hoe weinig keuze er was, blijkt wel door het opduiken van Johannes Hugenholtz in de schepenbank. Hij behoorde tot het patriotse kamp, maar was blijkbaar gematigd of onopvallend genoeg om gecontinueerd te worden. Het grootste probleem was het vinden van een nieuwe burgemeester. Johan Franco Beijen fungeerde als tweede burgemeester. Hij zou moeten doorschuiven naar de post van eerste burgemeester, maar werd daarvoor blijkbaar niet zwaar genoeg geacht. Van der Meulen benaderde rentmeester Van Affelen Codde. Die stond formeel terzijde van de regering. Na enige druk van drost De Beaufort accepteerde Van Affelen Codde de functie van eerste burgemeester. De normale jaarlijkse roulatie werd buiten werking gesteld, want anders had hij als juniorburgemeester onder Beijen moe-

ten aantreden. Van Affelen Codde kreeg meteen een probleem op zijn bord: de schutterij. Die was van haar opperbevelhebber beroofd door het aftreden van 't Hoen. Alleen Van Affelen Codde kwam in aanmerking als opvolger. Dat laatste karwei wilde hij slechts voor een jaar aanpakken: 'en met permissie van zich in de thans voor de krijgsraad hangende proceduuren afkomstig uit het voorige reglement niet verder in te laten'. Kortom, hij had geen zin in de problemen van zijn voorgangers. Van der Roest en Hugenholtz, beiden al langer lid van de schutterij, werden gepromoveerd tot kapitein.
Veel schutters waren lid geworden van de enige jaren daarvoor opgerichte burgersociëteit. Elders in de Republiek waren die sociëteiten vaak patriotse broeinesten. Voor de IJsselsteinse ontbreekt het onderzoek om daar iets over te kunnen zeggen. In ieder geval vreesden de leden een zuivering en haastten zich om hun trouw te belijden: 'alzoo wij ondergeteekende leeden der burger sociteijt alhier onder de zinspreuk daar lievd en eendragt bloeid, der burgeren voorspoet groeit, – – – vernoomen hebben dat eenige lieden ons eene verregaande beschuldiging, aangetijgt en onder eene verdenking gebracht hebben, als of in onze bijeenkomst tot nadeele van onzen vorst en heer & hoogst desselvs raaden gesprooken wierd – – – verklaaren [wij] veel eer, dat onze societeit alleen is ingerigt om de goede harmonie, eendragt en trouw onder de burgeren aan te kweeken tot bloei en voorspoet der burgerlijke maatschappij'[31]. Van enige negatieve uitingen van hun lid Lyklama jegens de stadhouder waren ze zich dan ook geheel onbewust. Ze loofden zelfs honderd dukaten beloning uit voor een ieder die daarvoor met bewijzen kon komen. Het was een laatste poging om Lyklama en de oude schutterij in een beter daglicht te stellen. Met de nieuwe officieren was de schutterij van haar tanden ontdaan. Niet langer dreigde het gevaar van een patriotse machtsgreep door een eigen bewapende legermacht. Maar voor de poorten stond inmiddels al een nieuwe dreiging: de Hollandse patriotse militie.

Inkwartiering

IJsselstein beschouwde zich graag als een onafhankelijk territoir. Sommige patriotten echter waren de mening toegedaan, dat het stadje aan de Hollandse IJssel onder de soevereiniteit van de Staten van Holland behoorde. Die Hollandse Staten waren patriots geworden. Een symbolische overwinning werd behaald toen in september 1785 de stadhouder Den Haag verliet en zich in Nijmegen vestigde. In het oosten was de oranjegezinde aanhang beduidend groter, maar ook daar waren patriotse enclaves, zoals de Gelderse plaatsjes Hattem en Elburg. Gefrustreerd over hun onmacht in het westen besloten de stadhouderlijke troepen de patriotten een lesje te leren en in augustus 1786 vielen ze aan. Hun misdragingen deden, zoals we al zagen, een schokgolf gaan door de patriotse gelederen en Holland bracht haar troepen in staat van paraatheid. Generaal-in-ruste en oud-inwoner van IJsselstein, Albertus van Rijssel, werd aangesteld als opperbevelhebber van het gebied tussen de Maas en de Zuiderzee. Hij bracht de zoge-

naamde 'Hollandse militie', het leger van Holland, meteen in garnizoen langs de scheidslijn tussen patriots en oranjegezind Nederland, een lijn die dwars door de provincie Utrecht liep. Kenmerkend daarvoor was, dat de stad Utrecht bijvoorbeeld stevig in patriotse handen was, terwijl de oranjegezinde Staten van Utrecht in Amersfoort hun onderkomen vonden. De Vaartse Rijn en Vreeswijk, die onder het bestuur van Utrecht vielen, waren economisch en tactisch van levensbelang voor de patriotten en moesten verdedigd worden. Daarbij wonnen de patriotten een belangrijke propagandaslag tijdens het beroemde gevecht bij Vreeswijk in mei 1787, toen stadhouderlijke legeronderdelen met een tangbeweging trachtten Utrecht te omsingelen. Aan de Vaartse Rijn stuitten ze op patriotse troepen, die daarheen waren gezonden om het gevaar te keren. In het daaropvolgende gevecht behaalden de patriotten de overwinning. Het nabijgelegen IJsselstein was strategisch van belang: de Lopikerwaard maakte deel uit van de waterlinie, die Holland moest verdedigen tegen aanvallen uit het oosten en belangrijke waterinlaten bevonden zich bij de Heul.

In september 1786 ontving de IJsselsteinse magistraat een schrijven van Van Rijssel, waarin hij aankondigde, dat er een regiment infanterie en een regiment dragonders van de graaf van Bijland onderweg waren naar de baronie en onderdak diende te worden verleend. Het Hollandse leger bestond uit zeer verschillende onderdelen: vrijcorpsen, schuttersafdelingen maar ook buitenlandse huurlingen. Lang niet alle soldaten waren de patriotse idealen toegedaan. De regimenten met veel oranjegezinde soldaten werden in het relatief rustige Brabant en Zeeland gelegerd. Troepen waarvan de betrouwbaarheid en gehoorzaamheid minder twijfelachtig waren, werden op plaatsen ingezet, waar wel gevechten werden verwacht. Het regiment van Van Bijland behoorde tot deze laatste categorie, maar bestond zeker niet uit een homogene groep patriotse fanatiekelingen.

De twee regimenten omvatten samen bijna 700 soldaten en 180 paarden. Voor de nauwelijks tweeduizend inwoners van IJsselstein was het een opgave deze van onderdak te voorzien. Misschien maar de helft van de 300 huizen in het stadje was groot genoeg voor het huisvesten van een paar militairen. Nog in een opgave uit 1815 gaf de stad aan maximaal 200 soldaten te kunnen legeren! De magistraat was dan ook zeer ongelukkig met de opdracht van Van Rijssel. Zij sputterde flink tegen: Holland had geen autoriteit over hen en toestemming voor inkwartiering diende door de soeverein, de stadhouder dus, gegeven te worden. Omdat de Hollandse Staten vlak daarvoor Willem V uit zijn functie als kapitein-generaal van het Hollandse leger hadden geroyeerd, had dat argument weinig kracht. Er restte niet veel anders dan gelaten de kwartiermeesters af te wachten, die reeds de volgende dag aan de stadspoort stonden. Vlak daarna arriveerden de eerste 200 dragonders met even zovele paarden. Die mensen werden ingekwartierd bij de bewoners van de IJsseldijk, de Achtersloot, Meerlo, het Hogeland en bij het Klaphek, bij de boeren direct rondom de stad. De hoge officieren werden binnen de muren ondergebracht. Om de pijn zo gelijk mogelijk te verdelen, besloten de leden van

de regering ieder zelf twee manschappen op te nemen. Dat voorkwam inderdaad protest. Binnen een week arriveerden nog eens 300 infanteristen, op zoek naar woonruimte. Van Affelen Codde, die in zijn functie van rentmeester regelmatig grote sommen in huis had, kreeg het benauwd van al die soldaten in huis. Gelegenheid maakt tenslotte de dief. De regimentskolonels beloofden echter dat de striktste discipline zou worden gehandhaafd. Ongeregeldheden dienden onmiddellijk te worden gemeld. Ook werden op verschillende plekken schildwachten opgesteld om toezicht te houden. De hoofdwacht werd in het stadhuis gevestigd, terwijl de heren officieren een informele 'mess' inrichtten in de voorkamer van de herberg St. Joris. IJsselstein had weinig ervaring met soldaten: de laatste keer dat een grote groep militairen in het stadje verbleef was tijdens de Franse inval van 1672 geweest. Het kwam als een onaangename verrassing, dat een leger niet alleen uit soldaten bestond. Naast het komen en gaan van verlofgangers, was er ook de zogenaamde legertros, waartoe allerlei onregelmatig volk, onder wie vrouwen en kinderen behoorden. Veel soldaten en onderofficieren voerden hun gezinnen mee. Die konden lastig bij de IJsselsteinse burgers in huis worden opgenomen. De stadssecretaris kreeg opdracht voor hen een huis aan de stadswal te huren op de hoek van de Appelstraat. Dit probleem was nog niet achter de rug of een overste Nahuijs liet zich aandienen bij vicedrost en burgemeesters, met de weinig welkome mededeling dat er nog een afdeling artillerie van 150 kanonniers op het punt stond te arriveren, compleet met geschut. Nahuijs eiste niet alleen onderdak voor zijn soldaten, ook vervoerden zijn manschappen enige tonnen kruit, die veilig opgeslagen moesten worden. En IJsselstein diende ook 100 paarden te leveren, waarmee de kanonnen verplaatst konden worden. De magistraat reageerde geschrokken: in de hele baronie waren hooguit 75 paarden te vinden!

De kanonnen werden op het plein voor het kasteel opgesteld, maar met geen mogelijkheid was er voor zoveel soldaten nog een slaapplaats te regelen. De regenten stelden voor, een deel van de infanteristen naar Benschop te verhuizen. Het kruit zou eventueel in het torentje op het vroegere huis van Lyklama opgeslagen kunnen worden. Dat laatste idee werd snel van de hand gewezen: dat huis werd bewoond door diverse soldaten met hun gezinnen. Ze kookten hun maaltijden op open vuurtjes in de diverse kamers en de combinatie van vuur en kruit was de goden verzoeken. Een dag later werd pijnlijk duidelijk wat het betekende om een stad onder inkwartiering te zijn. De soldaten, in staat van paraatheid gebracht, eisten per bataljon acht wagens om hun spullen te vervoeren, terwijl de dragonders nog eens negen wagens compleet met paarden nodig hadden. Overal werden boerenwagens geconfisqueerd en temidden die chaos deed een nieuw gerucht de ronde: er zouden nog meer soldaten onderweg zijn. De regenten stuurden onmiddellijk een brandbrief naar generaal-majoor Van Rijssel. Hij, als oud inwoner, wist toch dat de stad zoveel mensen niet kon herbergen!

De schuttersdoelen

Inmiddels was een oplossing bedacht voor de opslag van het kruit: de schuttersdoelen. De magistraat nam die beslissing begin oktober 1786, tijdens een vergadering waarin de toen nog als schepenen fungerende Lyklama en Van den Bosch afwezig waren. Omdat de doelen nu niet meer door de schutters gebruikt konden worden, mocht de burgerkrijgsraad op het stadhuis vergaderen. Bovendien zou eventuele schade aan de doelen door de stad worden vergoed. Zodra Lyklama lucht kreeg van deze beslissing, was Leiden in last. De geloofwaardigheid van de schutterij en de betrouwbaarheid van het stadsbestuur waren in zijn ogen in het geding. Hoe kon de stad, na de plechtige en onvoorwaardelijke overdracht van de doelen aan de schutterij, die nu zo maar gebruiken voor opslag? Hoe kon de schutterij haar taak, de verdediging van de burgerij, uitvoeren, als ze zonder enig overleg uit de doelen kon worden gezet? Vergaderen op het stadhuis was allemaal goed en wel, maar de doelen fungeerden ook als wachtlokaal. Met de winter voor de deur was een warme plek voor de schildwachten toch wel het minste. Vicedrost en burgemeesters vonden dat het belang van de stad en daarmee van de burgers moest prevaleren boven dat van de schutterij. Er was nu eenmaal in de

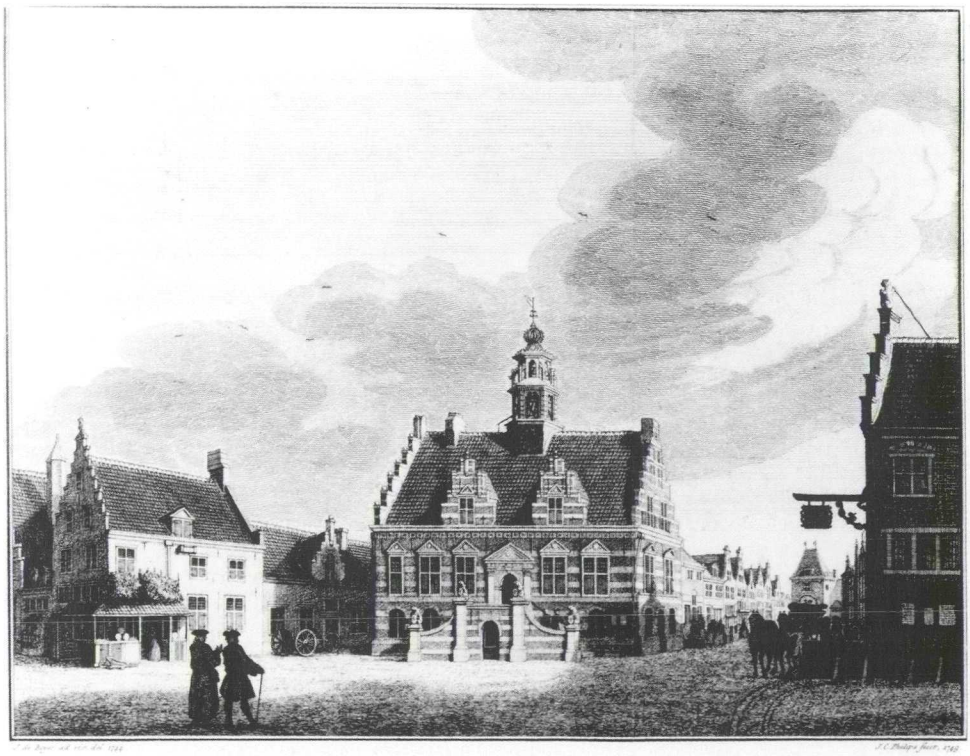

Het stadhuis met de markt van IJsselstein. Gravure door J.C. Philips naar J. de Beyer, 1744. Rechts naast het stadhuis aan het einde van de straat zijn de schuttersdoelen herkenbaar, geheel rechts de herberg St. Joris, HUA, Top. Atlas, 603.

stad geen geschiktere plek voor al dat buskruit te vinden. Lyklama en de zijnen stookten de gemoederen flink op. Opstand onder de schutters dreigde en de magistraat moest bakzeil halen. Gelukkig kwam de officier van de artillerie met de oplossing: het kruit kon in grote, goed afgesloten kisten ook wel bij het kasteel worden opgeslagen. In het daarnaast gelegen brandspuithuisje kon de rest van de parafernalia worden opgeborgen. De spuit werd zolang in de kerk geparkeerd. De overwinning van de schutterij veroorzaakte veel ergernis bij de regenten en was misschien wel de directe aanleiding voor Pieter van der Meulen om de patriotten uit de regering te werken. Door die ingreep verdwenen ze ook uit de schutterij en konden daar nieuwe officieren worden benoemd. Dat kwam niets te vroeg, want per 1 november diende de schutterij, zoals in hun reglement was vastgelegd, 's nachts te gaan patrouilleren. Omdat er vele patrouilles van de ingekwartierde troepen rondwandelden, waren botsingen niet uit te sluiten. Er waren bij deze regimenten nogal wat oranjesympathisanten, zoals bleek uit de beschuldiging die enkele soldaten van overste Lemker de Quade aan hun broek kregen. Zij zouden door de baronie zijn getrokken en onderweg mensen hebben toegeschreeuwd: 'dag scherpe dieven, dag luishonden, Orange boven, de Staten na den donder'. Ook zouden ze mensen met vuiligheid hebben bekogeld. Een treffen tussen twee gewapende groepen midden in de nacht zou als een lont in een kruitvat kunnen werken. De magistraat besloot de schutterij tijdelijk te 'bevriezen'. Zolang er Hollandse troepen in de stad waren, konden die de openbare orde handhaven en daarmee waren eventuele confrontaties met de schutterij voorlopig van de baan.

De aan Van Rijssel verzonden brandbrief wierp zijn vruchten af. De generaal-majoor wilde zijn goede relaties met IJsselstein niet op het spel zetten. Hij beloofde in de toekomst het aantal soldaten te verminderen en een deel van de huidige regimenten naar Benschop en Noord-Polsbroek te verplaatsen. Dat was inmiddels acuut geworden omdat de in de Achtersloot gelegerde dragonders dreigden de voedselvoorraad van de lokale bevolking uit te putten. Het jaar ervoor was de grasoogst erg mager geweest en het vee dreigde te verhongeren. Een weinig prettig vooruitzicht voor de boerenbevolking. Het duurde nog enige tijd voordat Van Rijssel zijn belofte inloste. De dragonders vertrokken uiteindelijk, voorzien van een bewijs van goed gedrag, naar het Land van Altena.

Een maand later werd Van Rijssel gefêteerd door het stadsbestuur. Tijdens dat bezoek beloofde de generaal opnieuw troepenverplaatsing, maar zijn afscheidswoorden lagen de regenten zwaar op de maag: hij stelde voor om toch nog een extra eenheid in de stad te legeren. Met veel moeite wisten schepenen Hermannus van de Roest en Jan Willeumier hem van die gedachte af te brengen. In ruil werden de regenten verzocht een huis in te richten tot noodhospitaal. Zij dienden ook te zorgen voor kribben, kachels, brandstof voor de lampen en matrassen. De stad had al een gevangenis ingericht, waar deserteurs konden worden opgesloten.

Onrust

Al die militairen in de stad zorgden voor problemen. In verschillende leegstaande huizen hadden soldaten illegale kroegen en tapperijen geopend. Ze betaalden uiteraard geen belasting of 'recognitie', nodig om een nering te drijven. Hun prijzen lagen daardoor flink lager en sommige van die kroegen waren dag en nacht geopend. In één kroeg was zelfs een sociëteit opgericht, onder een majoor uit het regiment van Van Bijland. De magistraat zou gaarne optreden, maar zij vreesde dat 'het vuur der verdeeldheid zodanig zal toeneemen en de gisting in de gemoederen vermeerderd en aangewakkerd word' en daaruit zou 'dikwijls grootere gevolgen en meerdere confusie ontstaan' [32]. Veiliger was het een oogje toe te doen. Dat bleek onmogelijk toen op 13 november 1786 een flinke groep in het groen geklede en zwaar bewapende mannen, leden van een vrijcorps, door de stad trok, op weg van Utrecht naar Dordrecht. Onder het roepen van 'onbetamelijkheeden' arriveerden ze aan de IJsselpoort. Daar schaarden ze zich in marsorde, en 'voorgegaan door een officier van de hier leggende infanterije, met de escharpe om het lijf, zijn ze in volle ordre met slaende trom en de bajonet op de snaphaan' [33] zonder daarvoor permissie te hebben of zelfs maar een waarschuwing gegeven te hebben, door de stad gemarcheerd en door de Benschopperpoort weer naar buiten gegaan. Daar werden ze opgewacht door 'eenige der geringste borgers onder het geroep van Oranje Boven'. Een gevaarlijke situatie. Die middag trok opnieuw een bewa-

De IJsselpoort. Tekening door A. Claterbos, 1799, HUA, Top. Atlas, 588.

pende troep door de stad. De magistraat vermoedde boze opzet: de burgers werden uit hun tent gelokt, de vrijcorpsen hoopten op relletjes. Zij maanden iedereen dringend tot kalmte en gaven de gerechtsboden, justitiedienaren en zakkendragers opdracht om onruststokers te kalmeren en eventueel te arresteren. Dat hielp niet altijd. Een soldaat was in Benschop de weg kwijtgeraakt en vroeg aanwijzingen aan een toevallige passant. De soldaat had pech de oranjeklant Andries Rietveld te treffen, die bovendien net uit de kroeg kwam. Misschien onder invloed van drank trok Rietveld opeens een mes, sneed de soldaat in gezicht en handen en ging er vervolgens vandoor. Hij bleef voortvluchtig en kon niet worden gearresteerd (Pas jaren later zou Rietveld amnestie van Willem V ontvangen).

Van Rijssel contra de magistraat

Na bijna een half jaar inkwartiering was de rek er uit en accepteerde de burgerij het niet langer. Er was 'veel murmureering en ongenoegen, niet alleen bij de geringe maar zelfs bij de gegoede in- en opgezeetenen'[34]. Vooral de onregelmatig terugkerende verlofgangers waren de burgers een doorn in het oog. Die doken zonder aankondiging op en eisten een slaapplaats. Bovendien werden er in de komende maand nog meer soldaten verwacht. De regenten wensten van verdere inkwartiering verschoond te blijven. De handschoenen gingen uit en een in heldere woorden gestelde brief werd naar Van Rijssel gezonden. De magistraat stelde dat de generaal bezig was 'deese stad & baronnie met troupes te besetten en daer meede zodanig boven vermogen op te vullen en te overlaeden dat wij niet dan geduurige klachten over deeze zoo zwaar drukkende last, die niet dan tot bederf der goede borgerije en ingezeetenen verstrekt, moeten horen zonder dat wij aan deselver het minste soulaas kunnen toebrengen'[35].

Van Rijssel was bovendien op de tenen van het stadsbestuur gaan staan. Een IJsselsteinse was van overspel beschuldigd. Kanonnier Carel Kramps, die in het huis van deze vrouw was ingekwartierd, werd als getuige opgeroepen. Daarbij kon worden teruggevallen op een plakkaat uit 1777, dat militairen toestond in civiele procedures ondervraagd te worden. De kanonnier had dan ook het hele verhaal in geuren en kleuren verteld, maar mocht het van zijn meerdere, kapitein-luitenant Neeff, niet onder ede bevestigen. Deze huldigde het standpunt, dat soldaten alleen door een militaire rechtbank gehoord mochten worden. Zonder eed was Kramps' getuigenis echter waardeloos. Schout en schepenen voelden zich in hun hemd gezet. Zij legden het Van Rijssel voor. Deze bleek enorm in zijn wiek geschoten door de toon van de brieven van de IJsselsteinse magistraat. Op sarcastische toon reageerde hij op de klachten. Hij was verrast over hun onvrede, want ze mochten blij zijn met de veiligheid die door de aanwezigheid van zoveel soldaten werd gegarandeerd. Bovendien betekende hun aanwezigheid een krachtige impuls voor de lokale middenstand. Denk aan al de uitgaven, die zij deden voor hun vertering! Dat als een 'ondraaglijke last' te beschouwen begreep hij

absoluut niet. De sporadisch voorkomende onregelmatigheden waren naar zijn inzicht geheel te wijten aan de slechte organisatie door het stadsbestuur. En de schepenbank huilde inzake de kanonnier krokodillentranen: had ze niet onmiddellijk alle verantwoordelijkheid afgestaan door bij het begin van de inkwartiering alles betreffende het gedrag van de soldaten op het bord van de militaire rechtbank te schuiven? En wat het plakkaat van 1777 betreft, naar zijn beste weten was dat nooit in IJsselstein afgekondigd, dus had het geen rechtskracht. Als persoonlijke noot voegde hij toe, dat hij onaangenaam was getroffen door de hatelijke en onvriendelijke toon van de boodschap, die hij toeschreef aan persoonlijke animositeit van de opsteller. Om nog even te laten weten wie er werkelijk de baas was, voegde hij een verkapt dreigement toe. Binnenkort naderde de verjaardag van de stadhouder. Van Rijssel raadde het stadsbestuur af om de burgers op die dag vuurwerk, pektonnen of ander vreugdebetoon toe te staan. Dat kon wel eens tot akelige confrontaties leiden. Er was tenslotte veel kruit in de stad aanwezig. Als dat in de verwarring zou ontploffen.

Die verjaardag was een pijnlijk punt waarover het stadsbestuur zich niet de wet kon laten voorschrijven. Het verbod op viering in 1786 had tot grote commotie geleid en ternauwernood was toen, zoals we zagen, een gewapend treffen tussen de schutters en feestvierenden voorkomen. De magistraat voelde er dan ook niet veel voor om het nu te verbieden. Hun handen werden echter nog verder gebonden, toen een plakkaat van de Staten van Holland arriveerde, dat verbood om op die dag met geladen geweren langs de straten te trekken, vuurwerk af te steken en pektonnen te branden. Ondanks dat wist de magistraat de kool en de geit te sparen: zij wees een paar veilige plekken aan, waar zonder gevaar van ontploffing pektonnen en vuurwerk konden worden aangestoken, terwijl ze toestemming gaf om huizen en karren te illumineren. Aan de andere kant verbood zij de bevolking om mensen te dwingen deel te nemen aan de feestvreugde. Rust was het belangrijkste. De prinselijke verjaardag ging zonder ongelukken voorbij: de regenten hadden een klein feestje op het stadhuis, waarbij ook enkele officieren waren uitgenodigd. De dreigende stemming leek op te lossen.

Totdat soldaten die vanuit Benschop naar Den Haag werden overgeplaatst, in Noord-Polsbroek aan het plunderen sloegen. De regenten beklaagden zich bij de domeinraad. Met veel moeite was de plattelandsbevolking, die aanvankelijk buitenproportioneel door de inkwartiering werd belast, gekalmeerd. Eerst was Noord-Polsbroek vrij gebleven van inkwartiering, maar toen daar soldaten naar toe werden gedirigeerd, hadden dezen hun tenten langs de noordzijde van de dijk opgezet. En er was opnieuw een competentiekwestie. Een luitenant Lombach had Izaak Markus Kuit, een joodse inwoner van IJsselstein, beschuldigd van belediging. Kuit verweerde zich en wees Lombach aan als de boosdoener. Beide heren kwamen aanzetten met onder ede gestelde getuigenissen, die hun versie van de gebeurtenissen ondersteunden. Schout en schepenen kwamen er niet uit. Ze stelden Lombach voor de zaak in den minne te schikken. Deze weigerde en stapte naar Van Rijssel. Die dreigde met zwaar geschut: de jood moest ge-

straft, anders haalde hij zijn gelijk hoger op. Om de schepenen nog meer te intimideren stuurde hij een hoge militaire rechter om Kuit nogmaals te ondervragen en diens getuigenissen te controleren.

Een verdere klacht van de magistraat betrof de briefwisseling met Van Rijssel. Zij suggereerde dat Van Rijssel met name zo boos was geworden over de formulering 'onze doorluchtigen en zeer geëerbiedigden souverain'. De domeinraad kon niet anders dan daar verontwaardigd over zijn. Vervolgens spuwde het stadsbestuur zijn gal over de hoge kosten, die de burgers moesten maken bij het onderbrengen van de soldaten. Als ze thuis geen ruimte hadden, waren ze verplicht de militair voor eigen rekening elders te laten logeren. Veel soldaten eisten veel meer eten en brandstof dan waarop ze recht hadden. En dat was niet het enige: werkloosheid onder neringdoenden en ambachtslieden dreigde, omdat soldaten voor een habbekrats allerlei klusjes opknapten en zaakjes begonnen, hoewel dat was verboden. Vroom besloten ze hun brief aan de domeinraad met de wens, dat de goede tijden toen de stadhouder hun soeverein was weer snel mochten weerkeren.

Kostbare oplossingen

In afwachting van optreden van de domeinraad stuurde de magistraat Johannes Hugenholtz naar Woerden waar Van Rijssel zich met zijn staf had verschanst. Van Rijssel was echter niet van het onzalige plan af te brengen nog meer soldaten in IJsselstein te legeren. Er was plek zat, aldus Van Rijssel, en inderdaad arriveerden er half maart 1787 nog meer verlofgangers en verse rekruten. De stad leek tot barstens toe gevuld, zodat deze nieuwelingen buiten de poort moesten worden opgevangen. Een paar dagen later arriveerde adjudant Palm met nog eens 96 manschappen. Palm was niet te spreken over een slaapplaats in het hooi: de stad had maar te zorgen voor fatsoenlijke bedden, matrassen en dekens. Voor een paar dagen kon men met stro en dekens wel uit de voeten, maar die matrassen moesten er uiteindelijk wel komen. De stad gaf de joodse kooplieden Abraham van Buuren en Nathan van Lier opdracht om beddengoed te regelen.

Het besef begon door te dringen dat er structurele oplossingen noodzakelijk waren voor het probleem van de inkwartiering. Die was duidelijk niet van tijdelijke aard en het steeds schuiven met ingekwartierde eenheden van huis naar huis was voor de burgers een te grote last, die ook geacht werden te zorgen voor voedsel en brandstof. De magistraat nam een ingrijpend besluit: zij zou zelf een aantal leegstaande huizen huren, waarin soldaten dan voor langere tijd ondergebracht konden worden. De burgers werden zo ontzien. Als eerste benaderde men bakker Cornelis Lonkhuijzen, die een huis te huur had staan. Ook het huis van Aart van Beusekom aan de Havestraat was te huur, hoewel dit pas per 1 november vrij kwam. Deze nieuwe onderkomens brachten enige verlichting. Meer huizen stonden op de nominatie om leeg te komen. Aan de andere

kant liep de huur van het gebouw waarin het voorlopige militaire hospitaal was ondergebracht af en moest daarvoor een alternatief gevonden worden. Omdat er geen geschikt huurhuis beschikbaar bleek, ging de stad een stap verder en bracht 900 gulden bijeen voor de aankoop van een geschikt gebouw. De kosten stegen op die manier snel. En dan was er nog het stadhuis. Het voorste gedeelte was als hoofdwacht ingericht. De regenten zelf moesten in een andere zaal vergaderen, maar die bleek zo gehorig dat het begrip 'besloten vergadering' een lachertje was geworden. Bovendien was er geen ruimte meer voor openbare bijeenkomsten, zoals het afhoren van de rekeningen en publieke verpachtingen. Het stadhuis kon node gemist worden. Men bood de plaatselijke opperbevelhebber Logan aan, een loods te bouwen, die kon dienen zowel als hoofdwacht als tot onderkomen voor de officiersclub, die nog steeds in herberg St. Joris samenkwam. De huur voor die clubruimte werd ook door de stad betaald. De bouw van de loods bleek op de lange duur veel goedkoper dan het huren van de kamers voor de officiersclub in de herberg. Logan was zeer bereidwillig: hij zegde per direct herbergier Willem van der Linden de huur op. Kapitein-luitenant Neeff verzette zich wel tegen de nieuwe koers: de door de stad gehuurde huizen vond hij ongeschikt voor zijn soldaten. Toen hij met 31 nieuwe artilleristen aankwam, wilde hij ze alleen bij burgers in huis onderbrengen. Burgemeester Van Affelen Codde ging opnieuw de strijd met hem aan: hij liet weten dat de regering niet instond voor 'de resistentie die zij van de ingezeetenen te verwagten hebben en de bloedstortinge, die daar uit kan voortkomen' [36]. Neeff had opmerkingen gemaakt over de bouwvallige staat van de soldatenonderkomens: de stad liet wat kleine reparaties uitvoeren zodat Neeff zonder gezichtsverlies alsnog zijn goedkeuring kon geven. Timmerman Gerrit van Spanjen was inmiddels begonnen met een bestek voor een loods bij de Benschopperpoort, die onderdak moest gaan bieden aan de nieuwe hoofdwacht. Neeff had opnieuw bezwaren: de plek zou ongeschikt zijn. Ook daarin kwam de stad hem tegemoet, de loods verhuisde naar de stadsmuur bij het kerkhof. Eind mei werd de nieuwe loods voor de hoofdwacht in gebruik genomen en kon het stadhuis weer in oude staat worden gebracht. Dat bleek op 'eene ongelooflijke wijze gedeformeert' te zijn.

Neeff lag wel vaker dwars en soms overschreed hij daarbij de grenzen van de beschaafde omgang. Onaangekondigd dook hij op bij een vergadering van vicedrost en burgemeesters en eiste 30 paarden voor de artillerie, maar zag daar later van af. Een paar dagen later echter werd vicedrost Van de Meulen midden in de nacht uit bed gehaald: voor de deur stonden enkele officieren, die op stel en sprong paarden opeisten. Van der Meulen wilde dat niet alleen beslissen en liet in alle vroegte de burgemeesters optrommelen. Ze waren nog niet op het stadhuis gearriveerd of de militairen kwamen melden, dat enkele burgers, na een goed gesprek met Neeff, vrijwillig hun paarden hadden afgestaan. Dat leek Van der Meulen sterk. Zijn wantrouwen werd later bevestigd: Neeff had de paarden eenvoudigweg in beslag genomen. Typerend voor de machteloosheid van het stadsbestuur was, dat diezelfde nacht diverse bataljons huzaren, Waalse troe-

pen en vrijcorporisten door de stad waren getrokken. Tegenover de manschappen van Neeff en de rondtrekkende legereenheden kon Van der Meulen weinig anders doen dan protesteren. Het waren niet alleen paarden, die verdwenen. Rondom de stad, buiten de muren, lagen vele moes- en pleziertuinen met tuinhuisjes van de IJsselsteiners. Sinds de troepen zich in de stad bevonden, werden die huisjes en de omliggende tuinen regelmatig geplunderd. Als antwoord daarop stonden de regenten burgers toe voetangels en klemmen te plaatsen. Nergens is echter iets te vinden over de effectiviteit hiervan en het zou de stad in een lastig parket hebben gebracht wanneer regelmatig militairen in de klemmen zouden zijn aangetroffen.

Lijdzaam verzet

In juni 1787 barstte een symbolische strijd los tussen de stad en de bezettende militairen. Overste Logan stuurde twee officieren naar Van Affelen Codde om de sleutels van de twee stadspoorten in beslag te nemen. Het afstaan van de sleutels hield een enorm prestigeverlies in en de burgemeester weigerde dan ook. Die sleutels waren aan de stad in bewaring gegeven door de stadhouder en hij alleen had het recht om daarover te beschikken. Logan drong niet aan: hij voerde ook maar orders uit. Overeengekomen werd dat de poortwachters niemand 's nachts zouden binnenlaten zonder dat een schildwacht dat had gemeld aan de hoofdwacht. Van Affelen Codde bond de poortwachters op het hart, dat zij de sleutels aan niemand mochten afgeven. De inmiddels ingelichte domeinraad ging nog verder: zij eisten dat na het sluiten van de poorten de sleutels direct naar een burgemeester werden gebracht. Pas in de ochtend konden ze daar weer worden afgehaald. De magistraat reageerde beleefd doch afwijzend. Dat legde een veel te grote druk op de burgemeesters. Tenslotte gingen's nachts regelmatig mensen de poort uit, zoals de vroedvrouw, de stadsdoctor of de chirurgijns. Ook de officieren, met name Neeff, waren vaak onderweg en kwamen heel laat terug. Dat zou betekenen dat er iemand de hele nacht diende op te blijven om telkens de sleutels te gaan halen en weer terug te brengen. Mochten de militairen de sleutels met geweld willen nemen, dan konden noch poortwachters, noch burgemeesters zich daar tegen verzetten.

Van Rijssel ging steeds minder rekening houden met de omstandigheden in IJsselstein. Weliswaar trokken in juni 100 man uit Benschop naar de Meerndijk, maar die werden vervolgens naar IJsselstein gedirigeerd. Toen stuurde Van Rijssel nieuwe troepen naar de stad, die, omdat de voor de inkwartiering gehuurde en gekochte huizen vol zaten, weer bij burgers moesten worden ondergebracht. De magistraat gooide de handdoek in de ring en stelde Logan een andere oplossing voor: het geld dat de stad uitgaf aan de inkwartiering zou vanaf nu direct aan de militairen uitgekeerd worden. Die konden daarvan dan zelf voedsel en onderdak kopen. Dat bracht wat lucht, maar de klachten over de inkwartiering waren daarmee niet van de baan. Een voorbeeld van de overlast

Albertus van Rijssel, in 1786 benoemd tot commandant van het Hollands Cordon. Gravure door R. Vinkeles in: Vaderlandsche Historie - - - ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche Historie, XI, Amsterdam, 1793, 266.

die soldaten bleven geven, was het relaas van Daam van Rojen. Een bataljon van commandant Grenier lag bij het Klaphek aan de Vaart. Daar woonde Van Rojen, die al in mei te horen had gekregen dat zijn vrouw de opkamer diende leeg te maken voor gebruik door de Staten van Holland. De weken daarna werd bij De Heul een schildwacht geplaatst en zelfs een wachthuisje neergezet. Ondanks dat doorzocht een officier met 47 gewapende mannen van een Haags vrijcorps het huis. Zij gingen er met voedsel vandoor, maar Daam durfde niet al te luidruchtig te protesteren, omdat 'dit volk zeer woest en baldadig was, zonder het minste ontzag voor derselver officier te hebben'[37]. Vervolgens werden twee kanonnen voor zijn huis geplaatst. Een paar dagen later lichtten enkele officieren en soldaten Daam 's nachts van zijn bed en dwongen hem zijn wagen in te spannen. De knecht moest de heren vervolgens uren lang rondrijden, tot aan Schoonhoven toe, om deserteurs te zoeken. Dit soort willekeur kwam vaker voor. Jan Streef, de opzichter aan De Heul, was door een schipper verzocht meer water in te laten omdat diens boot dreigde vast te lopen. De schildwachten bij het huis van Daam hadden hem dat echter belet. Een gevaarlijke situatie, die de magistraat niet kon accepteren. Ze stuurden de gerechtsbode. Die probeerde met Jan Streef de schildwacht te bewegen, De Heul open te zetten, maar de soldaat verwees ze door naar zijn sergeant. Pas na diverse gesprekken volgde er toestemming, zodat de IJsselsteiners weer de controle over de waterstanden hadden.

De Goejanverwellesluis

Er gloorde licht aan de horizon voor de veelgeplaagde stadhouderspartij in IJsselstein. Willem V leek in Nijmegen het conflict te willen uitzitten, maar dat was niets voor zijn vrouw Wilhelmina. Zij besloot de zaak te forceren. In juni 1787 trok zij met een gevolg incognito richting Den Haag en werd bij Hekendorp aan de Goejanverwellesluis door de patriotten tegengehouden en teruggestuurd. Zij overtuigde vervolgens haar broer, de koning van Pruisen, ervan dat deze belediging gewroken diende te worden. De Staten

van Holland, die hoopten op steun van hun Franse bondgenoten, kregen te horen dat die niet zou komen. De droge zomer met zijn lage waterstanden maakte inundatie onmogelijk. Onder de patriotten groeide het besef dat, mochten de Pruisen daadwerkelijk aanvallen, zij er alleen voor stonden. Onduidelijk was of de Hollandse legereenheden zouden vechten of terugtrekken.

Terugkeer van de stadhouder werd door de IJsselsteinse magistraat uiteraard toegejuicht, maar voorlopig dreigden er vooral gevaren. 'Dat in deese verwarde tijden deese stad door de daar ingetrokkene militie lichtelijk zoude kunnen werden geevacueerd, en wanneer de stad Utrecht mocht worden aangetast, door deselve, volgens de algemeene berichten zal werden ontruimt, dat deese stad als dan ten eenenmaale bloot leggende een ofte andere partij der vrijcorpsen zonder patent daar in zoude kunnen trekken, dat deese stad als dan aan allerhande onaangenaamheeden en geweld zouden zijn geexponeerd'[38]. IJsselstein lag er dus onbeschermd bij wanneer de gehate troepen zouden vertrekken. Een ironische situatie. Een oplossing zou kunnen zijn, de eigen schutterij weer in de wapenen te roepen en opdracht te geven de poorten te bewaken en de muren te bemannen. De schutterij was daartoe gaarne bereid, maar was volstrekt onvoorbereid. De patronen voor hun snaphanen, lang ongebruikt opgeslagen in de doelen, waren misschien bedorven. Ook waren het er veel te weinig. In het diepste geheim stuurde het stadsbestuur schipper Jan de Haan naar Gouda om daar onopvallend 200 pond kruit en lood in te slaan. In Gouda bleek echter geen kruit te vinden, zodat De Haan een gang langs verschillende plaatsen moest maken. Pas in Rotterdam kreeg hij voldoende kruit en kogels los. Hij had die lading stiekem aan boord gesmokkeld van de boot van de broers Willem en Gerrit van Os uit IJsselstein. Eenmaal buiten Rotterdam brachten ze de lading over op het schip van De Haan. Die voer in het donker naar IJsselstein en legde de boot achter het kasteel aan. Het plan was om de lading in het gevangenenhok op het kasteel op te slaan. Ondanks al deze geheimhouding was de exercitie niet zonder getuigen gebleven. Al dezelfde avond verschenen kapitein Berkhuis en adjudant Palm bij de vicedrost met de boodschap dat er illegaal kruit de stad zou zijn binnengebracht. Van der Meulen wimpelde ze af. Er was niets aan de hand, de stad had voor de eigen verdediging wat kruit ingeslagen en dat was verder hun zaak niet. De heren namen daarmee echter geen genoegen. Even later kwam Maarten de Haan, vader van schipper Jan, bij de vicedrost melden dat Jan en hij door de soldaten waren ondervraagd. Terugkerend naar zijn huis werd Maarten zelf gearresteerd en op de hoofdwacht opgesloten. Van de Meulen stormde uiterst verontwaardigd naar overste Logan: de militairen hadden geen gezag over IJsselsteinse burgers en het druiste tegen alle rechtsprincipes in om mensen op de openbare weg zonder enige vorm van beschuldiging te arresteren. Logan, van zijn bed gelicht, verweerde zich op de sommering De Haan direct vrij te laten met de constatering dat het gesmokkelde kruit contrabande was en bedoeld om doorgesluisd te worden naar de stadhouderlijke troepen. Pas na een plechtige verzekering van het tegendeel door de magistraat was hij bereid om

Maarten de Haan vrij te laten. Van Rijssel liet de volgende ochtend weten dat het kruit in beslag genomen moest worden. Kapitein Berkhuis, die de boodschap overbracht, beschuldigde de IJsselsteiners van heulen met oproerkraaiers. Dat bewees wel het zingen op straat van Oranje Boven en het dragen van oranje bloemen en linten. Van der Meulen liet zich niet uit zijn tent lokken.

Daarnaast werd de eis de stadssleutels te overhandigen herhaald. De stad weigerde. De sleutels waren haar zaak en ze moest zich toch kunnen verdedigen, mochten de troepen de stad verlaten. Pas in juli 1787, toen ook de Staten van Holland opriepen de stadssleutels af te geven met als alternatief militair ingrijpen, gingen de regenten door de knieën. Voor alle zekerheid benadrukten ze, dat IJsselstein altijd zelfstandig was geweest en dit gebaar niet betekende, dat de Staten van Holland enige rechtsmacht bezaten over de stad. De eed van trouw was afgelegd aan de stadhouder, hij bleef hun soeverein. Elke verantwoordelijkheid voor kwalijke gevolgen, voortkomend uit de afgifte van de sleutels, legden ze geheel bij de Hollandse Staten. Het kruit werd door Logan in beslag genomen.

Het einde in zicht

Eind juli 1787 begon het voor steeds meer mensen duidelijk te worden, dat de steun voor de patriotten afkalfde. Hun hoop op Franse steun was ijdel gebleken. Er gingen geruchten dat de Hollandse soldaten IJsselstein ieder moment konden verlaten. Dat leek te vroeg gejuicht: juist in deze tijd verscheen er een nieuw regiment dragonders onder luitenant Mascheck in de stad, die het garnizoen op orders van de Staten overnam. De stemming was gevaarlijk: sommige inwoners wachtten ongeduldig op de verdrijving van de patriotten en ook waren er soldaten, die hun oranjegezindheid niet onder stoelen of banken staken. Dat leidde tot conflicten. Begin augustus kreeg Christiaan Schoetzer, lid van een vrijcorps in Utrecht, het aan de stok met de soldaten die in zijn huis waren ingekwartierd. Hij maltraiteerde enkele soldaten, waarna hij door soldaten uit zijn huis werd gehaald en opgesloten, voordat de magistraat kon ingrijpen. Logan had echter zijn lesje geleerd en berichtte onmiddellijk, dat als schout en schepenen zich met de zaak zouden bezighouden, hij de gevangene zou uitleveren. Voor de schout een ingewikkelde zaak: Schoetzer was als lid van een vrijcorps militair, maar was in burgerkleding opgepakt. Viel hij nu onder de militaire of onder de burgerlijke rechtspraak?

In deze licht ontvlambare sfeer naderde de 24ste augustus, de verjaardag van de oudste zoon van Willem V. De Staten van Holland verboden IJsselstein om te vlaggen en klokken te luiden, omdat zij hadden 'begrepen dat zulks uit hoofde der tegenwoordige omstandigheden gelegenheid tot baldadigheden en uitsporigheid van 't gemeen zoude kunnen geven'[39]. Het garnizoen kreeg opdracht daar streng op toe te zien. Dit keer was ook de magistraat overtuigd van de wijsheid van dit besluit. Ze stond geen publieke

feestvreugde toe wegens 'de criticque toestand van het land'. Iedereen moest zijn vreugde 'in stilte in zijn hert pleegen'[40]. Luitenant Maschek beloofde dat hij persoonlijk op de rust zou toezien. Van der Meulen zag echter liever dat Maschek 'in de eerste plaats geliefde te besorgen, dat zijne onderhebbende manschap zelve in ordre gehouden wierd, en geene ongeregeldeheeden pleegden'. Hij had ook aanleiding: een paar dagen daarvoor had een aantal dragonders een groep kanonniers op straat bedreigd door met hun geweren 'over de grond krassende, uit al hun macht roepende en schreeuwende de allervuilaardigste woorden en liedjes tegens den heer & baron deeser plaats'. Mascheck wist van niets, tot verwondering van Van der Meulen, want het was het nieuwtje van de dag!

De vicedrost feliciteerde de volgende dag de magistraat met het feit, dat er op de verjaardag van de prins niets noemenswaardigs was voorgevallen. Hij was nog niet uitgesproken of Jacobus, zoon van schipper Joost van der Vlist, kwam klagen. Hij was met zijn schuit uit Benschop gekomen en had die gelost bij de Benschopperpoort. Daar werd hij door militairen beschuldigd, hun gesprekken af te luisteren. Een van de konstabels joeg hem stompend en met de sabel op de rug slaand weg. Protest bij luitenant Van der Kriek had slechts geleid tot arrestatie van zijn vader, omdat die een gele das droeg. Toen de vicedrost verhaal ging halen, hielden de soldaten bij hoog en laag vol dat ze Jacob driemaal wegens afluisteren hadden gewaarschuwd en dat diens vader 'vrij assurant en brutaal tegens hun had gesprooken, een orange das om den hals hebbende'[41]. Op hun beurt was Van der Kriek er van overtuigd dat er 's nachts, toen hij de hoofdwacht verliet, op hem was geschoten van achter de kerk. De patrouille die meteen was uitgezonden, had niemand aangetroffen. Toen de nachtwachten werden gehoord, zei Jan Beloo dat er wel een schot was geweest, maar zijn collega Piet Garskamp was er van overtuigd dat het schot in de hoofdwacht zelf gevallen was. Hij had bovendien iemand 'lompaerd' horen roepen en ging er van uit dat het om een ongelukje ging.

Dit soort wederzijdse irritaties en beschuldigingen over en weer namen hand over hand toe. Mascheck pakte een paar dagen later Pieter van Os op, omdat die Oranje boven had geroepen. Deze Pieter was een oude bekende van schout Van der Meulen, omdat hij buiten de stad een illegaal logement voor onguur volk uitbaatte en daarvoor diverse malen voor de schepenbank was geroepen. Maar het ging om het principe: burgers vielen onder de competentie van de vicedrost, niet onder die van de militairen. Van Os was niet de enige die zonder vorm van proces achter de tralies belandde. De magistraat ging daarom maar weer eens klagen bij de domeinraad: de militairen hadden zich niet ontzien 'een persoon, aan wien provisioneele protectie verleend was', op te pakken en met geweld naar Utrecht en vandaar onder militaire begeleiding naar Woerden te deporteren, waar hij voor een onbevoegde rechtbank werd gebracht[42].

Op 8 september werd het laatste Pruisische ultimatum in Den Haag afgewezen. Een inval was onvermijdelijk geworden. IJsselstein maakte zich op voor de strijd. Kolonel Van Affelen Codde huurde twee onderofficieren van de Hollandse troepen in om de

schutterij van de stad te trainen in de wapenoefening. Hij had daarvoor toestemming van Logan gekregen, maar de exercitie werd door andere militairen tegengehouden. Voor die oefening waren de geweren naar het kasteel gebracht. Ze stonden daar nu ongebruikt en schutterskapitein Van der Roest stelde voor ze schoon te maken en op te bergen in de schuttersdoelen. Maar Maschek wilde daarvoor geen toestemming geven. Van Affelen Codde bood aan de geweren onder begeleiding van dragonders naar de schuttersdoelen te laten brengen. In de tussentijd had smid Zeeger de Groot, zich van geen kwaad bewust, de geweren al naar zijn werkplaats gebracht om ze daar schoon te maken. Mascheck was door zijn opperbevelhebber Van Rijssel opgedragen de geweren, inclusief kruit en kogels, in beslag te nemen. Er brak paniek uit toen de geweren onvindbaar bleken. Mascheck verdubbelde de schildwachten bij de poorten en omsingelde het kasteel met bereden dragonders. Bewapende patrouilles trokken door de stad. De luitenant was er blijkbaar van overtuigd dat de schutterij een coup wilde plegen. Al die tijd stonden de wapens gewoon bij de smid. Daar werd uiteindelijk een inval gedaan. De magistraat, 'van alle middelen ontbloot om ons tegens desen eisch te versetten'[43], overhandigde het wapentuig aan Mascheck.

Stuiptrekkingen

Dit was de laatste keer dat Mascheck een vuist kon maken. Een week later deelde hij mee, dat zijn dragonders de stad zouden verlaten. Hij eiste dat daarbij 'insolentien en toestanden' achterwege zouden blijven. Zo niet, dan zou hij de stad in alle vier de hoeken in brand laten steken. Het tij was echter gekeerd. Eventuele brandstichters, zo antwoordde Van der Meulen, zouden door hem gevonden en voor het gerecht worden gebracht. De stad was eindelijk vrij van militairen. Het noodplan trad in werking. Er werd naarstig gezocht naar de niet teruggeven stadssleutels om de poorten te kunnen sluiten, de schutterij moest worden opgeroepen en de poorten en torens bemand. De poortwachter van de IJsselpoort vond de sleutels in de hoofdwacht en de schepenen Griethuizen en Hugenholtz troffen op het kasteel in alle haast achtergelaten kruit, kogels, veel materieel van de artillerie, sabels en patroontassen van de schutterij aan. Daarmee kon een burgercompagnie worden bewapend, waarvoor men liever koos dan voor herbewapening van de schutterij. Die zou tenslotte de verdeeldheid van de bevolking weerspiegelen. De burgers voor de compagnie werden met zorg gekozen zodat ook geen sprake zou zijn van een oranje bijltjesdag.

Rijksgraaf Van Solms, de commandant van de verdediging van Utrecht, wilde, hoewel hij al in het geheim had besloten de stad Utrecht te verlaten, pogen om delen van de waterlinie in werking te stellen. Daarvoor eiste hij ook bij het stadsbestuur van IJsselstein arbeiders op. Een honderdtal diende zich aan de Vaart te melden, voorzien van spaden en schoppen. Uit angst voor repercussies willigde men die eis in. Bij de Vaart werden de mannen op de pont naar Vianen gezet en daar in het stadhuis

gebracht. Na hun naam te hebben opgegeven werden ze naar Hagestein gestuurd om de Lekdijk door te steken. Na een hele dag graven kregen ze slechts wat restjes van hun bewakers te eten. Tot het donker werd moest verder worden gegraven. Een paar uurtjes slaap in de herberg De Rode Leeuw werden ruw verstoord toen ze om half vier weer aan het werk gezet werden, alleen gesterkt door een glaasje jenever. Toen er 's middags troepen te paard vanuit Everdingen optrokken, vluchtte hun escorte. Eindelijk konden ze naar huis, na dagenlang met sabels en rottings als honden geslagen te zijn als ze niet hard genoeg opschoten. Op de terugweg werd een deel van de arbeiders opnieuw geronseld om een andere dijk door te steken. Toen dat niet lukte, werden ze in De Rode Leeuw opgesloten. Pas tegen de ochtend ontdekten ze dat ook hun nieuwe bewakers er van door waren gegaan. Nog was de ellende niet voorbij. Voor de poorten van IJsselstein, met hun huis in zicht, werden ze door de aan de Vaart gelegerde militie opnieuw bijeengedreven en naar een schuur gebracht en zonder eten opgesloten. Ze moesten de dijken bij de Doorslag en Jutfaas versterken en het water in de Vaartse Rijn keren. Na een dag werken kregen ze pas 's avonds een stuk brood met kaas en wat bier. In plaats van slapen moest er worden doorgewerkt bij het Oudslijker Veer. Pas de volgende middag kregen ze weer wat te eten. Tot de lantaarns uitdoofden en niemand meer een hand voor ogen kon zien, werd er verder gezwoegd. Na een uurtje rust marcheerden ze naar de Vaart om kanonnen te trekken en kruit en kogels in het water te smijten. Toen ze daarmee klaar waren, bleken hun schoppen en spaden verdwenen. Pas daarna wisten ze te ontkomen. De eenvoudige daggelders hadden al die dagen geen inkomen genoten. Ze kregen een kleine bijdrage uit de stadskas.

Het was de laatste stuiptrekking van de patriotse legereenheden: op 18 september 1787 meldde burgemeester Van Affelen Codde, dat er 2000 man Pruisische troepen aan het Klaphek waren aangekomen. IJsselstein stuurde ze een lading aardappelen. De patriotse machtstrijd leek voorbij. Het was tijd om de rekening op te maken.

De afrekening

Voor een groot deel van de IJsselsteinse bevolking was het wegtrekken van de Hollandse troepen een grote opluchting. Geen soldaten meer in huis, geen kosten voor inwoning en voedsel, geen dreiging van inbeslagname van paarden en wagens, geen dwangarbeid. Voor de aanhangers van de stadhouder was er nog meer reden tot feestvreugde: Willem V werd in al zijn functies hersteld, de tijden van weleer zouden herleven. Voor de patriotten en hun aanhangers was dat herstel van Willem V een akelige streep door de rekening. Hun drang tot vernieuwing leek ten dode opgeschreven. Ze hadden zich niet geliefd gemaakt bij hun stadsgenoten en vreesden repercussies.

Ook het stadsbestuur wenste geen relletjes. Een verzoek aan de Pruisische commandant om wat soldaten te sturen om eventuele gevechten de kop in te drukken, werd echter afgeslagen. Een aantal inwoners vroeg om bescherming van hun persoon en

hun spullen. Bij de voormalige hernhutter predikant Johannes Petsch waren al eens de ruiten ingegooid. Prominente patriotten als W.J. van Everdinge van der Nijpoort, bewoner van de buitenplaats Zeevliet, 't Hoen, Lyklama, Jacob Haegen jr, en de vrouw van de gevluchte Willem van den Bosch deden een dringend verzoek om protectie. In de stad IJsselstein bleef het redelijk rustig. De sterkste antipatriotse gevoelens leefden onder de plattelandsbevolking, die het zwaarst gebukt was gegaan onder de inkwartiering. In Benschop nam men wraak op schout Cornelis Graves. Zijn huis werd geplunderd en hijzelf vluchtte naar IJsselstein. In de stad zelf bleef het bij wat opstootjes van dronken boeren, die hier en daar een ruit lieten sneuvelen.

Wist de eigen bevolking zich in te houden, de Pruisische soldaten hadden minder compassie met de patriotten. De plunderingen bleken bovendien niet geheel spontaan. Het huis van Graves bijvoorbeeld was door de Pruisen flink leeggehaald, maar het eveneens daarin gevestigde kantoor van de grondbelasting lieten de plunderaars op miraculeuze wijze ongemoeid. Uit getuigenverslagen bleek, dat de Pruisische soldaten expliciet naar het huis van Graves hadden geïnformeerd. Dat bevestigde het gerucht, dat er een 'zwarte lijst' zou zijn van mensen die ongestraft aangepakt konden worden. Uit angst dat ook hij op die lijst figureerde, vluchtte de Benschopper predikant Th. Bussingh met vrouw en kinderen naar IJsselstein. Ze hoefden daar niet op een warm welkom te rekenen. Graves kreeg van de magistraat te horen dat hij zelf maar zijn zaakjes op orde moest brengen. Ook werd er niet al te voortvarend werk gemaakt van de arrestatie van de plunderaars, vooral niet omdat na enig speurwerk bleek, dat een groot deel van de Benschopper bevolking zich aan Graves' spullen had vergrepen. Als klap op de vuurpijl kreeg de gevluchte schout ook nog een naheffing aan zijn broek, omdat bij de spullen die hij had kunnen redden, nog een vaatje sterke drank was inbegrepen. En daarover dienden invoerrechten betaald te worden ....

De stadhouder aan de macht

Op 18 september 1787 werd Willem V in de stad Utrecht feestelijk ingehaald. De meeste patriotten uit dat bolwerk waren intussen naar Amsterdam of richting Frankrijk gevlucht. In Amsterdam bevond zich ook een aantal IJsselsteinse patriotse voorlieden. Willem V schonk de meeste soldaten van de Hollandse legereenheden amnestie: het waren vooral de officieren die de keuze voor de patriotse Staten werd aangerekend. Velen van hen werden ontslagen of kregen vervroegd pensioen.

Vanuit Utrecht was de stadhouder van plan direct naar zijn residentie in Den Haag af te reizen. Daar kreeg vicedrost Van der Meulen op het laatste moment lucht van. Hij trommelde de magistraat bij elkaar, inderhaast werden enkele triomfbogen bij de stadspoorten geïmproviseerd. In het huis van schipper Maarten de Haan verzamelde zich de *fine fleur* van IJsselstein om de stadhouder bij zijn doortocht te verwelkomen. Niet alleen de burgemeesters en alle schepenen, ook de kerkenraadsleden onder aanvoering

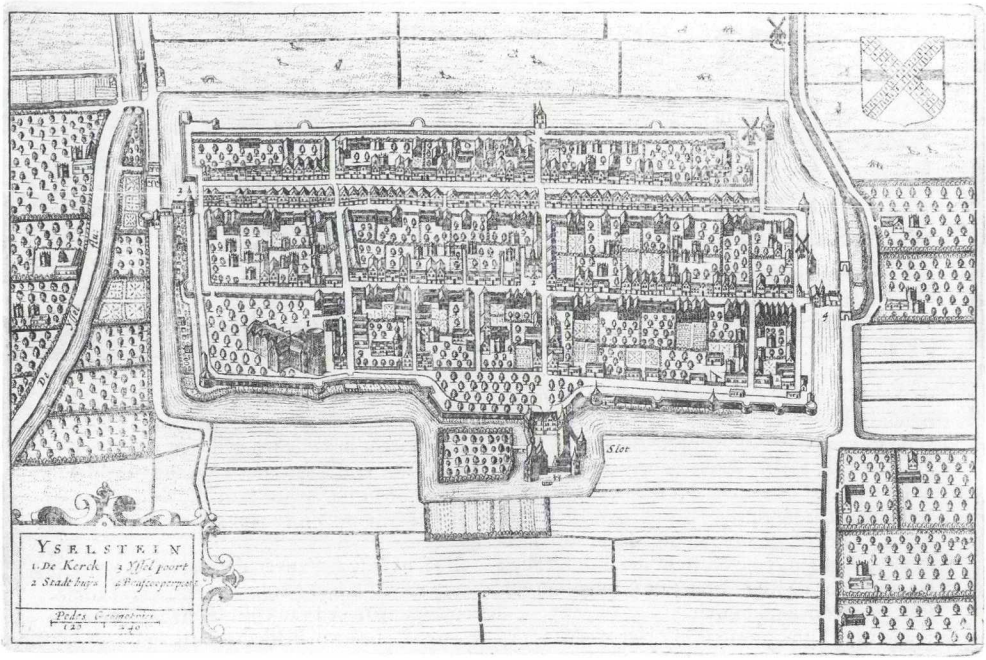

Plattegrond van IJsselstein door M. Boxhorn, 1649. HUA, Top. Atlas 564-1.

van de predikanten maakten hun opwachting. Pieter van der Meulen begreep dat een prins op doorreis geen tijd had voor ellenlange speeches. Namens de gehele bevolking van IJsselstein nam hij de taak op zich, de prins welkom te heten. Toen de koets om vijf uur in de middag arriveerde, hoorde de stadhouder vriendelijk de groet aan en antwoordde 'op het minsaamste'. Onder de erepoorten reed hij vervolgens de stad binnen en vertrok direct weer richting Den Haag.

Met al die soldaten, al waren het dan de Pruisische 'bevrijders', kwamen weer bekende problemen boven. Veel verlofgangers uit de legerkampen rondom IJsselstein zochten hun vertier in het stadje. Een van de Pruisische grenadiers was zo door het dolle in herberg St. Joris, dat hij zich tegen zijn eigen officier keerde. Niemand durfde de man te benaderen en men wachtte tot hij zijn roes bij de stadpoort lag uit te slapen, alvorens bericht te sturen naar zijn commandant of ze hem alsjeblieft wilden komen ophalen. De IJsselsteiners wilden hem ook niet te hard vallen, omdat ze hoopten dat hij hen zou kunnen helpen een deel van de door de patriotten geconfisqueerde paarden en wagens terug te krijgen. Die stonden ergens bij Ouderkerk aan de Amstel. Ook de rondtrekkende deserteurs uit de Hollandse regimenten vormden een gevaar, waartegen de Pruisen hen konden beschermen. Verwarrend genoeg behoorden sommige eenheden van de Hollandse militie, nadat hun patriotse officieren op non-actief waren gesteld, nu onder oranjegezinde kapiteins tot de 'goede kant'. De soldaten waren echter dezelfde en hadden soms nog een appeltje te schillen met de bewoners van de stadjes waar ze ooit waren ingekwartierd. Zo arriveerde opnieuw het – nu dus stadhouderlijke – regiment

van Van Bijland in IJsselstein. Gelukkig had de magistraat in dit geval het gezag van de stadhouder om mee te dreigen. Ook luitenant Mascheck keerde met zijn dragonders terug.

Patriotten roeren zich voorzichtig

Ruim een maand na het bezoek van de stadhouder werd het de patriotten duidelijk, dat ze in IJsselstein geen oranjefurie meer te vrezen hadden. Met lede ogen moest de magistraat aanzien dat men 'de zogenaemde patriotten, welke zich zeedert veertien dagen in deeze stad stil hebben gehouden, begind weer meer op straet te zien, vooral Lijclama, die noch even kwaadaerdig is gebleeven, gelijk ook zijn vrouw'[44]. De juffrouwen Hagen en Van der Muelen paradeerden met keeshondjes (de mascotte van de patriotten) op straat. Ook keerden enkele van de naar Amsterdam gevluchte patriotten terug, onder wie Pieter Jacob van de Muelen (Hij zou enkele weken later naar Duitsland uitwijken). De eveneens gevluchte Willem van den Bosch overleed in ballingschap. Zijn vrouw raakte aan de drank en verliet IJsselstein enkele maanden later. Maar veel teruggekeerde vrijcorporisten bleven. Dat gaf nogal wat gemor onder de andere inwoners van IJsselstein, want lidmaatschap van een vrijcorps was onverenigbaar met de eed aan de stadhouder. De magistraat wilde graag van de domeinraad horen hoe men zich tegenover deze 'verraders' diende op te stellen.

Ook Dominicus Rogier, predikant van Lopikerkapel, ontdekte dat ex-patriotten niet welkom waren. Hij huurde een huis in de Havestraat, maar kreeg geen toestemming dat metterwoon te betrekken, omdat men het nodig achtte 'alle die geene, welke gehouden worden de sentimenten tegen zijne doorluchtige hoogheid in de onrust, de republieq zo lange verdeelt hebbende, te zijn toegedaan geweest' te weren[45]. Hij was niet de enige die niet welkom was vanwege zijn patriotse sympathieën. Een zekere Knipscheer verdacht men ervan lid te zijn geweest van een vrijcorps. Hij werd opgeroepen binnen acht dagen een verklaring te overleggen dat hij niet had behoord tot een van de 'vernietigde societeiten en genoodschappen der zo genaamde patriotten', maar zich als een goed getrouw en vreedzaam burger had gedragen. Anders diende hij de stad te verlaten. Willem de Ridder, die zich als wagenmaker in de stad wilde vestigen, stuitte eveneens op hindernissen. Niet alleen weerden de regenten hem, omdat hij een bekende dronkaard en ruziemaker was, maar ook omdat hij geen burgerrecht bezat. Aan zijn vakkennis werd getwijfeld omdat hij het niet verder had gebracht dan leerling. Maar doorslaggevend was waarschijnlijk Willems aanhankelijkheid aan de patriotse zaak.

Niet alleen patriotten hadden de stad verlaten. Al eerder was de zeer populaire catechiseermeester en ziekenbezoeker Arnoldus Geelkerken tijdens de ellende met de schutterij naar het oranjegezinde Amersfoort vertrokken. De magistraat, die hem hogelijk waardeerde, niet alleen vanwege 'de geneegenheid van de gantsche gemeente voor

deese man', maar ook omdat hij zich tijdens 'de troubelen en oneenigheeden als een stil en vreedelievens ingezeeten gedragen' had [47], hoopte hem te kunnen overhalen om naar IJsselstein terug te keren door hem een hoger salaris te bieden. Ondanks enige twijfel bij Geelkerken vond die 'geen vrijheid nog volkomen ruijmte voor mijn gemoed om de beroepinge aan te neemen' [46]. Het is niet ondenkbaar dat Geelkerken geen zin meer had in de onrust in IJsselstein: als ziekenbezoeker had hij de sentimenten van de bevolking van dichtbij leren kennen. Dat er onder de oppervlakte nog van alles leefde, realiseerde de magistraat zich ook wel. Toen de domeinraad voorstelde, de schutterij weer in te stellen om de beschikking te hebben over een sterke arm bij rellen en onrust, wilden de regenten daar absoluut niet van weten. De magistraat oordeelde 'dat het in de wapenen brengen der schutterije [- - -] allergevaarlijkste gevolgen nae zich zouden sleepen, [- - -] dat zulks mitsdien niet behoord te geschieden, ten einde deese stad niet aan de uiterste verwarringen en confusie bloot te stellen, maar dat alles wat mogelijk is behoord gedaan te worden, om wederom militie te bekomen'. Reden was dat ze 'seer bedugt zijn, dat uit hoofde van de verschillende denkwijse der in- en opgezeetenen van deese stad en baronnie de publiecque rust, de veiligheid alhier zonder adsistentie van militie in deese tijdsomstandigheeden beswaarlijk geconserveerd en bewaart zal kunnen werden' [48]. Daarom kozen ze, ondanks alle slechte ervaringen van de afgelopen jaren, liever voor soldaten. De schutterij was onderling te zeer verdeeld om ingezet te kunnen worden. Een burgeroorlog zou het gevolg kunnen zijn. Het lijkt er op dat zelfs na de inkwartiering er nog steeds een grote groep IJsselsteiners de patriotten steunde. In ieder geval groot genoeg om voor onrust te kunnen zorgen.

Wraak

Een kleine delegatie vertrok naar Den Haag, niet alleen om de stadhouder in persoon te feliciteren met de gelukkige afloop, maar ook om hun standpunten nog eens toe te lichten en te vragen wat te doen met de overgebleven patriotten. Na met de schuit in Den Haag te zijn gearriveerd, namen namen de IJsselsteiners deel aan een jachtpartijtje met de prins, waarbij ze allervriendelijkst werden behandeld. De stadhouder beloofde de baronie onder 'zijn hoogst derselver gunstige protectie' [49] te nemen.

Thuisgekomen werd de afvaardging geconfronteerd met de weinig rooskleurige werkelijkheid. Lyklama en zijn vrouw hadden zich in de kerk een aantal malen misdragen: bij de gebeden voor het behoud van de stadhouder keken ze brutaal rond of wapperde mevrouw Lyklama met haar waaier om lucht te geven aan haar verveling. De predikanten vroegen hun daarop om maar van verder kerkbezoek af te zien. In de kerk kwamen ze vervolgens alleen nog maar bij dominee Hugenholtz, die patriotse sympathieën koesterde. 'Veeltijds liet hij zich een of ander woord ontglippen vooral in het bidden voor zijn hoogheid hetgeen mij ergerde en mij uit dien hoofde meenige maelen van onder zijn gehoor heeft doen wegblijven' [50], zo beschreef Van de Meulen het gedrag van

Hugenholtz, dat hem extra stak omdat de dominee een persoonlijke vriend was. Hugenholtz bevond zich onder de patriotten, die het meest bevreesd waren geweest voor wraakneming, maar die nu de dreiging voorbij leek, weer zijn oude idealen vanaf de kansel begon te verkondigen. Hij hield zelfs een preek, waarin hij in bedekte woorden aanhangers van de stadhouder verweet een afgod te aanbidden en het ware geloof ingeruild te hebben voor werelds klatergoud. Van der Meulen vreesde dat zulke praatjes vroeg of laat tot rellen zouden leiden.

Het werd tijd voor eens en altijd af te rekenen met de patriotten. Vicedrost en burgemeesters stelden begin 1788 een lang epistel op, een soort inquisitoir, waarin ze een opsomming gaven van de belangrijkste patriotten en hun misdaden [51]. Het verhaal begon met de burgereed: ieder die deze eed had afgelegd, beloofde daarmee nooit met iemand om te gaan of te spreken als dat 'hinderlijk' zou kunnen zijn voor Zijne Hoogheid. Deze eed, getooid met 'merkteekenen van grijzigheid' was mogelijk zo oud als de stad zelf. Het viel de briefschrijvers dan ook zwaar te moeten vertellen, dat er burgers en ingezetenen waren geweest, die zich, in een verderfelijk kabaal verenigd, tegen de hoogheid hadden gekeerd. De aanhangers van de stadhouder waren door deze ellendigen als uitvaagsel behandeld. En dat alles met heimelijke acties. Dit laatste uiteraard om te voorkomen dat de magistraat het verwijt zou krijgen, dat hij niet tijdig had ingegrepen. Ook de oprichting van de schutterij was niet gericht op de veiligheid, beseften de opstellers nu, maar tegen de stadhouder, wat wel bewezen geacht mocht worden door het feit dat het reglement was geïnspireerd door dat van de Utrechtse vrijcorpsen. Stadsdoctor Lyklama had niet alleen zichzelf en zijn vrouw als betalende leden bij dat Utrechtse vrijcorps aangemeld, maar ook zijn inwonende nicht A. Moens, zijn dochtertje Johanna van dertien en zijn zoontje Albertus van acht. Nog na zijn afzetting als schutterskapitein was Lyklama zich blijven misdragen. Hij was mee opgelopen met door IJsselstein marcherende vrijcorporisten en had ze opgestookt flink van zich af te bijten. Een dreigende confrontatie tussen soldaten en oranjegezinde inwoners bij de Benschopperpoort had waarschijnlijk zijn oorzaak in gestook van Lyklama. Toen begin 1787 luitenant van de artillerie Hieronymus Janson was opgepakt omdat hij trouw was gebleven aan Oranje, kwam Lyklama hem in het gevang opzoeken. 'En teegens hem zeide, Janson, nu staat u voor de deur te hangen of beedelen als een orangeklant'. Toen deze luitenant Janson hem op in november 1787 op straat ontmoette en vroeg, of 'hij nog deselve hater van het huis van Orange was als hij te voren geweest was' had Lyklama daarop volmondig met 'ja' geantwoord.

Ook schepen Dirk van den Bosch en Pieter Jacob van der Muelen hadden behalve zichzelf hun kinderen betalend lid gemaakt van de Utrechtse vrijcorpsen. Van der Muelen had een belangrijke rol gespeeld in het verbod op het vieren van de prinselijke verjaardag, dat bijna tot een bloedbad had geleid, en was vervolgens lid geworden van de patriotse vroedschap van Utrecht. Zijn zoon Jan Hendrik had in de herberg St. Joris de herbergier bedreigd en geroepen dat de prins verslagen moest worden. In de schuit van

Utrecht naar IJsselstein had de aanblik van een Oranjevlag op een steenoven hem de opmerking ingegeven, dat die vlag beter op de galg kon worden geplaatst. Een perfide rol was gespeeld door gerechtsbode Gerrit van Lockhorst. Zonder toestemming van zijn broodheren lid geworden van de schutterij, had hij zijn functie misbruikt om de magistraat buiten spel te zetten. Hij had het bezoek van een lid van de domeinraad eigenmachtig vervroegd, zonder de magistraat daarvan op de hoogte te stellen. De zo gewonnen tijd was gebruikt door de burgerkrijgsraad om de domeinraad tegen het stadsbestuur op te zetten. Willem van den Bosch tenslotte had regelmatig de stadspoorten laten openen voor familieleden van generaal Van Rijssel, die in IJsselstein woonden. Hij had Neeff geholpen met het in beslag nemen van paarden, waarbij hij Jan Wilschut, die zich wilde verzetten, te lijf was gegaan. D'Everdingen van der Nijpoort had 'in zijne omgang en conversatie getoond tot deese te behooren, die oude constitutie te verachten en naar nieuwigheeden te staan' en hij had deelgenomen aan de collecte voor Hattum en Elburg.

Soms waren de beschuldigingen wel heel triviaal. Schutter Hannes Wormestein kon op straat niets ter ere van de stadhouder horen zingen zonder zich daar over op te winden en er tegen in te gaan, zoals diverse kinderen hadden ondervonden. Toen een paar kinderen op straat zongen: 'het vrijcorps zal ten onder gaan, maar de prins zijn naam zal nooit vergaan' riep Wormestein terug: 'Orange zal te gronde gaan het vrijcorps zal boven staan, de prins moet naar den donder!' Dit geeft wel aan dat sommigen hun kans schoon zagen om oude vetes te beslechten. Enkele vrouwen figureerden wel erg vaak als getuige van patriots wangedrag. Zij hadden bij de doorreis van Willem V de vrouw van kleermaker Van Gelder horen mompelen: 'daar moet die stinkert nog doorreiden'. Pieter de Groot, Anthonij Moes en Hannes Groeneveld hadden gezongen: 'Braave luij uit de societeit, de prinslui zijn haar geldje kwijt', gevolgd door 'Al is het prinsje nog zo groot, al eeren moet den donder'.

Vicedrost en burgemeesters leken verblind door wraak en maakten weinig onderscheid tussen de verschillende beschuldigingen. Van der Meulen zou het liefst al deze figuren levenslang uit hun functies hebben gezet en ze de toegang tot de baronie ontzegd. De domeinraad kon letterlijk en figuurlijk wat meer afstand bewaren. Zij besefte dat de juridische onderbouwing van veel beschuldigingen volstrekt onvoldoende was om tot vervolging over te gaan. Van der Meulen moest zijn woede wegslikken: uiteindelijk kwam hij tot het inzicht dat de meesten hooguit een berisping kon worden opgelegd. Alleen de gevluchte patriotten, zoals Van der Muelen en Van den Bosch, werden verbannen.

Aparte gevallen waren de ontslagen officieren uit de Hollandse militie. Enkelen hadden zich in IJsselstein gevestigd: luitenant-kolonel Frikke woonde bij Gerrit van der Roest, bij Dirk van den Bosch waren majoor Van den Heuvel en kapitein Schevikhaven in huis, en kapitein Tekko en luitenant Tullings hadden onderdak gevonden bij bakker Van Eck. Luitenant Weissenbroek was getrouwd met een IJsselsteinse en woonde in de stad,

evenals luitenant Hombach. De vicedrost wilde eigenlijk van al deze ex-militairen af. Hij was de ellende van de inkwartiering en hun onbeschofte gedrag nog niet vergeten. Het kostte echter nog enig juridisch touwtrekken voordat duidelijk werd dat de heren officieren niet langer immuun waren voor het stadsbestuur en hun militaire status was opgeheven. Toen dat duidelijk werd, kon de magistraat stappen tegen hen ondernemen. Knipscheer merkte dat als eerste: als gewezen lid van een vrijcorps werd hij onmiddellijk de stad uitgezet.

Wijze lessen

Een paar duidelijke lessen hadden de regenten geleerd. Het belang van de burgereed stond ze zeer helder voor de geest. De magistraat voerde een nieuwe regel in: het burgerschap ging niet meer automatisch over op zonen van burgers; die dienden voortaan in persoon de eed te komen afleggen. Een tweede maatregel hield in, dat alle reglementen en instructies van ambten en door de stad te vergeven werkzaamheden tegen het licht werden gehouden. Zo moest in de toekomst voorkomen worden, dat bijvoorbeeld ambtenaren zich tegen hun opdrachtgevers konden keren. Van sommige functies werd de bestaande ambtseed strikter, bij andere werd zij nieuw geformuleerd. Dat men bovendien bij de sollicitatie sterk ging letten op het gedrag in de afgelopen jaren sprak vanzelf. Een van de eerste die daarmee te maken kreeg was de nieuwe catechiseermeester J. Hoenig. In het voordeel van Hoenig spraken niet alleen de 'allerloffelijkste getuigenissen' van zowel predikanten als particulieren, maar hij bleek iemand die 'geduurende de inwendige beroerten de oude constitutie sterk heeft voorgestaen' [52]. Hij zou medeverantwoordelijk worden voor de godsdienstlessen aan de leerlingen van de Latijnse school, en als zodanig een belangrijke schakel vormen in de opvoeding. Die mocht niet in handen vallen van een patriot.

Dat echter niet alle onrust van patriotse zijde dreigde, bleek uit gebeurtenissen in Benschop. Verjaardagen van de Oranjes gaven ook in 1788 aanleiding tot onrust. In Benschop heerste nog steeds een machtsvacuüm, omdat de schout in IJsselstein verbleef. Burgemeester Van Haeften van Benschop vroeg daarom de vicedrost toestemming om op de verjaardag van de tweede zoon van de stadhouder de klokken te mogen luiden. Dat was weliswaar geen usance, maar hij vreesde anders voor oproer onder de bevolking. Van der Meulen was het met die inschatting van Van Haeften eens, maar wilde niet buigen voor het gemeen. Het was nog nooit voorgekomen dat de klokken op een andere dag waren geluid dan op de verjaardag van de erfprins. Het zou onwelgevoeglijk zijn dat nu wel te doen, ook al omdat op de verjaardag van Wilhelmina van Pruisen evenmin was geluid. Kerkmeester Pieter van Dam en koster Willem de Zoete kregen uitdrukkelijk bevel om de sleutels van kerk of kerktoren aan niemand te overhandigen. Wie ze zou proberen weg te nemen kon worden beschuldigd van 'publicq geweld, seditie en oproer' [53]. Die zouden 'op het rigoureste' aangepakt worden en voor

de rechtbank gebracht.

Van Haeften had juist gezien. Op de gevreesde verjaardag begaf een groep van 60 mannen, van wie een aantal bewapend was, zich naar het huis van Willem de Zoete en eisten de sleutel op. Tegen die overmacht kon de koster zich niet lang verzetten. Met de sleutel openden ze de kerkdeuren en luidden gedurende zes uur de klokken. De vicedrost eiste hard optreden. Zijn autoriteit stond op het spel. Hij kon echter geen getuigen vinden, iedereen was te zeer bevreesd en geïntimideerd: 'ze zouden tezeer in hun persoon of hun goederen benadeeld worden om de waarheid te spreken en dus gedwongen zijn een valse eed af te leggen'. Bovendien 'dat zij voorsien, dat al werden de schuldigen nae behooren over dit hun misdrijf gestraft, de beroerde gemoederen daar door niet zullen werden tot bedaeren gebracht, maar meer en meer gaande gemaakt' [54]. Weer moest Van der Meulen buigen. De domeinraad gaf een plakkaat uit waarin de boosdoeners ernstig over hun dwalingen werden onderhouden, maar ze ook vergiffenis van hun misdrijf kregen, mits ze zich als gehoorzame en stille burgers zouden gedragen. De magistraat durfde het niet aan om de proef op de som te nemen. De verjaardag van de stadhouder een maand later werd uitbundig gevierd, inclusief illuminaties op het stadhuis en de toren. Nieuwe vlaggen werden uitgehangen en de klokken geluid. Ook in de jaren die volgden, werden telkens alle verjaardagen van de familie van de stadhouder gevierd met klokgelui en vlaggen.

Er lagen nog enkele zaken uit het verleden die om een oplossing vroegen. De stad had nog steeds een aantal huizen in bezit of in huur voor de inmiddels vertrokken soldaten. Per 1 mei 1788 werden alle huren opgezegd. De aangekochte huizen konden met lichte winst verkocht worden. Uit het overschot werden burgers schadeloos gesteld, wier huizen onder het weinig beschaafde woongedrag van de militairen hadden geleden. Iedereen werd uitgenodigd zijn rekeningen van de gemaakte kosten in te dienen. Dat leverde een langdurige stroom van schadeclaims op, die tesamen bijna 27.500 gulden bedroegen.

Bovendien was daar nog de schutterij. Veel burgers vroegen zich af, of ze opnieuw zouden worden gedwongen dienst te doen of dat ze alsnog een aanslag konden verwachten voor achterstallige contributie. Om aan deze onzekerheid een einde te maken, kreeg de vicedrost toestemming van de domeinraad de schutterij op te heffen. Per 1 november zou men anders weer moeten gaan wachtlopen en de magistraat verwachtte daarvan alleen maar onaangenaamheden. Er was in hun beleving nog steeds maar een 'klein vonkje' nodig om een 'volle brand' te veroorzaken. De schutterij had nog veel schulden. Onder meer doctor Lyklama had een lening van 1000 gulden open staan. Hij wenste dat bedrag nu terug te ontvangen. De schutterij beschikte echter nauwelijks over inkomsten of kapitaal, terwijl soortgelijke claims van schepen Oevering en van Van de Nijpoort te verwachten waren. Men besloot daarom de bezittingen van de schutterij te verkopen. Werkelijk alles ging onder de hamer, niet alleen de wapens maar zelfs de tweedehands stoelen en inktkokers van de schutterij. Uit de opbrengst

kreeg de dokter zijn 1000 gulden betaald. De andere rekeningen werden in de jaren daarna afgelost. Met de schutterij leken de grote verwachtingen die de patriotten daarvan hadden gekoesterd, voorgoed verdwenen . Niets zou minder waar blijken: in 1795 zouden de patriotten met hulp van de Franse bajonetten, zonder veel aarzeling dit keer, de macht in IJsselstein naar zich toe trekken.

Conclusie

Het bestuur van IJsselstein werd naar eigen zeggen onverwacht aan het begin van 1785 geconfronteerd met het feit, dat hun beeld van een rustig IJsselstein, waarin het patriotse virus geen slachtoffers had gemaakt, een fictie was. Dat was begrijpelijk, want had in andere plaatsen, zoals Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede en zelfs het landelijke Maarssen, de oproep van 'aartspatriot' Van der Cappellen vanaf 1781 geleid tot het oprichten van vrijcorpsen, in IJsselstein was dat niet gebeurd. Toch lijken de regenten die rust wat te overdrijven: ze hadden tenslotte, zoals ze in een brief uit 1788 toegaven, schepen Lyklama ondervraagd over zijn vermoede lidmaatschap van het Utrechtse vrijcorps. En Lycklama bleek slechts één lid van een vrij omvangrijke factie binnen de magistraat, die via geheime vergaderingen bezig was, om tot een patriotse machtsovername te komen. Misschien wilden ze eventuele beschuldigingen van laks optreden of struisvogelpolitiek ontlopen door de opkomst van de patriotten als een donderslag bij heldere hemel voor te stellen. Waarschijnlijk onderschatte men bovendien het gevaar, omdat het maar om een beperkt aantal aanhangers ging.

Juist vanwege die geringe omvang van de groep patriotse sympathisanten was een eigen vrijcorps geen optie. Een list werd gevonden. Onder invloed van groeiende internationale onrust dwongen de patriotten de heroprichting van de schutterij af, waarbij ze via het door henzelf opgestelde reglement het niet alleen zo wisten te regelen, dat zij alle officiersfuncties in handen kregen, maar dat door dit reglement ook de aanhankelijkheid en de verbondenheid met de Utrechtse wapenbroeders werd benadrukt. Dit ging relatief gemakkelijk, omdat er daadwerkelijk grote onrust heerste bij de inwoners over het Oostenrijkse gevaar. Anders dan bijvoorbeeld in Groningen, dat ver genoeg lag om zich over Oostenrijkers voorlopig geen zorgen te maken. Daar werd de toestand in de Zuidelijke Nederlanden meer als aanleiding gebruikt om het reeds bestaande vrijcorps te versterken [55]. Aan de andere kant bleek die acute onrust in IJsselstein een wankele basis: toen de internationale toestand verbeterde, verloor de schutterij snel aan populariteit. Als de patriotten al het plan hadden om via de schutterij de patriotse gevoelens binnen stad en baronie te stimuleren, dan mislukte dat jammerlijk. Niet alleen werden de schuttersdiensten zelf als een zware last ervaren, veel mensen die er onder uit probeerden te komen weigerden de afkoopsommen te betalen en schakelden daarbij het stadsbestuur en zelfs direct de domeinraad in. Regelmatig delfde de burgerkrijgsraad in die conflicten het onderspit. Het zeer strenge reglement wekte onrust en

wrevel, waardoor de patriotse aanvoerders min of meer geïsoleerd kwamen te staan. Het lijkt er op dat ze zich daardoor onvoorzichtiger en radicaler gingen opstellen, wat voor de oranjegezinde bestuurders aanleiding was, hen op hun gedane eed aan de stadhouder aan te spreken. Het moment daarvoor werd ingegeven door een botsing over de weigering van de schutterij om de doelen af te staan voor het opslaan van kruit. Daarmee brachten ze de hele stad in gevaar. Het stadsbestuur ging nu een confrontatie niet langer uit de weg. Dat was ook mogelijk geworden, omdat er inmiddels Hollandse soldaten in de stad waren gelegerd. Niet alleen was IJsselstein daardoor niet langer weerloos, ook dreigde een botsing tussen schutterij en soldaten. Een oplossing daarvoor was het 'bevriezen' van de schutterij, maar daarvoor moest men wel eerst de patriotse officieren lozen. Door de eed aan de stadhouder in het conflict centraal te stellen, werden de belangrijkste patriotten gedwongen de magistraat te verlaten. Daarmee raakten ze automatisch hun officierspost in de schutterij kwijt. Opnieuw bleek hun eigen opzet zich tegen hen te keren. Aan de andere kant was de schutterij onderling teveel verdeeld om in handen van de oranjegezinde partij een effectief machtsmiddel te zijn.

Inmiddels was IJsselstein door de nationale ontwikkelingen van strategisch belang geworden en kreeg het te maken met inkwartiering. In naam waren dit troepen in dienst van de patriotse Staten van Holland, maar de soldaten zelf bleken al even weinig homogeen in hun politieke keuze als de schutters. Dat maakte dat het zowel voor de patriotten als de oranjegezinde regenten ingewikkeld manoeuvreren was. Een vergelijkbare situatie deed zich voor in Maarssen. Het daar opgerichte vrijcorps, ontstaan na de oproep van Van der Capellen en gegroeid na een enthousiast betoog van de lokale aartspriester Berendtzen om het vaderland tegen de Oostenrijkers te verdedigen, kwam in conflict met de vanuit de Hollandse Staten naar Maarssen gestuurde troepen, begin 1787. Werd in IJsselstein om conflicten tussen de eigen schutterij en de bezetter te voorkomen, gekozen om de schutterij te bevriezen, in Maarssen was men daartoe niet bereid. Dat kwam ook omdat het vrijcorps daar kon rekenen op de steun van de lokale machtshebbers.

In IJsselstein zagen de patriotten in de aanwezige soldaten een nieuwe gelegenheid tot een machtsovername. Ze probeerden de door de stad marcherende vrijcorpsen aan te zetten tot optreden tegen de prinsgezinde massa. In de onrust die zou volgen, zouden zij alsnog het bestuur kunnen overnemen. Het kwam echter niet tot een echte uitbarsting. Noch het stadsbestuur noch het opperbevel van de Hollandse troepen had baat bij een burgeroorlog. Het stadsbestuur probeerde vanuit datzelfde verlangen naar orde en rust de oranjegezinden in toom te houden, waartoe men zelfs, na het wegtrekken van de Hollandse troepen, poogde om van elders troepen binnen te halen om de stad te beschermen en de veiligheid te waarborgen. De eigen schutterij was niet te vertrouwen. Hoe machteloos het bestuur stond als de gewone mensen hun zin doordrukten bleek keer op keer in Benschop, waar zowel de plunderingen van patriotse huizen als

het onwettige klokkenluiden op de verjaardag van leden van het huis van Oranje niet konden worden tegengehouden. Ironisch genoeg kon zowel in het geval van de oranjegezinde relschoppers als bij de fanatieke patriotten niet overgegaan worden tot vervolging.

Het is duidelijk dat de meeste patriotten gevonden werden in de kringen van de lagere regenten, ambachtslieden en kooplieden. Dat past binnen het algemene patroon van de Republiek, zoals ook in Utrecht en Amersfoort. Buiten de stadsmuren bleef de patriotse aanhang laag. Zo min als de boeren direct rond de stad lid werden van de schutterij, zo sterk verzette de plattelandsbevolking van Benschop zich tegen hun patriotse schout. Ook de katholieken lijken zich wat op de achtergrond te houden. Pastoor Govers wordt er weliswaar van beschuldigd onrust te stoken, maar daarvan blijkt weinig. In 1795 zal dat anders zijn; het lijkt alsof de katholieken dan pas echt overtuigd zijn van de mogelijkheid hun positie te verbeteren en ze doen dan ook pogingen om een gelijkwaardige plaats te bevechten.

De drijfveren van de IJsselsteinse patriotten zijn moeilijker te achterhalen, omdat er weinig bronnen zijn waarin de patriotten zelf aan het woord komen. We hebben de informatie vooral via hun tegenstanders en die beschouwden alle patriotten als verraders en onruststokers, die de gevestigde orde wilden omverwerpen. Veel van de in de Republiek spelende aanleidingen voor een patriotse stellingname: economische achteruitgang, een gesloten regentenkliek en machtsmisbruik door de stadhouder, zijn in IJsselstein niet van toepassing.

Toch zijn enige voorzichtige conclusies mogelijk: in het geval van Lyklama is de neiging groot in hem een zuivere democraat te zien. Hij wil door het afdwingen van een overzicht van de wetten en regels de grenzen van de autoriteit duidelijk stellen. Hiertegen pleit echter zijn gedrag later in de eeuw: als hij in 1795 op de golf van de Franse inval in IJsselstein aan de macht komt, ontpopt hij zich als een autocraat. Hij probeert dan uit alle macht de katholieken buiten de magistraat te houden en roept zichzelf uit tot baljuw en verzet zich vervolgens hevig tegen het inperken van de bevoegdheden van die functie. Was hij toen zo teleurgesteld over de gebeurtenissen zoals hierboven beschreven, dat hij zijn democratische idealen verloren had, of was hij vanaf het begin een ambitieus man, die hoe dan ook een hoge positie wilde veroveren en daartoe onder vicedrost Van der Meulen geen kans zag? Van der Muelen lijkt een echte aanhanger van het ideële gedachtengoed van de patriotten: daarom neemt hij ook zitting in het Utrechtse stadsbestuur. Wel vraagt hij later vergiffenis voor zijn zonden.

Van de andere patriotten is het nog moeilijker de motieven te achterhalen. De minst patriotse van het stel is waarschijnlijk burgemeester 't Hoen. Hij maakte, net als zijn vader, decennia lang deel uit van het stadsbestuur, bekleedde dikwijls de voor hem hoogst haalbare positie van burgemeester en leek het goed te kunnen vinden met de vicedrost. Pas na de debacle met de schutterij kwam bij hem veel onvrede boven. Niet alleen sprak hij toen negatief over de humeurigheid en werkwijze van de vicedrost, ook

gaf hij aan zich als een machteloze figuur te beschouwen. Al die jarenlang heeft het stadsbestuur hem geen strobreed in de weggelegd. Is zijn verkiezing tot kolonel van de schutterij hem naar het hoofd gestegen? Dat hij in ieder geval geen patriot in hart en nieren was, blijkt uit de bereidheid van de toch wraakzuchtige Pieter van der Meulen om 't Hoen te handhaven als burgemeester. Van Lyklama moest Van der Meulen niets hebben. Uit de reacties van Smithoff en Van den Bosch spreekt vooral teleurstelling over de aantasting van hun positie, de slechte behandeling die ze kregen van het volk vanwege hun patriotse stellingname en het mislukken van de schutterij. Met enige goede wil is hun gedrag te typeren als dat van teleurgestelde idealisten, die het goede voor hadden met de mensen maar niet de verwachte waardering hebben gekregen. Een schrale troost was misschien dat ook hun tegenstanders zich weinig zeker van hun zaak voelden. Ze wilden niet afhankelijk worden van de sterke Oranje-aanhang onder het volk, omdat dan *mob rule* dreigde. Meestal namen ze hun toevlucht tot formalistische en juridische argumenten om gevaren te omzeilen. Omdat beide partijen geen directe confrontatie durfden aan te gaan, ook niet nadat de Hollandse militie de stad had bezet, bleef het een aarzelende machtsstrijd, die uiteindelijk van buitenaf werd beslist.

Gebruikte afkortingen

AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
FAB	Familie De Beaufort, 1556-1976
HUA	Het Utrechts Archief
JBOU	Jaarboek Oud-Utrecht
NA	Nationaal Archief
ND	Nassause Domeinraad, 1581-1811
SAL	Samenwerking Archiefzorg Lopikerwaard
SBIJ	Stadsbestuur IJsselstein

Gebruikte bronnen

Nederlands Hervormde Kerk, kerkenraadsarchief IJsselstein
Baronie IJsselstein, 1406-1819
Doop-, Trouw- en Begraafregisters IJsselstein
Familie Van der Muelen, 1543-1889
Stadsbestuur IJsselstein (101), 1285-1811
Stadsgerecht IJsselstein, 1491-1811

Literatuur

Angenent, 1987 ▸ W.J. Angenent, 'Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787', in: *JBOU* 1987, 156-188.
Bruin, De, 1997 ▸ R.E. de Bruin, 'Patriotten en orangisten', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht.* Deel 3: vanaf 1780, Utrecht, 1997, 63-84.
Bruin, De, e.a., 2000 ▸ R.E. de Bruin e.a., red., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000.
Fritschy en Toebes, 1998 ▸ W. Fritschy en J. Toebes, Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830, Nijmegen, 1998.

Gabriëls, 1990 ▸ A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaar en de dienaar als heer. Het stadhouderlijke stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw*, Den Haag, 1990.
Giessen-Geurts e.a, 1989 ▸ B. Giessen-Geurts e.a., *IJsselstein. Geschiedenis en Architectuur*, Zeist, 1989.
Hovy, 1980 ▸ J. Hovy, 'Institutioneel onvermogen in de 18de eeuw', *AGN deel 9*, Haarlem, 1980, 126-138.
Jansen, 1998 ▸ S. Jansen, '... Gerustheid int midden van alle die beroeringen'. IJsselstein in het midden van de achttiende eeuw; een studie naar de macht van de regenten in de baronie IJsselstein 1731-1765', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, 85 (1998) 1-40.
Kalveen, Van, 1987 ▸ C.A. van Kalveen, 'Kenmerken van de Amersfoortse patriottenbeweging', in: *JBOU* 1987, 114-144.
Meer, Van der, 1996 ▸ J.K.H. van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795*, Assen, 1996.
Peeters en Murk, 1992 ▸ K. Peeters en L. Murk, 'De IJsselsteinse schutterij', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, 61/62 (1992) 1-32.
Sas, Van, 1987 ▸ N.C.F. van Sas, 'Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht 1783-1787', in: *JBOU* 1987, 9-42.
Schama, 1989 ▸ S. Schama, Patriotten en bevrijders. Revolutie in de noordelijke Nederlanden 1780-1813, z.p., 1989[4].
Smit, 1987 4 H.J. Smit, 'Vianen in de patriottentijd', in: *JBOU* 1987, 189-221.
Uppelschoten, 1987 ▸ J. Uppelschoten, 'Burgerbewapening in Maarssen en Maarsseveen. Opkomst en ondergang van een politieke beweging', in: *JBOU* 1987, 145-155.
Uyl, Den, 1960 ▸ W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard I. Dorp en kerspel*, Utrecht, 1960.
Vogelzang, 2003 ▸ F. Vogelzang, 'Pieter van de Meulen (1729-na 1804), schout en substituut drost', in: *Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJselstein, Nieuwegein en Lopik*, Utrecht, 2003, 118-124.
Vogelzang, 2004 ▸ F. Vogelzang, 'Als de molenaar schept en de bakker nept...' *GM*[2] zomer 2004 (2), 18-21.
Wit, De, 1980 ▸ C.H.E. de Wit, 'Oud en modern. De Republiek 1780-1795', *AGN*, dl 9, Haarlem, 1980, 113-125.

Noten

1 Dit artikel is een product uit een lopend onderzoek naar de IJsselsteinse bestuurlijke elite tussen 1730 en het midden van de 19de eeuw, dat over enkele jaren moet uitmonden in een dissertatie. Een eerdere versie van het artikel werd becommentarieerd door Katja Bossaers, Renger de Bruin en Jacquelien Vroemen. Ik hoop dat ik recht heb gedaan aan hun verstandige opmerkingen: in ieder geval mijn dank voor hun moeite.
2 Zie de literatuurlijst.
3 Eind 1786, in nummer 494 van het patriotse tijdschrift De Post van den Nederrhijn werd door een anonymus dit conflict opgerakeld, om te bewijzen dat De Beaufort een ondeugdelijk bestuurder was. Hij zou namelijk gelden innen, die in het geheel niet onder het drostambt vielen, het verwijt dat De Beaufort juist aan Graves had gedaan. Ook Graves deed opnieuw een poging tot eerherstel, maar Willem V schoof de boel op de lange baan. In een volgende aflevering van De Post werd door een aanhanger van De Beaufort bovendien aangetoond, dat de beschuldigingen aan diens adres ongegrond waren. Waarmee bovendien is aangetoond dat ook een patriots tijdschrift niet klakkeloos een kant koos.
4 Zie voor de achtergronden: Vogelzang, 2004.
5 Utrechtsche Courant, 5 maart 1784. Omdat noch vicedrost Van der Meulen noch burgemeester Goris 't Hoen op deze krant geabonneerd waren, moesten ze het van derden vernemen.
6 Zie mijn nog te verschijnen artikel in het Tijdschrift Oud-Utrecht voor een uitgebreide behandeling van dit schandaal.
7 SAL, SBIJ, 701, 18 januari 1785.
8 NA, ND 4785, brief van J.F. Beijen aan de domeinraad 1787. Zie ook SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788.
9 SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788.
10 Ibidem.
11 Ibidem.
12 SAL, SBIJ, 702, 7 oktober 1785
13 SAL, SBIJ, 702, 17 oktober 1785
14 Ibidem.
15 Deze en de volgende citaten over de overhandiging: geciteerd in Peeters en Murk, 1992, 18-21.
16 SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788
17 SAL, SBIJ, 701, 1 oktober 1785
18 Dit en de volgende citaten over dit conflict: SAL, SBIJ, 701, 9 mei 1785
19 SAL, SBIJ, 701, 19 november 1785
20 Over de gedwongen inzameling: zie HUA, FAB, 1540, brief Pieter van der Meulen aan Joachim de Beaufort, 20 februari 1786.
21 SAL, SBIJ, 702, 20 september 1786.
22 Zie de ingezonden brief in de Zuidhollandsche Courant van 1 januari 1787.
23 SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788.
24 Alle volgende citaten over dit conflict, zie: SAL, SBIJ, 702, 15 maart 1786. Geciteerd in Peeters en Murk, 1992, 18-21.
26 HUA, FAB, 1607, Brief van J. de Beaufort aan Van Affelen Codde, 26 oktober 1786.
27 HUA, FAB, 1607, Brief van J. Lyklama aan J. de Beaufort, 15 september 1786.
28 'dat wanbedrijven van allerlei aart, ongestraft gepleegt worden; dat vreedsame passagiers niet meer veilig zijn teegen den moedwil van kwaadaartigen in het passeeren van deese stad; daar brave ingeseetenen aan hunne personen en huisen gemolesteerd en scherpelijk bedreigt worden; dat regenten in functie de brutaelste bejeegingen van het schuim der burgeren moeten ten doel staan, gelijk den heer Willeumier en mij weedervaren is ... zonder eenige satisfactie te kunnen erlangen; dat men opentlijk den spot drijft

met ordonnantien, reglementen en publicatien, zo wel van die souverein zelve als van de magistraat; dat een geringe hoop menschen van de laegste classe onder valsche en kwaadaartige voorwensels de voorseide reglementen en publicatien ongestoord durven bespuwen en verachten, magistraat en burgerij als de wet stellen en de voet op den nek zetten van al wat braaff en eerlijk is en het nut en de welvaart van de stad voorstaan, daar ... kan geen eerlijk man die zijn eed en plicht kend en gedachtig wil weesen, regent blijven', HUA, FAB, 1607, Brief van N. Smitshoff aan J. de Beaufort, 13 september 1786.

29 HUA, FAB, 1607, Brief van G. 't Hoen aan zijn broer IJsbrandt te Den Haag, 19 oktober 1786.
30 HUA, FAB, 1657, Brief van Pieter van der Meulen aan J. de Beaufort, 7 november 1786.
31 HUA, FAB, 1674, 17 maart 1787.
32 SAL, SBIJ, 702, 30 november 1786.
33 SAL, SBIJ, 702, 19 november 1786.
34 SAL, SBIJ, 702, 19 februari 1787.
35 SAL, SBIJ, 702, 15 februari 1787.
36 SAL, SBIJ, 702, 14 april 1787.
37 SAL, SBIJ, 702, 16 juni 1787.
38 SAL, SBIJ, 702, 14 juli 1787.
39 HUA, FAB, 1608, Brief van de secretaris van de Staten van Holland, 22 augustus 1787.
40 SAL, SBIJ, 702, 22 augustus 1787.
41 SAL, SBIJ, 702, 27 augustus 1787.
42 SAL, SBIJ, 702, 6 september 1787.
43 SAL, SBIJ, 702, 8 september 1787
44 HAU, FAB, 1540, Brief van Pieter van de Meulen aan Joachim de Beaufort, 1 oktober 1787.
45 SAL, SBIJ, 702, 11 september 1787.
46 SAL, SBIJ, 703, 17 december 1787.
47 SAL, SBIJ, 703, 8 december 1787.
48 SAL, SBIJ, 702, 15 november 1787.
49 SAL, SBIJ, 702, 13 november 1787.
50 HUA, FAB, 1540, Brief van Pieter van der Meulen aan Joachim de Beaufort, 26 februari 1788.
51 Alle citaten in de hele navolgende paragraaf zijn afkomstig uit NA, ND, 4785, rapportage van P. van der Meulen over het voorgevallene in IJsselstein in de jaren 1785-1787, een rapport van het stadsbestuur aan Joachim de Beaufort van 22 april 1788 (HUA, FAB, 1607) en SAL, SBIJ, 703, 8 januari 1788. In alle drie de bronnen wordt hetzelfde, in soms iets andere bewoordingen, behandeld.
52 SAL, SBIJ, 703, 7 februari 1788.
53 SAL, SBIJ, 703, 14 februari 1788.
54 SAL, SBIJ, 703, 24 februari 1788.
55 Zie daarvoor Van der Meer, 1996.

Nooit te werken nooit te lezen
Alltoos op de kroeg te wezen
Is het daarom dat men leeft?

Progressiviteit in de studentenwereld

Utrecht 1848 – 1853

Alltoos werken alltoos lezen
Nooit eens op de kroeg te wezen
Is het daarom dat men leeft?

F. G. M. (Frits) Broeyer

De reactie van de Utrechtse studenten op het bericht in maart 1848, dat er een commissie ingesteld werd voor het maken van een nieuwe grondwet, was enthousiast. Het denkbeeld, dat die nieuwe grondwet ministeriële verantwoordelijkheid zou behelzen, bracht hen ertoe de vlag uit te steken en op andere manieren vreugde te laten blijken. Deze uiting van progressiviteit is voor de auteur van het onderhavige artikel de aanleiding geweest om een nader onderzoek in te ztellen naar de progressieve gevoelens van de Utrechtse studenten rond 1850.

F.G.M. (Frits) Broeyer ging in 1956 te Utrecht theologie en geschiedenis studeren. Hij kreeg na zijn afstuderen een aanstelling bij de theologische faculteit. Hij verliet deze in januari 2004 als hoofddocent.
Het merendeel van Broeyers publicaties ligt op het gebied van de kerkgeschiedenis. Na zijn promottie op een zestiende-eeuws theoloog heeft hij zich steeds met onderwerpen uit latere periodes, onder meer ook uit de negentiende eeuw, beziggehouden.

Op 14 maart 1848 maakte koning Willem II bekend, dat hij een verreikende modernisering van de grondwet voorstond.[1] De conservatieven in Nederland schrokken hier hevig van. Tot dan toe had Willem II aan hun kant gestaan. De liberalen waren daarentegen uitermate verheugd over de onverwachte stap van de koning. Eindelijk zouden hun dromen over een grotere volksinvloed op het regeringsbeleid, over een team van ministers dat het parlement verantwoording schuldig was, in vervulling kunnen gaan. De reacties waren dus uiteenlopend. Ook voor de studentenwereld gold dit. In feite hadden de studenten van toen reden om liever alles bij het oude te laten. Veelal stamden zij uit de hogere lagen van de bevolking en mochten zij na hun afstuderen hopen op een fraaie carrière dankzij het netwerk van hun familie en kennissenkring. In de universiteitsstad Leiden werd het nieuws van de grondwetsherziening dan ook allerminst enthousiast begroet. De terughoudendheid daar bleek met name, toen de hoogleraar J.R. Thorbecke en curator L.C. Luzac van de Leidse universiteit afscheid namen, omdat het nieuwe politieke bestel hen een belangrijke positie in Den Haag bezorgde en zij in de Residentie nodig waren.[2]

Leve de Grondwetsherziening!

In Utrecht reageerden de studenten totaal anders. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* van maandag 20 maart 1848 bevat een bericht over de wijze waarop de Utrechtse studenten van de stap van de koning kennis namen.[3] Het bericht was blijkens de datum erboven de 16de maart geschreven. Op een de voorafgaande avond gehouden vergadering hadden de leden van de Utrechtse studentensociëteit Placet Hic Requiescere Musis – PHRM dus – besloten om openlijk aan hun blijdschap uiting te geven. Om die reden

Blik op het Munsterkerkhof (sedert 1912 Domkerkhof) vanaf het Wed, waar zich rond 1850 ter hoogte van nr. 3a de sociëteit PHRM bevond. Lithografie door A. Wouters, (ca. 1850). HUA, Collecie Beeldmateriaal.

was op 16 maart overdag bij huizen, waar studenten woonden, de vlag uitgestoken. Verder hadden zij hier en daar teksten aangebracht als 'Leve de koning!', 'Liberale grondwetsherziening!' en 'Vernieuwd Ministerie!'. De sociëteit PHRM bevond zich toen nog niet zoals tegenwoordig op het Janskerkhof, waar zij eigendom van het Utrechtsch Studenten Corps is. In 1848 was deze gevestigd in een bij een café gehuurde ruimte aan het Wed. Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hadden de studenten de sociëteit 's avonds 'smaakvol' geïllumineerd en was midden op de gevel de tekst 'Hulde aan den koning. Leve de grondwetsherziening' aangebracht. Bovendien waren veel leden van PHRM tegen tienen bijeengekomen voor een maaltijd. Herhaaldelijk zongen zij tijdens het eten 'vaderlandsche' liederen en brachten zij 'met warme geestdrift' toasten uit. Een gelijkaardig artikeltje in het *Algemeen Handelsblad* meldde als extra bijzonderheid, dat muziek in het lokaal van de sociëteit de feestviering meerdere luister bijzette.[4]

In het in de *Utrechtsche Studenten-Almanak voor het jaar 1849* gedrukte 'Verslag van den toestand en de lotgevallen der Utrechtsche Hoogeschool' over de periode van 1 november 1847 tot 1 november 1848 is een gedeeltelijk hiermee overeenkomende weergave van de gebeurtenissen te vinden.[5] Maar hierin valt bovendien nog te lezen, dat het besluit om te vlaggen en PHRM te illumineren met grote meerderheid werd genomen. Natuurlijk doemt de vraag op, waarom de Utrechtse studenten zich zo anders dan die van Leiden uitten. In de eerste plaats kan het een belangrijk punt zijn geweest, dat Utrecht veel meer theologische studenten dan Leiden telde en deze studenten doorgaans van een wat lagere sociale komaf waren. In de tweede plaats speelde misschien ook het feit een rol, dat Utrecht zijn studentenpopulatie voor een aanzienlijk deel uit Gelderland, Overijssel en de eigen provincie vergaarde, Leiden uit de beide Hollanden. Ten opzichte van Zuid- en Noord-Holland hadden de andere provincies een achterstand in te halen. Niet voor niets wordt er door historici voor de in Zwolle geboren Thorbecke zelf op het emancipatiemotief gewezen.[6]

In het juist aangehaalde almanakverslag wordt met de nodige trots over de vreugdebetuigingen rond het plan van de grondwetsherziening verteld. De gebeurtenissen in maart 1848 bewezen volgens de auteur, dat er in de studentenwereld duidelijk politieke interesse bestond. Wel spreekt hij er zijn verbazing over uit dat de Utrechtse burgerij geen soortgelijke tekenen van blijdschap aan de dag legde. De lauwheid van de stedelijke bevolking achtte hij 'laakbaar'.[7] Toen de rector magnificus van de universiteit, B.F. Suerman, anderhalve week later, op 27 maart ter gelegenheid van de diës, het rectoraat overdroeg, stipte hij de geestdriftige houding van de studenten tegenover de grondwetsherziening even aan. Zij hadden toen hun liberale gezindheid en progressiviteit aan de dag gelegd, hun 'liberalitas' en 'progressionis amor', zoals hij het in het voor een dergelijke oratie in die tijd verplichte Latijn uitdrukte.[8] Interessant is dat de chroniqueur van de *Almanak voor 1849* vrij veel achtergrondinformatie levert. Eerst had hij het namelijk met kennelijke waardering gehad over de beslissing van C.H.D. Buys Ballot en F.C. Donders – achteraf voorwaar geen geringe namen – om hun redes bij de aan-

B.F. Suerman, hoogleraar geneeskunde. Rector magnificus 1847-1848. HUA, Bibliotheek. Gegraveerd portret uit Utrechtsche Studenten Almanak 1848.

vaarding van het ambt van hoogleraar in het Nederlands en niet in het Latijn te houden. Zij waren daarmee in het voetspoor van C.W. Opzoomer getreden, die het in 1846 al aangedurfd had van die traditie af te wijken. Met het hekelen van het gebruik van het Latijn als academische voertaal liet de maker van het almanakverslag een weer enigszins anders getint element van vooruitstrevendheid blijken. Wel dient hierbij in aanmerking genomen te worden, dat ook de behoudenden van toen, en met name de bèta's onder hen, over 'de boeijen eener doode taal' en het gebrek aan rekbaarheid ervan voor wetenschappelijke vorderingen zouden kunnen klagen. [9] De progressiviteit van de almanakschrijver blijkt vooral uit zijn politieke voorkeur. Niet alleen treedt deze aan het licht in zijn beschrijving van de gebeurtenissen in Utrecht op 15 en 16 maart 1848. Maar zijn positieve waardering voor politieke veranderingen komt nog treffender naar voren in zijn visie op wat er voorafging aan de door de Utrechtse studenten toegejuichte politieke wending in Nederland. Over de val van de Franse koning Louis Philippe op 24 februari schreef hij, dat deze had moeten bukken voor dezelfde 'barrikade-helden', die hem in 1830 de kroon bezorgd hadden. Weliswaar hadden de gebeurtenissen in Frankrijk Europa, en daarmee ook de Utrechtse universiteit met 'ontzetting' vervuld. Het uitroepen van de republiek daar riep weer de herinnering aan de gruwelen ten gevolge van de Franse revolutie in 1789 op. Maar vervolgens ontlokte hem het overwaaien van de revolutionaire gezindheid in het Frankrijk van februari 1848 naar Duitsland de opmerking, dat de bevolking de vorsten aan gene zijde van de Rijn vroeg 'de belofte' in te lossen, die zij bij hun bevrijding van Napoleon in 1813 en 1814 deden. Ook in Nederland klonk de roep om hervorming: 'Was het wonder dat in die dagen ook aan onze Hoogeschool de gebeurtenissen van den dag alle gemoederen vervulde ...?' [10] De schrijver van het verslag vond het vreemd, dat er in de colleges zo weinig aandacht aan de contemporaine geschiedenis werd besteed. De periode na de Franse revolutie van 1789 kwam nagenoeg niet aan bod. Volgens hem behoorden de hoogleraren de interesse onder de studenten hiervoor te bevredigen en zouden zij niet bang moeten zijn hun eigen standpunt onder woorden te brengen, omdat dit de totstandkoming van een zelfstandig oordeel bij de toehoorders eventueel in de weg zou kunnen staan. De studenten hadden namelijk behoefte aan een leidsman bij het streven naar de vorming van een afgewogen mening. [11]

Kranten lezen

In het verslag in de *Almanak voor 1849* valt het op, dat het voor studenten van toen goed mogelijk was om de gebeurtenissen in Europa op de voet te volgen. De meest gebruikelijke methode voor hen om een nummer van een krant onder ogen te krijgen zal wel een bezoek aan PHRM geweest zijn. In de sociëteit stond een leestafel, waarop kranten en andere periodieken te vinden waren. In 1835 sloot de sociëteit bijvoorbeeld al een contract met een leverancier, inhoudend dat deze dagelijks voor twee derde van de normale prijs twaalf Nederlandse en vijf buitenlandse nieuwsbladen zou leveren. [12] In 1854 klaagde een lezer van het *Universiteitsblad* er in een ingezonden stuk over, dat PHRM geen abonnement op de katholieke *De Tijd* had lopen. [13] Nogal wat studenten, die dat blad wilden lezen, waren lid van het Leesmuseum geworden om daar *De Tijd* in te kunnen zien, want het Leesmuseum was wel geabonneerd, schreef hij. Behalve naar PHRM gingen studenten dus eveneens naar het – rechts naast de Domkerk gelegen, thans verdwenen – Leesmuseum om zich op de hoogte stellen van het laatste nieuws. Wel was dit laatste nieuws vanwege het toenmalige niveau van de communicatiemiddelen natuurlijk vaak al meer dan een of meer dagen oud nieuws. Maar dan toch! Slechts zelden zal een toenmalig student zelf over een abonnement op een krant beschikt hebben. In de spannende weken van de februarirevolutie te Parijs en de revolutionaire woelingen, die vervolgens overal elders in Europa ontstonden, is het echter meer dan waarschijnlijk, dat losse nummers van dagbladen en vooral de extra bulletins hiervan hun weg naar studentenkamers vonden.

In de aan 1848 voorafgaande tijd is het minder gemakkelijk symptomen van politieke belangstelling bij de Utrechtse studenten te constateren. In feite valt daar alleen iets van te merken, als een kwestie hen direct regardeert. Zo maakten zij zich in 1841 zorgen over het gerucht, dat de regering in het kader van een bezuinigingsronde van plan was de Utrechtse universiteit te sluiten. [14] In de *Utrechtsche Studenten-Almanak voor het jaar 1846* lucht de schrijver van het verslag zijn hart over het benoemen van buitengewone hoogleraren in plaats van gewone, een feit dat hij interpreteert als bezuinigingmaatregel. [15] Verderop in zijn stuk prijst hij de totstandkoming van een chemisch laboratorium, omdat hierbij de kostenfactor evident niet als belemmering gewerkt had. Eindelijk, verzucht hij, eens het tegenovergestelde van de neiging om te bezuinigen, 'die treurige Nederlandsche uitvinding, welke onzen tijd en ons land tot blijvende oneer zal verstrekken'. [16] In de *Almanak voor 1847* valt vooral de lof op, die Opzoomer krijgt voor zijn Nederlandstalige oratie. De verslaggever dringt aan om bij alle inaugurele redes het Latijn te laten vallen. Hij is verheugd, dat de buitengewone hoogleraren van vorig jaar toch intussen het predikaat gewoon kregen. [17] Veel meer tekenen van politieke betrokkenheid tonen de almanakken niet. De spontane uitingen van blijdschap naar aanleiding van het besluit van Willem II in maart 1848 om een liberale grondwet toe te staan wijzen overigens op een zekere mentale voorbereiding. Het lezen van kranten moet in de voorafgaande jaren bij tijd en wijle tot een gedachtenwisseling over politie-

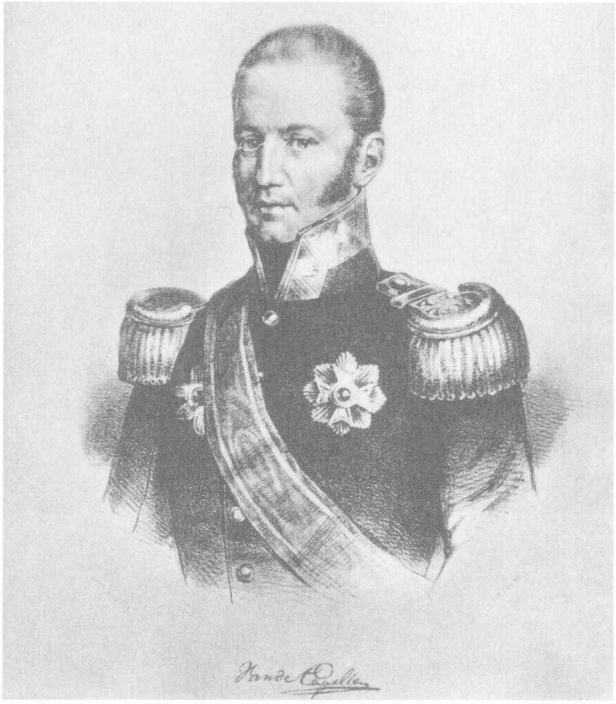

G.A.G.P. van der Capellen van Berkenwoude, president-curator 1829-1848. Portret (lichtdruk) van ca. 1829. HUA, Collecie Beeldmateriaal.

ke vraagstukken in binnen- en buitenland geleid hebben.

In het ten opzichte van politieke vernieuwing zo positieve gedrag van de Utrechtse studenten valt ook een zekere bezonnenheid op. Zij handelden weloverwogen. Die evenwichtige houding hield hen er van beginne af aan vanaf om zoals bijvoorbeeld Duitse studenten deden barricaden op te werpen en te trachten een revolutionaire keer in de bestaande situatie te brengen. Toen zich op 24 maart 1848, anderhalve week na de verklaring van Willem II over de grondwetsvernieuwing, in Amsterdam ongeregeldheden voordeden en het gerucht de ronde deed, dat de onrust naar Utrecht zou overslaan, meldden studenten zich massaal aan voor een burgerwacht. Niet alleen de conservatieven onder hen deden dat, maar ongetwijfeld ook de liberaalgezinden. De liberale studenten stonden een via overleg totstandgebrachte politieke vernieuwing voor, niet een revolutionaire welke het koningshuis ten val zou kunnen brengen. Over de 125 studenten gaven zich voor dienstneming in deze burgerwacht op. [18] Hoewel deze burgerwacht achteraf gezien rijkelijk overbodig lijkt vanwege de onwaarschijnlijkheid, dat in een rustige stad als het toenmalige Utrecht voor woelingen gevreesd zou moeten worden, is zij toch pas in november 1849 ontbonden. Maar de kranten meldden nu eenmaal dagelijks voorvallen uit Duitsland, Italië en andere delen van Europa die alarmerend overkwamen. Geheel onschuldig waren de Amsterdamse rellen trouwens ook niet. [19] Een oproep om op 24 maart naar de Dam te komen voor een demonstratie had daar die dag enige duizenden mensen bijeengebracht. Op een gegeven moment was een aantal jeugdige betogers naar de Warmoesstraat gegaan. Zij gooiden daar ruiten in en plunderden juwelierswinkels. Op de Heren- en de Keizersgracht gingen vervolgens ook veel ramen aan diggelen. Het huis van de burgemeester werd met stenen bekogeld. Niet aleen politieagenten, zelfs militairen kwamen aan het herstellen van de orde te pas. Een goed voorbeeld van de angst voor revolutie in Nederland is de reactie op het gebeuren in Frankrijk van de toenmalige president van het College van Curatoren van de universiteit, G.A.G.P. van der Capellen van Berkenwoude. Van der Capellen koesterde net als

zijn vader, de bekende patriot uit de laatste jaren van de Republiek, vooruitstrevende opvattingen. In 1841 had Willem II hem de post van minister van Buitenlandse Zaken aangeboden. Hij weigerde die toen, omdat de koning niet bereid was in te gaan op zijn in een nota naar voren gebracht verlangen, dat in Nederland de ministeriële verantwoordelijkheid ingevoerd zou worden. [20] Van der Capellen placht de wintermaanden in Parijs door te brengen. Daar behoorde hij tot de mensen, met wie de Franse koning Louis Philippe graag contact had. Vanuit zijn kamer aan de Boulevard des Italiens had Van der Capellen in februari de woeste tonelen waarmee een escalerende revolutie gepaard gaat aanschouwd. Zeer geschrokken keerde hij naar Nederland terug. [21] Op 18 maart berichtte het *Algemeen Handelsblad*, dat Van der Capellen uit Utrecht naar Den Haag gereisd was. [22] De krant veronderstelde – logisch gezien diens opvattingen – , dat zijn reis waarschijnlijk verband hield met het aftreden van het ministerie Van Rappard en de vorming van een nieuw kabinet. Op 10 april stierf Van der Capellen naar verluidt ten gevolge van een korte, hevige ziekte. [23] Een ander verhaal wil echter, dat hij zich op zijn landgoed Vollenhoven niet meer veilig voelde door wat hij vernam over de internationale verwikkelingen. Hij zou gekweld door angst voor het verlies van zijn bezittingen zelf een eind aan zijn leven gemaakt hebben. [24]

22 mei 1848: dag van de eenheid

Dat het kritischer wordende klimaat van de jaren veertig de studenten in 1848 rijp had gemaakt voor vernieuwing blijkt eveneens uit een op de interne organisatie gerichte actie. De Utrechtse studenten slaagden er in mei en juni 1848 in om een vereniging te creëren, die in principe alle studenten van hun stad moest omvatten: het Utrechtsch Studenten Corps. [25] Dat die eenheid later teloor zou gaan, toen meer en meer studenten zich weigerden te voegen onder het overkoepelende bestuur van het corps, de Senatus Veteranorum, doet niet af aan het enthousiaste idealisme bij de generaties studenten van de afsluitende eerste helft van de negentiende eeuw. De Senatus Veteranorum was in 1814 opgericht om de gebruikelijke ontgroening van nieuw aankomende studenten in goede banen te leiden. Veel studenten theologie stond het traditionele groenen niet aan. Toen zij in 1831 even meer dan de helft van het studententotaal omvatten richtten zij een concurrerende senaat op, de Senatus Theologorum. Deze verzorgde een alternatieve groentijd. Wel konden ook theologische studenten lid worden van de in 1816 opgericht studentensociëteit PHRM. Beide senaten waren bovendien in het bestuur van PHRM en sedert 1833 in een overkoepelend Collegium Praesidum, vanaf 1840 Collegium Praesidiale geheten, vertegenwoordigd. Er bestonden dus wel onderlinge contacten. Pogingen om de splitsing in de studentenwereld te beëindigen mislukten echter steeds.

In mei 1848 slaagde een stap naar het in elkaar laten opgaan van de twee senaten dan uiteindelijk. Het initiatief was afkomstig van de Senatus Veteranorum en had te maken

Penning Senatus Veteranorum. Stichting Corpsmuseum en Archieven van het Utrechtsch Studenten Corps, Collectie Penningen.

met het streven naar verbetering van de wet welke dit bestuur verbond met de studenten die het ontgroend had.[26] De nieuwe gezamenlijke senaat handhaafde de benaming van de oudste en ging dus Senatus Veteranorum heten, terwijl van de Senatus Theologorum de zinspreuk bewaard bleef door deze de gemeenschappelijke te maken. De snelheid, waarmee in het Nederland van 1848 een nieuwe grondwet gesmeed werd, kreeg te Utrecht onder de studenten in het klein navolging, door de voortvarendheid waarmee aan het gezamenlijke reglement gewerkt werd. In de jaren veertig ging tijdens studentenvergaderingen heel veel aandacht naar de interne wetten. Dit bleef zo, nadat de senaten gefuseerd waren. Keer op keer dienden zowel de Senatus Veteranorum zelf als leden van het corps voorstellen tot wijziging van de reglementen in. Eindeloos konden zij daarover vervolgens op de corpsvergaderingen debatteren. In 1848 ging alles in vliegende vaart. Op 22 mei 1848 riep de Senatus Veteranorum de eigen studenten bijeen om hun het samengaan met de Senatus Theologorum voor te stellen. Aan de andere kant van de scheidlijn gebeurde bij de theologen hetzelfde. In beide kampen ging men accoord. De instemming impliceerde een combinatie van de wetten door reglementsartikelen die verschilden aan te passen. Daartoe hadden beide senaten op 31 mei een gezamenlijke commissie samengesteld. Zoals gezegd bood de staatscommissie die de nieuwe grondwet opstelde een model voor resoluut handelen. Al op 15 juni kon een vergadering zich bezighouden met de voorstellen. Nadat er enkele vragen beantwoord waren over het waarom van bepaalde wijzigingen gingen de aanwezigen bij acclamatie accoord. Op 19 juni 1848 werd in het Groot Auditorium de Senatus Veteranorum nieuwe stijl geïnstalleerd, waarna een verbroederingsfeest volgde. De 22ste mei, de datum van het principe-besluit om één te zijn, bleef de dag waarop het Utrechtsch Studenten Corps voortaan zijn diës zou houden. Reeds in 1849 werd die dag als verjaardag gevierd.[27]

Voor een goed begrip van wat er zich gedurende de jaren 1848-1853 in de Utrechtse studentenwereld afspeelde is het van belang te weten, dat de aantallen studenten die toentertijd een universiteit bezochten nog zeer gering waren. Aan het eind van 1848 telde Utrecht in het geheel 356 ingeschreven studenten. Eind 1849 waren dat er 379, eind 1850, 1851 en 1852 respectievelijk 407, 475 en 560.
In 1848 studeerden er hiervan 111 theologie. In de jaren daarna waren dat er achtereenvolgens 124, 152, 183 en 216. Voor rechten zijn de getallen van 1848 tot 1852: 173, 184, 181, 206 en 230. In omvang kwam geneeskunde op de derde plaats: 48, 40, 49, 63 en 85. De faculteit wis- en natuurkunde reikte niet verder dan: 10, 15, 13, 12 en 16. Letteren en wijsbegeerte sloot de rij: 14, 14, 12, 11 en 13. [28] De hoogleraren van de laatste twee faculteiten hadden het overigens drukker dan de cijfers suggereren. Zo dienden de studenten godgeleerdheid zich in deze tijd bijvoorbeeld te onderwerpen aan een wiskunde-toets, het klein-mathesis.

Polemiserende professoren

In 1848 kregen de Utrechtse studenten ook ruimschoots de gelegenheid om zich een visie op het binnenlandse politieke gebeuren te vormen, doordat twee prominente hoogleraren van de universiteit daarover hun mening openbaar maakten en ook tegen elkaar gingen polemiseren, de hoogleraar staatsrecht G.W. Vreede en de hoogleraar filosofie C.W. Opzoomer. De eerste was conservatief, de tweede progressief. Vreede had van stonde af aan de gelegendheid om zijn mening publiek te maken. Hij schreef namelijk politieke beschouwingen voor het *Utrechtsch Provinciaal en Stads-Dagblad*. Voor de krant van 28 februari leverde hij het stuk 'De omwenteling van 24 Februarij'. [29] Het nieuws aangaande de 'afschuwelijke gebeurtenissen' vervulde hem met verbazing en verontwaardiging, gaf hij daarin te kennen. Het leek hem, zo uitte hij zich een week later, dat Nederland de voorlopige Franse regering niet moest erkennen, ook al vanwege het gevaar voor de bestaande orde. [30] In een weer wat later, in het *Utrechtsch Dagblad* op 20 maart, afgedrukt artikel over de door Willem II toegezegde grondwetsherziening, prees hij de koning voor diens bereidheid het land 'de vervulling van alle redelijke wenschen' in het voortuitzicht te stellen. Maar het was wel zaak op zijn hoede te zijn en te voorkomen dat 'de onstuimige drift van woelzieke heethoofden' roet in het eten gooide. Het moest niet zo gaan als in Parijs, waar de Kamer van Afgevaardigden had moeten bukken voor 'het graauw'. [31] Vreede verklaarde in brochures, welke hij in 1848 publiceerde, dat hij de invoering van rechtstreekse verkiezingen ten zeerste afkeurde. [32] De constitutionele monarchie had een 'tusschenligchaam' nodig, omdat er voortdurend kans op botsingen zou zijn als dit ontbrak. Het stemrecht behoorde bovendien beperkt te zijn tot de hoogst aangeslagenen in de belasting. Om daarbij dan wel de ontaarding van een geldaristocratie te voorkomen, kon het kiesrecht ook verleend worden aan mannen met de universitaire doctorsgraad, voor zover dezen de census

niet haalden.[33] Vreede gaf in 1869 de door hem in de loop der jaren geschreven politieke beschouwingen uit.[34] In de inleiding op deze bundel, *Een twintigjarige strijd* geheten, hield hij vast aan de opvattingen, die hij in 1848 ventileerde. Hij schreef dat hij er allerminst spijt van had dat hij zich toen tegen rechtstreekse verkiezingen verzette. Achteraf vond hij juist, dat hij reden had daar trots op te zijn. Zoals ook de toekenning van de rechten van amendement en interpellatie aan het parlement volgens hem een sombere nabetrachting rechtvaardigde. Wie zou in 1848 'in de verste verte aan de sluwe en vinnige taktiek van motiën van orde' gedacht hebben? Het recht van enquête betekende in de praktijk, aldus ging hij verder, het zoeken van publiciteit en daarmee een keuze van de duisternis boven het licht.[35]

Het moet voor de Utrechtse studenten van 1848 een fascinerende ervaring geweest zijn twee hoogleraren van hun universiteit zo in het openbaar met elkaar te zien bakkeleien. Want Vreedes collega Opzoomer, bij wie veel studenten verplicht waren college te lopen, bracht zijnerzijds diametraal tegenovergestelde ideeën op papier. In een brochure getiteld *Volkswil en vrije verkiezingen* beoordeelde hij om te beginnen de februarirevolutie in Parijs al totaal anders. Louis Philippe had het verlies van de troon aan zichzelf te wijten, doordat hij de macht te veel in eigen handen wilde houden en zijn ministers tot werktuigen gedegradeerd had. Men moest zich niet blind staren op het geweld, waarmee deze revolutie gepaard was gegaan. De invoering van het christendom had bloed en tranen gekost en toch verlangde niemand terug naar het heidendom. Ondanks de verschrikkingen van de Franse revolutie van 1789, zou men toch de toen bereikte vrijheid niet kwijt willen raken. De februari-revolutie kon ook op haar positieve uitwerking beoordeeld worden. Voor Nederland gloorden nu betere tijden, omdat wat elders door dwang moest worden verkregen, hier simpelweg geschonken was. Dankzij het besluit van de koning om een commissie voor de wijziging van de grondwet te benoemen kwam hier in één dag iets tot stand, waarvoor onder andere omstandigheden misschien vijftig jaren van twist en geschrijf nodig waren geweest. De souvereiniteit in een staat kwam uitsluitend aan het volk toe. Als gevolg van de volkssouvereiniteit behoorde de koning onschendbaar te zijn, aangezien hij afgezet zou kunnen worden indien hij verantwoordelijkheid aan het volk verschuldigd was. De ministers waren daarentegen wel verantwoordelijk. Een ministerie kon door het parlement naar huis gestuurd worden. Of omgekeerd: de regering mocht de Kamer ontbinden en via verkiezingen een beroep op het volk doen.[36] In een volgende brochure over vrije verkiezingen keerde Opzoomer zich bladzijden lang tegen Vreede. Verkiezingen behoorden rechtstreeks te zijn. Want elke burger 'met politischen wil' moest door middel van het kiesrecht die wil tot gelding kunnen brengen.[37]

Utrecht weg bezuinigd?

Opzoomer had de tijd aan zijn kant staan, niet Vreede. De nieuwe grondwet bracht

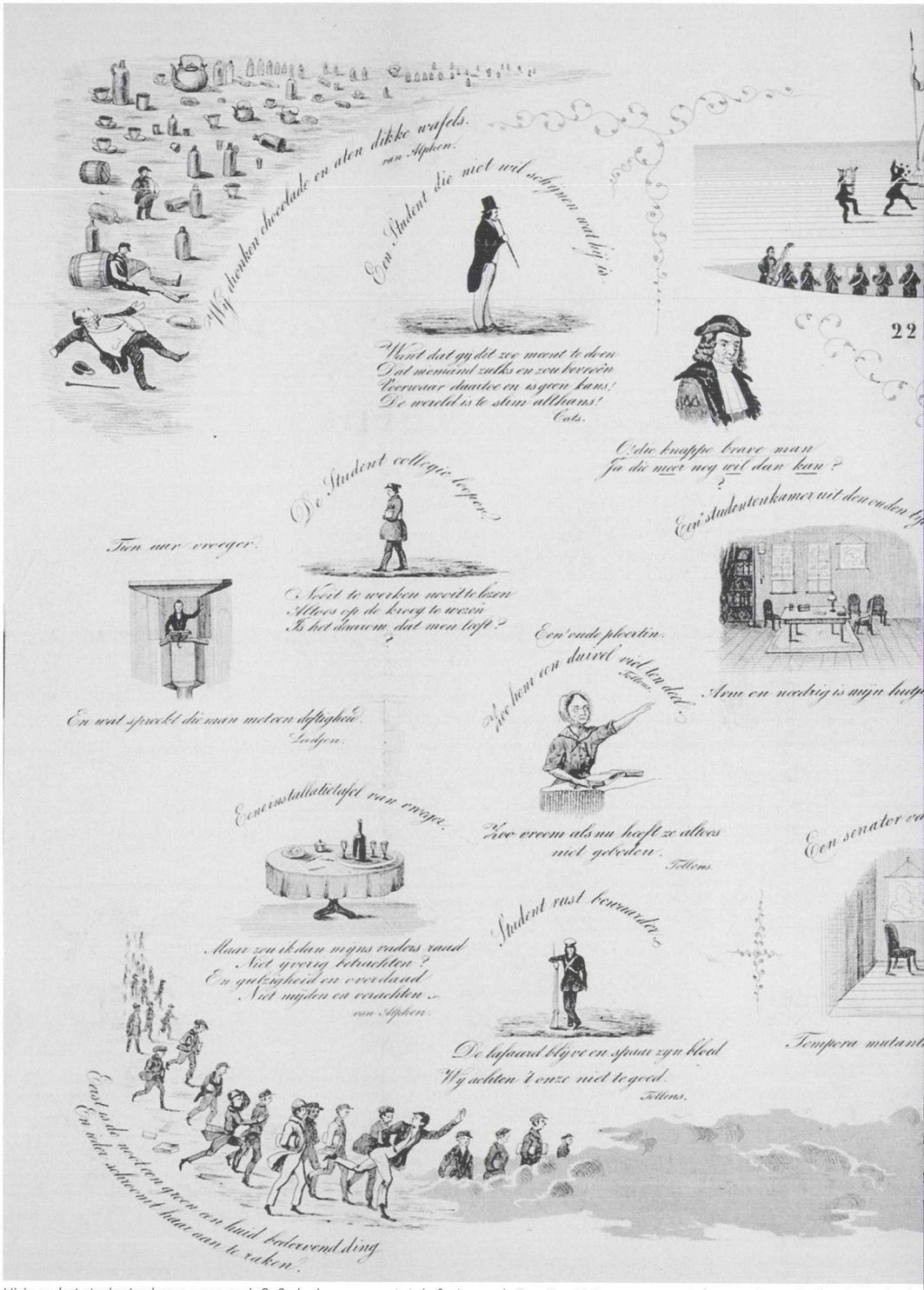

Visie op het studentenleven na 22 mei 1848, de dag waarop tot de fusie van de Senatus Veteranorum met de senaat van de theologen beslot Utrechtsch Studenten Corps, Collectie Prenten.

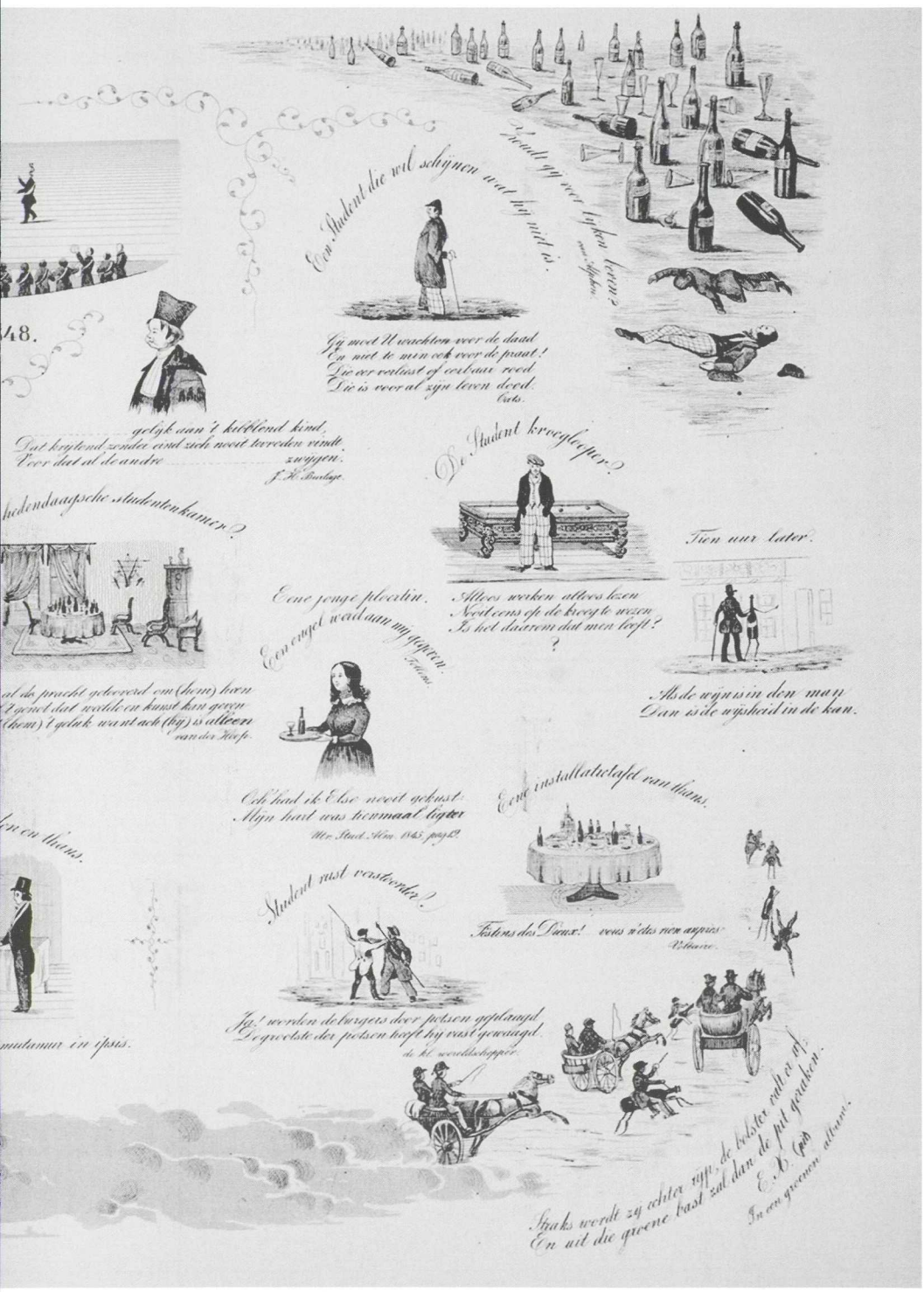

rd. Spotprent als uitvouwplaat achterin Utrechtsche Studenten-Almanak 1849. Stichting Corpsmuseum en Archieven van het

inderdaad verantwoordelijke ministeries. Het eerste ministerie van die aard, het kabinet Donker Curtius-De Kempenaer, maakte in het najaar bekend, dat het wilde bezuinigen op het hoger onderwijs, en wel voor een bedrag van 70.000 gulden. In december deed het gerucht de ronde dat de regering van plan was deze bezuiniging te effectueren door de universiteit van Utrecht op te heffen. [38] In Utrecht bracht dit een hevige consternatie teweeg. Reeds op 13 januari 1849 zond de Academische Senaat een adres aan de koning. [39] Even snel kwamen er ook andere adressen, onder meer van de Utrechtse bevolking. [40] Voor de middenstand zou het verdwijnen van de bestedingen door studenten vanzelfsprekend een zware klap betekenen. Hoeveel inwoners profiteerden bovendien niet van het verhuren van kamers! [41]

Ook de studentengemeenschap gaf blijk van verontrusting en boosheid over het mogelijke plan. In het *Algemeen Handelsblad* van vrijdag 12 januari 1849 plaatste een zestal studenten een advertentie met de kop 'Utrechtsch Studentencorps'. [42] De aanhef luidde: 'Afwezige medebroeders! Onze Alma Mater hangt een dreigend gevaar boven 't hoofd'. De ondertekenaars deden de oproep om aan het begin van de volgende week naar Utrecht te komen. Waar de stadsregering en burgerij reeds krachtige geluiden contra deden horen, was het voor de studenten werkelijk 'een heilige pligt' alle krachten in te spannen om het onheil te voorkomen. Op 16 januari 1849 vergaderde de senaat van het corps voor het eerst over de kwestie. Besloten werd dat er een adres naar de koning zou gaan. [43] Voor de opstelling van het request zou een commissie zorgen, waarin de rector van het corps B.C. Ledeboer zitting had met naast hem H.A.L. Hamelberg en verder C.P.H. Ras, een van de ondertekenaars van de oproep in het *Algemeen Handelsblad*. Op 26 januari kwamen de voorstellen van deze commissie in behandeling. [44] De concepttekst vond algemeen bijval. De vraag of en aan welke instanties afschriften van de petitie zouden worden verstrekt riep discussie op. Zo kwam de suggestie ter tafel om op de bemoeienissen vanuit de studentenwereld aandacht te vestigen door hierover 'eenig voornaam dagblad' in te lichten. Vooral interessant is het plan om een demonstratie te organiseren. Het idee voor zo'n demonstratie kwam uiteraard voort uit wat er gedurende het afgelopen jaar in de kranten te lezen was geweest over de wijze, waarop in het buitenland studenten en anderen hun onvrede kenbaar hadden gemaakt. Zo vond er tijdens de aan de val van Louis Philippe voorafgaande dagen een studentenbetoging in het Quartier Latin te Parijs plaats. [45] Op 2 februari werd een commissie samengesteld, waarin onder meer Hamelberg zitting kreeg die de volgende dag Ledeboer als rector zou opvolgen, om de demonstratie voor te bereiden. [46] Een andere commissie had intussen de definitieve tekst van het de koning aan te bieden adres vastgesteld, dat door de algemene vergadering van het corps op diezelfde 2de februari werd goedgekeurd. [47] Op 6 februari legde de commissie voor de voorbereiding van de demonstratie haar plannen aan de senaat voor. [48] Als de algemene vergadering van het corps accoord ging zou de demonstratie op vrijdag 9 februari om 1 uur beginnen. Voorop moest een muziekcorps lopen, gevolgd door de abactis van de Sena-

tus Veteranorum met het corpsvaandel en de overige senatoren. Dan volgden de studenten gegroepeerd per faculteit. De deelnemers zouden zoveel mogelijk in het zwart gekleed moeten zijn, het hoofd gedekt met een hoed. Ter wille van de orde dienden detachementen dragonders de stoet te openen en af te sluiten.

Van de protestdemonstratie kwam echter niets. Op 7 februari vond er volgens plan een algemene vergadering van het corps plaats. [49] Hamelberg, de rector, nam hier het woord en deelde mee, dat de gouverneur van de provincie Utrecht – F. van de Poll – ernstig bezwaar had tegen een demonstratie. Hij beschouwde een dergelijke methode om een eigen standpunt openbaar te maken als 'zeer onstaatkundig'. Het corps stond bekend om zijn 'voortdurende bedaardheid en goede geest'. Volgens de Gouverneur zou een demonstratie hiermee faliekant in strijd zijn. [50] Na enig heen- en -weergepraat stemde de vergadering over de vraag, of men het plan van de demonstratie al dan niet zou uitvoeren. De meerderheid stemde tegen.

Een dag later, op 8 februari 1849, werden behalve de rector Hamelberg nog twee andere leden van de Senatus Veteranorum aangewezen om het request tijdens een audiëntie aan de koning te overhandigen. [51] Die audiëntie vond op 17 februari plaats. [52] Om kwart over twaalf, zoals het verslag ervan in de algemene vergadering van het corps op 23 februari exact aangaf. De vertegenwoordigers van Utrecht werden door de koning – dat was nog Willem II – 'allerminzaamst' ontvangen. [53] Deze zei hun, dat zij zich nodeloos ongerust maakten, want er stond niets vast over opheffing van welke universiteit dan ook. Utrecht had bovendien geen reden om banger voor een dergelijk bezuinigingsvoornemen te zijn dan Groningen en Leiden. Hamelberg legde toen uit, dat volgens de lopende geruchten Utrecht het kind van de rekening zou worden. De koning had erkend dat beweringen van deze aard schade konden berokkenen. Maar hij wees er vervolgens op, dat de regering een staatscommissie belast had met de taak een rapport over het Hoger Onderwijs uit te brengen. Die commissie zou stellig verdedigers van het voortbestaan van Utrecht tellen. Inderdaad bleek Utrecht gered te zijn. Op 22 mei 1849, op de vergadering ter gelegenheid van de eerste diës van de vereniging van alle Utrechtse studenten in één corps, kon dit als aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid meegedeeld worden. [54]

Lucifer

Een belangrijk bijverschijnsel van de progressiviteit van de Utrechtse studenten in deze tijd was de gerezen interesse voor exclusief op de problematiek van de studentenwereld gerichte periodieken. Er waren eerder pogingen gedaan om tot eigen organen te komen, zowel vanuit Leiden als vanuit Utrecht. [55] In 1849 slaagden Utrechters in de poging om een landelijk blad te creëren, dat vanuit Utrecht gecoördineerd zou moeten worden. In de algemene corpsvergadering van 19 Januari 1849 kwam een brief ter sprake, waarin om steun voor een *Academisch Weekblad* werd gevraagd. Na de voorlezing

wekte de rector van de Senatus Veteranorum, toen nog Ledeboer, de aanwezigen op 'tot ijverige en persoonlijke ondersteuning dezer hoogst nuttige onderneming'. [56] Het eerste nummer van dit blad, dat *Universiteits-blad voor Nederland* ging heten, verscheen op 5 maart 1849. [57] Het werd te Utrecht uitgegeven en gedrukt. Ook de hoofdredactie was Utrechts. In het eerste nummer stelde deze 'vrijheid van denken en spreken, eerbiediging van ieders meening, waar zij op overtuiging gegrond is' als waarden voorop. In het vierde nummer, gedateerd 26 maart 1849, begon een serie artikelen over het Hoger Onderwijs, geschreven door een Utrechts auteur J.S. [58] De schrijver had onder meer als kritiek, dat het onderwijs in Nederland te veel op de maatschappelijke praktijk gericht was en niet op wetenschap om haar zelfswil. De artikelen van J.S., met welke initialen niet een naam bedoeld werd naar weldra bleek, maar slechts dat de gebruiker rechten studeerde (Juris Studiosus), riepen vrij veel reactie op. [59]

De situatie van het Nederlandse universitaire onderwijs kwam in het *Universiteits-blad* keer op keer aan de orde. Ongeveer vanzelfsprekend waren intussen de protesten tegen het feit, dat colleges in het Latijn gegeven en examens daarin afgenomen werden. Een uit Utrecht afkomstige bijdrage aan het *Universiteit-blad* van 7 mei 1849 liep de bepalingen over het Latijn in de Wet op het Hoger onderwijs, het Organiek Besluit van 1815 langs. [60] Artikel 66 schiep de mogelijkheid van vrijstelling van de verplichting om in het Latijn te doceren. Naar aanleiding hiervan merkte de auteur op, dat het College van Curatoren dit artikel ruimhartig toepaste en er behalve bij de theologische faculteit in feite weinig colleges nog in het Latijn plaatsvonden. Latijn was een dode taal. In feite viel het gebruik ervan alleen nog voor de colleges klassieke talen en Romeins recht te rechtvaardigen. En wat de colleges Romeins recht betreft mocht zelfs daar de vraag geopperd worden, of de landstaal niet doelmatiger zou werken. Van december 1849 af werd het inmiddels gereedgekomen rapport van de in januari ingestelde staatscommissie voor het Hoger Onderwijs besproken. [61] Het laatste nummer van het *Universiteits-blad voor Nederland* verscheen op 25 februari 1850.

Op 11 maart 1850 zag al weer een nieuwe studentenperiodiek het licht, *Lucifer, Akademische Courant*. [62] Dit blad dankte zijn ontstaan aan twee Utrechtse studenten, D. Koorders en F.J.N. Brouwer, naar een later studentenorgaan, *Minerva*, in 1877 wist te melden. [63] De namen van Koorders en Brouwer worden echter nergens als redacteuren genoemd. Wel blijkt uit een enkel gesigneerd artikel, of een artikel waarin de naam van een van beiden valt, dat zij met het blad de een of andere band hadden. Koorders komt bovendien reeds op een vroeg tijdstip in de notulen van de vergaderingen van de Senartus Veteranorum in verband met *Lucifer* ter sprake. Toen de redactie de senaat om steun voor de instandhouding van het blad vroeg, schreef de abactis in zijn notulen 23 september 1850, dat niemand daar bezwaar tegen opperde en er intekenkijsten gelegd zouden worden bij de installaties van nieuwe corpsleden. [64] De abactis moest dit 'aan den heer Koorders' melden. Op de vergadering van 16 november 1850 kwam een brief aan de orde, waarin de redactie van *Lucifer* de senaat hiervoor bedankte. [65] In Koorders –

Daniël Koorders, redacteur van het studentenblad Lucifer. Foto, (ca. 1850) uit: W.C.A. van Vredenburch, Schets Utrechtsche Studentenleven. HUA, Collectie Beeldmateriaal.

Daniel, Daan, Daantje Koorders – beschikte het blad over een van de markantste studentenfiguren van de negentiende eeuw. [66] Iedereen kende hem, want hij was een nonconformist op en top, wat maakte dat hij ook bij de stedelijke burgerij zeer opviel. Koorders kwam in 1847 aan als student godgeleerdheid. Maar hij heeft behalve theologie- ook rechten- en letterenexamens afgelegd. Hij was uitermate intelligent. Volgens zijn kennissenkring hoefde Daan Koorders daarom ook nooit te werken: een benijdenswaardige reputatie voor iemand die student is. De band met Utrecht bleef tot en met zijn promoties theologie (1857) en rechten (1860) bewaard. Omdat hij zich intensief met de studentenpolitiek – om een hedendaagse term te gebruiken – bezig hield heeft Koorders duidelijke sporen in de geschiedenis van de Utrechtse universiteit en het studentenleven ter plaatse nagelaten.

Allengs raakte de verhouding tussen de senaat van het corps en de commissie die PHRM bestuurde enerzijds en de redactie van *Lucifer* anderzijds grondig bedorven. Oorzaak was het bijvoorbeeld in het nummer van 9 juli 1851 duidelijk naar voren gebrachte standpunt, dat de Nederlandse universiteiten samengevoegd zouden moeten worden, omdat centralisering van het hoger onderwijs tot meer mogelijkheden van specialisatie zou leiden en ook één academische instellings als zodanig sterker zou staan. [67] Dit standpunt kwam overeen met wat eerder in een publicatie door Opzoomer betoogd was. Naar aanleiding van het regeringsvoorstel van 1848 om 70.000 gulden te bezuinigen schreef Opzoomer namelijk nog in hetzelfde jaar 1848 een brochure met een negatieve reactie. [68] Hij begon met te zeggen, dat de vaak aangehaalde vergelijking van een regering met een huisvader niet klopte. Inderdaad moest in een huishouding de tering naar de nering gezet worden. De staat bepaalde echter eerst, welke uitgaven er nodig waren en zocht dan vervolgens naar de middelen om deze te dekken. Wel was het voor een regering zaak goed met de middelen om te gaan. Wat het hoger onderwijs betreft stelde Opzoomer vast, dat er te weinig hoogleraren waren om de gehele wetenschap tot haar recht te doen komen. De universiteitsbibliotheken bleken voorts niet in staat om hun collecties op peil te houden. Het gerucht deed de ronde, dat de regering één van de drie bestaande universiteiten wilde opheffen. Zijns inziens was het beter er twee op te heffen en te zorgen dat een klein land als Nederland over één werkelijk uit-

nemende universiteit beschikte.[69]

Koorders had indertijd mede de studentenpetitie tegen de opheffing van de Utrechtse universiteit getekend.[70] In dat geval ging het echter om het punt, dat hij – net als Opzoomer dus – de bezuiniging van 70.000 gulden en het om die reden sluiten van een universiteit afkeurde.[71] De visie van *Lucifer* stond de Senatus Veteranorum hoe dan ook niet aan. De senaat stelde vast, dat het standpunt kon 'aangemerkt worden als gevaarlijk werkende voor onze Hoogeschool', en dat dit ook niet het gevoelen van de meerderheid van het Utrechtsch Studenten Corps uitdrukte.[72] Het gevolg was, dat de bij de corpsinstallaties geen intekenlijsten voor *Lucifer* meer neergelegd werden en de commissie die de sociëteit bestuurde een abonnement op *Lucifer* nam. Dit laatste om de voor het blad financieel noodzakelijke individuele abonnementen overbodig te maken. Koorders en Brouwer waren ziedend over deze beslssingen blijkens verklaringen in de *Lucifer*-nummers van 5 en 12 november 1851.[73] Zij belegden zelfs een protestvergadering, terwijl Brouwer bovendien een open brief aan de leden van het studentencorps stuurde.[74] Het mocht niet baten. In het nummer van 4 februari 1852 had de redactie van *Lucifer* opnieuw reden om nijdig over het niet accepteren van afwijkende standpunten te zijn, omdat het corps in Groningen identieke maatregelen als Utrecht was gaan nemen.[75] Ook *Lucifer* legde uiteindelijk het loodje. Op 9 augustus 1853 verscheen het laatste nummer, nadat er in het nummer van 6 juli 1853 nog weer een uitgebreide verdediging van de centralisatie-gedachte in het blad gestaan had.[76] De conclusie van dit artikel luidde, dat als de staat centralisatie van het hoger onderwijs noodzakelijk zou achten, de weg daarheen open lag.

Op 11 maart 1850 was *Lucifer* zo vol goede moed aan zijn eerste jaargang begonnen.[77] Een nieuwe poging tot het opzetten van een periodiek, schreef de redactie, kon vreemd lijken. Maar een studentenorgaan was eenvoudigweg nodig: de slapenden moesten wakker gemaakt worden, 'de onverschilligen ontbranden in belangstelling'. Lucifer werd inderdaad een leesbaar blad, ook omdat er zulke onomwonden meningen over allerlei onderwerpen geuit werden. De sympathieën waren overduidelijk. Opzoomer werd bijvoorbeeld de hemel in geprezen vanwege de rede, die hij in 1852 hield bij de overdracht van het rectoraat van de Utrechtse universiteit aan Donders.[78] De beknoptheid van zijn verslag over het afgelopen jaar werd geloofd,

C.W. Opzoomer, hoogleraar letteren en wijsbegeerte. Rector magnificus 1851-1852. Gegraveerd portret uit Utrechtsche Studenten Almanak 1852. HUA, Bibliotheek.

inclusief de fraaiheid van zijn Latijn. Dit laatste gaf een extra dimensie aan de opmerking in Opzoomers inleiding, dat hij over het gebruik van het Latijn in plaats van de landstaal steeds geërgerder raakte. Het blad was verder zeer evident Thorbeckiaans gezind, met het gevolg dat toen het ministerie van Thorbecke in 1853 gevallen was, de samenstelling van het volgende kabinet scherp werd gehekeld.[79]

Jonge dame leest heeren studenten de les

Bij het doorbladeren van *Lucifer* vallen met name ook de zeer uitvoerige besprekingen op van de studentenalmanakken, die in de diverse universiteitssteden verschenen. Gezien het belang, dat dit studentenorgaan kennelijk aan almanakken toekende, is de telkenmale terugkerende klacht begrijpelijk, dat zij vaak zo laat in het jaar waarvoor zij bedoeld waren verschenen. De almanakken horen dan ook tot de boeken, die de studenten van de negentiende eeuw en trouwens ook van daarna uitermate waardeerden zowel vanwege hun praktisch nut als vanwege het ontspannende element erin. Zij bevatten toentertijd de adressen van alle studenten, en eveneens trouwens die van de hoogleraren en andere belangrijke leden van de staf van de universiteit. Zelfs een rooster ontbrak niet. Dan bevatte een almanak principieel ook altijd een verslag over de gewichtige gebeurtenissen gedurende het gepasseerde jaar. Maar ook kon de lezer plezier beleven aan varia met grapjes over situaties en personen. Een almanakreadactie plaatste tenslotte een aantal gedichten en prozastukken, die haar ter beoordeling voorgelegd werden. In 1853 verscheen een bloemlezing van het bellettristich geaard materiaal uit het mengelwerk van de Utrechtse almanakken van 1823 tot 1847.[80] Inderdaad was zo'n almanak belangrijk genoeg voor een uitvoerige recensie en zelfs voor een recensie in afleveringen zoals meer dan eens in *Lucifer* gebeurde.

De redactie van *Lucifer* zal het zich niet bewust geweest zijn. Maar het achteraf misschien interessantste artikel in de drie jaargangen van het blad is een ingezonden stuk over de *Utrechtsche Studenten-Almanak voor 1851*. Dit ingezonden stuk was was namelijk door 'Eene Vrouw', gelijk de signering aangeeft, geschreven.[81] Pas in 1880 ontving Utrecht zijn eerste vrouwelijke studente, Catharina van Tusschenbroek. De eerste vrouwelijke studente van Nederland, Aletta Jacobs, begon haar studie te Groningen in 1871. Het is zodoende bepaald iets bijzonders, dat een studentenblad in 1851 een door een vrouw geschreven bijdrage opnam. Waarschijnlijk was dit nog nooit eerder gebeurd. De redactie meende, dat zij haar beleid te dezen moest toelichten en merkte derhalve in een noot op: 'Dit stuk van eene jonge dame meenden we een plaatsje niet te mogen onthouden. Wij rekommanderen ons aan de dames. Red.' De aanleiding, dat een 'jonge dame', een meisje een artikel voor Lucifer schreef was een grappig bedoelde, maar hatelijke beschouwing over vrouwen in de Utrechtsche Studentenalmanak voor 1851. Het onder de rubriek Mengelwerk vallende stuk van een student, die met de initialen H.A. ondertekende, droeg de titel 'Iets over Gynaeko-Taxonomie'.[82] Een gesprek op een

studentenkamer vormde het uitgangspunt. De in de ik-vorm schrijvende H.A. kreeg een vriend op bezoek. Deze luchtte uitgebreid zijn minachting voor vrouwen. Vrouwen hadden volgens hem legio kwalijke eigenschappen. Zij vormden het zogenaamde zwakke geslacht. Om die reputatie waar te maken stelden zij zich aan met 'flaauwtes' en hadden zij, zodra het te pas kwam, tranen tot hun beschikking. Dan leden zij aan nieuwsgierigheid. Zij bedwongen die met name nooit, als zij onder elkaar waren. Wanneer zij iets wat geheim diende te blijven vernamen en hadden beloofd het gehoorde niet verder te vertellen, was de volgende dag iedereen op de hoogte. Zo ging de vriend in het verhaal door. De meest hinderlijke vrouwelijke eigenschap was hun streven om getrouwd te zijn. Alle denkbare middelen wendden zij aan om dat 'toppunt harer wenschen' te bereiken.[83] De schrijver probeerde met enkele Latijnse citaten en op het Grieks gebaseerde eigen woordscheppingen zijn stuk erudiet te doen lijken. In de latere officiële recensie in *Lucifer* ontkwam het echter niet aan de beoordeling, dat het grof en plat was en daarom niet voor plaatsing in aanmerking had mogen komen.[84]

Een van de aardige elementen in 'Gynaeko-Taxonomie beoordeeld door een Dame', het vele maanden eerder gepubliceerde *Lucifer*-artikel, was dat de schrijfster enerzijds deed alsof zij weinig ontwikkeld was, maar aan de andere kant terdege liet merken, dat vrouwen meer interesses bezaten dan de almanakauteur suggereerde.[85] Zij gaf zodoende bescheiden aan dat zij deze de Latijnse woorden, die vrouwen 'gecenseerd' worden 'niet te verstaan', graag schonk. Maar zij motiveerde haar voorbijgaan aan zijn indeling van de vrouwen in typen vervolgens met een opmerking, die deed uitkomen dat zij toch ook wel weer wat wist. Zij uitte namelijk de veronderstelling dat de almanakauteur zijn classificatie ter vergemakkelijking bedoelde, 'gelijk Linnaeus de lieve kinderen van Flora' indeelde. Tegen de bewering, dat vrouwen geen geheimen kunnen bewaren, protesteerde de schrijfster met de vraag, of de almanakauteur ooit wel eens zijn hart uitgestort had bij een vrouw. Want dan moest hij gemerkt hebben, dat niet alleen Brutus' echtgenote Porcia een geheim kon bewaren, maar ook zijn omgeving nog wel Porcia's telde. De inzendster van de kritiek vroeg zich af, of de almanakauteur misschien vaak in zijn jeugd slaag van een vrouw gehad had, dat hij zo negatief over vrouwen oordeelde. Net zoals zij zich tevens afvroeg, of hij ook altijd tranen voor aanstellerij hield als hij vroeger zijn moeder of zusje zag huilen. De schrijfster wilde graag erkennen, dat er vrouwen met gebreken voorkwamen als de auteur van de almanak er beschreef. Die gebreken waren echter niet alleen vrouwen eigen, maar vielen bij beide sexen te bespeuren. Het was onbarmhartig ze uitsluitend aan vrouwen te willen toeschrijven. Als iemand het mannelijke karakter wilde beschrijven, zouden Caligula en Hendrik VIII toch evenmin de uitsluitende modellen zijn, stelde zij. Maar het was niet haar bedoeling de auteur van Gynaeko-Taxonomie met gelijke munt te betalen. Haar mannelijke familieleden en vrienden gaven geen aanleiding om de slechte eigenschappen, die mannen ten laste worden gelegd, te gaan opsommen. Hij noch de redactieleden van de *Utrechtsche Studenten-Almanak*, die zijn artikel voor opneming geaccepteerd hadden,

hoefden bang te zijn voor de vijandschap van de vrouwelijke sexe, omdat de vriend in het stuk niet hield van 'dat eeuwige gezeur over Chloë en Phyllis'. Dat aanhalen van Chloë en Phyllis vond zij overigens beter te verbinden met Bellamy dan met de eigen tijd.[86]

Geheel prettig zal degene, die achter de initialen H.A. schuil ging, zich waarschijnlijk niet gevoeld hebben. 'Leerdet gij niet dan vrouwen kennen zoo als die, welke gij beschrijft? O! dan beklaag ik u diep!' Daarmee kon de auteur van Gynaeko-Taxonomie het doen.

Nabetrachting in almanakken

Het voorafgaande geval zou de veronderstelling kunnen oproepen, dat er van progressieve gevoelen in Mengelwerk van de Utrechtse studentenalmanak rond 1850 zelden sprake geweest zal zijn. Toch is ook deze rubriek er een bron voor. In de Almanak voor het jaar 1849 staat een gedicht over een van de gangmakers van de februarirevolutie, Alphonse de Lamartine.[87] Het gedicht 'Aan Lamartine' bevat onder meer de regels:

Door U heeft, heel Euroop ten zegen,
Uw volk den Republiek verkregen
en weêr een schoon historieblad.'[88]

En verder:

Ik noem U groot, als Mensch en Dichter,
Als Redenaar en Eeuwverlichter,
Der Menschheid dankbre hulde waard.[89]

Het andere gedicht 'Lamartine en Robespierre' haakt aan bij de *Histoire des Girondins* van Lamartine en openbaart een sombere kijk op het gebeuren.[90] Toen de Girondijnen door de Jacobijnen ten val gebracht werden, brak de periode van de terreur onder Robespierre aan. Lamartine wordt belustheid op macht verweten. Hij zou er goed aan doen zich de ondergang van de Girondijnen te herinneren:

Marat in 't bad vermoord, Vergniaud ter guillotine,
Zij strekken u tot les, tot voorbeeld, Lamartine![91]

Het verslag in de Utrechtsche Studenten-Almanak voor het jaar 1850, dat loopt over de periode van 1 november 1848 tot 15 november 1849 is merkbaar enthousiast over de politieke vernieuwing blijkens het gebruik van de bijbeltekst 'Het oude is voorbijgegaan. Ziet het is al nieuw geworden!'[92] In het verslag wordt vervolgens gerept over de hervormingen, die 'het ontwaakte bewustzijn der volken' in de politiek teweeg gebracht had of eventueel nog, als er partijstrijd heerste, kon bewerkstelligen.[93] Alom richtten de voorstanders van ontwikkeling, zo ging het verslag verder, hun aandacht op de wetenschap. In Nederland gebeurde dit eveneens, waarbij het zo goed was dat er geen blinde nieuwigheidskoorts heerste. De auteur besteedde uitgebreid aandacht aan de acties aan het begin van 1849 tegen de eventuele opheffing van de Utrechtse univer-

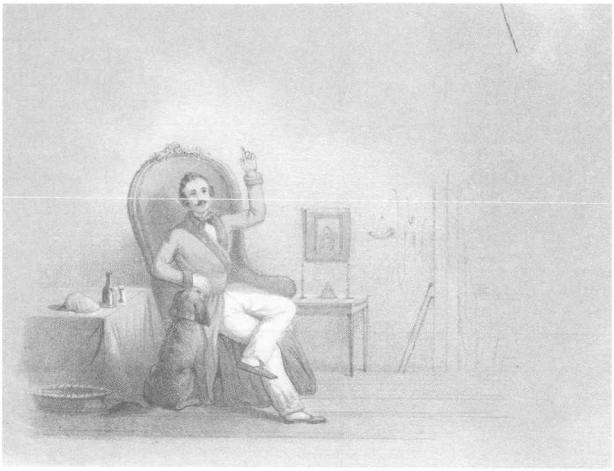

'Het student ...' (rechts onderaan zijn vaag boeken zichtbaar). Fragment van een prent als uitvouwplaat achterin Utrechtsche Studenten-Almanak 1852. Stg. Corpsmuseum en Archieven van het Utrechtsch Studenten Corps, Collectie Prenten.

siteit. De moeite waard om even op terug te blikken! Op 13 november 1848 was te Den Haag opeens het voornemen in de openbaarheid gebracht 70.000 gulden op het hoger onderwijs te bezuinigen. Gelukkig waren er meteen tegenstemmen geweest zoals van de hoogleraar J.H. Royaards in een – later ook gepubliceerde – lezing over het historisch karakter van de Nederlandse universiteiten als waarborg voor hun voortdurend bestaan, en G.J. Mulder in een brochure *Verval van Nederland, Bezuiniging, Onderwijs*.[94] Het onheil was afgewend, toen op 15 januari 1849 een staatscommissie ingesteld werd om over het hoger onderwijs te rapporteren. De maker van het Verslag over de periode van 15 november 1849 tot 15 november 1850 in de *Almanak voor 1851* ging in op het inmiddels verschenen rapport van die staatscommissie.[95] Diverse onderdelen hiervan werden geloofd. Het uitte kritiek op de bevoordeling van de Leidse universiteit. Verder besteedde het verslag enige aandacht aan wat er over de criteria van toelating tot de universiteit in het rapport van de staatscommissie stond. In 1845 was een staatsexamen ingevoerd, met de bedoeling dat degenen die wilden gaan studeren voortaan aan een aantal eisen zouden voldoen. In de daarop volgende jaren kwam in publicaties van hoogleraren, almanakken en studentenbladen voortdurend de vraag ter tafel, of de universiteit open diende te staan voor iedereen die zich voor een studie wilde inschrijven, of slechts voor jongelieden die een goede vooropleiding achter de rug hadden. Tijdens de door de *Almanak voor 1851* besproken periode was er een Koninklijk Besluit over het staatsexamen afgekomen, dat de toeloop naar de universiteiten 'buitengewoon' verhoogd had.[96] De kwaliteit van de aankomende studenten was echter ten onrechte, zo oordeelde de schrijver van het verslag, buiten beschouwing gebleven. Intussen was iedereen aan het staatsexamen gewend geraakt. De invoering had gunstige gevolgen gehad, onder meer door de evidente verbetering van het gymnasiale onderwijs. Het viel te betwijfelen, of de verruiming van de toelatingseisen een verstandige maatregel genoemd mocht worden.

Pro en anti Thorbecke in 1853

Op 4 maart 1853 herstelde paus Pius IX de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland met

de breve *Ex qua die*. Drie dagen later maakte hij in een toespraak – allocutie – zijn beslissing aan de kardinalen bekend en daarmee openbaar. Rond 20 maart verschenen berichten hierover in de Nederlandse pers. De protestanten stond de gedachte, dat er in Nederland voor het eerst sinds de zestiende eeuw weer bisschoppen en met name een rooms-katholieke aartsbisschop van Utrecht benoemd zouden worden, allerminst aan. Zij startten een adresbeweging in de hoop, dat het pauselijke besluit teruggedraaid zou worden. De protestactie tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie begon in Utrecht. [97] De kerkeraad van de stedelijke hervormde gemeente ging op 21 maart 1853 accoord met het plan een adres naar de koning te sturen, dat ter ondertekening aan verontruste gemeenteleden voorgelegd zou worden. [98] Maar ook aan de Utrechtse universiteit ontstond beroering. De hoogleraar Vreede uitte al op 28 en 30 maart 1853 in columns voor de *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant* zijn bezwaren tegen de komst van bisschoppen. Vreede was hervormd, maar geen prominent kerklid. [99] Iedereen besefte, dat de drijfveer achter Vreedes protest een politieke was. [100] Hij moest niets van de door Thorbecke gebrachte democratische vernieuwing hebben. Andere politiek conservatieve Utrechtse hoogleraren, die op dit moment kansen tegen het in 1849 gevormde kabinet Thorbecke zagen, waren de jurist B.J. van Lintelo de Geer – antirevolutionair gezind overigens – en de chemicus G.J. Mulder. De Utrechtse kerkeraad had het concept voor zijn adres volgens de acta ontvangen van een niet bij name genoemd 'lid der gemeente'. [101] Naar alle waarschijnlijkheid is dit De Geer geweest. [102] Vreede tekende het adres van de kerkeraad niet, Mulder wel. [103] Mulder achtte samenwerking met de protestantse tegenstanders van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie politiek opportuun. Om hun sympathie te winnen begon hij van de kerkgang voor zichzelf zelfs weer een regel te maken. Daarmee had hij het eerder niet zo nauw genomen. Zo ontstond dan de gelegenheidscoalitie van conservatieven en protestanten, die in de historische literatuur samen wel als grootprotestanten worden aangeduid. [104] Met het Utrechtse adres aan de koning bereikten de opposanten nauwelijks iets. Zij slaagden er zelfs niet in het officieel door een deputatie te laten aanbieden. De Utrechtse kerkeraad had echter van begin af aan hervormde kerkeraden elders in het land en andere protestantse kerkgenootschappen aangespoord om ook handtekeningen tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie bijeen te brengen. Daarmee boekte de Utrechtse kerkeraad wel succes. Landelijk zouden er zo'n 200.000 handtekeningen vergaard worden, waarvan over de 51.000 in Amsterdam. Aan die stad zou de koning nu juist binnenkort een bezoek brengen. Dit bood een kans om hem de succesvolle Amsterdamse petitie officieel aan te bieden.

Mulder hoopte vanzelfsprekend dat het kabinet Thorbecke niet opgewassen zou blijken tegen de door het herstel van de hiërarchie ontstane problemen. Mulder verafschuwde als direct betrokkene met name de door Thorbecke gevoerde onderwijspolitiek. Zo was hij op zijn openingscollege in 1852 heftig uitgevaren tegen de afschaffing van het staatsexamen, dat toegang tot de universiteiten gaf. [105] Thorbecke wilde de universitei-

ten met die maatregel meer studenten bezorgen, maar dat vond Mulder nu juist zo stuitend. Vier jaar geleden is in het Jaarboek de veronderstelling geuit, dat Mulder voor de Aprilbeweging als zodanig geen belang gehad heeft en hij pas bij het bezoek van Willem III aan Utrecht in september 1853 een sleutelfiguur werd. [106] Veel vaker wordt aan Mulder daarentegen reeds in de maand april een belangrijke rol toegeschreven. In plaats van De Geer gelden ook hij en de Utrechtse predikant C.G. Montijn daarom wel als de makers van het concept voor het Utrechtse adres. [107] Hoe een en ander ook in elkaar moge steken, de visie dat Mulder in het aprilgebeuren van 1853 een hoofdrol speelde, wordt bevestigd door een brief van hem in het archief van het Utrechtsch Studenten Corps. [108] Mulder was in april rector magnificus van zijn universiteit geworden. Het Utrechtsch Studenten Corps wilde hem om die reden op donderdagavond 14 april 1853 een serenade aanbieden. [109] In zijn antwoord op de mededeling hierover aan de senaat van het corps berichtte Mulder, dat hij dan niet aanwezig was. Hij werd namelijk, schreef hij, de volgende morgen om 9.30 uur bij 'Z. M. de Koning' verwacht en moest daarvoor donderdag al op reis. Op de bewuste vrijdagmorgen 15 april ontving Willem III in Amsterdam de petitie met de meer dan 51.000 handtekeningen van in Amsterdam woonachtige protestanten. [110] Tot de woordvoerder van de commissie, die ze aanbood, de latere Utrechtse hoogleraar kerkgeschiedenis B. ter Haar, sprak de koning toen de woorden, die Thorbecke en zijn kabinet deden besluiten af te treden. Hij reageerde onder meer met een schimpscheut richting grondwet en de zinsnede: 'deze dag heeft den band tusschen het Huis van Oranje en Nederland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt'. [111] Dat Willem III iets anders zei dan wat het kabinet Thorbecke hem gevraagd had te zeggen, valt gemakkelijk met de conservatief Mulder in verband te brengen. De koning bezigde een terminologie, die Mulder, weldra optredend als voorzitter van de kiesvereniging 'Koning en Vaderland', op het lijf geschreven was. [112]

Hoe reageerden de Utrechtse studenten op de gebeurtenissen in maart en april 1853, die tot de val van het ministerie Thorbecke leidden? Hoewel het aantal hervormden onder de studenten groot was, mede gezien het aandeel van de theologen in de Utrechtse studentenpopulatie, namen zij in meerderheid afstand van de door de kerkeraad van de hervormde gemeente op touw gezette handtekeningenactie voor een petitie tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Het gerucht, dat ook de studenten zich bezig hielden met een adres aan de koning, leidde op een op 11 april 1853 gehouden vergadering van het Utrechtsch Studenten Corps tot het besluit om dit officieel te ontzenuwen. De rector van de senaat kreeg opdracht hiertoe zorg te dragen. [113] Veel studenten, ook de theologie studerenden onder hen, waardeerden het liberale standpunt, door Thorbecke in de grondwet verwerkt, dat kerk en staat gescheiden moesten zijn. Koorders, die in 1854 in *De Gids* drie fundamentele artikelen over de Aprilbeweging zou publiceren, is het fraaiste voorbeeld van deze houding. Koorders had zich via het blad *Lucifer*, waarvan hij redacteur was, zoals gezegd, evident

Thorbeckiaans-gezind betoond. In de jaargang 1852-1853 van zijn blad is over de Aprilbeweging eigenlijk betrekkelijk weinig te vinden. [114] Wel bevat het een artikel, waarin het aftreden van het kabinet Thorbecke betreurd wordt. De motivering waarom sluit geheel aan bij wat *Lucifer* en dus Koorders eerder over politieke aangelegenheden had geschreven. [115] Een opmerking dat 'de Utrechtsche studenten' aan de adresbeweging deelgenomen hadden, werd in *Lucifer* bestreden. Dat 'de' ging te ver: 'studenten' hadden eraan deelgenomen. [116] De redactie herinnerde zich hierbij uiteraard met het nodige genoegen, dat de corpsvergadering van 11 april een gerucht over een adres van de kant van de studenten wilde tegengaan. Ook de prent, waarop Thorbecke afgebeeld staat als een tor, hoogleraren de Utrechtse academie verdedigen en een lange stoet bisschoppen Utrecht binnentrekt, terwijl studenten de stad angstig verlaten, moest het ontgelden. *Lucifer* herkende de hoofden van Vreede en Mulder, dreef de spot met de strekking van de prent, en achtte het tegelijk vleiend om her en der in het slijk exemplaren van *Lucifer* te zien liggen. [117]

In deze jaren deed een M. Salvador, gemeenteraadslid in Haarlem en lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland, nogal van zich spreken om de manier waarop hij anderen voor zijn nogal afwijkende progressieve opvattingen trachtte te winnen. Salvador, 'Jonkheer Salvador' om precies te zijn, stond te boek als een politiek agitator. Een paar maal had hij gevangen gezeten, omdat beledigende uitlatingen van hem tot aanklachten wegens smaad geleid hadden. Het was dus niet onbegrijpelijk, dat de bur-

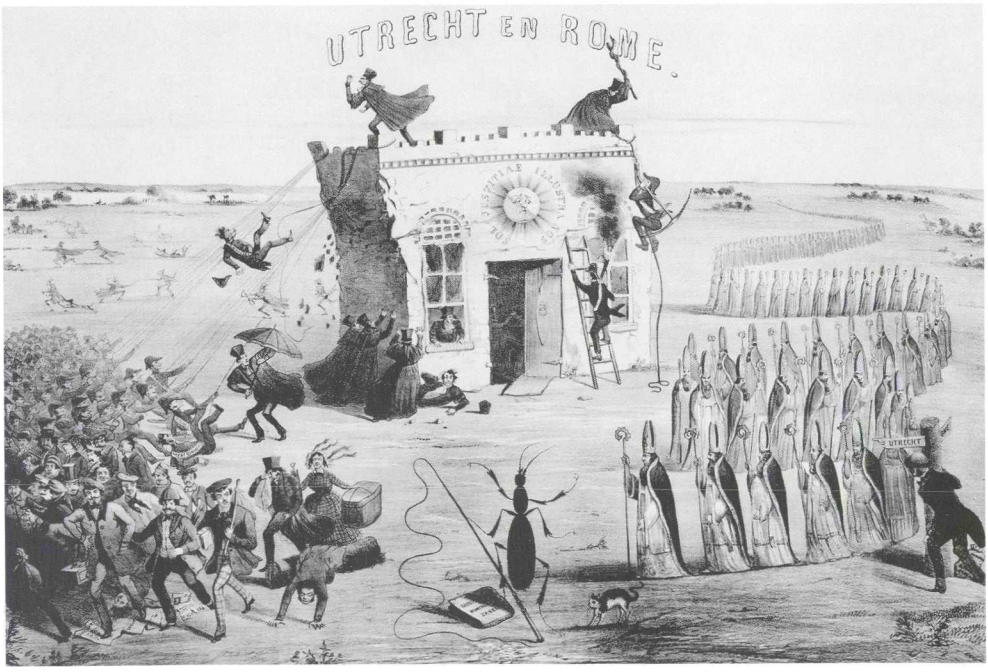

Spotprent op de Aprilbeweging (1853). Het blad Lucifer in het slijk (links onderaan). Thorbecke is als tor afgebeeld. Stichting Corpsmuseum en Archieven van het Utrechtsch Studenten Corps, Collectie Prenten.

gemeester van Utrecht – N.P.J. Kien – geen toestemming wilde geven voor een bijeenkomst op 3 juni 1853, waar hij zou spreken. Hij mocht echter wel in De Bilt een toespraak houden. In de namiddag van 4 juni trad hij daar op. [118] Plaats en tijd van zijn aanwezigheid waren bekend, zodat Salvador zijn ideeën op een veelkoppig publiek kon loslaten. Volgens *Lucifer* was 'schier de geheele akademische jeugd' naar De Bilt getogen om hem te horen. Hij riep kennelijk bij de studenten nieuwsgierigheid op. In het verslag van *Lucifer* heet het, dat Salvador tamelijk gematigd overkwam. Zijn voorzichtigheid zou te maken hebben gehad met de aanwezigheid van studenten van Vreede onder het publiek. Hij wilde die kennelijk niet te veel provoceren. Deze opmerking onderstreept het vanzelfsprekende feit, dat Utrecht ook conservatieve studenten telde. Een poging van Salvador om ook nog op een besloten bijeenkomst in de sociëteit PHRM te spreken mislukte, doordat de senaat zijn verzoek hiertoe afwees. [119] Vanwege een advertentie in het *Algemeen Handelsblad*, waarin Salvador het had doen voorkomen, alsof de meerderheid van de Utrechtse studenten in De Bilt zijn kant gekozen had, kwam deze figuur op een algemene corpsvergadering op 15 juni ter sprake, nadat al eerder de brief van hem waarin hij vroeg op PHRM te mogen spreken op zo'n vergadering aan de orde was geweest. De rector zei, dat het verstandig, 'waardig', zou zijn om Salvador te negeren. Diens rede in De Bilt was geen zaak van het corps. [120]

Toen koning Willem III september 1853 Utrecht bezocht, weidde Mulder in een rectorale begroetingsrede uit over de band tussen Oranje en het Nederlandse volk. Hij kreeg van de koning het commandeurschap in de Luxemburgse orde van de Eikenkroon 'met de ster', maar niet de reactie, waarop hij waarschijnlijk in zijn hart gehoopt had. Willem III hield zich bij deze gelegenheid nauwgezet aan de regels, die het constitutionele koningschap hem oplegde. Iedereen deed zijn best om van 's konings bezoek aan de Utrechtse universiteit iets bijzonders te maken. De koning kon zich verheugen over allerlei blijken van Oranjegezindheid bij de Utrechtse studenten. In niets lieten zij merken, dat zij het met de conservatieve opvattingen van mannen als Mulder en Vreede op politiek gebied eens waren. [121] Dit waren zij veelal dan ook niet. Het politieke debat in Nederland, gelijk het hen dagelijks via de dagbladen bereikte, gaf intussen weinig reden meer om voor een terugdraaien van de klok in conservatieve richting te vrezen of daarop te hopen. De studenten maakten een koninklijk werkbezoek mee, zoals er in Nederland nog talloze koninklijke werkbezoeken zouden komen. Niet een gebeurtenis al met al, die op een contra-revolutie had kunnen uitlopen, zoals toen met een volledige miskenning van de intussen gestabiliseerde politieke situatie wel gedacht is. [122]

Telegram naar Garibaldi

Een op 6 december 1862 door de Italiaanse vrijheidsheld Garibaldi aan de senaat van het Utrechtsch Studenten Corps geschreven brief is het meest bekende bewijs voor de politieke betrokkenheid en progressiviteit bij de Utrechtse studenten van de negen-

tiende eeuw. [123] In dat jaar 1862 zond de Senatus Veteranorum namelijk een telegram naar Garibaldi om deze op de hoogte te stellen van de sympathie van het Utrechtsch Studenten Corps voor hem en voor het Italiaanse volk en de beste wensen te doen toekomen. Garibaldi was in 1860 in Sicilië geland en had met een legermacht van aanvankelijk nauwelijks meer dan duizend man dat eiland en Zuid-Italië veroverd op de vanuit Napels regerende Bourbons om zijn droom van de Italiaanse eenheid nog weer verder in vervulling te doen gaan. Garibaldi had het telegram kennelijk op prijs gesteld en de senaat daarom later in het jaar 1862 vanuit Pisa een dankbetuiging gestuurd. In zijn brief bracht hij de strijd van het Nederlandse volk tegen Filips II en Lodewijk XVI in herinnering. Dat de Nederlanders zich daardoor verzekerd hadden van de vrijheid zowel in burgerlijk als godsdienstig opzicht ervoer hij voor zichzelf en het Italiaanse volk als een troostrijke stimulans. Uiteraard werd de brief als bijlage in de *Almanak voor 1863* opgenomen. [124] Door Garibaldi's toedoen is er in 1864 een Italiaans parlementslid naar Utrecht gekomen om meer over de Utrechtse universiteit en haar studenten te weten te komen. Deze nodigde de senaat uit voor een diner en werd zelf op PHRM ontvangen. De brief van Garibaldi staat als bewijs voor de progressieve instelling van de Utrechtse studenten halverwege de negentiende eeuw bepaald niet op zichzelf. In de jaren 1848-1853 heerste er reeds een progressieve sfeer in de Utrechtse studentenwereld. Het enthousiasme voor de liberale grondwet van 1848 en de afzijdige houding ten opzichte van de Aprilbeweging in 1853 vormen hiervan de niet mis te duiden tekenen.

Gebruikte afkortingen

AH	*Algemeen Handelsblad*
Alg. Verg.	Algemeene Vergaderingen
Bijz. Verg.	Bijzondere Vergaderingen
HUA	Het Utrechts Archief
KHG	Kerkeraad Hervormde Gemeente
NNBW	*Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*
NRC	*Nieuwe Rotterdamsche Courant*
PHRM	Placet Hic Requiescere Musis
SV	Senatus Veteranorum
UPSC	*Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant*
USA	*Utrechtsche Studenten-Almanak*
USC	Utrechtsch Studenten Corps

Archivalia

HUA, Archief Utrechts Studentencorps: Inv. nr. 8, Notulenboek Alg. Verg. Senatus Veteranorum, 1848-1856
Idem, Inv. nrs 16 en 18: Notulenboek Bijz. Ver. Senatus Veteranorum, 1848-1850, 1852-1855
Idem, Inv. nr. 358: Burgerwacht
HUA, Archief Kerkeraad Hervormde Gemeente, Handelingen Breede Kerkeraad, 1841-1856

Literatuur en gedrukte bronnen

Algemeen Handelsblad, 1848 en 1849
Lucifer, Akademische Courant, 1 (1850-1851) – 3 (1852-1853).
Minerva, 2 (1877-1878).
Nieuwe Rotterdamsche Courant, 1848
Universiteitsblad, 1 (1854-1855).
Universiteits-blad voor Nederland, 1849-1850.
Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant, 1848, 1853
Utrechtsche Studenten-Almanak, 1842, 1846, 1847, 1849-1851, 1854, 1858, 1863

Adres ingezetenen aan den Koning, 1849 ▸ *Adres aan Zijne Majesteit den Koning, ingediend door de ingezetenen van Utrecht, tot behoud der binnen die stad gevestigde Hoogeschool*, Utrecht, 1849.
Adres Senaat aan den Koning, 1849 ▸ *Adres aan Zijne Majesteit den Koning, ingediend door den Senaat der Utrechtsche Hoogeschool betreffende het Hooger Onderwijs in Nederland*, [Utrecht] 13 Januarij 1849.
Albers, 1904 ▸ P. Albers, *Geschiedenis van het herstel der Hierarchie*, 2 dln, Nijmegen, 1903-1904.
Anthologie, 1853 ▸ M. Mees e.a., red., *Anthologie uit den Utrechtschen Studenten-Almanak. 1823-1847*, Utrecht, 1853.
Bannier, 1936 ▸ J.H. Bannier, 'Placet Hic Requiescere Musis', in: J. Bierens de Haan e.a. red., *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936*, Utrecht, 1936
Beusekom, Van, 1936 ▸ E. van Beusekom, 'Het tijdperk van 1814 tot 1848', in: J. Bierens de Haan e.a., red., *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936*, Utrecht, 1936.
Boogman, 1978 ▸ J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Bussum, 1978.
Brandt, 1936 ▸ C.D.J. Brandt, 'De Utrechtsche Studentenpers', in: J. Bierens de Haan e.a., red., *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936*, Utrecht 1936.
Broeyer, 2002 ▸ F.G.M. Broeyer, 'Het synodale establishment in de hervormde kerk en de Aprilbeweging', in: G.N.M. Vis en W. Janse, red., *Staf en Storm, Het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland in 1853: Actie en reactie*, Hilversum, 2002.
Buwalda, 2000 ▸ S.T. Buwalda, 'Voor godsdienst, vaderland en Oranje. Het verzet van Utrechtse protestanten tegen de liberale staatsinrichting en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1840-1853)', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 2000.
Dorsman, 2001 ▸ L.J. Dorsman, 'De stad Utrecht en de dreigende opheffing van haar Academie in 1849', in: *Gewina*, 24 (2001), nr. 2.
't Hart, 1990 ▸ P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832- 1910*, Zutphen, 1990.
Hooykaas, 1976 ▸ G.J. Hooykaas, 'Het ontslag van de Kommissaris des Konings in de provincie Utrecht in 1850', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1976.
Hooykaas, 1994 ▸ G.J. Hooykaas, 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 109 (1994).
Hooykaas, 1996 ▸ G.J. Hooykaas, 'Gerardus Johannis Mulder (1802-1880)', in: *Utrechtse Biografieën*, deel 3, Amsterdam, Utrecht, 1996.
Hooykaas en Santegoets, 1998 ▸ G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets, red., *De Briefwisseling van J.R. Thorbecke*, VI, *1853-1862*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kl. serie, nr. 92, Den Haag, 1998.
Jong, De, 1997 ▸ O.J. de Jong, 'Van bevoorrechte kerk naar kerkgenootschappen', in: C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, Utrecht, 1997.
[Koorders], 1854 ▸ [Koorders], 'De Aprilbeweging', *De Gids*, 18 (1854), deel 1.
Mulder, 1848 ▸ G.J. Mulder, *Verval van Nederland, Bezuiniging, Onderwijs*, Rotterdam, 1848.
Opzoomer, 1848a ▸ C.W. Opzoomer, *Het regt der geschiedenis èn het vraagstuk der vrije verkiezingen, Leijden*, Amsterdam, 1848.
Opzoomer, 1848b ▸ C.W. Opzoomer, *Volkswil en vrije verkiezingen. Een politische bijdrage, Leijden*, Amsterdam, 1848.
Opzoomer, 1848c ▸ C.W. Opzoomer, *De belangen van het Hooger Onderwijs. Memorie aan Zijne Majesteit den Koning, naar aanleiding van het ministeriëele rapport van 13 November 1848, Leijden*, Amsterdam, 1848.
Otterspeer, 1992 ▸ W.Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*, Den Haag, 1992.
Raak, Van, 2001 ▸ R.A.A.G.M. van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.*, Amsterdam, 2001.
Raalte, Van, 1971 ▸ E. van Raalte, *Staatshoofd en Ministers. Nederlands Constitutionele Monarchie historisch-staatsrechtelijk belicht*, Zwolle, 1971.
Rogier, 1953 ▸ Zie L.J. Rogier, 'Opgang naar het herstel', in: L.J. Rogier, N. de Rooy, *In Vrijheid herboren: Katholiek Nederland, 1853-1953*, 's-Gravenhage, 1953.
Rogier, 1964 ▸ L.J. Rogier, 'Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853', in: L.J. Rogier, *Terugblik en Uitzicht*, deel 1, Hilversum, Antwerpen, 1964.
Royaards, 1848 ▸ H.J. Royaards, *Het historisch karakter der tegenwoordige Nederlandsche universiteiten, als waaborg voor haar voortdurend bestaan. Voorlezing gehouden in het Leesmuseum te Utrecht den 16 December 1848*, Utrecht, 1849.
Rijnberg, 1936 ▸ Th. Rijnberg, 'Het tijdperk van 1848 tot 1902', in: J. Bierens de Haan e.a., red., *Het Utrechtsch Studentenleven 1636-1936*, Utrecht, 1936.
Santen, Von, 1985 ▸ J.H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1985.
Sas, Van, en Velde, Te, 1998 ▸ N.C.F. van Sas en H. te Velde, *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer, 1998.

Sirtema van Grovestins, 1853 ▸ C.F. Sirtema van Grovestins 'Herinneringen uit het leven van den Baron Van der Capellen, Minister van Staat, Oud-Gouverneur-Generaal van Neêrlands-Indië', in: C.F. Sirtema van Grovestins (ed.), *Gedenkschriften van den Graaf Van der Duyn van Maasdam en van den Baron Van der Capellen*, Amsterdam 1853.
Suerman, 1848 ▸ B.F. Suerman, 'Academiae prospera et adversa', in: Idem, *Oratio de emendenda artis salutaris institutione academica, legis medicae, in patria nostra ferendae, fundamento praecipuo*, Trajecti ad Rhenum, 1848.
Verkade, 1974 ▸ W. Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands Patriot*, Zutphen, 1974.
Vredenburch, Van, 1914 ▸ W.C.A. van Vredenburch, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche Studentenleven*, Utrecht, 1914.
Vreede, 1848a ▸ G.W. Vreede, *De noodzakelijkheid der indirecte verkiezing tot de Nationale Vertegenwoordiging nader betoogd*, Amsterdam, 1848.
Vreede, 1848b ▸ G.W. Vreede, *De Provinciale Staten, als kiezers voor de Nationale vertegenwoordiging beschouwd*, Amsterdam, 1848.
Vreede, 1848c ▸ G.W. Vreede, *De regtstreekse verkiezing tot de Nationale Vertegenwoordiging bestreden*, Amsterdam, 1848.
Vreede, 1869 ▸ G.W. Vreede, *Een twintigjarige strijd. Volledige verzameling der vertoogen over 's lands inwendigen en uitwendigen toestand (Februarij 1848- December 1868). Met eene Inleiding*, Utrecht, 1869.
Vreede, 1883 ▸ G.W. Vreede, *Levensschets*, A.C. Vreede (ed.), Leiden, 1883.

Noten

1. Voor de grondwetsherziening van 1848, zie: Boogman, 1978; Sas, Van, en Velde, Te, 1998, 1998.
2. Otterspeer, 1992, 464.
3. *NRC*, 20.3.1848.
4. *AH*, 18.3.1848.
5. 'Verslag van den toestand en de Lotgevallen der Utrechtsche Hoogeschool', in: *USA* 1849, 118. In de voorafgaande almanakken is de titel korter: , 'Verslag van de Lotgevallen der Utrechtsche Hoogeschool'.
6. Verkade, 1974.
7. *USA* 1849, 'Verslag', 119. Zie voor de reactie op de grondwetshesrziening in de stad Utrecht: Santen, Von, 1985, 126-131.
8. Suerman, 1848, 35.
9. *USA* 1849, 'Verslag', 113, 114. Citaat: *a.w.*, 113.
10. *USA* 1849, 'Verslag', 116, 117. Geciteerde woorden: *a.w.*, 116; geciteerde zin: *a.w.*, 117.
11. *USA* 1849, 'Verslag', 117, 118.
12. Bannier, 1936, 248.
13. *Universiteitsblad*, 1(1854), 28.6.1854.
14. *USA* 1842, 'Verslag', 103-104.
15. *USA* 1846, 'Verslag', 140. pagina???
16. *USA* 1846, 'Verslag', 151-153. Citaat: *a.w.*, 153.
17. USA 1847, 'Verslag', 11-12.
18. Beusekom, Van, 1936, 113. HUA, Archief USC, Inv. nr. 358, Burgerwacht.
19. *UPSC*, 27.3.1848.
20. Sirtema van Grovestins, 1853, 507-516.
21. Idem, 443, 506-507, 516-518.
22. *AH*, 18.3.1848.
23. Sirtema van Grovestins, 1853, 518.
24. 'Capellen (Mr. Godert Alexander Gerard Philip baron van der), in: *NNBW*, deel 1, Leiden, 1911, kol. 577.
25. Beusekom, Van, 1936, 115.
26. Zie voor de eenwording: *USA* 1849, 'Verslag', 127-133.
27. *USA* 1850, 'Verslag', 138.
28. De getallen zijn ontleend aan de Studenten-Almanakken voor de jaren 1849 tot en met 1853.
29. *UPSC*, 28.2.1848.
30. *UPSC*, 6.3.1848.
31. *UPSC*, 20.3.1848.
32. Vreede, 1848c; Vreede, 1848a; Vreede, 1848b.
33. Vreede, 1848c, 3 (citaat), 45.
34. Vreede, 1869.
35. Vreede, 1869, Inleiding. Citaat: *t.a.p.*, XI.
36. Opzoomer, 1848b.
37. Opzoomer, 1848a. Citaat: *a.w*, 44-45.
38. Vredenburch, Van, 1914, 79.
39. Adres Senaat aan den Koning, 1849.
40. Voor andere adressen, zie: Dorsman, 2001, 119 n. 8. Adres Ingezetenen aan den Koning, 1849.
41. Voor de gevolgen voor de stad, zie: Dorsman, 2001, 119, 121-124. Over de sociale situatie in Utrecht, zie: 't Hart, 1990, 66-83.
42. *AH*, 12.1.1849.
43. HUA, Archief USC, Inv. nr. 16, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 16.1.1849. J.N. Wils, abactis van de Senatus Veteranorum 2003-2004 dank ik

voor de toestemming om de normaliter niet toegankelijke notulenboeken te mogen raadplegen.

44. HUA, Archief USC, Inv. nr. 16, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 26.1.1849.
45. *NRC*, 24.2.1848.
46. HUA, Archief USC, Inv. nr. 16, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 2.2.1849. Opvolging Hamelberg: t.a.p., 3.2.1849.
47. HUA, Archief USC, Inv. nr. 16, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 1.2.1849; t.a.p., Inv. nr. 8; Notulenboek Alg. Verg. SV, 2.2.1849.
48. HUA, Archief USC, Inv. nr. 16, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 6.2.1849.
49. HUA, Archief USC, Inv. nr. 8, Notulenboek Alg. Verg. SV, 7.2.1849.
50. Van de Poll is persoonlijk bij de koning gaan pleiten voor het behoud van de Utrechtse universiteit. Dat zag hij dus als niet-'onstaatkundig. Thorbecke zette Van de Poll in 1850 als gouverneur af, omdat hij vond dat deze binnen de nieuwe politieke structuren slecht functioneerde. Zie Hooykaas, 1976, 209-215 (vooral 213).
51. HUA, Archief USC, Inv. nr. 16, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 8.2.1849.
52. HUA, Archief USC, Inv. nr. 8, Notulenboek Alg. Verg. SV, 23.2.1849.
53. Willem II overleed in maart 1849, een maand later dus.
54. HUA, Archief USC, Inv. nr. 8, Notulenboek Alg. Verg. SV, 19.1.1849.
55. Vredenburch, Van, 1914, 103, 104; Brandt, 1936, 565-567.
56. HUA, Archief USC, Inv. nr. 8, Notulenboek Alg. Verg. SV, 22.5.1849
57. *Universiteits-blad voor Nederland*, 5.3.1849.
58. *Idem*, 26.3.1849.
59. *Idem*, 2.4.1849; 9.4.1849; 16.4.1849; 23.4. 1849; 30.4.1849; 7.5.1849; 14.5.1849; 21.5.1849. Verklaring J.S.: t.a.p. 14.5.1849.
60. *Idem*, 7.5.1849
61. *Idem*, 3.12.1849
62. *Lucifer, Akademische Courant*, 1 (1850-1851), 11.3.1850.
63. *Minerva*, 2 (1877), 7.11.1877.
64. HUA, Archief USC, Inv. nr. 16, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 23.10.1850
65. HUA, Archief USC, Inv. nr. 16, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 16.11.1850
66. Zie over Koorders als Student o.a. Vredenburch, Van, 1914, 107-110.
67. *Lucifer, Akademische Courant*, 2 (1851-1852), 21.7.1851. Maar zie ook al *Lucifer, Akademische Courant*, 1 (1850-1851), 23.1.1851 'Protest tegen een protest' n.a.v. kritiek in de *USA*, 1851 tegen het standpunt over de centraliseringsideeën van *Lucifer*. ??????
68. Opzoomer, 1848c.
69. Opzoomer, 1848c, 19-21.
70. HUA, Archief USC, Inv. nr. 358, Burgerwacht.
71. Vgl. *Lucifer, Akademische Courant*, 3 (1852-1853), 25.4.1853.
72. Voor de 'Luciferkwestie', zie: Bannier, 1936, 255-256.
73. *Lucifer, Akademische Courant*, 2 (1851-1852), 5.11.1851; 12.11.1851.
74. *Idem*, 24.12.1851.
75. *Idem*, 4.2.1852.
76. *Idem*, 3 (1852-1853), resp. 9.8.1853 en 6.7.1853.
77. *Idem*, 1 (1850-1851), 11.3.1850.
78. *Idem*, 3 (1852-1853), 31.3.1852.
79. *Idem*, 25.4.1853.
80. *Anthologie*, 1853. Ook Allard Pierson was lid van de redactie.
81. *Lucifer, Akademische Courant*, 1 (1850-1851), 28.1.1851.
82. H.A., 'Iets over Gynaeko-Taxonomie', in: *USA* ,1851, Mengelwerk, 141-157.
83. Citaten: resp. H.A., 'Iets over Gynaeko-Taxonomie', 144, 172-173.
84. *Lucifer, Akademische Courant*, 2 (1851-1852), 17.9.1851
85. Eene Vrouw, 'Gynaeko-Taxonomie beoordeeld door eene Dame'. in: *Lucifer, Akademische Courant*, 1 (1850-1851), 28.1.1851.
86. Aanhaling uit H.A., 'Iets over Gynaeko-Taxonomie', 142. De schrijfster doelt wat Bellamy betreft op de aanbedene 'Fillis' van de Utrechtse student-dichter Jacobus Bellamy (1757-1786). Chloë en Phyllis waren jonge vrouwen in de Griekse mythologie, waarvan de namen op latere geliefden in de literatuur overgedragen werden.
87. 'Aan Lamartine', in: *USA* 1849, Mengelwerk, 161-164. Auteur: 'B'.
88. Idem, 163.
89. Idem, 164.
90. 'Lamartine en Robespierre', in: *USA*, Mengelwerk, 165-168. Auteur: niets vermeld dan 'Mei 1848'.
91. Idem, 168.
92. *USA*, 1850, 'Verslag', 110. Bijbelteksst: 2 Cor. 5: 17.
93. *Ibidem*.
94. De auteur doelde op Royaards, 1849, en Mulder, 1848.
95. *USA*, 1851, Verslag, 105-110.
96. *USA*, Verslag, 110. Het Koninklijk Besluit over het Staatsexamen is te vinden in een bijlage: *a.w.*, 125-127.
97. Zie Buwalda, 2000, 103-124; Broeyer, 2002, 118-130.
98. HUA, KHG, Handelingen Breede Kerkeraad, 21.3.1853.
99. Vgl. G.W. Vreede, 'De nieuwe Bisdommen', in: *UPSC*, 28.3.1853; 'Vijf of twee Bisschoppen', t.a.p.., 30.3.1853.
100. Vreede was afkerig van de vermenging van politiek en religie, vgl. Vreede, 1883, 409, 410. Hij tekende het Utrechtse adres niet.

101. HUA, KHG, Handelingen Breede Kerkeraad, 21.3.1853.
102. Albers, 1904, 332; Jong, De, 1997, 180.
103. Voor G.J. Mulder en de Aprilbeweging, zie: Hooykaas, 1996, 143.
104. Raak, Van, 2001, 59-60. Zie voor Mulders in april naar de kerk gaan: Hooykaas en Santegoets, 1998, 237, n. 343.
105. *Lucifer, Akademische Courant*, 3 (1852-1853), 22/8(=9)/1852. Rogier haalt J. Huizinga aan voor een opmerking van deze, dat een bepaalde geleerde aan de Aprilbeweging meedeed, omdat het staatsexamen afgeschaft was. Zie Rogier, 1953, 102, 848 (aanhaling Huizinga, 'Van Instituut tot Akademie', in: *Tien Studiën*, Haarlem 1926, 150). Noch Huizinga noch Rogier noemen een naam. Blijkens *Lucifer* moet het dus Mulder betreffen. Mulder had al wel in 1851 een Open Brief aan Thorbecke gestuurd om te protesteren tegen de opheffing van het Instituut, vgl. Hooykaas, 1996, 143.
106. Buwalda, 2000, 121-122.
107. Raak, Van, 2001, 71. Van Raak meent, dat Mulders eigen ontkenning de auteur van het Utrechtse adres te zijn, niet serieus hoeft te worden genomen (*a.w.*, 90). Zie ook [Koorders], 1854, 20.
108. HUA, Archief USC, Inv. nr. 40, Ingekomen brieven, Brief G.J. Mulder aan J.A.M. van der Hardt Aberson, 12.4.1853.
109. HUA, Archief USC, Inv. nr. 8, Notulenboek Alg. Verg. SV, 11.4.1853. Zie ook, t.a.p., 13.4.1853. Een serenade was een avondlijke zanghulde van studenten, die tevens met het oog hierop een fakkeloptocht georganiseerd hadden.
110. Zie voor de audiëntie van 15 april 1853 o.a. [Koorders], 1854, 366-367; Albers, 1904, dl 2, 365-377; Rogier, 1953, 115-116; Raalte, Van, 1971, 96-101.
111. Voor de uitlating van de Koning over de Grondwet, zie Hooykaas, 1994, 53-56. Hooykaas refereert aan informatie, die de minister van Financiën (en bovendien van de zaken voor Hervormde Eeredienst) P.P. van Bosse een dag later van de Amsterdamse wethouder J. van Iddekinge ontving.
112. Vgl. de aanhankelijkheidsterminologie in zijn toespraak tot Willem III, toen deze op 15 september 1853 bij zijn bezoek aan Utrecht de universiteit bezocht: 'Het bezoek van Zijne Majesteit den Koning in de Groote Gehoorzaal der Utrechtsche Hoogeschool, 15 September 1853', in: *USA*, 1855, 183-193. Dit verslag was door Mulder zelf geschreven (*t.a.p.*, 157).
113. HUA, Archief USC, Inv. nr. 18, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 1852-1855, 11.4.1853. Het corps omvatte in deze tijd vrijwel de totale studentengemeenschap. Van de studenten, die op 1 november 1854 te Utrecht ingeschreven waren, studeerden er 261 theologie, 195 rechten, 9 letteren, 74 geneeskunde en 12 wis- en natuurkunde (gegevens ontleend aan de *Utrechtsche Studenten-Almanak*, 1855.
114. Koorders publiceerde overigens in 1853 een brochure, waarin hij het beleid van het kabinet Thorbecke in de zaak van de bisschoppelijke hiërarchie verdedigde: D. Koorders, *De Herstelling der Roomsche Bisdommen in Nederland en de houding van het Ministerie Thorbecke. Een bijdrage tot waardeering der kwestie van den dag*, Arnhem 1853.
115. *Lucifer, Akademische Courant*, 3 (1852-1853), 25.4.1853.
116. *Idem*, 9.4.1853.
117. *Idem*, 13.5.1853.
118. *Idem*, 20.6.1853.
119. HUA, Archief USC, Inv. nr. 18, Notulenboek Bijz. Verg. SV, 1852-1855, 4.6.1853.
120. HUA, Archief USC, Inv. nr. 8, Notulenboek Alg. Verg. SV, 1848-1856, 7.6.1853; 15.6.1853.
121. *USA*, 1855, 183-193 (Veslag bezoek van de Koning, 15 September 1853), 182 (ridderorde).
122. Rogier, 1964, 360, 381-390, 394-403.
123. Vgl. Vredenburch, Van, 1914, 83, 84; Rijnberg, 1936, 150, 151.
124. *USA*, Bijlage F, 175, 176.

De woelziekste gemeente van Nederland

Politiek in Wijk bij Duurstede

1848 – 1860

J. H. von Santen

Het stadje Wijk bij Duurstede had aan het eind van de achttiende eeuw nationale bekendheid gekregen als stormcentrum van de patriotse revolutie (1783-1787). Eerder nog dan in Utrecht vond hier de omwenteling plaats, uit het hele land waren patriotten naar Wijk getrokken om mee te doen en ook de orangistische contrarevolutie voltrok zich er eerder dan elders. Minder bekend is dat zich in Wijk ook in de jaren 1850 heftige taferelen hebben afgespeeld die de stad opnieuw tot een van de woeligste gemeenten van Nederland maakten. Hevige persoonlijke tegenstellingen, felle spanningen tussen protestanten en katholieken, een burgemeester die tot ontslag werd gedwongen, bedreiging en intimidatie, opkomsten van 100% bij de verkiezingen, marechaussees met geladen karabijn bij de stembus, een gemeentesecretaris die knoeide met de stembiljetten: het waren geen alledaagse gebeurtenissen. Kortom, de politiek droeg in Wijk een heel ander karakter dan het 'beschaafde herendebat' waarvoor de negentiende-eeuwse politiek wel wordt aangezien. Hoe kwam het dat in Wijk de zaken zo uit de hand liepen? Over het politieke leven in de kleinere provinciesteden is niet al te veel bekend, maar archiefonderzoek maakt het mogelijk een beeld te krijgen hoe de politiek op lokaal niveau functioneerde.

J.H. von Santen (1943) doceert geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde eerder over de Nederlandse liberalen in de negentiende eeuw en de geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Een schilderachtige landstad

In de negentiende eeuw had Wijk een uitgesproken landelijk karakter met boerderijen binnen en buiten de muren en met boomgaarden rond de stad [1]. Rond 1850 was vooral de fruitteelt toegenomen: jaarlijks werd zo'n 40.000 pond verscheept over de Kromme Rijn. In 1815 telde de stad 258 huizen en 1935 inwoners, van wie 64 ambachtslieden (dertien timmerlieden, dertien schoenmakers, negen kleermakers enzovoorts) en veel arme dagloners. Veel bedrijvigheid was er niet: een leerlooierij, een korenmolen, twee grutmolens, een oliemolen, een houtzaagmolen en een runmolen ('Rijn en Lek') en sinds 1802 de houtzagerij 'De Zonnewijzer' aan de Kromme Rijn. In 1850 telde Wijk ruim 2500 inwoners en 394 huizen (439 gezinnen). Daarmee was de stad niet alleen kleiner dan Rhenen en IJsselstein, maar werd zij ook overtroffen door dorpen als Loosdrecht, Soest, Veenendaal en Zeist. De bedrijvigheid was wel wat toegenomen met een bierbrouwerij en met de wolkammerij van W. Groeneveld (met 17 werklieden in 1856). De grutmolen was vervangen door de stoomgrutterij annex stoomkorenmolen van H. van Boeschoten. Wijk produceerde vooral voor de lokale markt en had een verzorgende functie voor de omgeving door zijn scholen, markten, winkels en notarissen. Ook bezat de stad een kantongerecht en een van de vijf provinciale postkantoren. Bovendien genoot de kostschool van J.A. Gerth van Wijk enige bekendheid. De bevolking zou stijgen tot 2975 in 1858, om daarna licht te dalen naar 2934 in 1877. Erg welvarend was Wijk niet: in 1856 werd 24% van de inwoners bedeeld. De stoomgrutterij stond toen geruime tijd stil. Pogingen van de in 1854 opgerichte Vereeniging voor Koophandel en Landbouw om de bedrijvigheid in Wijk aan te moedigen door oprichting van een wekelijkse graanmarkt mislukten en de vereniging hield na 1862 spoedig op te bestaan [2].

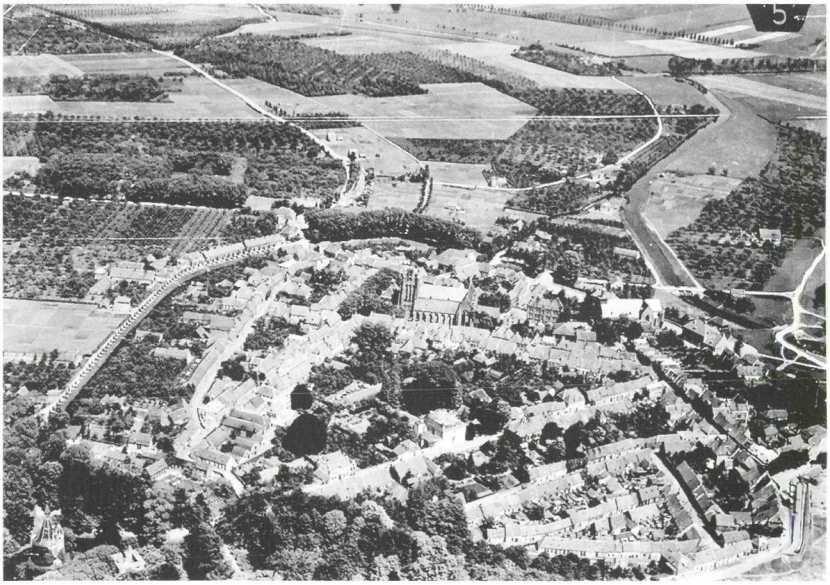

Luchtfoto van Wijk bij Duurstede rond 1925, SAKRUH, Familiearchief Van Heyst.

Door zijn schilderachtige ligging en goed onderhouden straten en gebouwen gold Wijk niettemin als een aantrekkelijke woonstad. Er was een uitstekende grindweg naar Utrecht waarover tweemaal per week de diligence reed. Wandelaars vonden volgens een tijdgenoot in Wijk ruimschoots gelegenheid zich te verlustigen: 'Hare omstreken zijn allerbekoorlijkst; welige boomgaarden wisselen elkander af, waarbij men hier en daar uitmuntende vergezigten heeft op de kronkelende stroomen van Rijn en Lek. Bovenal munt het bosch van Wijk bij Duurstede met zijn schilderachtige partijen en lieflijke plekjes in dezen lusthof uit. Doorsneden van helder vlietend water, versierd met klimmende en dalende wandelpaden, die door bekoorlijke slingeringen een onophoudelijke afwisseling daarstellen, paalt het onmiddellijk aan deze stad en omsluit den alouden romanesk gelegen bouwval van het kasteel Duurstede' [3]. Ook de lucht was er gezonder dan in de grote stad. Vooral om die reden had in 1839 de Haagse ambtenaar en blijspeldichter P.T. Helvetius van den Bergh zich met zijn bejaarde ouders in Wijk gevestigd. Daar woonden ook de apothekersfamilie Hasebroek uit Leiden met hun dochter, de schrijfster Betsy Hasebroek (1811-1887), en sinds 1845 de gepensioneerde belastingontvanger te Dokkum L.T.P. Crommelin met zijn tien kinderen. Van den Bergh zou het 'kleinsteedse plantenleven' in Wijk niet erg lang volhouden en vertrok in 1853 – hij was toen schoolopziener – naar Vianen [4].

Hoewel de Wijkse bevolking in meerderheid rooms-katholiek was, werd het stadsbestuur gedomineerd door een kleine protestantse bovenlaag. De acht raadsleden hadden zitting voor het leven; vacatures werden aangevuld door een kiezerscollege, op zijn beurt aangewezen door een beperkte groep stemgerechtigden die voldoende belasting betaalden. Van de 26 raadsleden tussen 1816 en 1851 waren er maar vier katholiek: J.L. Verbeek (1816-1820), de landbouwer J. van Agthoven (1820-1829), de kastelein C. Rijnbout (1816-1831) en de loodgieter W. Heymeriks (1831-1840). Twee van hen waren trouwens niet eens gekozen maar door koning Willem I in 1816 benoemd. Na 1840 had er zelfs geen enkele katholiek meer zitting in de raad [5].

Tabel 1. De Wijkse raad in 1848

		geboorteplaats	beroep	gezindte	raadslid
H.J. van Mariënhoff	1792-1869	Schiedam	notaris	hervormd	1824-1855
G. de Ridder	1776-1852	Schalkwijk	dijkmeester	hervormd	1830-1851
J.C.J. Joritzaar	1774-1859	's-Gravenhage	rentmeester	luthers	1839-1851
G. Hijmans	1787-1859	Alkmaar	koopman	israëliet	1840-1851
J.A. Muller	1795-1876	Leiden	geneesheer	hervormd	1828-1874
E.H. baron van Ittersum	1804-1853	Kampen	kantonrechter	hervormd	1847-1853
J.J. de Heus	1796-1862	Wijk bij Duurstede	molenaar	hervormd	1836-1851
J.E. van Schaik	1783-1856	Wijk bij Duurstede	griffier	hervormd	1818-1851

De ongekroonde koning van Wijk bij Duurstede was notaris H.J. van Mariënhoff, zoon van een Haarlemse predikant, burgemeester sinds 1825 en schoonzoon van de machtige Wijkse regent N. van Bern (1742-1819). Na de dood van zijn echtgenote was hij in 1834 hertrouwd met een andere dochter van Van Bern en door dit tweede huwelijk werd hij nog meer dan eens zo rijk; hij bezat boerderijen, uitgestrekte boom- en kersengaarden

Notaris H.J. van Mariënhoff, burgemeester van 1825 tot 1848, belichaamde als geen ander het oude bestel. Zijn familiecoterie gaf in Wijk jarenlang de toon aan, SAKRUH, Familiearchiefbedrijf Van Heyst.

en liet drie statige huizen bouwen aan de overzijde van zijn woning aan de Muntstraat, die hem ruim *f* 50.000 gulden kostten, maar die hij niet alle wist te verhuren [6]. Net als in Rhenen en IJsselstein vielen in Wijk het hervormde kerkbestuur en het stadsbestuur praktisch samen. Kerkvoogden waren burgemeester Van Mariënhoff, stadssecretaris C.C. Hermsen en kantonrechter E.H. baron van Ittersum (tevens raadslid). Alleen de stadsontvanger H.J. van den Boogaard behoorde tot de katholieke meerderheid, evenals de rijksbelastingontvanger J.L. Banens. Prominente katholieken waren ook de apotheker J.J.A. Verbeek en zijn jongere broer, de geneesheer en stadsvroedmeester W.J.L. Verbeek. Beiden woonden net als veel andere notabelen aan de Markt.

De bestuurselite viel grotendeels, maar niet geheel, samen met de welstandselite. In 1852 was de hoogst aangeslagene in de rijksbelastingen de notaris C.E. van Strijen, die veel grond bezat in Schalkwijk, Houten en Cothen en niet minder dan *f* 903,53 betaalde [7]. Na hem volgden Van Mariënhoff (*f* 575,70) en de koopman G. Hijmans (*f* 441,05), die in de gemeentelijke hoofdelijke omslag van 1851 bovenaan staan, evenals op het kohier

De drie door H.J. van Mariënhoff in 1844 gebouwde huizen Muntstraat 21 – 25 op een prentbriefkaart uit circa 1925, SAKRUH, Collectie en archief J.A.F. Thieme.

De apotheker J.J.A. Verbeek was de belangrijkste katholieke voorman in Wijk, SAKRUH, Archief St. Ewouds- en Elisabethsgasthuis te Wijk bij Duurstede, 1878-1977.

van 1856 (beiden met ƒ 60), maar daar treffen we ook een paar katholieken aan zoals J. van Agthoven (ƒ 45) en C. van den Heiligenberg (ƒ 40)[8].

Al met al bestond de Wijkse elite uit tussen de twintig en dertig personen: de burgemeester, de raadsleden, de secretaris en de ontvanger; de acht regenten met de secretaris en de rentmeester van het Gasthuis, twee notarissen, drie geneesheren, een apotheker, de predikant, de hervormde kerkvoogden en notabelen, de kantonrechter en de griffier, drie belastingambtenaren (twee rijksontvangers en een controleur). Omdat deze functies elkaar voor een deel overlapten ging het in de praktijk om 24 personen, aan te vullen met een handjevol min of meer prominente ondernemers. Vanouds hadden ook naburige aristocraten invloed, zoals J.H. baron van Lynden van Lunenburg (1764-1854), die jarenlang president van het Gasthuis was en de kasteelruïne aan de stad naliet, en J.A. baron Taets van Amerongen van Natewisch, eigenaar van de gelijknamige buitenplaats aan de Lekdijk, lid van Gedeputeerde Staten (1841-1855) en vice-voorzitter van de Vereeniging voor Koophandel en Landbouw in 1854.

De Wijkse katholieken hadden redenen genoeg zich achtergesteld te voelen. Hoewel zij de meerderheid van de bevolking uitmaakten, telden zij bestuurlijk en maatschappelijk niet mee. Overigens hadden zij de demografische ontwikkeling tegen. In 1839 vormden zij nog 56 % van de bevolking (1010 protestanten, 1353 katholieken en 50 israëlieten), maar vermoedelijk door migratie daalde hun aandeel naar 51% in 1877. In 1856 en 1857 zakte hun aantal zelfs even onder de 50%: er waren toen 1435 hervormden tegen 1464

Tabel 2. Gemeentelijke hoofdelijke omslag 1851 (gedeelte)

H.J. van Mariënhoff	notaris	ƒ 28
G. Hijmans	koopman	ƒ 26
E.H. baron van Ittersum	kantonrechter	ƒ 24
W. Crommelin	particulier	ƒ 23
C.E. van Strijen	notaris	ƒ 20
W. van Boeschoten	timmerman	ƒ 15
C.P. Pelswijn	koper	ƒ 13
W. Groeneveld	wolkammer	ƒ 13
H. van Markestein	smid	ƒ 12
H. van Boeschoten	stoomgrutter	ƒ 11

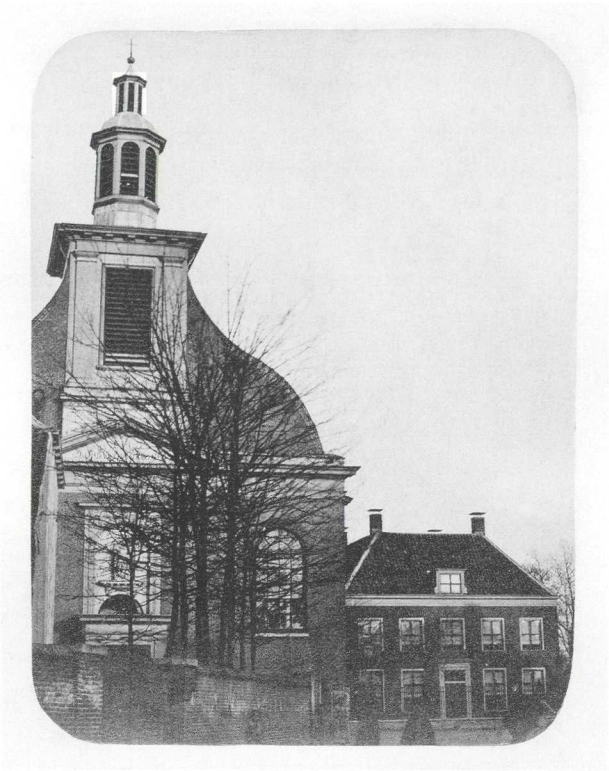

De in 1833 gebouwde katholieke kerk en pastorie aan de Klooster Leuterstraat rond 1875, SAKRUH, Familiearchief Van Heyst.

rooms-katholieken [9]. Hoewel na 1795 officieel een eind was gekomen aan hun achterstelling verliep de emancipatie van de katholieken in de negentiende eeuw maar moeizaam. De teruggave van de Grote Kerk was door het stadsbestuur en de landdrost Van Lynden van Lunenburg vakkundig gesaboteerd en ook hadden de katholieken in 1809 vergeefs gevraagd een deel van de inkomsten van het Gasthuis te mogen gebruiken voor katholieke armen. In 1815 was hun schuilkerk afgekeurd en de bouw van een nieuwe katholieke kerk op het in 1816 aangekochte vroegere kloosterterrein had jarenlange vertraging ondervonden doordat pas na zestien jaar de rijkssubsidie werd uitbetaald. Eerst in 1833 kon de nieuwe Sint Jan Baptist worden ingewijd [10].

Een belangrijke steen des aanstoots was het in 1400 door Willem van Abcoude gestichte Sint-Ewouds- en Elisabeths-gasthuis. Deze liefdadige instelling voor hulpbehoevenden werd bestuurd door een broederschap van leken, maar was een louter hervormde aangelegenheid geworden. Bovendien werd het steeds meer een bejaardenhuis omdat oude mensen zich inkochten om er als proveniers of 'kostkopers' tegen betaling in een eigen kamertje hun levensavond door te brengen [11]. Rond 1850 werden er ruim twintig mensen verpleegd. In 1829 had het katholieke raadslid J. van Agthoven bij het stadsbestuur geklaagd dat het Gasthuis geen katholieken in het bestuur toeliet en vooral protestanten verpleegde, maar de regenten hadden dit afgedaan als 'ijlhoofdigheid' van iemand die in zijn laatste levensdagen in een 'staat van delirium' verkeerde. In januari 1830 maakten de katholieken officieel bezwaar bij de regering tegen 'het uitsluitend eigendom der Hervormden' en drongen aan op een minnelijke schikking [12]. Mogelijk heeft de Belgische oppositie tegen het regime van Willem I de Wijkse katholieken geïnspireerd om tegen hun achterstelling te protesteren, maar voorlopig zonder resultaat. Pas na 1848 zouden zij een nieuwe kans krijgen.

1848: een nieuwe wind

Met de politieke omwenteling van 1848 begon ook voor Wijk bij Duurstede een nieuw tijdvak. De liberale grondwetsherziening bracht niet alleen rechtstreekse verkiezingen en openbaarheid, maar zou ook een vervanging van politiek personeel inluiden, een einde maken aan de achterstelling van katholieken en afrekenen met familiebegunstiging en nepotisme. De eerste die dat leek te begrijpen was Van Mariënhoff, die, hoewel pas 56 jaar oud, als langstzittende burgemeester in de provincie Utrecht in oktober 1848 ontslag vroeg na het in werking treden van de nieuwe grondwet. Zijn taak beschouwde hij als volbracht nu hij de stad had 'bevrijd van de noodlottige en langdurige gevolgen van vroegere staatkundige beroeringen' en tot blijvende materiële welvaart had gebracht. De liberale minister van Binnenlandse Zaken, J.M. de Kempenaer, had een andere kijk op Van Mariënhoffs verdiensten. Van continuering van de burgemeester, die tevens notaris was, kon naar zijn mening geen sprake zijn. Toen de Utrechtse gouverneur F. van de Poll vervolgens de 74-jarige wethouder Joritzaar, rentmeester van het Gasthuis, voordroeg, wilde de minister daar niets van weten. Van Mariënhoff zou indirect blijven regeren, terwijl het juist volstrekt nodig was dat hij geheel uit het bestuur werd verwijderd, 'daar hij door zijne veelvuldige relatien en familiebetrekkingen bijna in geenerlei zaken als onafhankelijk en onpartijdig kan beschouwd worden'. Daarentegen had de minister goede inlichtingen over de wijnhandelaar Pels en zo volgde op 17 december 1848 diens benoeming tot burgemeester [13].

De uit Amsterdam afkomstige katholieke wijnkoper C.P. Pels (1810-1891) leidde sinds 1835 de gerenommeerde firma Tellegen en Pels, opgericht in 1738 en gevestigd in een deel van het monumentale complex De Nederhof aan de Markt. Aan zijn gehechtheid aan de nieuwe orde van zaken viel niet te twijfelen. In 1845 was hij een van de drie

Deel van het gebouwencomplex De Nederhof aan de Markt waarin de wijnhandel Tellegen & Pels was gevestigd op een foto uit 1919, SAKRUH, Collectie en archief J.A.F. Thieme.

inwoners van de provincie Utrecht geweest die een petitie naar de Tweede Kamer hadden ingezonden ter ondersteuning van het grondwetsvoorstel van Thorbecke en zijn acht medestanders. Dat was in die tijd geen vrijblijvende verrichting. Openlijke voorstanders van grondwetsherziening werden door de autoriteiten in de gaten gehouden en, naar velen geloofden, opgetekend in het 'Zwarte Boek'. In Wijk was het niet anders. De liberaal gezinde blijspeldichter Helvetius van den Bergh had geestdriftig zijn best gedaan in Wijk het heilig vuur te ontsteken, maar van de 2500 Wijkse zielen gelukte het hem er slechts één wakker te schudden, namelijk zijn wijnkoper en wel onder bestelling van een ankertje Hochheimer. Voor een openlijke manifestatie deinsde iedereen terug [14].

Veel Utrechtse katholieken hebben in 1848 de grondwetsherziening gesteund omdat zij er hun emancipatie van verwachtten. Ook bij de kamerverkiezingen konden de liberalen veelal op katholieke stemmen rekenen en voor hun parlementaire meerderheid waren zij nog jarenlang van hun bondgenoten afhankelijk. Voorlopig leverde die samenwerking de katholieken in de provincie Utrecht echter weinig op. Utrecht was de provincie met het grootste aandeel katholieken (40%) boven de grote rivieren, maar bij de eerste rechtstreekse Statenverkiezingen op 3 september 1850 werden slechts drie katholieken gekozen op een totaal van 41 zetels. Deze uitslag had nog een eigenaardig vervolg. Op 12 oktober nam de politie bij de Amersfoortse boekhandel Jacobs en Meijer een anonieme brochure in beslag, getiteld *Iets over de onlangs gehouden provinciale verkiezingen in het hoofd-kiesdistrict Amersfoort*, omdat in strijd met de wet geen uitgever of drukker was vermeld. In de brochure werd vooral op de rechten van de roomskatholieken gewezen. De gedagvaarde P. Gallenkamp Pels, die de brochure had verspreid, was wijnkoper geweest in Wijk en in Amersfoort, sinds 1 januari 1850 burgemeester van Soest en een oudere broer van C.P. Pels. Hij bekende dat de Wijkse stadsdrukker W.F. Stramrood de brochure had gedrukt, maar noemde de schrijver niet en wist verdere rechtsvervolging te voorkomen door betaling van een boete. Stramrood verklaarde voor de Amersfoortse rechtbank dat de Wijkse burgemeester Pels hem het geschrift ter hand had gesteld, maar dat hij geweigerd had het uit te geven en te verspreiden 'omdat zijne beginselen strijdig waren met die, in het geschrift uitgedrukt'. Als pas benoemd stadsdrukker had hij het drukken echter niet durven weigeren. Dat de naam van de drukker had moeten worden vermeld was hij zich niet bewust geweest en de schrijver wist hij ook niet. Pels, als getuige opgeroepen, gaf toe Stramrood verzocht te hebben te drukken, maar had niet over de schrijver gesproken. Het had er alle schijn van dat beide broers de brochure zelf hadden geschreven, maar de argeloze drukker ervoor lieten opdraaien. Stramrood werd op 23 januari 1851 veroordeeld tot een dag gevangenisstraf en de kosten van het proces [15].

De affaire heeft de herbenoeming van Pels niet in de weg gestaan. Thorbecke, die in 1849 minister van Binnenlandse Zaken was geworden, voerde een consequent benoemingsbeleid: in beginsel kwamen alleen personen in aanmerking die de nieuwe orde

van zaken hielpen tot stand brengen [16]. Zo kregen de Utrechtse commissaris Van de Poll en de burgemeester van Zeist, F.N. van Bern (een zwager van Van Mariënhoff) ontslag, en in 1851-1852 werd nog een reeks Utrechtse burgemeesters vervangen, nadat de minister de nieuwe commissaris S. baron van Heemstra om opgave van geschikte en ongeschikte burgemeesters had gevraagd. De commissaris achtte Pels zeer geschikt voor zijn taak, maar de katholieke burgemeester van Montfoort, P. Nobel, was volgens hem onmogelijk te handhaven. Niet alleen was die tevens geneesheer, maar zowel op de verkiezingen als op zijn bestuur was veel aan te merken, omdat niets dan 'godsdiensthaat' de drijfveer leek te zijn. De burgemeester had zich bovendien schuldig gemaakt aan knoeierijen en geld geleend van de gemeenteontvanger [17]. (De in meerderheid katholieke gemeenteraad tilde hier kennelijk minder zwaar aan want zij koos Nobel na zijn ontslag meteen tot wethouder). Deze feiten worden hier vermeld, omdat soortgelijke beschuldigingen een paar jaar later in Wijk te horen zouden zijn.

De gemeenteraadsverkiezingen van 1851

Was de grondwetsherziening van 1848 een nederlaag voor de notabelenelite die Nederland regeerde, Thorbeckes gemeentewet van 1851 bedreigde vooral hun lokale machtspositie. Dat gold ook voor het Wijkse establishment. Voortaan werd de gemeenteraad rechtstreeks gekozen voor zes jaar. Aan het oude oligarchische bestel waarbij de stadsregering voor het leven zitting had en zichzelf min of meer aanvulde via een kiezerscollege kwam een einde. Om de twee jaar trad een derde van de gekozen raadsleden af en dus waren er elke twee jaar periodieke verkiezingen en soms een tussentijdse verkiezing wegens overlijden, bedanken of vertrek van een raadslid uit de gemeente. Hoe zou Wijk bij Duurstede deze veranderingen doorstaan?

Over het algemeen brachten de eerste rechtstreekse raadsverkiezingen weinig vernieuwing. In de meeste plaatsen werden de oude raadsleden herkozen [18]. Alleen in katholieke gebieden grepen de kiezers de gelegenheid aan om het gemeentebestuur eens flink op te schudden. In sommige plattelandsgemeenten vielen de verkiezingen uitsluitend in katholieke zin uit, terwijl daarentegen in de stad Utrecht slechts één katholiek werd gekozen. IJsselstein kreeg in één klap een katholieke raadsmeerderheid, terwijl er tot 1848 maar één katholiek in de raad had gezeten. Wijk bij Duurstede zat er min of meer tussenin. Hier was het vereiste belastingbedrag voor de kiezers van de gemeenteraad *f*12 (de helft van de census voor de Kamer- en de Statenverkiezingen) en zo waren er in 1851 honderdvijftig kiezers, ruim 12,5 % van de mannelijke bevolking, en die kwamen op 9 september allemaal naar de stembus [19]. De opkomst was dus 100%! De kiezers moesten zelf de namen op hun stembiljet invullen, want tot 1896 bestond er geen officiële kandidaatstelling. Zeven personen kregen meteen de vereiste meerderheid.

Er waren drie zittende leden herkozen (Van Mariënhoff, Van Ittersum en J.A. Muller) en

Tabel 3. De raadsverkiezingen van 1851 (opkomst 150)

	stemmen	beroep	gezindte	raadslid
H.J. van Mariënhoff	142	notaris	hervormd	1824-1855
E.H. baron van Ittersum	129	kantonrechter	hervormd	1847-1853
N.W. van Doesburgh	128	notarisklerk	hervormd	1851-1854
C.P. Pels	90	wijnkoper	katholiek	1851-1873
J.A. Muller	87	geneesheer	hervormd	1828-1874
J.J.A. Verbeek	87	apotheker	katholiek	1851-1855
W.R.A. Slicher	82	belastingontvanger	hervormd	1851-1852

vier nieuwe benoemd. Vijf oude leden waren – mede vanwege hun leeftijd – niet teruggekeerd (zie tabel 1). De nieuwe raad, die uit zeven leden bestond, telde nu twee katholieken: Pels en Verbeek. (Anders dan tegenwoordig kon ook de burgemeester in de raad worden gekozen). Tot wethouders werden benoemd Muller en N.W. van Doesburgh; de laatste was een neef (oomzegger) van Van Mariënhoff en werkzaam op diens notariskantoor. Muller was al wethouder sinds 1839 en een zwager van Van Mariënhoff. Tot gemeentesecretaris werd benoemd B.G. van Heyst (1821-1890), afkomstig uit Culemborg en de latere schoonzoon (1854) en opvolger van Van Mariënhoff als notaris [20]. Zo leek de oud-burgemeester via zijn satellieten Muller, Van Doesburgh en Van Heyst een stevige vinger in de pap te houden. De echte krachtmeting moest nog komen.

Thorbecke in actie

In de zomer van 1852 bezocht Thorbecke de provincie Utrecht en daarbij deed hij ook Wijk bij Duurstede aan. De eersten die de minister op 25 juli in audiëntie ontving waren de leden van het R.K. Kerk- en Armbestuur [21]. Het lijdt geen twijfel dat daar de grieven van de katholieken inzake het Gasthuis ter sprake zijn gekomen. In december diende het RK Armbestuur een rekest in met klachten over de uitsluiting van katholieken uit het bestuur van het Gasthuis. Door het provinciebestuur om opheldering gevraagd, wezen B&W de beschuldigingen meteen van de hand. De benoeming van regenten ging volgens de bestuurlijke voorschriften en de opname van behoeftigen geschiedde steeds naar billijkheid. Gedeputeerde Staten moesten de minister dus maar adviseren aan het rekest geen gevolg te geven. Burgemeester

B.G. van Heyst (1821-1890), schoonzoon van Van Mariënhoff en diens opvolger als notaris, gold als exponent van de Wijkse 'familieregering'. SAKRUH, Familiearchief Van Heyst.

Pels kon zich echter niet verenigen met de hele inhoud van het advies en zond een afzonderlijke reactie in. Hij wees erop dat de meerderheid van de bevolking katholiek was, maar slechts één van de acht regenten (Verbeek), terwijl er genoeg bekwame personen waren. De opname van behoeftigen geschiedde allerminst naar billijkheid, want het aantal protestanten was altijd veel groter. Omdat vijf regenten tevens lid waren van de gemeenteraad waren de klachten volgens hem alleen weg te nemen door wijziging van de bestuursordonnantie van het Gasthuis, maar van de raad was weinig te verwachten om aan de klachten van de katholieken tegemoet te komen. Op het provinciebestuur hoefden die hun hoop ook niet te stellen, want in hun vergadering van 30 december besloten Gedeputeerden dat er 'niets aan te doen [was] dan alleen bemiddelen' en dat deelden zij ook aan de minister mede [22].

Dat was echter niet wat Thorbecke wilde horen. Naar zijn oordeel werd het argument van het gemeentebestuur dat bij de benoeming van regenten niet op hun godsdienstige belijdenis moest worden gelet, in wezen gebruikt 'als middel, om Roomsch Catholyken van dat collegie genoegzaam geheel uit te sluiten'. Per ministeriële beschikking (23 maart 1853) droeg hij het gemeentebestuur op bij de keuze van regenten van het Gasthuis gelijkheid in acht te nemen ten aanzien van de belijders der godsdienstige gezindten. Naar de opneming van behoeftigen moest de Utrechtse commissaris een onderzoek instellen en er zo nodig op wijzen 'dat regtvaardigheid en billijkheid vorderen, dat de Roomsch Catholyken niet verder achteruitgezet of minder gunstig dan anders gezinden behandeld worden' [23]. Een en ander weerhield de Wijkse raad niet om tien dagen later, op 2 april 1853, de hervormde stadsonderwijzer en kerkvoogd G.J. Schott tot regent te benoemen, hoewel de katholieke stadsontvanger H.J. van den Boogaard (oud-burgemeester van Cothen) ook op de lijst had gestaan. Het katholiek armbestuur verzocht de minister onmiddellijk schorsing van het raadsbesluit, maar daarvoor was het te laat want op 17 april kwam het ministerie-Thorbecke ten val [24]. Het blijft gissen wat er anders zou zijn gebeurd. Dat Thorbecke voor krachtige maatregelen niet terugschrok als het de publieke belangen betrof, had hij in 1848 al laten blijken in het hoog oplopende conflict tussen het Leidse gemeentebestuur en de hervormde kerkenraad over het Huiszittenhuis, een instelling die brood en brandstof uitdeelde aan huiszittende armen. Zijn ontwerp-Armenwet, die bij zijn aftreden nog in behandeling was en grote weerstand opriep, wilde zelfs alle kerkelijke en burgerlijke armbesturen onder toezicht van de overheid brengen [25]. Wat dat betreft hadden ook de Wijkse regenten nog wat kunnen verwachten.

Dat het de liberale regering ernst was de gebreken van het oude bewind op te ruimen ondervonden niet alleen de katholieken. Ook aan aristocratische familiebegunstiging, in de provincie Utrecht vanouds ruim aanwezig, diende een einde te komen. In Wijk bij Duurstede vinden we daarvan een treffend voorbeeld. Daar was in januari 1853 door het overlijden van Van Ittersum de betrekking van kantonrechter vacant. De president van het provinciaal gerechtshof J.C. Martens van Sevenhoven en de procureur-generaal

De kantonrechter jhr L.H. van Asch van Wijck (1812-1890), een der hoofden van de 'Protestantse Partij'. Zijn jongere broer H.A.M. van Asch van Wijck was antirevolutionair lid van de Tweede Kamer. Ongedateerde lithografie, origineel en foto: Iconografisch Bureau / RKD, 's-Gravenhage.

B.C.J. Visscher drongen aan op de benoeming van C.Th. baron van Lynden, hoewel die slechts derde stond op de voordracht en pas 26 jaar oud was. De Utrechtse commissaris Van Heemstra wees erop dat zoiets toch echt niet kon. De baron was voornamelijk aanbevolen voor een klein stadje als Wijk omdat hij door zijn huwelijk zo'n groot fortuin had verkregen. Er behoorde echter in de eerste plaats te worden gelet op bekwaamheid en eerlijkheid en daarna op dienstjaren. Hield men niet streng aan die beginselen vast dan kon men moeilijk de beschuldiging ontgaan van partijdigheid en gunstbetoning. Zou de baron met zoveel aandrang zijn aanbevolen als zijn vader (F.A.A.C. van Lynden van Sandenburg) niet vice-president van het Utrechtse gerechtshof was geweest, ja zou hij dan wel op de voordracht zijn gekomen? Niet Van Lynden, maar de IJsselsteinse griffier L.H. van Asch van Wijck, die al veertien dienstjaren had, moest de eerste kandidaat zijn. Alleen zijn benoeming was overeen te brengen met de geest van onpartijdigheid, die het tegenwoordige gouvernement huldigde, terwijl aan de benoeming van Van Lynden 'de schijn zoude kleeven dat die onpartijdigheid aan bijzondere voorliefde voor sommige familien of personen, gelijk wel eens vroeger, voortdurend werd ten offer gebragt' [26]. De minister van Justitie, de liberale katholiek M.P.H. Strens, was het met hem eens en Van Asch van Wijck werd benoemd. Niet alleen de ijverige protestant maar ook menig aristocraat zag Thorbecke in 1853 graag van het toneel verdwijnen.

De Aprilbeweging en haar gevolgen

Aan de val van Thorbeckes bewind hebben de Utrechtse protestanten een flinke bijdrage geleverd. Het herstel van de katholieke kerkorganisatie in 1853 leidde tot een storm van protest, die door de reactionaire koning Willem III werd aangegrepen om zich van het liberale ministerie te ontdoen. De zogenaamde Aprilbeweging was een protestantse en antiliberale agitatie onder leiding van conservatieve notabelen, gesteund door predikanten en met een brede aanhang onder de burgerij. De opwinding was op 21 maart op gang gebracht in de stad Utrecht door een adres van de hervormde kerkenraad aan de koning met het verzoek om toestemming aan de instelling van de bisschoppelijke organisatie te weigeren. Afschriften van dit adres waren aan andere ker-

kenraden toegezonden en binnen enkele weken door 200.000 mensen ondertekend. Ook in Wijk bij Duurstede gaf men daaraan maar al te graag gevolg. Daar zonden 150 ingezetenen, onder aanvoering van de predikant W. Opzoomer en de oud-burgemeester Van Mariënhoff, een rekest dat door de hele raad – uitgezonderd natuurlijk de katholieke burgemeester Pels en het katholieke raadslid Verbeek – en zeker driekwart van de protestantse gezinshoofden was getekend [27].

Onmiddellijke gevolgen voor de plaatselijke politiek had dit nog niet. In 1852 was de molenaar J.J. de Heus in de raad teruggekeerd na het vertrek van de belastingontvanger Slicher. De zetel van de overleden kantonrechter Van Ittersum werd op 29 april 1853 in herstemming veroverd door notaris Van Strijen, die met één stem verschil (72-71) Slichers opvolger L.J. van der Koog versloeg bij een opkomst van 87% [28]. Had die uitslag een directe politieke betekenis? Van Strijen was eerder bij een tussentijdse verkiezing voor de Provinciale Staten in oktober 1851 (Van Mariënhoff had bedankt) als een soort liberale kandidaat aanbevolen tegenover de protestants-conservatieve Amersfoortse rechtbankpresident J. van Dam van Isselt, die won [29]. Van der Koog daarentegen was de Wijkse contactpersoon van de conservatieve vereniging 'Koning en Vaderland', die in mei 1853 in Utrecht werd opgericht om 'het geloof der vaderen' te verdedigen tegen liberalisme en 'ultramontanisme'. Hij was voorgesteld door het bestuurslid Van Lynden: dezelfde die een paar maanden eerder geen kantonrechter in Wijk was geworden [30]. Veelzeggend was ook dat de Utrechtse bestuursleden van 'Koning en Vaderland' A.M.C. van Asch van Wijck en J.G.J. baron van Ittersum broers waren van de overleden Wijkse kantonrechter E.H. van Ittersum en zijn opvolger L.H. van Asch van Wijck. Het belangrijkste wapenfeit van Van Ittersum in Wijk was de oprichting geweest van een protestantse bewaarschool in 1850.

Het zou overigens nog een jaar duren voordat zich in Wijk de spanningen ontlaadden. In de zomer van 1853 waren burgemeester Pels en wethouder Muller, die aan hun periodieke aftreding toe waren, vrij gemakkelijk herkozen: Pels meteen met 83 stemmen, terwijl Muller in herstemming de houtkoper A. van de Stadt achter zich liet (83-46). In april 1854 was er door het plotselinge overlijden van wethouder Van Doesburgh een extra verkiezing nodig en die zou cruciaal blijken. Op 27 april maakten 150 kiezers de gang naar de stembus (85%). De katholieke landbouwer en heemraad G. Philipsen kreeg 68 stemmen, de hervormde geneesheer W.M.J.C. Lapidoth 51, terwijl 27 kiezers de naam van Van der Koog hadden ingevuld. In de herstemming op 11 mei versloeg Lapidoth met 86 tegen 64 stemmen de katholieke kandidaat [31]. Zo was de eerste openlijke krachtmeting voor de katholieken op een nederlaag uitgelopen. De gevolgen zouden niet uitblijven.

Lapidoth (1818-1901) stamde uit een joodse familie in Vianen die in 1805 tot de hervormde kerk was overgegaan. Hij was geboren in IJsselstein, waar zijn vader notaris en raadslid was, evenals later zijn oudste broer J.D. de Man Lapidoth, die er vanaf 1851 als wethouder optrad. Een jongere broer werd predikant in Ursem en was de vader van de

journalist en letterkundige Frits Lapidoth [32]. Zijn medische opleiding had Lapidoth gekregen in Utrecht waar hij in 1840 promoveerde om zich vervolgens als geneesheer in Wijk bij Duurstede te vestigen. Hij trouwde pas laat (in 1862), woonde als kostganger bij de weduwe Engels en had alle tijd om zich aan de politiek te wijden. Met Lapidoth had de Wijkse raad een uitgesproken querulant in huis gehaald die niet rustte voor hij burgemeester Pels en de 'katholieke partij' ten val had gebracht. Naar conflictstof hoefde niet lang te worden gezocht.

Lapidoth in oppositie

In het voorjaar van 1854 was de Gasthuiskwestie weer op het tapijt gekomen. Daarbij ging het vooral om de vraag welke zeggenschap het stadsbestuur over het Gasthuis had. De regenten zelf bestreden dat de raad het oppertoezicht bezat, omdat het Gasthuis niet uit de gemeentekas werd gesubsidieerd. De rekening moest dus niet door de raad, maar door een commissie uit de broederschap zelf worden vastgesteld. Burgemeester Pels hield vol dat in 1809 de superintendentie over het Gasthuis als 'publiek gesticht' aan het gemeentebestuur was opgedragen en achtte zich door Thorbeckes Gemeentewet gesteund. Het benoemen van de regenten hing hiermee nauw samen en conflicten bleven niet uit. Begin maart wendden de regenten zich tot de minister van Binnenlandse Zaken, G.C.J. van Reenen, met bezwaren over de wijze van benoemen. Aan het dubbeltal dat de regenten zelf voordroegen, hadden B&W namelijk nog twee eigen kandidaten toegevoegd. Na consultatie van het provinciebestuur oordeelde de minister dat B&W daartoe niet bevoegd waren: de raad mocht alleen uit het dubbeltal van de regenten kiezen en moest zich van aanvulling onthouden [33]. En zo geschiedde. Op 6 juni benoemde de raad met twee stemmen (Pels en Muller) tegen één de gemeentesecretaris Van Heyst tot regent van het Gasthuis. Alleen Van Strijen had voor de andere kandidaat Van Asch van Wijck gestemd; de regenten Van Mariënhoff, Verbeek en De Heus onthielden zich van stemming.

Dit was nog maar het voorspel. Op 23 juni werd Lapidoth als raadslid beëdigd en hij zette onmiddellijk de aanval in, met steun van De Heus en Van

De voornaamste onruststoker in Wijk: dr. W.M.J.C. Lapidoth (1818-1901). Foto ca 1881. SAKRUH, Collectie en archief J.A.F. Thieme.

Tabel 4. De Wijkse raad in 1854

		geboorteplaats	beroep	gezindte	raadslid
H.J. van Mariënhoff	1792-1869	Schiedam	notaris	hervormd	1824-1855
C.E. van Strijen	1804-1874	Oisterwijk	notaris	hervormd	1853-1855
W.M.J.C. Lapidoth	1818-1901	IJsselstein	geneesheer	hervormd	1854-1857
C.P.Pels	1810-1891	Amsterdam	wijnkoper	katholiek	1851-1873
J.A. Muller	1795-1876	Leiden	geneesheer	hervormd	1828-1874
J.J.A. Verbeek	1815-1892	Wijk bij Duurstede	apotheker	katholiek	1851-1855
J.J. de Heus	1796-1862	Wijk bij Duurstede	molenaar	hervormd	1852-1857

Strijen [34]. Omdat was nagelaten een tijdelijke wethouder aan te wijzen na het overlijden van Van Doesburgh, diende hij een motie in die alle besluiten van B&W na april afkeurde, met afschrift aan de minister van Binnenlandse Zaken. Ook vroeg hij de raad alle handelingen van het bestuur af te keuren die door een loco-secretaris waren ondertekend, omdat er formeel geen waarnemend secretaris was benoemd. Hoewel beide voorstellen niet in behandeling werden genomen, was de toon gezet. De raad benoemde daarop met vier stemmen Verbeek tot wethouder, tegen drie op De Heus. De moeilijkheden begonnen pas goed toen op 18 juli De Heus informeerde naar ingezonden stukken van het Gasthuis, aangezien de broederschap weer een nominatie had ingestuurd. B&W verklaarden bezwaren tegen de wijze van benoeming te hebben en eerst het oordeel van de minister te willen afwachten. Lapidoth verweet de burgemeester stukken achter te houden en eiste dat de voordracht staande de vergadering ter tafel werd gebracht. Zijn motie werd verworpen met opnieuw vier tegen drie stemmen.

Een week later (25 juli) wendde Lapidoth zich tot de minister met een adres vol beschuldigingen. De burgemeester had de nominatie van het Gasthuis achtergehouden; de raad had een plaatsvervangend ambtenaar van de burgerlijke stand benoemd in strijd met het reglement van orde; sinds de dood van Van Doesburgh bestond B&W uit slechts twee personen, zodat de burgemeester doorslaggevende stem had en het bestuur *alleen* uitoefende; besluiten waren genomen zonder dat het vereiste aantal leden aanwezig was; er waren stukken uitgegaan van een klerk ter secretarie zonder dat die tot plaatsvervangend secretaris was benoemd. Hij vroeg de minister maatregelen te nemen en onwettige besluiten alsnog te vernietigen. Op 27 juli riepen B&W op hun beurt Van Reenen te hulp. Het Gasthuis was een gemeentelijke instelling, schreven zij, maar de regenten maakten zich schuldig aan de grootste partijdigheid en aan onbillijk en onrechtmatig handelen. Herziening van het bestuursreglement was vrijwel onmogelijk doordat de regenten merendeels raadslid waren. Daarom vroeg men de minister een eind te maken aan deze toestand 'die het beginsel van gelijkheid met voeten treedt, de burgers der stad in verdeeldheid brengt, de veerkracht des bestuurs verlamt en een zo partijdige richting de vrije teugel laat' [35].

De spanning liep verder op toen Lapidoths adres aan de minister op 12 augustus in de raad ter sprake kwam, waarheen het via Gedeputeerde Staten was terugverwezen. De meerderheid verwierp het voorstel van Lapidoth om het adres in handen van een commissie te stellen en besloot het antwoord van B&W zonder discussie aan Gedeputeerde

Staten te zenden. De beschuldigingen waren ongegrond en hun oorzaak was meer te zoeken 'in de zucht tot bemoeijelijking van het Dagelijks Bestuur dan wel tot stiptelijk opvolgen van wettelijke bepalingen of bestaande voorschriften'. Nog diezelfde avond zonden de bakker J. Groeneveld en vijftien andere burgers, die de vergadering hadden bijgewoond, een adres aan Gedeputeerden om het raadsbesluit te vernietigen. Geen enkel feit van het rekest was immers weerlegd. Pels en Muller hadden zich buiten de stemming moeten houden, maar waren in eigen zaak als rechters opgetreden, een 'bewijs van partijdigheid en hartstochtelijkheid'. De ondertekenaars wezen erop dat de zaak 'zeer veel sensatie in de gemeente heeft gewekt' [36]. De Gedeputeerden lieten zich deels overtuigen: op 28 augustus adviseerden zij de minister dat drie van de vijf klachten gegrond waren.

Een nog effectiever wapen vond de oppositie in het financieel beheer. De gemeente had het kasteelterrein testamentair verkregen van Van Lynden van Lunenburg op voorwaarde dat een openbaar wandelpark zou worden aangelegd en de bekende architect Zocher had daarvoor de opdracht gekregen. Toen de werklieden moesten worden betaald, wilde de oppositie in de raad daarin niet berusten, maar de burgemeester 'afbreken' [37]. Op diens voorstel waren er bovendien buitengewone uitgaven gedaan omdat de kosten van de weg van Cothen naar Doorn hoger waren uitgevallen door de nieuwe tolbomen en de schoeiing bij de Steenenbrug. Ondanks verzet van de oppositie had de raad op 12 augustus B&W 'diligent verklaard', wat betekende dat het college uitstel had gekregen voor het indienen van de gemeenterekening over 1853 en de begroting voor 1855. Toen begin september de gemeenterekening werd aangeboden, eiste de oppositie onderzoek door een commissie (d.w.z. henzelf), maar de burgemeester weigerde dat, waarop het drietal Lapidoth, Van Strijen en De Heus de vergadering onder protest verliet. De overgebleven raadsleden zagen geen bezwaar de rekening goed te keuren. B&W onthielden zich van stemming en zo besloot de raad de rekening vast te stellen met één (Van Mariënhoff) tegen nul stemmen [38].

De opposanten legden zich daar natuurlijk niet bij neer. Op 11 september verzochten zij Gedeputeerde Staten de diligentverklaring te vernietigen omdat B&W zelf hadden meegestemd. Niet alleen was de gemeenterekening te laat ingediend, maar ook was inzage van stukken geweigerd, eerst door een klerk ter secretarie en vervolgens door de burgemeester zelf, 'onder heftige woordenwisseling'. Het provinciebestuur moest beletten dat de burgemeester doorging stukken achter te houden, de gemeenterekening behoorlijk onderzoeken en het raadsbesluit vernietigen [39]. Alsof dit nog niet genoeg was, beschuldigde Lapidoth op 5 oktober het college van onnauwkeurige en onvolledige notulering. Hij had in de raad gezegd dat Gedeputeerde Staten hadden gewezen op geldverspilling aan de Doornse weg, waarop de voorzitter hem had toegevoegd '*dit is een leugen*'. Hij wilde dit in de notulen opgenomen zien en de burgemeester interpelleren om het gezegde in te trekken. Secretaris Van Heyst verklaarde alleen zakelijk te notuleren; immers zelfs voor een stenograaf was het opnemen der 'ellenlan-

ge redevoeringen' van Lapidoth nog onmogelijk. Sedert hij zitting kreeg, had Lapidoth altijd aanmerkingen op de notulen gemaakt. Van Heyst kreeg steun van de burgemeester, de raad verwierp het voorstel van Lapidoth, waarna Van Mariënhoff wegens 'onpasselijkheid' de vergadering verliet. Die benoemde vervolgens Van Asch van Wijck tot regent van het Gasthuis. Het was tijd geworden voor de regering om in te grijpen.

Het ontslag van Pels

Op 3 oktober bezocht de commissaris des konings Van Heemstra de stad om persoonlijk een onderzoek in te stellen [40]. Hij was vooraf bezocht door Van Strijen en Lapidoth met klachten over de burgemeester, neerkomend op godsdienstige onverdraagzaamheid en het voortrekken van geloofsgenoten. Er waren in Wijk echter ook persoonlijke ambities in het spel. De commissaris had een brief ontvangen van 'zekeren heer Crommelin aldaar woonachtig (niet onbekend bij het ministerie van Financien) een man, eigenlijk zonder eenige beteekenis, maar zeer arrogant en die zich door het Gouvernement sinds jaren grotelijks verongelijkt acht'. Deze schreef over de burgemeester vele klachten en verzocht *zelf* burgemeester te worden [41]. Van Heemstra trof in Wijk grote spanningen aan tussen protestanten en katholieken, zowel in als buiten de raad. Zijn bezoek had al een wonderlijk begin, want de commissaris kreeg een plaats toegewezen onder het publiek zolang de raad nog aan het overleggen was hoe men hem zou ontvangen [42]! Bij de audiëntie werden hem allerlei 'bedreigingen' gedaan als Pels niet werd ontslagen. Hij werd bezocht door Crommelin met een twintigtal mensen 'oogenschijnlijk tot de mindere burgerij behorende', die op hoogdravende toon '*namens de burgerij* allerlei beschuldigingen tegen de burgemeester uitkraamde, te dwaas om aan te nemen, maar zeer geschikt om op de mindere klasse te werken, onder andere duurte der levensmiddelen, druk der belastingen, alles schuld van de burgemeester'. Van Heemstra had het gezelschap krachtig

De liberale politicus S. baron van Heemstra (1807-1864), commissaris des konings in Utrecht 1850-1858. Olie op doek, toegeschreven aan Johan Heinrich Neuman, 1849. Foto: Iconografisch Bureau / RKD, 's-Gravenhage.

toegesproken en de ware bedoelingen van Crommelin aan het licht gebracht, maar beloofd billijke bezwaren te onderzoeken. De beide raadsleden Lapidoth en Van Strijen waren niet minder opgewonden: als aan de klachten niet werd tegemoet gekomen zou 'oproer ligt het gevolg zijn'[43]!

Voor de commissaris was de conclusie duidelijk. Wijk was in twee delen gescheiden: de meerderheid was katholiek maar de 'gegoedheid en maatschappelijke stand' protestants en wederzijds was men zeer onverdraagzaam. Van de burgemeester viel niet te ontkennen dat hij zijn geloofsgenoten 'bestendig voortrekt en alle stadsambtjes en bedieningen aan de zoodanigen weet te doen opdragen' en jegens protestanten niet altijd neutraal was. Zo waren tot heden van twee wegwerkers er een protestants en een katholiek (dat hadden protestantse wethouders zo geregeld), maar toen de protestantse wegwerker stierf, werd een katholiek in zijn plaats benoemd. De burgemeester had ook moeilijkheden gemaakt tegen klokluiden op Goede Vrijdag voor de hervormde godsdienstoefening. Maar er waren meer bezwaren. Zo was de secretarie niet op orde en in strijd met het reglement waren de notulen over 1854 nog niet ingeschreven in het boek, maar in losse bladen vervat. Notulen die ieder ogenblik door burgemeester en secretaris konden worden veranderd, waren ongeloofwaardig en leidden tot strijd over genomen besluiten. Ook de klacht van raadsleden dat de secretarie tegenwerkte als ze stukken wilden raadplegen, was niet geheel ongegrond. Op zich was de burgemeester een goed bestuurder, maar er moest iets gebeuren om de gemoederen tot rust te brengen. Van Heemstra erkende dat de tegenstanders handig gebruik hadden gemaakt van de fouten van de burgemeester, die sterk gekleurd aan de regering hadden voorgesteld en 'met onedele middelen' de menigte hadden opgestookt door de duurte van levensmiddelen en de belastingdruk aan slecht bestuur toe te schrijven. De oppositie was echter zo algemeen en bevatte ook het 'beste en gegoedste deel der bevolking' dat de burgemeester de ontwikkeling en de welvaart in de weg kwam te staan. Hij zou zelf ontslag moeten vragen en zijn opvolger mocht zeker niet uit Wijk komen.

Daarmee was het doek voor Pels gevallen. Hoewel een groepje notabele ingezetenen onder leiding van Van Mariënhoff het voor de burgemeester opnam[44], was de minister het eens met de commissaris. Ook al waren de klachten enigszins overdreven, de burgemeester ging niet geheel vrijuit en was niet te handhaven. Hij had zich schuldig gemaakt aan onregelmatigheden als het te laat inzenden van de gemeenterekening, niet inschrijven van de notulen, afwijken van de wet door een half jaar met slechts één wethouder te handelen en godsdienstige partijdigheid. Op 18 oktober deelde Pels de raad mede dat hij de koning ontslag had gevraagd. Hij beklaagde zich bitter dat de ingezetenen waren opgeruid en misleid en dat enkele raadsleden zich niet hadden ontzien in hoogst ongepaste bewoordingen het dagelijks bestuur te bemoeilijken en *oneerlijke oppositie* te voeren. Daarmee was 'een zeer gevaarlijk voorbeeld en wapen in de handen des volks gegeven, waardoor zij thans weten dat door middel van opruijing en onjuiste voorstellingen het Gezag beleedigd, verguisd en daardoor in minachting

gebragt en te allen tijde ondermijnd kan worden'. In zijn ontslagbrief aan de koning schreef hij in dezelfde geest. De oppositie was niet uitsluitend tegen hem, maar tegen *andere* raadsleden gericht. Zij bestond uit 'twee raadsleden met onedele drijfveren en bedoelingen, bedektelijk ondersteund en geholpen door blinde godsdienstijver van de predikant'. De oorzaak was 'dat in een kleine gemeente als deze twee notarissen en twee med. doctoren allen in denzelfden raad zitting hebben en deze leden sedert lang in de hevigste vijandschap leven'[45]. Bij KB van 20 november 1854 werd de burgemeester van Vreeland en Nigtevecht, C. Fock, tot opvolger benoemd. In de raadsvergadering van 30 november bedankte Van Mariënhoff als raadslid en nam zijn schoonzoon Van Heyst ontslag als secretaris. De overwinning van de oppositie leek compleet.

Daarmee was de kous nog niet af. In een buitengewone vergadering op 19 december besloot de hervormde kerkenraad wethouder Muller de geneeskundige behandeling der diakonie-armen te ontnemen omdat zijn handelingen de duidelijkste bewijzen hadden opgeleverd van 'zijne anti-protestantsche rigting' en omdat het 'voor hun gevoel stuitend is dat een Roomsche Apotheker [wethouder Verbeek] langer mede zou deelen in de voordeelen die het leveren der geneesmiddelen opleveren'[sic]. Op 15 december hadden 25 gemeenteleden onder aanvoering van de stoomgrutter Van Boeschoten en de wolfabrikant F. Bonté om maatregelen tegen Muller gevraagd 'wegens de aanhoudende tegenwerking die hij als raadslid tegen onze gemeente aan de dag legt, zoowel wegens de aansluiting aan de RC partij, als wegens de hatelijke en ons grievende bejegeningen jegens sommige onzer geachte en voor de goede zaak ijverende raadsleden'. De kerkenraad moest Muller bewegen 'zich aan onze belangen aan te sluiten en met vereenigde kracht, ons dierbaar geloof, door onze voorvaderen met hun bloed gekocht, te beveiligen tegenover eene partij, die ten allen tijde heeft getoond niet op te houden, om dat geloof zoo veel mogelijk te ondermijnen of te vernietigen, waarvan de geschiedrollen van ons vaderland, helaas! de droevige waarheid op bijna ieder bladzijde bevestigen.' Beter kon men de behandeling van de hervormde armen toevertrouwen aan voorstanders onzer gemeente die 'zich niet door Jezuitenlist laten gebruiken om onze dierbaarste belangen tegen te werken'[46]. Dat betekende niets minder dan dat Lapidoth, die in 1854 al president-kerkvoogd was geworden, een deel van Mullers praktijk in handen kreeg!

Burgemeester Fock

Met het ontslag van Pels waren de moeilijkheden nog lang niet van de baan. Integendeel, nog een paar jaar zou Wijk de hevigste twisten ondergaan. Dat gold zowel voor de raadsverkiezingen als voor de aanhoudende perikelen rond het Gasthuis. Door het bedanken van Van Mariënhoff was het geheel onzeker geworden welke partij in de raad de overhand zou krijgen en de verkiezing van zijn opvolger als raadslid zou dus beslissend zijn. Dat verklaart niet alleen de uitzonderlijke hoge opkomst bij de verkie-

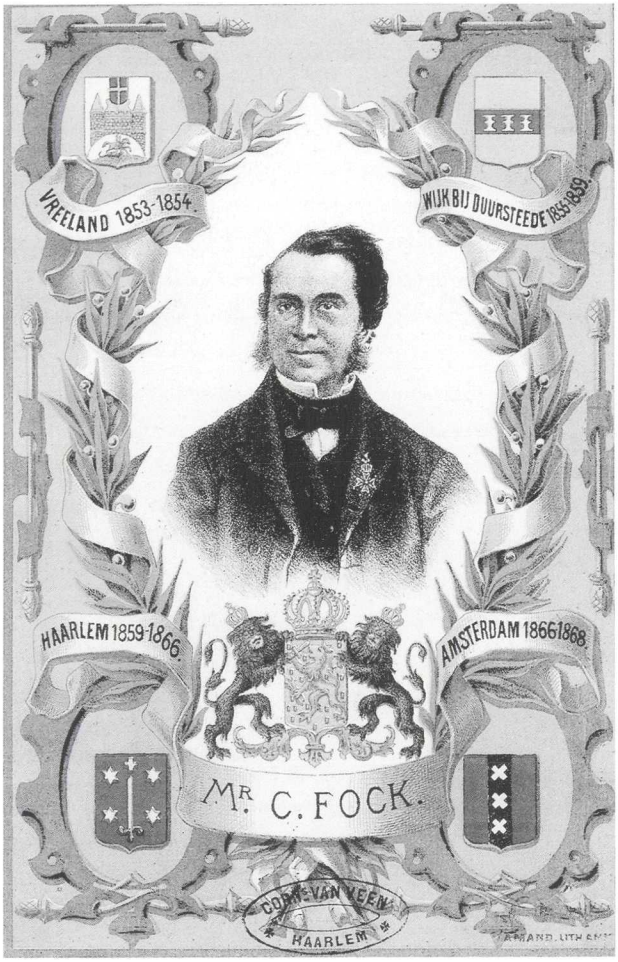

De Amsterdammer C.A. Fock (1828-1910) was een typische carrière-burgemeester. Na zijn ambtsperiode in Wijk (1855-1859) werd hij achtereenvolgens burgemeester van Haarlem en van Amsterdam, minister van Binnenlandse Zaken en commissaris in Zuid-Holland. Lithografie door Gustave Amand, 1868. Formaat: groot octavo, origineel en foto: Iconografisch Bureau / RKD, 's-Gravenhage.

zingen, maar ook de heftigheid en de grove middelen waarmee men elkaar bestreed. Het provinciebestuur en de minister zouden daar nog hun handen aan vol hebben. Bovendien speelden deze politieke conflicten zich af tegen de achtergrond van de katholieke herleving in Wijk, die na 1853 in een stroomversnelling geraakte en zowel het hervormde establishment als de protestantse burgerij verontrustte. De nieuwe burgemeester Fock begon dus onder moeilijke omstandigheden, al was het maar omdat Pels raadslid bleef en zijn 26-jarige opvolger zo voortdurend op de vingers kon kijken [47]. Fock was afkomstig uit een doopsgezinde Amsterdamse familie en de zoon van een president van de Nederlandsche Bank. Hij was twee jaar burgemeester geweest van Vreeland en Nigtevecht. In zijn memoires heeft hij Wijk getypeerd als een wespennest waar hij midden in de hevige strijd tussen roomsen en protestanten terechtkwam. Nadat hij het huis had gehuurd van de weduwe van Van Ittersum schreef diens broer, de Utrechtse 'Aprilman' J.G.J. van Ittersum, hem hoe verontwaardigd hij was over 'het rijk van onrecht en bedrog' dat in Wijk geheerst had en hoopte dat Fock als warm lid van de 'protestantse partij' een eind zou maken aan knoeierijen. Fock moest zich vooral niet laten innemen tegen Lapidoth, een 'eerlijk man'. Lapidoth op zijn beurt waarschuwde Fock voortdurend tegen het ageren van de jezuieten. Volgens Fock zelf dreigde de botsing tussen katholieken en protestanten alles ondersteboven te keren: twee notarissen zaten elkaar in de weg; twee geneesheren die elkaar de praktijk betwistten; de predikant (de broer van Opzoomer) vriendelijk, maar met weinig tact en weinig invloed; de pastoor die achter de schermen zich met alles bemoeide en grote invloed uitoefende;

de kantonrechter die zich zeer vroom voordeed, maar de katholieken zeer vijandig was, enzovoorts. Volgens Fock was 'schier alles' in katholieke handen, maar waren er geen malversaties geweest ten nadele van de gemeente. Daarom was het zijn beleid voortaan alle onderhoudswerk publiek aan te besteden in plaats van het aan 'vriendjes' te geven.

Helemaal onpartijdig lijkt Fock niet te zijn geweest. Wijk was voor hem een 'goede leerschool', maar het drijven van de protestantse partij 'die in mij een onzijdig persoon, maar protestants tot in zijne nieren aangetroffen had, en het wroeten der RC partij die omdat ik onzijdig trachtte te handelen, steeds tegen mij ingenomen was', maakten het verblijf in Wijk niet altijd even aangenaam. Conversatie was er niet veel. Met dokter Lapidoth en met kantonrechter Van Asch van Wijck, beiden nog ongehuwd, gingen de Focks veel om, evenals met de belastingontvanger Van der Koog en zijn vrouw en met de familie Hasebroek. Dat bracht vanzelf mee dat zij niet veel omgingen met de families Van Mariënhoff en Van Heyst, hoewel er persoonlijk nooit onaangenaamheden waren. Veelzeggend is ook wat Fock schrijft over de raadsverkiezingen, waar de strijd tussen protestants en katholiek zich vooral deed voelen. 'Van de 200 kiezers kwamen er gewoonlijk 198 op. Blinden, kreupelen werden naar het stadhuis gebracht om te stemmen.' Een jaar voor de periodieke verkiezingen werd nagegaan of men niet door kiezers te maken de kans kon verzekeren dat een protestantse of katholieke kandidaat tot raadslid zou worden gekozen. 'De kiezersfabriek werd zoowel van RC als van Prot. zijde bewerkstelligd door eenige menschen patenten te laten nemen, door dienstboden te doen aangeven, paarden voor de belasting aan te geven enz., waardoor men genoegzaam betaalde om kiezer te zijn'. Dat was afkeurenswaardig, maar verklaarbaar door de 'zucht van protestanten om onder het juk van Roomsen vandaan te komen' [48].

Verkiezingsperikelen

Nog voor het aantreden van Fock was op 13 december 1854 de verkiezing gehouden voor de raadszetel van Van Mariënhoff en daarbij speelden zich heftige tonelen af. De verkiezing was als het ware een zaak van leven en dood, omdat de meerderheid in het stadsbestuur ervan afhing. De avond tevoren had de oppositie in een tumultueuze raadsvergadering al bezwaar gemaakt tegen het stembureau dat niet reglementair zou zijn samengesteld. Het stembureau moest de stembus sluiten, de telling verrichten en de uitslag vaststellen; het kon ook stembriefjes ongeldig verklaren. Op 6 maart 1854 waren Muller en Verbeek in het stembureau benoemd (met de gemeentesecretaris als voorzitter), zodat het college de touwtjes stevig in handen had. Volgens de oppositie schreef de kieswet (art. 43) echter voor dat voor elke verkiezing een nieuw stembureau benoemd werd. Op 13 december maakten 152 kiezers de gang naar de stembus (87%). De kandidaat van het college, Van Heyst, kreeg 83 stemmen, de protestantse kandidaat Van Asch van Wijck 69. De Wijkse kiezers hadden wel heel gedisciplineerd gestemd,

want er waren geen stemmen versnipperd over andere personen. De in de zaal aanwezige kiezers Bonté en H. van Boeschoten maakten meteen na afloop bezwaar. Het stembureau was onwettig en bij het sluiten van de stembus waren de formaliteiten niet in acht genomen. Bovendien waren er stembriefjes voorgelezen waarop namen niet behoorlijk waren ingevuld (er was een briefje ingevuld met G.B. in plaats van B.G. van Heyst)[49].

Op 18 december deden De Heus, Van Strijen en Lapidoth hun beklag bij Gedeputeerde Staten. Niet alleen was het stembureau onwettig samengesteld, maar de burgemeester had de adressanten de toegang tot het openen van de stembus belet toen ze de namen wilden controleren en de handelingen van het stembureau nauwkeurig gadeslaan. Op bevel van de voorzitter waren ze door gerechtsdienaars verwijderd en achter de balie geplaatst en dus in hun rechten als ingezetenen verkort. De burgemeester diende daarvoor alsnog te worden geschorst. Voor B&W was nu de maat vol. Lapidoth en Van Strijen, zo schreven zij aan het provinciebestuur, waren in het stemlokaal om de orde te verstoren, daar zij bij binnenkomst zich 'met de grootste onbeschaamdheid' achter de voorzitter hadden geplaatst en op het verzoek zich te begeven op de voor kiezers bestemde plaats, had Lapidoth deze toegevoegd "In welke betrekking vraag je dat? Ben je gedekt door een raadsbesluit om deze zaal te occuperen?" en dit op zo'n manier 'dat de minst beschaafde aanschouwers verontwaardigd waren over die wijze van handelen'. De zaak was duidelijk. 'Alle twist en tweedragt die sedert eenigen tijd gezaaid is, en eene klove tusschen de ingezetenen heeft daargesteld die niet gemakkelijk zal zijn weg te nemen, dagteekent van het oogenblik dat de Heer Lapidoth zitting in den Raad heeft genomen. Nimmer heeft hij zaken, altijd personen behandeld; nooit heeft hij zich ontzien de grofste beleedigingen jegens Raadsleden en voornamelijk jegens den Burgemeester te bezigen'[50].

Van Heyst in opspraak

Van Heyst had dan wel gewonnen, maar daarmee was hij er nog niet. Op 12 januari 1855 begon de raad, nu onder voorzitterschap van de nieuwe burgemeester Fock, het onderzoek van zijn geloofsbrieven. Ter tafel lag een adres van de bakker J. Groeneveld, de schoenmaker W. Hendriks en de logementhouder L. van Brummelen om de stemming onwettig te verklaren en de uitslag te vernietigen[51]. Reeds dadelijk bij de opening der stembriefjes hadden zij geprotesteerd, want de toegang tot de zaal was door de gewapende macht bezet geweest, politieagenten hadden kiezers met geweld uit de zaal verwijderd en achter de balie gedrongen vanwaar de werkzaamheden van het stembureau moeilijk waren na te gaan. Bovendien was de stembus niet voldoende gesloten, met name de bodem, en ook niet volgens het vereiste model geweest. De leden van het stembureau waren niet wettig benoemd en hadden de stembus meegenomen naar het huis van Pels waar ze tot laat in de nacht waren bijeengebleven. Deze beschuldigingen

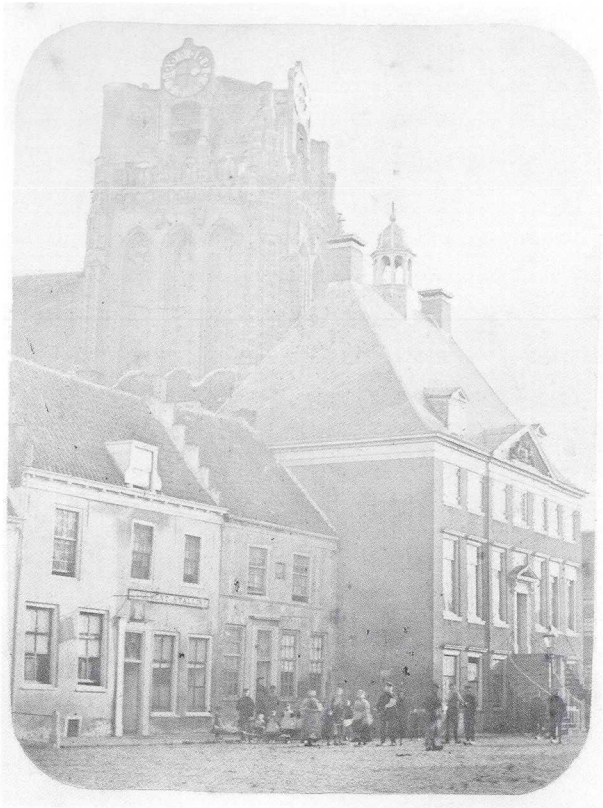

De Wijkse Markt met het stadhuis en de toren van de Grote Kerk rond 1900, SAK-RUH, Familiearchief Van Heyst.

waren natuurlijk koren op de molen van de commissie van onderzoek van de geloofsbrieven (De Heus, Van Strijen en Lapidoth). Op 31 januari kwam zij bij monde van voorzitter Lapidoth tot de conclusie dat de verkiezing niet op wettige wijze had plaatsgevonden en Van Heyst niet kon worden toegelaten. De verkiezing voldeed niet aan de vereiste formaliteiten, de stembus was niet juist verzegeld geweest en er was immorele invloed op de kiezers uitgeoefend. Bezwaar was ook dat Van Heyst als secretaris en tegelijk kandidaat invloed kon uitoefenen op de gang van zaken [52].

Vervolgens gaf de commissie haar visie op het gehele conflict. B&W waren in moeilijkheden geraakt door wetsovertredingen en slecht financieel beheer. Om zich staande te houden moesten zij alles in het werk stellen om de meerderheid in de gemeenteraad te behouden. Niemand was daarvoor geschikter dan Van Heyst: hij was secretaris, aanverwant van wethouder Muller, met de loop der zaken bekend en hij had het college trouw ter zijde gestaan. De 'onbegrijpelijke hardnekkigheid' waarmee de leden van het stembureau en B&W zich vastklampten aan hun betrekking, hoewel zij het vertrouwen van de overige raadsleden niet meer genoten, werd hierdoor verklaard. Was de gewapende macht in de zaal niet een gevolg van angst of van een slecht geweten? De achterdocht werd nog versterkt door de moeite die Van Heyst zelf deed om raadslid te worden: stembiljetten waren door hem zelf ingevuld vol 'kabalistische figuren', met rode, blauwe en zwarte inkt geschreven; door de controle die hij bij de opening van de stembus over de ingevulde briefjes voerde en de redactie van het proces-verbaal van stemopneming die hij had gehouden. Of er immorele invloed was uitgeoefend moest de raad maar beslissen. Vergeefs betoogde Pels dat de gewapende macht alleen was ingeroepen vanwege de spanning der gemoederen op de dag vòòr de verkiezingen en de bedreiging tot mishandeling die wethouder Muller was gedaan als hij de volgende dag zitting zou nemen in het stembureau. Verbeek wees op de invloed die was uitgeoefend door de vrienden van

Lapidoth en Van Strijen, met name door de Langbroekse rentmeester H. de Vriendt die briefjes had 'rondgezonden aan lieden op wie hij dacht iets te vermogen, om hen van hun stemregt terug te houden', en op het 'naar de stembus doen geleiden van sommige kiezers als gevangenen'. Het baatte niet. De raad besloot met drie tegen twee stemmen Van Heyst niet toe te laten [53].

Nu was het provinciebestuur weer aan zet. Nadat Gedeputeerde Staten waren bestookt met adressen van achtereenvolgens Van Heyst, Verbeek, het duo Van Strijen en Lapidoth (tweemaal) en De Heus, droegen zij het Wijkse gemeentebestuur op de stembriefjes na te zien en de stembus op te sturen zodat zij konden vaststellen of die wel volgens voorgeschreven model was. Daarnaast wilden zij weten of er gewapende macht in de zaal was geweest en of er kiezers in de nabijheid waren van de stembus zonder voldoende afstand. De zaak werd er voor Van Heyst niet beter op toen burgemeester Fock het provinciebestuur berichtte dat de stembus niet aan de voorschriften voldeed (de sleuf was 'één duim en vijf streep te lang en acht streep te breed'). In de zaal waren vijf gerechtsdienaars geweest, van wie twee (Westhout en Quint) zonder degens, maar de een in kostuum en beiden met hun stokken binnen de balie, en drie achter de balie. Zij waren door de voorzitter gerequireerd bij de procureur-generaal omdat er geruchten waren van samenscholingen; daarom ook was er marechaussee in de vestibule en bij de toegang. Twee kiezers had de voorzitter van achter de balie laten verwijderen. Inderdaad was een groot aantal briefjes 'ingevuld met de kennelijke hand van de heer Van Heyst met verschillende kleuren inkt geschreven en gemerkt met veelsoortige herkenningsteekenen, krullen en figuren en rondom zijn naam waren die meeste briefjes met blauwen en rooden krullen volgeschreven, zoodat het onmogelijk was gemaakt den naam weder te schrappen en dan op een ander gedeelte van het stembriefje eenen anderen naam te plaatsen'. Fock had zelf wel twintig van die briefjes gezien. Van Heyst mocht niet tot de raad worden toegelaten, want dan was 'eeuwig durende strijd' te verwachten [54].

Nadat de Wijkse raad had bevestigd dat er inderdaad marechaussees in de vestibule hadden rondgelopen (een korporaal en twee dragonders met geladen karabijnen) die zich van tijd tot tijd door de stad hadden begeven om te zien of er geen samenscholingen plaatsvonden, en dat er twee kiezers waren aangemaand zich achter de balie te begeven en nadat bovendien de gevraagde verificatie van de stembriefjes was uitgevoerd, besloten Gedeputeerden te berusten in het raadsbesluit om Van Heyst niet toe te laten [55]. Er was gewapende macht in de zaal geweest en de handelingen van de secretaris hadden invloed gehad op de vrijheid van de verkiezing. De andere bezwaren werden afgewezen: het stembureau was niet onwettig en de stembus was gaaf en ongeschonden, al was de sleuf iets te groot. Op 22 februari zond het college de stembus terug naar Wijk.

Nieuwe verkiezingsperikelen

Twee maanden later, op 30 april 1855, vond de nieuwe verkiezing plaats voor de nog steeds vacante raadszetel. Dat de kiezers beseften wat er op het spel stond blijkt uit de uitzonderlijk hoge opkomst: *alle* 175 kiezers kwamen naar de stembus [56]. De opkomst was dus 100%, in een stadje waar nog helemaal geen georganiseerde kiesverenigingen bestonden en ook geen eigen krant verscheen. Blijkbaar waren de 'partijen' erin geslaagd al hun kiezers te mobiliseren. Net als in december behaalde Van Heyst 83 stemmen, maar Van Asch van Wijck kreeg er 92, dat waren er 23 meer dan de vorige keer. Daarmee had de protestantse partij de meerderheid in de raad gekregen. De verslagen kandidaat hoefde echter nog niet te wanhopen, want in juli was de periodieke aftreding van Van Strijen en Verbeek, zodat er dus twee nieuwe kansen waren.

Op 17 juli 1855 was de opkomst opnieuw zeer hoog: 166 kiezers (95%) leverden hun stembiljetten in, waarvan twee ongeldig. De telling was buitengewoon spannend, want Van Heyst kreeg 82 stemmen, Van der Koog en Van Strijen ieder 81 en Verbeek 79. Dat betekende dat Van Heyst was gekozen, wethouder Verbeek zijn zetel kwijtraakte en Van der Koog en Van Strijen het in de herstemming tegen elkaar moesten opnemen. Twee weken later (31 juli) kwamen 161 kiezers op, maar werden er vijf briefjes te veel ingeleverd. Van der Koog won met 91 tegen Van Strijen 75. Dat niet iedereen de resultaten voetstoots zou accepteren, was te verwachten en zo begon weer een ingewikkeld steekspel van enkele maanden. Op 27 augustus besloot de raad Van der Koog *wel*, maar Van Heyst *niet* toe te laten, omdat het stembureau de stemmen op G.B. en B.H. van Heyst niet had mogen toekennen (!). Uiteraard reclameerde Van Heyst tegen zijn niettoelating en deze keer tekende ook burgemeester Fock verzet aan tegen het raadsbesluit. Zo moesten Gedeputeerde Staten weer aan de slag. Op 1 september besloten zij de stembus opnieuw te openen, constateerden een telfout en bepaalden de uitslag op Van Strijen 80, B.G. van Heyst 80, Van der Koog 80 en Verbeek 79. De drie stemmen op Van Heyst die volgens de raad ongeldig waren, werden door Gedeputeerden echter wel geldig verklaard. Verbeek op zijn beurt protesteerde dat dan ook de ene stem op J. Verbeek aan hem had moeten zijn toegekend, dat de herstemming tussen *drie* personen had moeten gaan en dat de toelating van Van der Koog onwettig was. Gedeputeerden stelden nu voor: Van Heyst toelaten en Verbeek gelijk geven, maar de minister dacht er anders over. Van Heyst moest worden toegelaten, maar Van der Koog ook. Nog bleef de raad zich tegen Van Heyst verzetten, ging in beroep bij de Koning, maar kreeg nul op het rekest. Bij KB van 15 november 1855 dwong de regering de raad Van Heyst alsnog toe te laten. Voor Verbeek liep het minder goed af. De minister beschikte afwijzend, de adressant wendde zich tot de Koning maar ook dat adres werd afgewezen. Daarmee was de enige katholieke wethouder uit het college verdwenen [57].

Lapidoth wordt wethouder

Door het wegvallen van Verbeek en het niet toelaten van Van Heyst in augustus had de protestantse partij een riante meerderheid in de raad gekregen en zij greep meteen de kans om ook het college naar haar hand te zetten. Op 10 september 1855 werd bij verrassing Lapidoth met drie stemmen tegen twee tot wethouder benoemd, hoewel Muller tegenwierp dat de raad volgens de Gemeentewet (art. 84) geheel voltallig moest zijn. Zowel Pels als Verbeek ging onmiddellijk in beroep. De benoeming was in strijd met art. 42 van de Gemeentewet, want zij was niet in de oproepingsbriefjes vermeld en had dus in een volgende vergadering moeten plaats vinden. Het voorstel was volgens hen pas gedaan toen bleek dat Pels niet aanwezig was! Deze keer kregen zij hun zin. Gedeputeerde Staten en de minister oordeelden dat de raad had moeten wachten tot Van Heyst was toegelaten en verklaarden de benoeming van Lapidoth onwettig. Toen de Wijkse raad op 22 oktober persisteerde, greep de regering in. Nadat zij op 15 november de toelating van Van Heyst had bevolen, volgde op 9 december een Koninklijk Besluit dat de benoeming van Lapidoth vernietigde [58]. Daarmee was het geharrewar nog niet ten einde. Op 17 december werd Van Heyst als raadslid beëdigd en leek niets een wettige benoeming in de weg te staan. Omdat Van der Koog ontbrak kreeg Lapidoth op 27 december maar drie stemmen, tegen van Van Heyst twee en Van Asch van Wijck één, en daarmee kwam hij een stem tekort voor de vereiste meerderheid. De tweede stemming (3-3) leverde ook geen winnaar op. Daarop besloot de raad tot herstemming, waarbij op voorstel van burgemeester Fock de kandidaten zelf niet mee mochten stemmen en ook Muller niet wegens verwantschap in de derde graad (Van Heyst was schoonzoon en Muller een zwager van Van Mariënhoff). Pels weigerde daaraan mee te werken en stemde niet mee. Vervolgens werd Lapidoth 'met algemeene stemmen' tot wethouder benoemd.

Een dag later (28 december) droegen Gedeputeerden het raadsbesluit ter vernietiging voor aan de Kroon. Volgens de Gemeentewet (art. 51) had bij de tweede stemming het lot moeten beslissen en de bepaling dat beide kandidaten en Muller niet mee mochten stemmen was helemaal uit de lucht gegrepen. Dat Lapidoth slechts door twee raadsleden was gekozen was in strijd met de wet. De minister besliste dat de Wijkse raad de benoeming moest intrekken en op 30 januari 1856 werd dit door Gedeputeerden meegedeeld. Deze keer gaf de raad toe en besloot met algemene stemmen op het besluit van 27 december terug te komen. Op het voorstel dadelijk een nieuwe wethouder te benoemen, staakten echter de stemmen, zodat een volgende vergadering de vacature moest gaan vervullen. Wat er daarna precies gebeurde, blijft duister. Op 28 februari berichtten B&W het provinciebestuur dat Lapidoth de benoeming had aangenomen 'in de vergadering van heden', maar de raadsnotulen zwijgen daarover in alle talen. De wettigheid van de benoeming valt dus niet vast te stellen, maar wel blijkt uit de notulen van B&W dat Lapidoth van 11 maart 1856 tot en met augustus 1857 als wethouder heeft gefungeerd [59]. Daarmee bestond het Wijkse college alleen nog maar uit protes-

tanten en was Pels als enige katholieke raadslid overgebleven. Ook in Den Haag werden in 1856 de bordjes verhangen. Vier maanden nadat Lapidoth wethouder was geworden, kwam op initiatief van koning Willem III het ultraprotestantse 'Utrechtsche' ministerie-Van der Brugghen-Simons (1856-1858) tot stand en daarvan hadden de katholieken weinig goeds te verwachten.

Opnieuw conflicten rond het Gasthuis

De twisten rond het gemeentebestuur hadden de verhoudingen tussen protestanten en katholieken er niet beter op gemaakt. Allereerst was daar nog steeds de kwestie van het Gasthuis. Die was wel naar de achtergrond gedrongen door alle politieke commotie, maar allerminst opgelost. Bovendien zouden ook de armenzorg en de Wijkse begraafplaats een harde aanvaring veroorzaken tussen de katholieken en het protestantse gemeentebestuur. Daarbij dient in het oog gehouden te worden dat de Gasthuiskwestie in dezelfde maanden speelde als de val van Pels, de perikelen rond Van Heyst en de wethoudersbenoeming van Lapidoth en daar als in een kluwen mee verweven was.

In de zomer van 1854 hadden zowel B&W als de regenten van het Gasthuis de tussenkomst van de minister ingeroepen inzake de benoeming van regenten. Op 14 oktober (een week nadat de commissaris tot het ontslag van Pels had geadviseerd) stelde Van Reenen de regenten in het ongelijk. Geërgerd over de voortdurende bezwaren besloot hij dat wijziging van de bestuursverordening van 1809 het enige middel was, ook al was de raad daartoe nog ongezind [60]. De Wet op het Arm-

Het Ewouds- en Elisabethgasthuis aan de Oeverstraat in 1900 op een foto door Z.A. van Blitz en Zn., SAKRUH, Topografisch-historische atlas Wijk bij Duurstede.

bestuur van 28 juni 1854 (art. 4) schreef immers voor dat de reglementen der gemengde instellingen door de gemeenteraden werden herzien of vastgesteld en dat Gedeputeerde Staten daarop moesten toezien (art. 6). Maar was het Gasthuis een 'gemengde instelling'? Waar Thorbecke alle instellingen onder onmiddellijk toezicht van het plaatselijk bestuur had willen brengen, ging Van Reenens Armenwet uit van kerkelijke en particuliere weldadigheid, alleen waar nodig aangevuld door staatszorg [61]. Om dubbele bedeling te voorkomen waren de instellingen wel verplicht opgave te doen aan de overheid, maar het beheer hadden zij in eigen handen. Daarbij onderscheidde de wet: a) staats-, provinciale en gemeente-instellingen, door de burgerlijke overheid geregeld en bestuurd; b) instellingen van een kerkelijke gemeente, bestemd voor hun eigen armen; c) instellingen door bijzondere personen of door bijzondere, niet kerkelijke, verenigingen geregeld en bestuurd; d) instellingen van gemengde aard (gezamenlijk bestuurd). De kardinale vraag was: onder welke letter viel het Gasthuis?

Op 30 april 1855 tekenden Muller en Pels bij het provinciebestuur in een adres bezwaar aan tegen de vaststelling van de rekening van het Gasthuis door burgemeester en regenten buiten de raad om. Burgemeester Fock had op 26 maart de raadsleden-regenten als 'superintendenten' van het Gasthuis bijeengeroepen zonder een complete raadsvergadering te houden. De regenten hadden vervolgens met één stem meerderheid beslist dat het Gasthuis voortaan zou vallen onder letter C van de Armenwet en niet onder letter A als gemeente-instelling of publiek gesticht zoals vroeger. Uiteraard betwistte Fock de voorstelling van het adres. Toen vervolgens Gedeputeerden bij B&W de stichtingsbrief van het Gasthuis opvroegen, kregen zij tot hun verbazing te horen dat die niet in het archief te vinden was en ook niet bekend was bij de regenten! Pas jaren later, in 1877, kwam regent Lapidoth ineens met de stichtingsoorkonde op de proppen, die hij 'indertijd' zou hebben gekocht, maar vermoedelijk zelf heeft achterover gedrukt [62].

Terwijl het provinciebestuur de zaak nog aan het bestuderen was, deed zich alweer een nieuw conflict voor. De bejaarde en blinde Jan van Amersfoort was ontslagen uit een bedelaarskolonie op voorwaarde dat hij in het RK Armenhuis werd opgenomen, maar het RK Armbestuur had bericht dat dat niet kon en verzocht hem niet te ontslaan. Toen hij toch naar Wijk was overgebracht, had het armbestuur hem ondersteuning geweigerd. Daarop richtten B&W zich tot aartsbisschop J. Zwijsen om hem te wijzen op de verplichting tot bedeling. Het RK Armbestuur was zedelijk verplicht bijstand te verlenen waartoe het 'met het oog op zijne vele bezittingen van landerijen, zeer goed bij machte is'. De pastoor en het armbestuur betwistten dit. Zij hadden al 450 à 475 armen te bedelen (meer dan een derde van de Wijkse katholieken), kregen 'geen halve cent' subsidie van de stad en bovendien was Van Amersfoort helemaal geen parochiaan [63].

Op 31 augustus stelde het provinciebestuur de adressanten Pels en Muller in het gelijk. De rekening had in een raadsvergadering moeten worden vastgesteld, want in 1809 was de superintendentie opgedragen aan het gemeentebestuur, en er waren geen

bescheiden die grond opleverden voor letter C: het Gasthuis hoorde onder letter A. De Wijkse raad hield echter voet bij stuk. Op 17 september stelde zij vast dat er geen wettig voorschrift was om de rekening door de raad te doen sluiten en dat er geen verschil bestond tussen het gemeentebestuur en de regenten over aard, doel en wijze van beheer en bestuur van het Gasthuis. Gedeputeerden besloten in de zaak te berusten, maar als zij dachten ervan af te zijn kwamen ze bedrogen uit [64]. De katholieken, getergd door de (onwettige) benoeming van Lapidoth tot wethouder op 10 september, tekenden protest aan bij de minister tegen onregelmatigheden en willekeur: de verkiezing van Van der Koog, de gang van zaken rond het Gasthuis en de benoeming van Lapidoth, waardoor 'iedere constitutionele regering onmogelijk wordt' [65]. Kortom, zij vroegen de minister aan *alle* misbruiken een einde te maken en beriepen zich daarbij op het liberale vocabulaire.

Daarmee waren alle spanningen tot een climax geraakt zonder dat de oplossing een stap dichterbij kwam. De Gedeputeerden wisten het ook niet meer. Het raadsbesluit van 17 september, zo schreven zij de minister, was 'zeer ongepast', maar zij zagen geen middel daartegen op te komen. Tot welke categorie behoorde het Gasthuis als instelling van weldadigheid? Het provinciebestuur beaamde deels de zorgen van de adressanten, maar bood de Armenwet termen om tussenbeide te komen? 'Wijk bij Duurstede is thans sedert jaren verdeeld door godsdienstige en politieke partijgeest en kenmerkt zich door onderlingen haat, naijver en afgunst zijner ingezetenen. Elke omstandigheid die slechts eenige aanleiding kan geven om elkander te kwellen wordt daar gretig opgevat. Wij hebben herhaaldelijk, doch telkens vruchteloos getracht hierin tusschenbeide te treden. De tegenwoordige burgemeester, een onafhankelijk en onpartijdig man, doet al het mogelijke tot behoud van rust en vrede, maar ook zijne pogingen blijven zonder gevolg' [66].

De uiteindelijke benoeming van Lapidoth tot wethouder en regent van het Gasthuis in het begin van 1856 wierp nog eens olie op het vuur. De verhoudingen in het college werden er niet beter op toen Muller en Pels in een adres aan de minister hun beklag deden over 'onjuiste handelingen' van de burgemeester inzake het Gasthuis en in de vergadering van B&W moest wethouder Muller afstand nemen van het 'beleedigende en onwaarheid bevattende gedeelte omtrent den burgemeester'. Hij had het adres getekend zonder het gelezen te hebben [67]. Op 7 maart kwam ook het RK Armbestuur weer in actie. In een rekest aan de minister klaagden zij dat de raad bezig was het Gasthuis van '*gemeente*instelling tot eene bijzondere instelling en het oppertoezigt tot eene kamer- of vriendenregeering te maken'. Dat zou nog meer aanleiding geven tot partijdige handelingen en misbruiken; reeds nu werden protestantse winkeliers en behoeftigen bevoorrecht. De 'onwettig benoemde' regent Lapidoth, inwonend bij de weduwe Engels, had onlangs haar huis gekocht en nu reeds was door regenten het besluit genomen haar op te nemen in het Gasthuis met haar inwonende nicht. Daarom verzochten zij de minister nog eens bestaande misbruiken en onrechtvaardigheden

weg te nemen [68]. Deze keer leken zij succes te hebben. Op 7 mei 1856 stelde het provinciebestuur de gemeente in het ongelijk, zowel inzake de bedelaar Van Amersfoort als het Gasthuis. B&W hadden ten onrechte geopperd dat het katholiek armbestuur grote bezittingen en landerijen had en jaarlijks voor meer dan *f* 3000 veldvruchten en appelen verkocht. De opbrengsten aan boom- en veldvruchten waren niet meer dan *f* 589, zoals bij notaris Van Mariënhoff kon worden geconstateerd, en ook de landerijen brachten veel minder op. Het sprong juist in het oog dat de katholieken, met tweemaal zoveel armen als de protestanten, zo weinig van het algemeen armengoed ontvingen [69].

Verder gebeurde er echter niets. De regenten betuigden onmiddellijk hun diepe verontwaardiging, gaven een uitvoerige weerlegging van het rekest en B&W sloten zich daarbij aan (23 mei). Dat protestantse winkeliers werden begunstigd was uit de lucht gegrepen; juist de katholieke regent Verbeek leverde als apotheker uitsluitend de geneesmiddelen. Maar al was dit het geval, dan nog had niemand de bevoegdheid 'de regenten hierin wetten voor te schrijven'. Alle klachten berustten op verdraaide voorstellingen of gefingeerde feiten. Op 23 juni trad het protestants-conservatieve kabinet-Van der Brugghen aan en daarvan hadden de Wijkse protestanten weinig te duchten. Op 24 oktober herinnerde de nieuwe minister G. Simons, een uitgesproken antipapist, het provinciebestuur nog wel aan de afdoening van de zaak, onder vermelding dat het Gasthuis te beschouwen was als een gemeentelijke instelling, en inderdaad werd het Wijkse gemeentebestuur gerappelleerd, maar daarbij bleef het. Burgemeester Fock memoreerde later kortweg dat men gedurende zijn ambtsperiode niet verder gekomen was [70].

Katholieke emancipatie en verzuiling

De protestantse onbuigzaamheid valt misschien beter te begrijpen tegen de achtergrond van de katholieke emancipatie die na 1853 zichtbaar in een stroomversnelling was geraakt. Met pastoor L.C. Velthuysen hadden de Wijkse katholieken in 1848 een voortvarend zielenherder gekregen die de opbouw van zijn parochie met kracht ter hand nam [71]. Na het herstel van de bisschoppelijke organisatie werd het aartsbisdom Utrecht in veertien dekenaten verdeeld, waaronder Utrecht, Amersfoort en Culemborg. Daarna volgde de oprichting van parochies in plaats van de staties, waarin katholieke leken veel zeggenschap hadden gehad, en werden de kerk- en armbesturen geregeld. Op woensdag 16 december 1854 installeerde Zwijsen de parochie Wijk bij Duurstede in stilte zonder bijzijn van gelovigen, de volgende morgen om half zeven droeg hij een H. Mis op en daarna vertrok de aartsbisschop met de pastoor naar Culemborg, waar Velthuysen het dekenaat opgedragen kreeg. Het jezuietenseminarie aldaar werd kleinseminarie voor het hele aartsbisdom en in oktober 1857 werd het nieuwe grootseminarie Rijsenburg geopend [72]. Het Kromme-Rijngebied was dus een speerpunt in de katho-

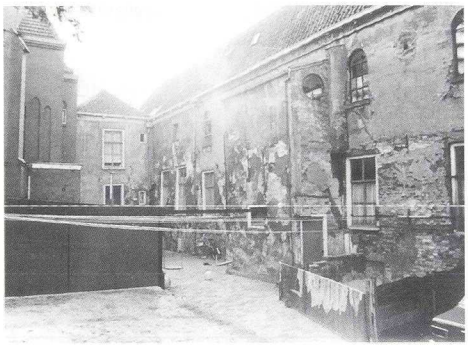

De eerste steen gelegd door pastoor L.C. Velthuysen in 1857 en de achterzijde van het katholieke gebouwencomplex aan de Klooster Leuterstraat en Plantsoensteeg vlak voor de sloop in 1977, SAKRUH, Topografisch-historische atlas Wijk bij Duurstede.

lieke herleving.

Daarbij bleef het niet, want Velthuysen had grote plannen. In februari 1857 schreef hij Zwijsen dat de parochiale school was geopend met ca 150 leerlingen. Binnenkort zou ook de katholieke bewaarschool beginnen met honderd kinderen en ook van de brei- en naaischool had hij grote verwachtingen. Liefst zag hij ook nog een kostschool voor binnen- en buitenmeisjes, want dat zou een van de grootste pensionaten voor de boeren en de 'geringe burgerstand' kunnen worden [73]. In december 1856 was al het Witte Huis aan de Walstraat (Plantsoensteeg) aangekocht voor de oprichting van het Gesticht Liefdezusters. De congregatie van O.L. Vrouw Moeder van Barmhartigheid ofwel de Zusters van Liefde te Tilburg was door Zwijsen opgericht in 1832 en groeide uit tot de grootste kloosterorde van Nederland. De zusters hielden zich bezig met zorg voor arme kinderen, zieken en ouden van dagen. In Wijk werden zij belast met het onderwijs aan de bewaarschool en de brei- en naaischool; voor dergelijk onderricht werden geen eisen van bekwaamheid gesteld en de zusters konden meteen godsdienstonderwijs geven. In juni 1858 namen vier zusters hun intrek: twee voor de bewaarschool, een voor de naai- en breischool en een voor de huishouding. Daarna volgde een moeder-overste en in 1880 waren er al tien Liefdezusters. Op 17 september 1858 werd het gebouw gewijd als Sint Lambertusgesticht, de feestdag van de heilige (en tevens de naamdag van de pastoor). Na 1860 werd het aangrenzende Armhuis aan de zusters overgedragen als oudevrouwenhuis, waarmee een uitgebreid katholiek complex ontstond, dat na 1880 bovendien een passend neogotisch uiterlijk zou krijgen. Zo was er na 250 jaar weer een vrouwenklooster midden in Wijk bij Duurstede, vijftien jaar eerder dan in Utrecht zelf [74]!

De katholieke activiteiten hadden ook gevolgen voor het protestantse kamp. Brei- en naaischolen waren vooral een initiatief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de jaren 1840-1870. In 1853 waren er al in meer dan veertig plaatsen spontaan gesticht zonder landelijke coördinatie [75]. De scholen leidden op voor latere taken als huishoudster, dienstbode of naaister en spoorden de meisjes aan tot 'vlijt, orde, zindelijkheid enz. opdat zij hierdoor mogen gevormd worden tot nuttige leden der maatschappij'.

Het Nutsdepartement in Wijk bij Duurstede, dat in 1811 ter ziele was gegaan, was in maart 1856 heropgericht op initiatief van burgemeester Fock, die lid was van het Amsterdamse hoofdbestuur. Als medebestuurders traden de dijkmeester D.Th. Allan, de kostschoolhouder Gerth van Wijk en notaris Van Strijen op. Hoewel het Nut in Wijk een herhalingsschool, een brei- en naaischool, een volksbibliotheek en een spaarbank tot stand bracht, is het geen groot succes geweest. In 1886 was het aantal leden al gehalveerd tot 24 en in 1890 had het departement geen enkele onderwijsinstelling meer. Het bestuur weet dit aan mindere welvaart en vooral aan kerkelijke invloeden. 'De gegoede burger of de gezeten landbouwer sluiten zich in deze streek – om gemakkelijk te gissen redenen – niet bij het Nut aan' [76].

Al na vier jaar had het Nut eieren voor zijn geld moeten kiezen. In mei 1860 deed men de in oktober 1856 opgerichte brei- en naaischool over aan een commissie tot oprichting van een '*Protestantsche* Naai- en Breischool', een gezamenlijk initiatief van de hervormde kerkenraad en kerkvoogdij, het Gasthuis en het Nutsdepartement, alles onder leiding van Lapidoth. Terwijl de Nutsschool meisjes van alle gezindten had willen opvoeden tot nuttige leden van de maatschappij, beoogde het protestantse schoolreglement een 'zoodanige Christelijke opleiding te geven dat zij aan werkzaamheid, orde, zedelijkheid en godsdienstzin gewend en gevormd worden tot deugdelijke huismoeders of geschikte dienstboden' [77]. In 1889 werd de Protestantsche Naai- en Breischool verenigd met de Protestantsche Bewaarschool onder de naam van 'Vereeniging Van Ittersum tot instandhouding van de Protestantsche Bewaar-, Naai- en Breischolen te Wijk bij Duurstede'. President werd, hoe kan het anders, dr. W.M.J.C. Lapidoth. De Vereniging Van Ittersum voor protestants-christelijk onderwijs bestaat nog steeds. Ook in Wijk bij Duurstede was de verzuiling in volle gang.

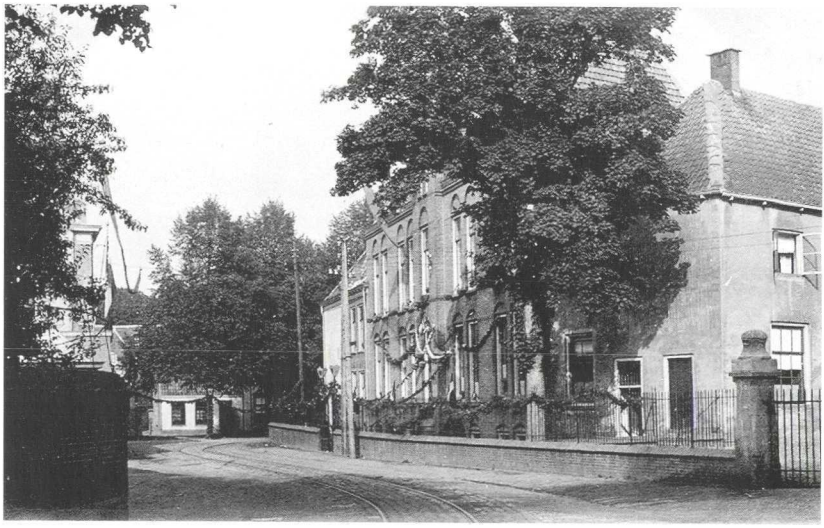

Het Sint Lambertusgesticht en Armhuis aan de Klooster Leuterstraat 31 – 33 in 1923, SAKRUH, Topografisch-historische atlas Wijk bij Duurstede.

De rust keert weer

Na 1857 is in Wijk de rust langzamerhand weergekeerd, maar daarvoor moest nog wel het een en ander gebeuren. Op 28 februari 1856 vertrok de conservatief Van der Koog uit de Wijkse raad wegens overplaatsing naar Deventer waardoor een tussentijdse verkiezing nodig was. Op 8 mei kwamen 170 kiezers op (94%). Van Strijen liet met 87 stemmen Verbeek (83) net achter zich, maar omdat er vier stembiljetten meer waren ingeleverd dan er kiezers waren opgekomen en er geen volstrekte meerderheid was, volgde een nieuwe vrije stemming op 19 mei. Bij een opkomst van 177 kiezers (98%) versloeg Van Strijen de hervormde veerman J. van Dijk met 90 tegen 85. Verbeek deed toen niet meer mee. De notaris keerde dus terug in de raad waaruit hij een jaar eerder door Van Heyst was verdreven. Opmerkelijk genoeg waren er bij de verkiezing voor een lid van de Provinciale Staten in mei ook al onregelmatigheden geconstateerd. In de Wijkse stembus waren toen wel veertig stembriefjes te veel aangetroffen, zodat er duidelijk opzet in het spel was [78].

In de zomer van 1857 brak het uur van de waarheid aan toen Van Asch van Wijck, De Heus en Lapidoth aan hun periodieke aftreding toe waren. Op 21 juli kwamen 178 kiezers naar de stembus (93%) [79]. Van Asch van Wijck kreeg 91 stemmen, de hervormde bierbrouwer J.H. Deerns 89, de joodse koopman I.G. Hijmans 82, Verbeek en de hervormde dijkmeester Allan ieder 79, Lapidoth 78 en De Heus 18. Lapidoth kwam dus precies één stem tekort om aan de herstemming te mogen meedoen. Van Asch van Wijck en Deerns waren meteen gekozen. Hijmans, Verbeek en Allan kwamen in herstemming. Allan won met klein verschil van Hijmans (91-89), terwijl Verbeek niet meer meedeed. Daarmee was de grootste stokebrand, Lapidoth, uit de raad verdwenen, evenals zijn medestander De Heus. Opvallend was ook de voorkeur van de kiezers voor jonge kandidaten van buiten, alsof zij zelf schoon schip wilden maken: Hijmans was 24, Deerns en Allan 27 en de laatste twee woonden pas een jaar of drie in Wijk. Deerns kwam uit Utrecht, terwijl de waterstaatsfunctionaris Allan wethouder in Uithoorn was geweest. Met de nederlaag van Lapidoth kwam ook een einde aan zijn wethouderschap. Op 1 september werd Muller met vier stemmen herbenoemd en nam uitgerekend Van Heyst de portefeuille over van Lapidoth. Zo waren de rollen dus omgekeerd.

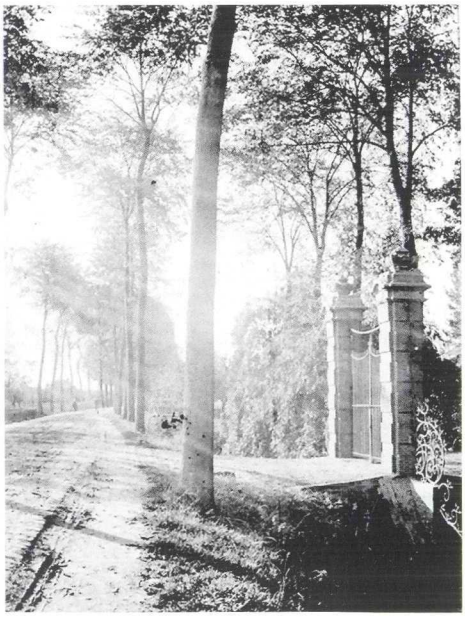

Het toegangshek van de algemene begraafplaats aan de Steenstraat rond 1875, SAKRUH, Topografische Atlas Wijk bij Duurstede.

Dat betekende niet dat alle spanning meteen

Het kleedhuisje of de kapel uit 1849 op de algemene begraafplaats in 1960 op een foto door J. van Altendijk, SAKRUH, Topografisch-historische atlas Wijk bij Duurstede.

geweken was. In 1858 kwam het nog tot een scherpe botsing over de begraafplaats. In 1828 was het begraven in kerken officieel verboden en een gemeentelijke begraafplaats aangelegd met drie afdelingen: een protestantse, een katholieke en een joodse. In 1849 hadden de katholieken toestemming gekregen tot de bouw van een kleedhuisje of kapel, waar de priester zijn ambtsgewaad kon aantrekken, en ook kregen zij de sleutel van het hek. Op 7 juni 1858 werd kapelaan L. Loeff echter lastig gevallen door de veldwachter, die een gewone godsdienstoefening meende aan te treffen en proces-verbaal wilde opmaken omdat de kapelaan niet de mis mocht bedienen buiten de uren van het begraven. Het katholieke kerkbestuur protesteerde bij de burgemeester, maar de veldwachter had op eigen gezag gehandeld en volgens Fock ook niets verkeerds gedaan. De katholieken verlangden een schriftelijke verklaring dat het maandelijkse mislezen mocht doorgaan en excuses van de politie, maar de burgemeester bracht de zaak in de raad en die besloot op 24 juni dat buiten begrafenissen geen missen mochten worden opgedragen en dat de katholieken de sleutels van het hek moesten inleveren. Het provinciebestuur stelde de raad vervolgens in het gelijk: kerkelijke plechtigheden waren afhankelijk van gemeentelijke toestemming en zielenmissen voor de overledenen hoorden niet bij de begrafenis. Plechtigheden buiten het kleedhuisje of de kapel waren al helemaal in overtreding van de wet. Daar moesten de katholieken het mee doen. Pas in 1898 kregen zij een eigen begraafplaats even verderop aan de Steenstraat [80].

Dit is vermoedelijk het laatste incident geweest. Een jaar later (1859) werden Pels en Muller als raadsleden herkozen bij een opkomst van 90% en kon het Provincieverslag voor het eerst melden dat er geen verschillen waren geweest over verkiezingen en kiezerslijsten [81]. Kennelijk was er genoeg stoom afgeblazen. In 1861 blikte notaris Van Mariënhoff in een brief terug op de gebeurtenissen. Na herhaalde pogingen was het hem eindelijk gelukt om zijn schoonzoon Van Heyst als opvolger benoemd te krijgen, maar het had hem 'onbeschrijfelijke moeite en zorgen gekost'. Commissaris Van Heemstra had in januari 1856 de benoeming van Van Heyst tot notaris nog met klem ontraden. De minister van Justitie, D. Donker Curtius, wees hij erop dat Wijk 'eene der meest woelzieke gemeenten des lands' was en dat Van Heyst zich in de partijstrijd niet neutraal had gehouden en zich sterk had gecompromitteerd bij de raadsverkiezingen. Als men Van Heyst zou benoemen, zou de regering de verdenking op zich laden van partijdigheid en 'in alle dagbladen van ultraprotestantsche kleur levendig worden aan-

gevallen'. Ook als gemeentesecretaris was Van Heyst 'volkomen ongeschikt' geweest. Zijn enige verdienste was dat hij een schoonvader had 'die achtendertig jaar notaris is geweest, veel geld heeft verdiend, zeer vermogend en meer dan dit zelfs is, en veel invloed en relaties heeft'. Van Mariënhoff had een andere kijk op de gebeurtenissen. Na zijn aftreden als burgemeester was Wijk voortdurend achteruitgegaan: 'men heeft de Godsdienst in het spel gebracht, haat en nijd ruimschoots aangewakkerd' met als gevolg dat er geen nieuwe inwoners meer waren gekomen en verscheidene door hem gebouwde huizen leeg waren blijven staan. Dat waren de treurige resultaten van twisten en onenigheid en geschrijf in de dagbladen waardoor Wijk 'zich een *stinkende* naam heeft verschaft'. Gelukkig waren thans de twisten geëindigd en kon hij constateren dat de 'eensgezindheid vrij algemeen langzamerhand terug komt', maar het was met gemengde gevoelens: overal was welvaart in het land, maar Wijk was 'door eigene begane dwaasheden daarvan thans verstoken' [82].

Hoe verging het verder de spelers op het Wijkse politieke toneel? Pels bleef raadslid tot na 1870, deed in 1872 de wijnkoperij over aan C.J.F. Thieme en vertrok in 1873 naar Haarlem waar hij in 1891 overleed. Lapidoth was na zijn vertrek uit de raad nog jarenlang president-kerkvoogd en Gasthuisregent, keerde in 1879 terug in de gemeenteraad en was zelfs nog opnieuw wethouder van 1893 (75 jaar oud!) tot zijn dood in 1901. Zijn wapenbroeder Van Strijen verdween in 1862 uit de raad, deed in 1865 zijn praktijk over aan zijn zoon en verhuisde in 1874 naar Schalkwijk, waar hij hetzelfde jaar overleed. Van Heyst bleef wethouder tot 1867, raadslid en regent tot na 1880 en was in 1870 president-kerkvoogd. In 1859 was hij notaris geworden om in 1890 door zijn zoon te worden opgevolgd, zodat de leden van de 'familieregering' er vanaf 1817 in waren geslaagd aan elkaar het notariaat door te geven [83]. In 1866 kwam de katholieke voorman Verbeek weer terug in de raad en hij werd meteen opnieuw wethouder (tot na 1890). Muller, die al sinds 1828 raadslid was en van 1839 tot 1866 wethouder, bleef aan tot 1874: een record. Fock vertrok in 1859 als burgemeester naar Haarlem, daarna naar Amsterdam, werd in 1868 minister in het door Thorbecke geformeerde ministerie-Van Bosse-Fock en tenslotte commissaris des konings in Zuid-Holland. Wijk was voor hem een goede les geweest: 'ik deed de ervaring op dat de R.Cath. partij de meest gevaarlijke in ons land is en niet stil zit, voordat zij haar doel bereikt heeft, namelijk van in ons Protestantsch Nederland grooten, zoo mogelijk overwegenden invloed uit te oefenen op den gang van zaken en *majorem Dei gloriam* d.i. in het belang van de R.Cath. Kerk. Mij waren nooit vroeger ten deze de oogen open gegaan' [84].
Ook voor Van Lynden, die in 1853 maar een klein rolletje had gespeeld, lag er een mooie carrière in het verschiet. Hij erfde in 1855 Sandenburg, werd kamerheer van Willem III en antirevolutionair kamerlid, minister in twee conservatieve kabinetten-Heemskerk en tenslotte leider van het naar hem genoemde ministerie (1879-1881), waarna de koning hem tot erfelijk graaf verhief. Van der Koog werd inspecteur der Rijksdomeinen

in Utrecht; zijn zoon J.V.M. van Toulon van der Koog zou in 1879 terugkeren naar Wijk als burgemeester. Van Asch van Wijck bleef raadslid tot 1863 en kantonrechter tot 1877, waarna hij zich kon toeleggen op de ontginning van zijn landgoed Prattenburg bij Veenendaal, waar zijn zoon burgemeester was. Minder goed liep het af met de jonge Crommelin, die in 1854 de Wijkenaren zo had opgestookt. Na de dood van zijn vader in 1857 kreeg hij eindelijk een aanstelling op Wieringen, waar hij de belastingopbrengsten aanzienlijk wist te vermeerderen. Hoewel hij zich vervolgens aan het grenskantoor van Reusel en Bladel volkomen onmogelijk had gemaakt en was overgeplaatst naar Ooltgensplaat, kreeg hij in 1864 een benoeming te Amerongen, omdat zijn drie ongehuwde zusters nog in Wijk woonden en zijn hulp nodig hadden. Toen hij zich ook daar door 'zijn overdreven ijver en vexatoire handelingen de algemeene haat der ingezetenen' op de hals haalde, volgde overplaatsing naar Stavoren (1870) en Makkum (1874). Daar werd hij al na een paar maanden ondanks 'uitmuntende bekwaamheid' geschorst wegens zijn 'staat van kennelijk onvermogen'. Hij overleed doof en ongehuwd in 1908, negentig jaar oud[85].

Conclusie

Hoe kwam het dat de politiek in Wijk zo uit de hand liep? Wijk bij Duurstede was zoals veel andere provinciestadjes een kleinschalige samenleving waarin iedereen elkaar kende en waar persoonlijke en religieuze tegenstellingen onvermijdelijk met de politiek verstrengeld raakten. De Aprilbeweging van 1853 bood de tegenstanders van de coterie van Van Mariënhoff, die de stad sinds jaar en dag domineerde, een uitgelezen kans de godsdienst als hefboom te gebruiken tegen de katholieke burgemeester Pels, die voor zijn achtergestelde geloofsgenoten opkwam. Daarbij ging het niet in de laatste plaats om heel concrete materiële belangen, zoals aanbestedingen en leveranties, het vergeven van posten en bedieningen, het afschuiven van bedeelden en het opnemen van behoeftigen in het Gasthuis. Omdat katholieken en protestanten elkaar getalsmatig ongeveer in evenwicht hielden en de afnemende welvaart de tegenstellingen verder verscherpte, liepen de spanningen hoog op. Dat verklaart de opmerkelijk hoge opkomstcijfers bij de raadsverkiezingen en de hardnekkigheid waarmee de partijen elkaar bestreden. Het provinciebestuur en de minister hadden er hun handen vol aan.

De gebeurtenissen in Wijk stellen een aantal gangbare opvattingen over de negentiende-eeuwse politiek in een ander licht. Zo is de lage opkomst bij de verkiezingen in Nederland wel aangevoerd als bewijs voor de stelling dat het politieke bestel van 1848 eigenlijk te modern was. Die redenering gaat in ieder geval voor Wijk niet op. Ook de bewering dat de gemeenteraden pas in de laatste decennia van de negentiende eeuw gepolitiseerd raakten en dat de kiezers de politiek aan de 'heren' overlieten, wordt hier gelogenstraft. Van 'standspolitiek' en consensus lijkt in Wijk geen sprake en het valt moeilijk vol te houden dat de politiek er het karakter had van een 'beschaafd herenge-

sprek'[86]. De verhoudingen waren in Wijk uitermate gepolitiseerd, maar bij afwezigheid van politieke organisaties, zoals kiesverenigingen, was er sprake van een soort politisering zonder partijvorming. Het draaide vooral om personen en niet zelden om nieuwkomers. Opvallend is ook dat begrippen als 'liberaal' en 'conservatief' hier zo weinig betekenis hadden. Hoe zaten in Wijk de 'partijen' eigenlijk in elkaar? Tot de 'katholieke partij' werden behalve Pels ook Van Mariënhoff, Muller en Van Heyst gerekend, die helemaal niet katholiek waren. Waren er in Wijk liberalen? Eigenlijk weten we dat alleen met zekerheid van de latere minister Fock. Op zijn manier was ook Van Mariënhoff 'liberaal', maar hij was weer te veel een man van vòòr 1848 en ook Van Heyst was vooral regent. Misschien was wethouder Muller wel de liberaalste, maar er is te weinig van hem bekend om dat vast te stellen. Zo blijven er nog genoeg vragen over. Was de liberale staat inderdaad zo onmachtig om zijn beleid door te zetten als het lokale bestuur dat botweg saboteerde? Was Wijk representatief of juist een uitzondering? We weten van het politieke leven in de negentiende-eeuwse gemeenten nog veel te weinig af, maar er zijn tal van aanwijzingen dat er ook in andere plaatsen van alles aan de hand was. En hoe ging het verder in Wijk na 1860? Wie zoekt dat eens uit?

Gebruikte afkortingen

BB	Binnenlands bestuur 1848-1878
BiZ	Binnenlandse zaken
GAA	Gemeentearchief Amsterdam
HUA	Het Utrechts Archief
KdK	Kabinet des Konings
NA	Nationaal Archief
PB	Provinciaal Bestuur 1814-1920
RKAU	RK Aartsbisdom Utrecht
SAKRUH	Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug
Van Heyst	Familie Van Heyst (12)
WbD	Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede

Gebruikte archiefbronnen

Nationaal Archief
Kabinet des Konings (KdK) nrs. 526 en 4239
Binnenlandse Zaken (BiZ)
– Kabinet, 1814-1949, nr. 90
– Binnenlands bestuur 1848-1878 (BB), nrs. 361, 362, 367, 385, 387, 395
Financiën, afd. Personeel 1831-1929, nrs. 2006 en 9679-9680
Tweede Kamer, 1844-1845, petities, nrs. 872-874
Familie Fock, nrs. 1-10: memoires van C.A. Fock over de jaren 1828-1901
Thorbecke, nr. 231

Het Utrechts Archief
Provinciaal Bestuur 1814-1920 (PB)
– nrs. 736-866: notulen Gedeputeerde Staten met bijlagen, 1852-1858
– nrs. 8493-8495: Kabinet Commissaris des Konings, 1850-1858
RK Aartsbisdom Utrecht (RKAU)
– nr. 2: dagregister uitgaande brieven 1853-1854

– nr. 1213: correspondentie parochie Wijk bij Duurstede 1853-1967
RK Parochie Wijk bij Duurstede
– Documenta Decanatus Culemborgensis 1853-1869
NHK Gemeente Wijk bij Duurstede
– nr. 5: notulen kerkenraad 1801-1856
– nr. 7: ingekomen stukken 1818-1950
– archief van de Vereeniging Van Ittersum

Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug
Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1852-1970 (WbD 1852-1970)
– nrs. 1-2: notulen gemeenteraad 1852-1856 en 1856-1858
– nrs. 68-79: ingekomen stukken B&W 1851-1858
Familiearchief Van Heyst

Gemeentearchief Amsterdam
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
– nr. 479: jaarverslagen departement Wijk bij Duurstede
– nr. 532: kopieboeken uitgaande stukken hoofdbestuur 1855-1857

Literatuur

Aa, Van der, 1849 ▸ A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* XII, Gorinchem, 1849.
Aerts e.a., 1999 ▸ Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen, 1999.
Bavel, Van, 1997 ▸ B.J.P. van Bavel, 'De zorg voor lichaam en geest' in: C. Dekker e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht, 1997, 61-82.
Boissevain, 1864 ▸ J.H.G. Boissevain, *De gemeentewet*. Aangevuld met eene geschiedenis harer toepassing door G. van Oosterwijk, Arnhem, 1864.
Boogman, 1978 ▸ J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Bussum, 1978.
Boon, 1972 ▸ J.G.M. Boon ed., *De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord*, Utrecht, 1972.
Brouwers, 1985 ▸ Jeroen Brouwers, *Hélène Swarth. Haar huwelijk met Frits Lapidoth 1894-1910*, Amsterdam, 1985.
Brilleman, 2002 ▸ V. Brilleman, 'Isaac Hijmans (1822-1893), koopman en wethouder' in: M.A. van der Eerden-Vonk, H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang ed., *Utrechtse Biografieën. Het Kromme Rijngebied*, Utrecht, 2002, 84-89.
Bruin, De, 1997 ▸ R.E. de Bruin, 'Patriotten en orangisten' in: C. Dekker e.a., *Geschiedenis van de Provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht, 1997, 63-84.
Croockewit, 1889 ▸ J.F. Croockewit, *De patriotten te Wijk bij Duurstede 1783-1787*, Wijk bij Duurstede, 1889.
Dekker, 1976 ▸ C. Dekker, *Het begon met Vechten*, z.p., 1976.
Eerden-Vonk, Van der, 1999 ▸ Ria van der Eerden-Vonk, 'De lotgevallen van het archief van het Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis in Wijk bij Duurstede', *Het Kromme-Rijngebied*, 33 (1999) 88-96.
Eerden-Vonk, Van der, e.a., 2000 ▸ M.A. van der Eerden-Vonk e.a., ed., *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*, Hilversum, 2000.
Eerden-Vonk, Van der, 2002 ▸ M.A. van der Eerden-Vonk, 'Henricus Jacobus van Heyst (1856-1949), notaris' in: M.A. van der Eerden-Vonk, H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang ed., *Utrechtse Biografieën. Het Kromme Rijngebied*, Utrecht, 2002, 78-83.
Gaasbeek, e.a., 1991 ▸ Fred Gaasbeek, Marinus Kooiman en Ben Olde Meierink, *Wijk bij Duurstede. Geschiedenis en architectuur*, Zeist, 1991.
Gaasbeek, 2000 ▸ Fred Gaasbeek, 'Geloven en bouwen in Wijk bij Duurstede. Katholieke kerken, kloosters en kapellen na de Reformatie', *Jaarboek Oud-Utrecht 2000*, 125-161.
Haan, De, 2003 ▸ Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2003.
Haan, De, en Te Velde, 1996 ▸ Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* , 111 (1996) 167-200.
Hekelen, Van, 1996 ▸ Francis van Hekelen, 'Van notarishuis tot huishoudschool', *Het Kromme-Rijngebied*, 30 (1996) 1-17.
Hull, Van den, 1996 ▸ Willem van den Hull, *Autobiografie (1778-1854)*. Raymonde Padmos ed., Hilversum, 1996.
Hilhorst, 1875 ▸ G. Hilhorst, 'Het kerkelijk Gooiland na de Hervorming', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 1 (1875) 186-306 en 386-419.
Hijmans, 1951 ▸ H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede*, Rotterdam en 's-Gravenhage, 1951.
Jong, De, 1997 ▸ O.J. de Jong, 'De Stichtse katholieken' in: C. Dekker e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht, 1997, 339-362.
Kerkelijk Nederland, 1847-1856 ▸ *Kerkelijk Nederland: jaarboek voor katholijken*,1847-1856.
Maarschalkerweerd, 1997 ▸ Ph. Maarschalkerweerd, 'S. baron van Heemstra' in: P.A. Blok e.a., ed., *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997*, Utrecht, 1997, 64-76.
Margry, 2000 ▸ P.J. Margry, *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de*

processiecultuur in 19e-eeuws Nederland, Hilversum, 2000.
Melief, 1955 ▸ P.B.M. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854*, Groningen 1955.
Mijnhardt en Wichers, 1984 ▸ W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers ed., *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Edam, 1984.
Peijnenburg, 1996 ▸ J.W. Peijnenburg, *Johannes Zwijsen, bisschop*, Tilburg, 1996.
Provincieverslag, 1848-1862 ▸ *Verslag van de Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten van Utrecht, over den toestand der provincie*, 1848-1862.
Raak, Van, 2001 ▸ Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2001.
Santen, Von, 1997 ▸ J.H. von Santen, 'Aristocratie en liberalisme' in: C. Dekker e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht, 1997, 111-142.
Sigal, 1932 ▸ M.C. Sigal Jr., 'De overgang van het geslacht Lapidoth van de Israëlitische naar de Nederduitsche Hervormde Kerk', *De Navorscher*, 81 (1932) 192.
Sol, 1996 ▸ Chris Sol, 'Het "Goed der Armen". Thorbecke en het armoedevraagstuk', *Liberaal Reveil* 39 (1998) 233-242.
Thorbecke, 1996 ▸ *De briefwisseling van J.R. Thorbecke* V: 1845-1853. Uitgegeven door G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets, Den Haag, 1996.
Vernooy, 1990 ▸ Kees Vernooy, 'De verwevenheid van godsdienst en politiek' in: Jaap Hagedoorn e.a., ed. *Het land van de zeven tuinen. Zuid-oost Utrecht in perspectief*, Utrecht, 1990, 61-76.
Vis en Janse, 2002 ▸ Jurjen Vis en Wim Janse ed., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, Hilversum, 2002.
Waveren, Van, 1925 ▸ A.C. van Waveren, *P.T. Helvetius van den Bergh*, Amsterdam, 1925.

Noten

1. Over het negentiende-eeuwse Wijk bij Duurstede bestaat vrijwel geen literatuur. In Hijmans, 1951, komt de negentiende eeuw niet voor. Enige algemene informatie in Gaasbeek e.a., 1991, en in Van der Eerden-Vonk, 2000. Voor de patriottenbeweging zie Croockewit, 1889 en De Bruin, 1997.
2. Boon, 1972; Gaasbeek, 1991, 37-45. Bevolkingscijfers gebaseerd op Gemeenteverslag 1851 (SAKRUH, WbD 1852-1970, 68, litt.V), Provincieverslagen 1852-1858 en Vernooy, 1990. Voor de Vereeniging voor Koophandel en Landbouw: Brilleman, 2002, 84-85; SAKRUH, WbD 1852-1970, 71; jaarverslag van de Vereeniging 1854-1855 in WbD 1852-1970, 74 (agenda 1856).
3. Van der Aa, 1849, 418-419; vgl. Gaasbeek, 1991, 41.
4. Van Waveren, 1925; Van den Bergh was in 1837 op slag beroemd geworden door zijn blijspel *De Neven*. In Wijk schreef hij *De Nichten* (1840).
5. Voor de raadsleden zie SAKRUH, WbD 1811-1851, inventaris: bijlage IV.
6. Van den Hull, 1996, 647. Van Mariënhoff was een van de vroegste scholieren geweest van Van den Hull toen zijn vader predikant in Haarlem was.
7. Lijst van kiesbevoegden in SAKRUH, WbD 1852-1970, 69 (agenda 1852, litt. K). Van Strijen (1804-1874) was de zoon van een predikant te Oisterwijk en sinds 1833 notaris te Wijk. In 1851 stond hij no. 35 op de lijst van hoogst aangeslagenen (verkiesbaar voor de Eerste Kamer) in de provincie Utrecht, tussen vermogende landeigenaren als A.J. de Beaufort en W.J. Both Hendriksen (*Staatscourant* 27/28-4-1851).
8. Repartitie van de Personele omslag 1851 in SAKRUH, WbD 1852-1970, 68 (agenda 1851, litt. O); kohier hoofdelijke omslag 1856 in SAKRUH, WbD 1852-1970, 74-75, litt. O.
9. Voor de Wijkse katholieken zie Vernooy, 1990. Van der Aa, 1849, geeft veel te hoge cijfers: 1700 katholieken tegen 1200 hervormden, terwijl Wijk maar 2500 inwoners had. Volgens *Kerkelijk Nederland* 1 (1848) 123, en 9 (1855) 146, waren er 1079 communicanten in 1848 en 1072 in 1855. Zie ook de Provincieverslagen over 1856-1858.
10. Gaasbeek, 2000.
11. Van Bavel, 1997, 72-75; Van der Eerden-Vonk, 2000.
12. Voor de katholieke grieven in 1829-1830: stukken in HUA, Parochie WbD, 209-210.
13. Stukken betreffende het ontslag van Van Mariënhoff in SAKRUH, Van Heyst, voorl. nr. 114. Voordracht van De Kempenaer in NA, KdK, 526. Pels had zelf gesolliciteerd, maar zijn rekest bevindt zich niet in het dossier en ook niet in het kabinetsarchief Binnenlandse Zaken.
14. NA, Tweede Kamer, 1844-1845, petities 872-874: nr. 315 (Helvetius van den Bergh) en nr. 321 (Pels). Zie ook Van Wakeren, 1925, 50 en Van den Bergh aan Potgieter, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Af 13 a.
15. *Weekblad van het Regt* 4-11-1850, 11-11-1850, 19-12-1850, 30-12-1850, 23-1-1851 en 30-1-1851; *Amersfoortsche Courant* 21-1 en 28-1-1851. De brochure is nergens te vinden, ook niet in het archief van de Amersfoortse rechtbank (HUA). Zij wordt alleen vermeld in *Brinkman's Alphabetische Naamlijst 1850-1862* (Amsterdam 1868), maar foutief toegeschreven aan de Amsterdamse katholieke uitgever C.L. van Langenhuysen.
16. Zie Thorbecke aan de koning, 29-3-1850, en zijn instructie aan de commissarissen des konings van 8 juli 1851; Thorbecke, 1996, 252-253 en 337-338.
17. Van Heemstra aan Thorbecke, 6-12-1851, HUA, PB, 8493. Een onjuiste lezing bij Maarschalkerweerd, 1997, 71.
18. Von Santen, 1997, 136; Van Heemstra aan Thorbecke, 31-12-1851, HUA, PB, 8493.
19. Proces-verbaal van de raadsverkiezingen in SAKRUH, WbD 1852-1970, 68 (agenda 1851, litt. K: kiezerslijsten en verkiezingen).
20. De moeder van Van Doesburgh was een Van Bern; zijn oom Jacobus van Doesburgh was van 1802 tot 1842 predikant geweest in Wijk. Voor Van Heyst zie Van Hekelen, 1996.

21. Volgens de audiëntielijst (NA, Thorbecke, 231) maakten daarna nog negen personen hun opwachting: L.J. van der Koog (ontvanger der registratie en domeinen), J. Engelen van Schaik (griffier kantongerecht), G. Hijmans (heemraad), P.A. d'Artillact Brill (controleur der rijksbelastingen), P.T. Helvetius van Bergh (lid schoolcommissie), W.J.L. Verbeek (geneeskundige), J.A. Muller (wethouder), E.H. baron van Ittersum (kantonrechter), J.J.A. Verbeek (lid van de raad) en E.P. Temminck (kandidaat-notaris).
22. HUA, PB, 736 (30-12-1852, nr. 28)
23. HUA, PB, 740 (31-3-1853, nr. 10); ook in NA, BiZ, Armwezen, 1099.
24. Volgens het RK Armbestuur had Schott niet op de voordracht gestaan; RK Armbestuur aan Thorbecke, 4-4-1853, HUA, Parochie WbD, 210.
25. Sol, 1998.
26. Van Heemstra aan Strens, 29-1-1853, HUA, PB, 8494.
27. Zie thans Vis en Janse, 2002. Het Wijkse adres in NA, KdK, 4239, nr. 56. Bij de eerste ondertekenaars de wethouders Van Doesburgh en Muller, de geneesheer W.M.J.C. Lapidoth, de gemeentesecretaris Van Heyst en drie Crommelins. Ds Opzoomer was een broer van de befaamde Utrechtse filosoof C.W. Opzoomer. De notulen van de Wijkse kerkenraad bevatten niets over de Aprilbeweging.
28. Proces-verbaal in SAKRUH, WbD 1852-1970, 70.
29. *Amersfoortsche Courant* 14-10-1851, hoofdartikel 'De verkiezing van een lid in de Provinciale Staten van Utrecht'. Redacteur was de liberale advocaat L. Zegers Veeckens.
30. Van Raak, 2001, 215 noot 60, noemt hem abusievelijk Van de Kaag.
31. SAKRUH, WbD 1852-1970, 70 (1853) en 71 (1854), agenda, litt. K (verkiezingen).
32. Over de familie Lapidoth: Sigal, 1932, en Brouwers, 1985, 40-58. Het SAKRUH bezit in de Collectie en het archief J.A.F. Thieme, 1746-1950 (81), doos 5 een 'Huldeblijk bij gelegenheid zijner veertigjarige praktijk als geneesheer te Wijk bij Duurstede, 18 october 1881' en 'Herinneringen aan de vijftigjarige praktijk van den heer Dr. W.M.J.C. Lapidoth als geneesheer te Wijk bij Duurstede 1841-1891'.
33. HUA, PB, 762 (23-3-1854, nr. 14) en 764 (24-4-1854, nr. 4). B&W konden zich beroepen op de Memorie van Toelichting bij de Gemeentewet, die verwees naar het stedelijk reglement van 1825: 'de Raad benoemt uit voordracht van een dubbeltal personen door de besturen dier gestichten te doen, waarbij B. en W. een gelijk getal voegen. Tot zo lang een plaatselijke verordening een andere wijze van benoeming zal hebben voorgedragen zal die van art. 68 van het Stedelijk reglement moeten worden gehandhaafd'. Zie Boissevain, 1864, 539-542.
34. Tenzij anders vermeld zijn de volgende paragrafen gebaseerd op de raadsnotulen 1854-1856; SAKRUH, WbD 1852-1970, 1-2.
35. HUA, PB, 770 (28-7-1854, nr. 13) en 772 (17-8-1854, nr.24).
36. HUA, PB, 772 (17-8-1854, nr 24).
37. NA, Fock, 1, 48.
38. SAKRUH, WbD 1852-1970, 1: raadsnotulen 5 en 9 september 1854. Gedeputeerde Staten wisten er niet goed raad mee en zonden de rekening nog twee keer terug. De kwestie werd pas in 1855 geregeld na het ontslag van Pels; HUA, PB 777 (10-11-1854, nr. 18), 778 (30-11-1854, nr. 11) en 784 (9-2-1855, nr. 13 en 22-2-1855, nr. 22).
39. HUA, PB, 776 (20-10-1854, nr. 26).
40. Rapport van Van Heemstra met bijbehorende stukken in HUA, PB, 8494, en in NA, BiZ, Kabinet 1814-1949, 90, dossier nr. 320. De Wijkse bestuurscrisis komt summier en niet geheel correct ter sprake in Von Santen, 1997, 142 en in Maarschalkerweerd, 1997, 73-74.
41. L.A.H. Crommelin (1818-1908), zoon van de gepensioneerde rijksontvanger te Franeker en Dokkum, solliciteerde in 1854 en 1855 meermalen zonder succes naar de post van belastingontvanger; NA, Financiën, Personeel, Namenklappers 9679-9680.
42. NA, Fock, 1, 43.
43. Het adres van Crommelin klaagde over de teloorgang van de vroeger bloeiende kostscholen, het lage peil van het onderwijs, de leegstand van huizen door het vertrek van welgestelden, toenemend pauperisme, 'verschrikkelijk hoge prijzen' van levensmiddelen en drukkende belastingen, terwijl B&W geld verspilde aan de Doornse weg en het kasteelpark. De kwijnende toestand was geheel te wijten aan het stadsbestuur, dat willekeurig handelde, openbaarheid schuwde, wettelijke bepalingen verkrachtte, stukken achterhield en onafhankelijke raadsleden als Lapidoth tegenwerkte. Medeondertekenaars waren J. Groeneveld (broodbakker), W. Groeneveld (wolkammer), L. van Brummelen (bakker), W. Hendriks (schoenmaker) en W. van Markestein (bakker), allen kiezers. Een tweede adres van de stoomgrutter Van Boeschoten en 24 anderen bevatte dezelfde klachten en hekelde de 'coalitie van B&W en één raadslid' (Van Mariënhoff) die het onderzoek naar de gemeenterekening onmogelijk had gemaakt. Dit adres was getekend door ondernemers en ambachtslieden, onder wie vier Van Boeschotens (grutter, timmerman en metselaar), vier Lammorees (timmerman, metselaar en verversknecht), drie Van Selms, twee Van Brummelens (bakker en logementhouder), de fabrikant F. Bonté, de timmerman J.H. Gladbeek, de wolkammer Groeneveld, de smid H. van Markestein, de schoenmaker H. van Oorschot, de koopman J. Spee en de kleermaker W. Visee.
44. Het notabelenadres (9 oktober 1854) was medeondertekend door de geneesheer W.J.L. Verbeek, de kruidenier J. Grivel (notabele van de hervormde gemeente), Van Heyst, de rijksontvanger Banens, de drogist C.A. Thooft, de koopman I.G. Hijmans, de gemeenteontvanger Van den Boogaard, wethouder Muller, de apotheker J.J.A. Verbeek en de manufacturier B.G.J. Blancke. Vijf van hen waren katholiek (Verbeek, Banens, Van den Boogaard en Blancke). Was dit de kern van de 'katholieke partij'?
45. Zie noot 40.
46. Notulen kerkenraad, HUA, NHK gem. WbD, 5; adres in nr. 7 (ingekomen stukken). Veertien van de ondertekenaars hadden in oktober tegen Pels geadresseerd, onder wie de Van Boeschotens, de Groenevelds, L. van Brummelen en Hendriks.
47. Deze paragraaf is gebaseerd op de memoires van Fock, 41-73 (NA, Fock, 1).
48. Ibidem, 54. Anders dan zijn voorganger is Fock zelf niet in de Wijkse raad gekozen.
49. Proces-verbaal in WbD 1852-1970, 71 (agenda, litt. K).
50. HUA, PB, 781 (12-1-1855, nr. 8): adres van De Heus,Van Strijen en Lapidoth en de reactie van B&W van 23 december 1854.
51. Afschrift in HUA, PB, 784 (16-2-1855, nr. 4).

52. Alle stukken over de verkiezing van Van Heyst in HUA, PB, 783 (2-2-1855, nr. 3, en 8-2-1855, nr. 20) en vooral 784 (16-2-1855, nr. 4).
53. SAKRUH, WbD 1852-1970, 1: raadsnotulen 31-1-1855. De Vriendt was burgemeester geweest van Odijk en Werkhoven, maar in 1846 afgezet wegens fraude (Dekker, 1976, 35).
54. Fock aan griffier Moorrees (17-2-1855) en aan Gedeputeerde Staten (16-2-1855), HUA, PB, 784 (zie noot 52).
55. SAKRUH, WbD 1852-1970, 1: raadsnotulen 14-2-1855.
56. Processen-verbaal van de raadsverkiezingen van 1855 in SAKRUH, WbD 1852-1970, 72.
57. HUA, PB, 796 (30-8-1855, nr. 25); 797 (6-9-1855, nr.14); ook NA, BiZ, BB, 361 (exh. 21-9-1855, nr. 13); HUA, PB, 799 (4-10-1855, nr. 9), 800 (18-10-1855, nr. 5), 801 (9-11-1855, nr. 10) en 802 (21-11-1855, nr. 6). Zie ook Provincieverslag over 1855, 37-39.
58. NA, BiZ, BB, 361 (exh. 21-9-1855, nr.12) en 362 (exh. 24-9-1855, nr. 36); HUA, PB, 798 (27-9-1855, nr. 2), 799 (4-10-1855, nr. 21), 800 (18-10-1855, nr. 4), 802 (23-11-1855, nr. 6) en 804 (21-12-1855, nr. 3).
59. HUA, PB, 804 (28-12-1855, nr. 20); NA, BiZ, BB, 385 (exh.2-1-1856, nr. 58), 387 (exh.18-1-1856, nr. 14), 392 (exh. 18-2-1856, nr. 28); HUA, PB, 806 (24-1-1856, nr. 1) en 807 (15-2-1856, nr. 15). Zie SAKRUH, WbD 1852-1970, 74 (agenda 1856, litt. W) en WbD, 1-2: raadsnotulen 7-2-1856. In de raadsnotulen van 20 en 28 februari staat niets over de wethoudersbenoeming. Zie ook WbD 1852-1970, 37 (notulen B&W 1856-1873).
60. HUA, PB, 774 (21-9-1854, nr. 1).
61. Melief, 1955, 203 e.v.
62. HUA, PB, 790 (25-5-1855, nr. 20) en 796 (31-8-1855, nr. 24); Van der Eerden, 1999, 90.
63. HUA, RKAU, 1213, omslag 1822-1960. Het kerk- en armbestuur was inderdaad in bezit van o.a. de hofstede Colland bij Amerongen.
64. HUA, PB, 796 (31-8-1855, nr. 24); 798 (28-9-2855, nr. 15).
65. NA, BiZ, BB, 367 (15-20-1855): adres 21-9-1855 van Banens en 23 anderen (onder wie de kerk- en armbestuurders J. Vernooy, E. van Oorschot, W. Scheerder, C. Visee en P. van der Grint). Er staan veel onbeholpen handtekeningen onder het adres.
66. HUA, PB, 799 (4-10-1855, nr. 6).
67. SAKRUH, WbD 1811-1851, 7 (notulen B&W 1851-1856), vergadering van 12-2-1856.
68. HUA, RKAU, 1213.
69. Correspondentie met Gedeputeerde Staten in: SAKRUH, WbD 1852-1970, 74, agenda litt. A (armwezen) nr. 71. Volgens opgave van het Gasthuis werden er in 1855 dertien protestanten en twaalf katholieken verpleegd naast twee gemengd gehuwden en een israëliet.
70. HUA, PB, 824 (30-10-1856, nr. 6); NA, Fock 1, 54.
71. Over Velthuysen zie Hilhorst, 1875. Velthuysen was eerder pastoor geweest in Naarden.
72. De Jong, 1997, 166 en 181; HUA, RKAU, 2: dagregister uitgaande brieven 1853-1854, nr. 6741/2.
73. HUA, RKAU 1213, omslag 1853-1900.
74. Gaasbeek, 2000, 151-153 (waar Velthuysen niet ter sprake komt). Voor de Tilburgse Zusters: Peijnenburg, 1996, 67-84.
75. Mijnhardt en Wichers, 1984, 50.
76. NA, Fock, 1, 70. Het archief van het Hoofdbestuur van het Nut (GAA) bevat de onvolledige archieven van departementen, waaronder Wijk bij Duurstede (vanaf 1886); correspondentie met Wijk vanaf 1855 in nr. 532. In de *Jaarboeken* van het Nut de 'staat der departementen'. Zie jaarverslag 1886 en brief van de secretaris van het departement (J.V.M. van Toulon van der Koog) aan het Hoofdbestuur, 29-4-1890.
77. Oprichtingscirculaire van de *Protestantsche* Naai- en Breischool in HUA, NHK gem. WbD, 7; notulen, reglementen en andere stukken: Ibidem, archief Vereeniging Van Ittersum, 218-231.
78. SAKRUH, WbD 1852-1970, 74 (agenda 1856, litt. K); Gedeputeerde Staten aan B&W (6-6-1856).
79. SAKRUH, WbD 1852-1970, 77 (agenda juli-december 1857, litt. K).
80. HUA, RKAU, 1213: correspondentie Wijk bij Duurstede juni 1858; NA, Fock 1, 50; HUA, PB, 866 (16-8-1858, nr. 30). Voor dit soort kwesties zie thans Margry, 2000 (waarin Wijk niet voorkomt).
81. Volgens het Provincieverslag over 1859 was de opkomst in Wijk 90%, in Rhenen 75%, in Amersfoort 43% en in de hele provincie 52% bij de eerste stemming.
82. Van Mariënhoff aan Van de Coolwijck, 20-7-1861, SAKRUH, Van Heyst, voorl. nr. 107; Van Heemstra aan Donker Curtius, 26-1-1856, HUA, PB, 8495. Van Heyst werd benoemd bij KB van 9-12-1859.
83. Van der Eerden-Vonk, 2002, 82.
84. NA, Fock, 1, 73.
85. NA, Financiën, afd. Personeel 1831-1929, 2006 (Stamlijst).
86. Contra: Boogman, 1978, 105; De Haan en Te Velde, 1996; Aerts e.a., 1999, 104 en 110-111; De Haan, 2003, 11.

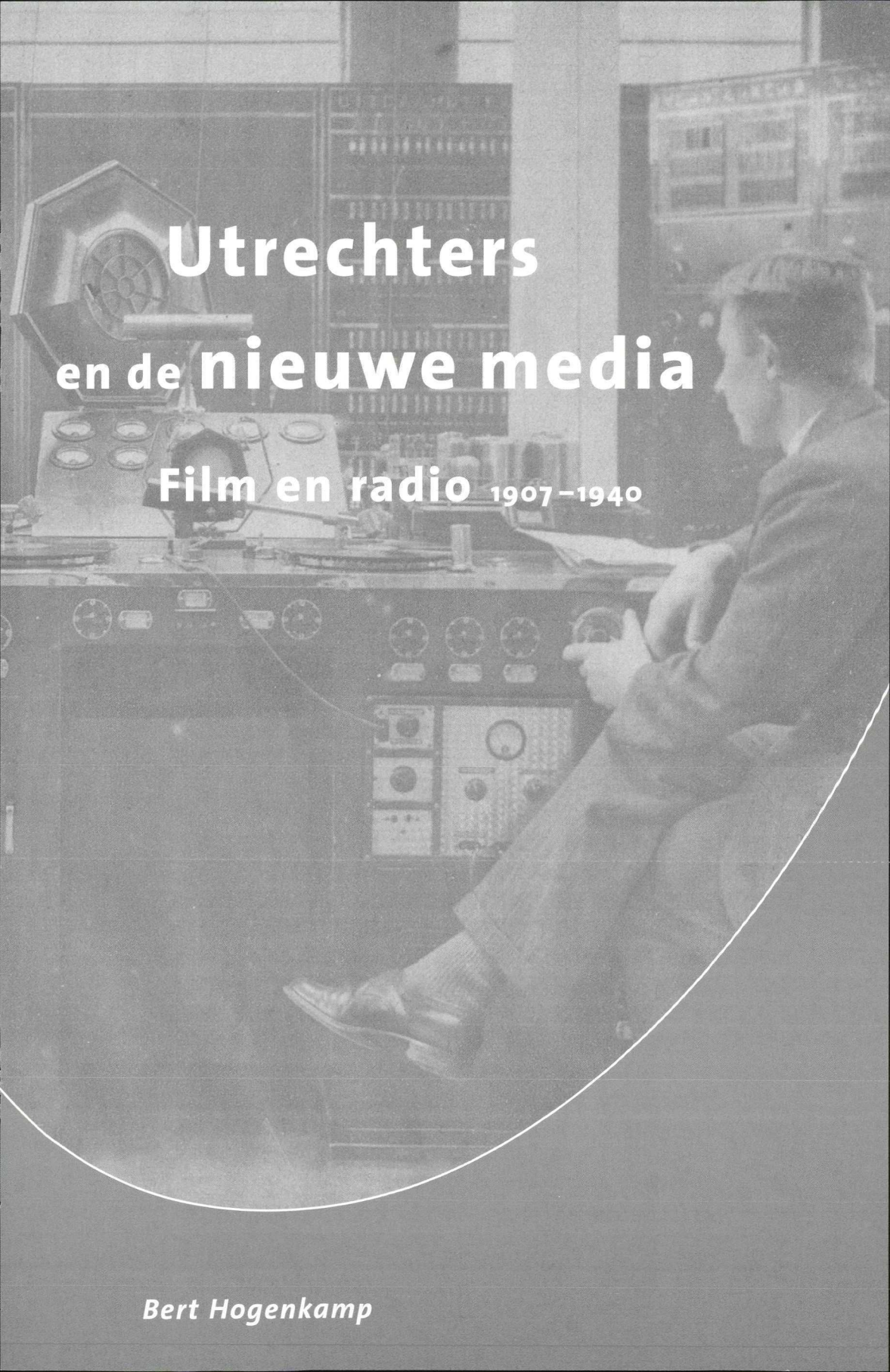

Utrechters en de nieuwe media

Film en radio 1907–1940

Bert Hogenkamp

Op de komst van twee nieuwe media - film en radio - werd in Utrecht op zeer verschillende manieren gereageerd. De politieke elite zag de bioscoop als een gevaar voor jeugdigen tot zestien (later veertien) jaar, waartegen deze beschermd moesten worden door middel van een gemeentelijke verordening. Radiodistributie werd daarentegen door diezelfde elite gezien als een mogelijkheid om verantwoorde vormen van cultuur in brede kring te verspreiden. Voor het ideaal van een 'lokale omroep' avant la lettre was men zelfs bereid om met de minister van Binnenlandse Zaken in de clinch te gaan. De 'gewone' Utrechters reageerden heel pragmatisch op deze ontwikkelingen. Velen van hen gingen graag naar de bioscoop, zeker nadat de geluidsfilm zijn intrede had gedaan. Maar het jeugdverbod was nauwelijks aanleiding om hun stemgedrag bij de plaatselijke verkiezingen te veranderen. Ondanks de ronkende taal waarmee de dienst werd geïntroduceerd nam slechts een bescheiden aantal Utrechters een abonnement op de Gemeentelijke Radio Distributie. Tijdens de bezetting schaften de Duitsers het verbod voor jeugdigen om de bioscoop te bezoeken af en brachten de Gemeentelijke Radio Distributie onder bij de landelijke PTT. Daarmee kwam een einde aan een 'elitair' mediabeleid.

Bert Hogenkamp (1951) is als mediahistoricus werkzaam bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid. Hij is tevens als bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van Film, Radio en Televisie in Nederland verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hogenkamp leidt aldaar een onderzoeksproject naar de mediagreschiedenis in de stad Utrecht: het Utrecht Project.

Inleiding

Op de komst van twee nieuwe media – film en radio – werd in Utrecht op zeer verschillende manieren gereageerd. De politieke elite zag de bioscoop als een gevaar voor jeugdigen tot zestien (later veertien) jaar, waartegen deze beschermd moesten worden door middel van een gemeentelijke verordening, ook al was de consequentie dat de stad minder inkomsten uit de door haar geheven vermakelijkheidsbelasting zou ontvangen. Radiodistributie werd daarentegen door diezelfde elite gezien als een mogelijkheid om verantwoorde vormen van cultuur in brede kring te verspreiden en tegelijk inkomsten voor de stad te genereren. Om die reden voelde men er niets voor om deze dienst aan het particulier initiatief over te laten. Voor het ideaal van een 'lokale omroep' avant la lettre was men zelfs bereid om met de minister van Binnenlandse Zaken in de clinch te gaan. De 'gewone' Utrechters reageerden heel pragmatisch op deze ontwikkelingen. Velen van hen gingen graag naar de bioscoop, zeker nadat de geluidsfilm zijn intrede had gedaan. Ze waren desnoods bereid om met hun gezin de tram naar Zeist te nemen, aangezien de kinderen daar wel naar de bioscoop mochten. Maar het jeugdverbod was nauwelijks aanleiding om hun stemgedrag bij de plaatselijke verkiezingen te veranderen. De bioscoopbranche was evenmin bij machte een verandering te bewerkstelligen, hoewel het lobbyen in Utrecht een uitstekende training bleek voor Utrechtse exploitanten om vooraanstaande posities in de landelijke Bioscoopbond te bereiken. Ondanks de ronkende taal waarmee de dienst werd geïntroduceerd nam slechts een bescheiden aantal Utrechters een abonnement op de Gemeentelijke Radio Distributie. Of het nemen van een abonnement aantrekkelijker werd door de toenemende specifiek Utrechtse invulling van de programmering is niet bekend. Tijdens de bezetting schaften de Duitsers het verbod voor jeugdigen om de bioscoop te bezoeken af en brachten de Gemeentelijke Radio Distributie onder bij de landelijke PTT. Daarmee kwam een einde aan een 'elitair' mediabeleid.

De twintigste eeuw is ook wel de eeuw van de massacommunicatie genoemd. Dankzij media als film, radio, televisie, telegraaf, telefoon, fax en computer werd de wereld steeds kleiner. Hun gebruik hield overigens lang niet altijd verband met wat de uitvinders zich van hadden voorgesteld. Zo ontstond de radio 'dankzij' het door tijdgenoten als een ernstige probleem (schending van het 'briefgeheim') gevoelde gegeven dat iedereen naar radiotelegrafische boodschappen kon luisteren. De Franse gebroeders Lumière zagen geen lang leven voor hun uitvinding de Cinématographe, hoogstens zouden wetenschappers ervan gebruik blijven maken. Ruim honderd jaar later werkt de bioscoopprojectie nog steeds volgens de principes van de Lumières, terwijl de wetenschappers (vooral de medische) inmiddels overgestapt zijn op electronische camera's. Omdat deze steeds kleiner zijn geworden, kan ermee op vroeger ondenkbare plaatsen gefilmd worden. De 'mediarevolutie' is ook aan Utrecht niet voorbijgegaan. In die jaren tot de Tweede Wereldoorlog waren het vooral de bioscoop en de radio die tot de verbeelding spraken, maar ook angst inboezemden. In dit artikel staan de reacties op de

komst van beide media centraal. Hoe reageerden de 'gewone' Utrechters en wat deed de politieke elite?

Eerste vaste bioscopen

Dankzij vertoningen door rondreizende exploitanten op de jaarlijkse kermis en in speciaal voor dit doel afgehuurde zalen hadden de Utrechters vanaf 1896 kennis kunnen maken met het medium film. [1] Maar gewoon naar de film gaan, als je er zin in had (in het hedendaagse jargon: een impulsbezoek), behoorde nog niet tot de mogelijkheden, want er gingen de nodige weken voorbij dat er helemaal geen filmvoorstellingen in de stad waren. Daar kwam in oktober 1907 verandering in. Toen opende de eerste vaste bioscoop de Cinomatograph, ook wel het Bioscoop-Theater genoemd, aan de Oudegracht Weerdzijde 21 (nu: Oudegracht 144) zijn deuren. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* wees op de 'vier groote electrische ballonlantaarns' aan de gevel van het pand. Volgens het blad zag 'het zaaltje er keurig uit, de wanden zijn behangen met lichtblauw groen behang, hetwelk zeer aangenaam aandoet. Er zijn twee rangen, doch op beide rangen zitten de bezoekers op gemakkelijke stoelen. De beelden zijn prachtig en schitteren en flikkeren bijna niet.' [2] Dat laatste was geen overbodige mededeling, want de projectie liet in die tijd vaak te wensen over. Niet voor niets noemden tijdgenoten de film ook wel het 'trilbeeld'. De vertoningen in de Cinomatograph werden begeleid met pianomuziek of grammofoonplaten. De exploitatie was in handen van drie uit Krefeld afkomstige Duitsers: H. Kirchhoff, Dr. Schaffrath en H. Kraemer. Over dit drietal is verder niets bekend. Tot halverwege oktober 1908 werd er regelmatig in de Utrechtse kranten geadverteerd voor vertoningen in de Cinomatographe. Er was sprake van speciale kindervoorstellingen en aan 'de bestuurders der weeshuizen wordt aangeboden gratis hunne kinderen een voorstelling te doen bijwonen.' [3] Maar in november 1908 werd er gemeld dat de bioscoop 'tijdelijk is opgeheven.' [4] Naar de redenen hiervoor kan men slechts gissen: ruzie onder de eigenaars, onbekendheid met de specifieke wensen van het Utrechtse publiek, gebrek aan belangstelling van de kant van dat publiek, concurrentie van mobiele filmexploitanten die met enige regelmaat vertoningen gaven in Gebouw Irene (nu: het Polmans Huis), het Gebouw voor K&W (nu: het gebouw van het conservatorium), Park Tivoli (de zaal in het verdwenen park bij de Nachtegaalstraat) of Café Riche (Lange Koestraat)? Toch stelt het korte bestaan van de Cinomatographe ons in staat al enkele karakteristieken vast te stellen, die ook voor andere, toekomstige bioscopen zouden gelden: electriciteit (nodig voor verlichting van de gevel en de zaal, bediening van de projectieapparatuur), centrale ligging (voor een goede bereikbaarheid), de rol van de pers (voor bekendmaking van het bestaan van de bioscoop, adverteren van nieuwe filmprogramma's) en permanente vertoning (elke dag van de week in de avonduren).

Op 3 oktober 1908, dus nog voor de Cinomatographe zijn deuren had gesloten, was

Richard Bresser met een bioscoop begonnen in een van de veilingzalen van het Venduhuis aan het Vreeburg, waarvan hij de eigenaar was. Volgens de *Utrechtsche Courant* 'zit [men] er recht gezellig, echt op zijn gemak in het aardig gemetamorphoseerde vertrek, dat in gewone tijden diensten doet als verkoopzaaltje. De projecties zijn heel goed en bieden soms stof tot onbedaarlijk lachen. Ook ernstige voorstellingen worden op het doek gebracht, zoodat er afwisseling voldoende is.'[5] De zaal van het Venduhuis was overigens al eerder voor filmvertoningen gebruikt. Men zou verwachten dat dit voorbeeld navolging zou vinden en dat andere zalen, waar met enige regelmaat films werden vertoond, tot permanente bioscoop werden getransformeerd, maar dat was in Utrecht niet het geval. Hoewel de Bioscoop-Salon Vreeburg (zoals de officiële naam weldra zou luiden) alleen via een nauw steegje bereikt kon worden, lag de zaal toch erg centraal, tussen cafés hotels en andere vermaaksgelegenheden aan het Vreeburg. De Bioscoop-Salon zou echter vooral bekend en geliefd worden door haar explicateur Louis Hartlooper, die vanaf september 1909 'met in de uithoeken der zaal hoorbare stem op onderhoudende wijze de beelden uitlegt.'[6] Hartlooper was een oudtoneelspeler die bij de reisbioscoop van Alex Benner al de nodige ervaring had opgedaan in het becommentariëren van bewegende beelden.[7]

In december 1909 werd aan de Oudegracht Weerdzijde 9 (nu: Oudegracht 156) een nieuwe bioscoop geopend, het Flora Theater. Omdat er eerder een tapijthandel was gevestigd, had het pand een fikse verbouwing ondergaan. Net als bij de Cinomatographe waren de exploitanten van het Flora Theater Duitsers. Maar ze hadden wel Nederlandse antecedenten, want in 1908 waren Ernst Wulff en Heinrich Lübbe met de exploitatie van een bioscoop (Bioscope Theater) in Groningen begonnen.[8] In 1910 zou-

Gezicht op de oostelijke zijde van het Vredenburg te Utrecht, tijdens een markt; rechts de ingang van Bioscoop Vredenburg. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 72875.

den ze nog een zaal (Friso Theater) in Leeuwarden openen, in 1911 gevolgd door een volgende (De Kroon) in Zwolle. Daarmee creëerden ze een van de eerste bioscoopketens in Nederland. In vergelijking met de Cinomatographe en de Bioscoop-Salon Vreeburg konden Wulff en Lübbe bij de opening van het Flora Theater nog een opmerkelijke attractie bieden. Ze vertoonden namelijk eigen filmopnamen van Utrecht. Of een van hen zelf de filmcamera bediende of dat daarvoor een operateur werd ingehuurd, is niet bekend. Feit is wel dat de Flora nadien met enige regelmaat eigen opnamen op het programma zette, zoals een reportage van het bezoek van Koningin-moeder Emma aan een Tentoonstelling in Tivoli. [9] In oktober 1910 vonden Wulff en Lübbe hun evenknie van Louis Hartlooper in de persoon van acteur Piet Wigman, die voortaan als explicateur de films van zijn eigen gesproken interpretatie voorzag. [10] In tegenstelling tot hun Duitse collega's van de Cinomatographe wisten Wulff en Lübbe van het Flora Theater wel een succes te maken. In 1911 keerde Lübbe terug naar Berlijn, waarop Heinrich Wulff, de jongere broer van Ernst, die al als boekhouder in het bedrijf actief was, tot de directie toetrad. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 waren de broers gedwongen naar hun vaderland terug te keren. Ze droegen de exploitatie over aan Anton Hoogenstraaten, die in 1909 eigenaar was geweest van de tapijtwinkel die voor de komst van het Flora Theater in het pand aan de Oudegracht Weerdzijde 9 was gevestigd.

Wel of geen succes

Niet alle beginnende bioscopen waren echter een succes. Zo liet J. de Haan, eigenaar van het café Vinicole aan de Voorstraat 8, dit pand uitgebreid verbouwen, voordat hij in juli 1910 de deuren van Cinema Parisien opende. Hoewel Parisien volgens het *Utrechtsch Nieuwsblad* voorzien was van 'ruime zitplaatsen en uitstekende ventilatie, zodat men gansch ongestoord kan genieten, waarvoor men gekomen is', was de bioscoop geen succes. [11] Dat was opmerkelijk omdat Parisien zich profileerde als inloopbioscoop, een nieuwe formule waarbij de bezoeker op elk gewenst moment naar binnen kon gaan en pas na het zien van het hele programma (waarbij 'Rooken Geoorloofd' was) hoefde te vertrekken. [12] Aan de locatie vlak bij de Neude, kon het evenmin liggen. Net als zijn concurrenten engageerde De Haan een explicateur: Charles Raasveld. Deze verliet de Parisien eind 1911 om directeur te worden van het Apollo Theater, dat in maart 1912 werd geopend. Medio 1912 ging de Parisien al weer voor enige tijd dicht. Onder de nieuwe naam Union ging het theater in juli 1912 weer open, om in mei 1914 definitief zijn deuren te sluiten.

Raasveld's Apollo Theater aan de Oudegracht Tolsteegzijde 85 (nu: Oudegracht 255) was ook geen lang leven beschoren. Na een paar maanden werd het overgenomen door de Amsterdamse ondernemer G.H. van Royen, die het in juli 1912 heropende als Witte Bioscoop. Van Royen had in 1911 al een Witte Bioscoop geopend in de voormalige

Winkel van Sinkel aan het Amsterdamse Damrak. Het begrip Witte Bioscoop moest een waarborg bieden dat films werden vertoond die voor katholieken aanvaardbaar waren. Thema's die strijdig waren met de katholieke moraal, zoals 'zondige liefde, zelfmoord en echtbreuk', hadden daarin geen plaats. [13] Hoewel de bioscoop de steun had van het Utrechtse katholieke dagblad *Het Centrum*, bleef het publiek weg. Begin 1913 sloot de Witte Bioscoop zijn deuren. Het theater ging in april 1913 weer open als Centrum-Bioscoop. Dit wekte de ergernis op van *Het Centrum*: 'Echtbreuk, ontrouw en zelfmoord, 't is alles wat de films te zien geven. [...] Hebben we betreurd dat de Witte Bioscoop de exploitatie niet kon volhouden, verheugen zal het ons, als deze bioscoop zoo spoedig mogelijk verdwijnt.' [14] Deze wens ging overigens snel in vervulling, want na een korte periode (vanaf juli 1913) als bioscoop Splendid in bedrijf te zijn geweest werd het pand in mei 1914 als timmerwerkplaats in gebruik genomen. Er was nog een voorbeeld van een bioscoop die het niet redde. C.B. ten Bosch, caféhouder aan de Steenweg 37, had van B&W toestemming gekregen om zijn pand in te richten als bioscoop. Dit werd de Thalia, die in de loop van 1913 zijn deuren opende, om deze begin 1914 weer te sluiten. [15] De Thalia was waarschijnlijk een goed voorbeeld van het type bioscoop dat de Engelsen als 'fleapit' betitelen. Qua uitstraling bleef dit theater ver achter bij andere bioscopen die, gesteund door meer kapitaal en een beter *business* plan, in 1912 en 1913 in Utrecht werden geopend. Zo kon Johan de Liefde het zich veroorloven om een pand aan de Lange Viestraat te laten slopen teneinde daar een woonhuis te bouwen met op de benedenverdieping een vestibule en een passage die leidde naar een zaal van Hotel l'Europe (waarvan de ingang aan het Vreeburg was gelegen). Deze zaal liet hij inrichten tot een luxueuze bioscoop, de Scala, met een gordijn dat electrisch kon worden geopend en zaalverlichting die langzaam doofde. De Liefde was een *self-made* zakenman die begonnen was met het publiceren van scheurkalenders, een fortuin had gemaakt met de uitgave van populaire bladen (zoals het *Utrechtsch Nieuwsblad*) en tenslotte in het onroerend goed was gegaan. [16] Toen hij in juli 1912 zijn Scala Bioscoop had geopend, stelde hij zijn persimperium ten dienste van het theater. Vanaf november 1913 rolde elke week een aflevering van de *Scala-Bioscoop-Courant* van de persen van het *Utrechtsch Nieuwsblad*, die in een oplage van 25.000 exemplaren huis aan huis in Utrecht werd verspreid. [17] Bovendien kon De Liefde het zich veroorloven om advertenties van concurrenten van de Scala Bioscoop uit het *Utrechtsch Nieuwsblad* te weren.

Een paar honderd meter van de Scala verwijderd, aan de Oudegracht Weerdzijde 114 (nu: Oudegracht 73) werd in januari 1913 nog een luxe bioscoop geopend, het Rembrandt Theater. Dit theater was een initiatief van handelsreiziger David Hamburger en Leo Lorjé, eigenaar van een kantoorboekhandel, die beiden tot de kleine Joodse gemeenschap in Utrecht behoorden. In hun concept moest de bioscoop tegen 'gewone prijzen' op alle gebied het allerbeste bieden: dit betekende onder meer een 'enorm groot projectiescherm', 'feërieke zaalverlichting', 'harmonieuse orkestbezetting' en 'glooiende parterre plaatsen'. [18] Maar de grootste *coups* van Hamburger en Lorjé betrof-

fen het weghalen van explicateurs bij de directe concurrenten.[19] Eerst lokten ze Piet Wigman bij de Flora weg en benoemden hem tot 'artistiek leider' van het Rembrandt Theater. Wigman besloot echter na acht maanden weer bij zijn oude werkgever terug te keren. Nadat zijn opvolger Ko van Sprinkhuysen, een voormalig acteur van het gezelschap van Louis Bouwmeester, er in maart 1914 wegens gezondheidsredenen mee ophield, haalden Hamburger en Lorjé met een spraakmakende transfer niemand minder dan Louis Hartlooper binnen.

De laatste bioscoop die in de jaren tien zijn deuren zou openen, was de New York Bioscoop. Eigenaar N.J. van Dussenbroek liet een replica van het Vrijheidsbeeld boven op de gevel van het pand aan het Vreeburg 29 plaatsen, dat 's avonds met *spotlights* werd verlicht. De symboliek kon de Utrechters niet ontgaan. Het theater had verder als noviteit een balkon en een zijloge. Hoewel men 'niet overal [...] evengoed [kon] zien', hadden de toeschouwers volgens het *Utrechtsch Dagblad* over het gebodene niet 'te klagen'.[20] De feestelijke opening vond plaats op zaterdag 19 juli 1913. Als explicateur had Van Dussenbroek de kleurrijke acteur Hijman Croiset (vader van de paragnost Gerard Croiset) aangetrokken, maar deze overtuigde anarchist gaf er geheel in eigen stijl al na een week de brui aan. André de Jong, die eerder bij het Flora Theater had gewerkt, werd zijn opvolger.[21]

Overzicht van Wijk C te Utrecht, vanaf het Jaarbeursgebouw (Vredenburg), uit het zuiden; rechts op de voorgrond het Vrijheidsbeeld op de gevel van de New York bioscoop (Vredenburg 29) en daarachter de daken van enkele huizen aan de Lange Koestraat; rechts de Jacobikerk (St. Jacobstraat). HUA, Coll. Beeldmateriaal, 84388.

Van Europese cocktail naar Amerikaanse films

Wat voor films waren er in de Utrechtse bioscopen te zien? Tot ver over de helft van de jaren tien bestond het programma uit een cocktail van een groot aantal kortere films. Een goed voorbeeld biedt het openingsprogramma de Centrum-Bioscoop op 12 april 1913: HENKI EN GRIBOUILETTE VERMAKEN ZICH ('groot lachnummer'), BIJ DE STEENHOUWERS ('drama'), OPPER-ENGADIN IN DEN WINTER ('openlucht-opname'), DE VRIJGEZELLENWONING VAN RIGADIN ('komisch'), HAAR EER GERED ('drama in 2 acten'), GEDAANTE-VERANDERINGEN ('truc-film') en CUPIDO IS OVERWINNAAR ('comedie').[22] Een paar maanden later (19 juli 1913) liet de New-York Bioscoop bij haar opening weliswaar minder titels de revue passeren, maar de programmering leek erg veel op die van de Centrum-Bioscoop: VERSTOOTENEN ('familiedrama in 2 afdeeldingen'), INLANDSCHE MARKT IN AZIE ('prachtige natuuropname'), EEN PANTOFFEL GESCHIEDENIS ('lachen, lachen, lachen') en TUSSCHEN TWEE TREINEN, OF DE KRACHT DER WANHOOP ('hoogst spannend tafereel').[23] Hoewel de precieze herkomst van de films in deze beide openingsprogramma's niet meer is te achterhalen, is zeker dat de overgrote meerderheid van Europese komaf was. Dat gold ook voor de eerste avondvullende speelfilms die in de loop van 1913 in Utrecht werden vertoond: Italiaanse spektakelfilms. De directies van de Flora en de Rembrandt meenden dat QUO VADIS? (Cines, 1913) en DE LAATSTE DAGEN VAN POMPEJI [GLI ULTIMI GIORNI DI POMPEI] (Pasquali, 1913) zo bijzonder waren dat ze voor de vertoning van deze films speciaal de Grote Zaal van het Park Tivoli voor enkele dagen afhuurden.[24] De toegangsprijzen voor QUO VADIS? waren veel hoger dan gebruikelijk, van fl. 0,50 tot 1,58, terwijl die voor DE LAATSTE DAGEN VAN POMPEJI overeenkwamen met de gebruikelijke prijzen die ook aan de kassa van de bioscopen werd gevraagd: tussen de fl. 0,15 en 0,50.

Een filmvertoning was niet compleet zonder explicateur. Zij waren de topattracties in de Utrechtse bioscoopwereld en er was dan ook sprake van een levendige 'transfermarkt'. De explicateurs speelden ook een leidende rol in de vakvereniging van bioscooppersoneel, de Nederlandsche Bond van Bioscoop- en Theaterpersoneel, die in de tweede helft van de jaren tien actief was. De Utrechtse afdeling telde in november 1916 dertien leden, van wie er zes explicateur waren, vier operateur en drie overige functies hadden.[25] De explicateurs domineerden ook het bestuur: Louis Hartlooper was voorzitter en Wouter Kaljee (explicateur bij de Bioscoop-Salon Vreeburg) secretaris. De stijl van explicatie verschilde per uitvoerder. Toneelcriticus J.H. Rössing, die Hartlooper aan het werk zag bij de film DE DOODELIJKE TANGO, beschreef hoe deze 'temperament in zijn zeggen bracht overeenkomstig het voorgestelde, het rhythme in acht nam, soms ineens een oogenblikje zweeg, om met halve stem te vervolgen... Hij zuchtte... Hij nam rusten... Zijn stem trilde... Zijn stem stikte in tranen... En dit alles even slechts aanduidende, niet overdreven.'[26] Over Kaljee werd opgemerkt dat diens explicatie weliswaar 'duidelijk en welverzorgd [was], alleen als deze heer iets minder zijn zinnen eindigt met een stemverhooging, wat soms hinderlijk was, zal zijn overigens goede verklaring zeer veel winnen.'[27] Van J. Holbein (New York) werd gezegd dat hij goed was in het maske-

ren van minder oorbare passages in de vertoonde films.[28] Ook Piet Wigman en Louis Hartlooper zagen voor zichzelf de taak weggelegd om de wansmaak van het publiek zoveel mogelijk tegen te gaan.[29] Toch was hun optreden niet altijd vrij van controverse. Zo beklaagde de afdeling Utrecht van de Nederlandse Bond van Onderwijzers zich in 1913 bij de politie over het optreden van de explicateur in de Thalia Bioscoop.[30] Tegen Louis Hartlooper werd in 1918 zelfs 'een strafvervolging [...] ingesteld omdat hij zich bij de vertooning van de film HET PROCES BEGEER minder gunstig over den politiespion Hulleman moet hebben uitgelaten.'[31] Deze Nederlandse film (regie: Theo Frenkel sr.) was een 'sensatiedrama', gebaseerd op krantenberichten, over een inbraak bij juwelier Begeer in Amsterdam in 1917. Waarschijnlijk is het niet tot een veroordeling gekomen, want verdere berichten hierover zijn niet overgeleverd.

Aan het einde van de jaren tien maakten de meeste Utrechtse bioscopen geen gebruik meer van een explicateur. In 1919 was alleen Hartlooper nog actief. Deze verandering was het gevolg van de opkomst van een nieuwe attractie: de hoofdfilm. In de aankondigingen kreeg deze de grootste en vetste letters. Eerst was het nog noodzakelijk om het genre (bijvoorbeeld 'misdaadfilm' of 'liefdesdrama') erbij te vermelden, maar later volstonden de titel en de naam van de filmsterren (en soms die van de regisseur). De korte films vormden nu het zogeheten voorprogramma, dat in de bioscoopbranche denigrerend als het 'bijwerk' werd betiteld. Deze verandering in de programmering liep parallel met de opmars van de Amerikaanse film in Europa. Zo is er een foto bewaard van het Rembrandt Theater anno 1918, waarop te zien is dat de Amerikaanse film KAPITAAL EN ARBEID werd vertoond. Achter deze titel ging, aldus filmhistoricus Karel Dibbets, 'een onschuldig melodrama over een fabrikantendochter en een arbeiderszoon schuil, inclusief een vurig pleidooi voor de verzoening van kapitaal en arbeid.'[32]

Gezicht op de voorgevel van de bioscoop Rembrandt (Oudegracht 73), vanuit het zuidwesten. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 77127.

In tegenstelling tot Den Haag, waar de autoriteiten uit angst dat de film verkeerd begrepen zou worden (Troelstra had kort daarvoor zijn revolutie uitgeroepen) de vertoning ervan verboden, veroorzaakte KAPITAAL EN ARBEID in Utrecht geen problemen. Wel was aan het jeugdigen tot de leeftijd van 16 jaar niet toegestaan om de voorstelling te bezoeken.

Kinderen niet gewenst

In 1915 was in Utrecht de Lichtbeeldenverordening van kracht geworden. Deze was een rechtstreeks gevolg van een schrijven dat de minister van Binnenlandse Zaken, mr. P.W.A. Cort van der Linden, in november 1913 aan de gemeentebesturen in den lande had gestuurd. Hierin wees hij op de mogelijkheden om 'paal en perk [te] stellen aan het geven van bedenkelijke sensationeele voorstellingen, die tot misdrijf prikkelen, de toeschouwers vertrouwd maken met immoreele toestanden of op andere wijze verderfelijken invloed uitoefenen.'[33] Van een totaal verbod van filmvertoningen wilden B&W van Utrecht niet weten, wel waren zij van mening dat kinderen tegen de verderfelijke invloed van de bioscoop moesten worden beschermd. De Rechtskundige Commissie werkte dit uit tot een regeling waarbij het verboden werd om kinderen tot de leeftijd van 16 jaar tot filmvertoningen toe te laten, tenzij de films op het programma waren goedgekeurd door de Bioscoop-Commissie. De leden van deze commissie werden door B&W benoemd. Een ruime meerderheid van de gemeenteraad ging akkoord met het voorstel en op 6 februari 1915 trad de Lichtbeeldenverordening in werking. Burgemeester Fockema Andreae vroeg de onderwijzersverenigingen en kinderbeschermingsorganisaties in de stad om elk twee vertegenwoordigers af te vaardigen, die zitting moesten nemen in de Bioscoop-Commissie. Op 20 maart 1915 kwam de commissie voor het eerst bijeen in de trouwzaal van het Stadhuis. Mr. Andrew de Graaf, afgevaardigde van Pro Juventute, werd tot voorzitter van de Bioscoop-Commissie benoemd. Medebestuursleden werden J.W. des Tombe (Voogdijraad – vice-voorzitter) en B. Schimmel (H. Vincentius à Paulo – secretaris). Verder waren in de Bioscoop-Commissie vertegenwoordigd: Vereniging van Hoofden van Scholen in Nederland, Bond van Nederlandse Onderwijzers, Nederlands Onderwijzers Genootschap, St. Lebuinus Vereniging en Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen.

Eenmaal gekozen moest de commissie vaststellen volgens welke criteria ze films ging beoordelen. Hoewel ze later zou melden dat ze niet volgens van tevoren vastgestelde normen keurde, waren normen die de Rotterdamse filmkeuringscommissie had vastgesteld van grote invloed op de Utrechtse keuringspraktijk. Deze behelsden afkeuring van: films op seksueel gebied, films waarin de techniek van het misdrijf expliciet te zien was, films waarin kwajongensstreken werden getoond, die uit opvoedkundig oogpunt afkeurenswaardig waren, omdat er geen 'loon naar werken' op volgde, en films die de godsdienstige gezindheid van bepaalde groepen konden kwetsen.[34] Tevens werd de

Utrechtse Bioscoop-Commissie sterk beïnvloed door de ideeën over film die haar voorzitter Andrew de Graaf erop nahield. Hij was inspecteur van de Centrale Bond voor Inwendige Zending en Christelijke Philantropische Inrichtingen en voorzitter van het Nationaal Comité tot bestrijding van de handel in vrouwen. Na de bestrijding van prostitutie en geslachtsziekten mocht nu de film zich in zijn bijzondere belangstelling verheugen. De Graaf was ervan overtuigd dat 'de wijze waarop de bioscoop de beweging fixeert niets met kunst te maken heeft, immers een zuiver mechanische is.' Daarom was 'de bioscoop... als zoodanig, door haar wezen zelf, ook al reproduceert zij nog zoo kunstvolle uitingen, vijandig aan kunst'.[35] Omdat zij het onderscheid tussen valse en echte kunst nog niet konden maken, moesten, aldus De Graaf, jeugdigen tegen de bioscoop worden beschermd. Wel zag hij een rol weggelegd voor het medium op het gebied van de opvoeding, maar alleen door middel van educatieve films.

Vanaf het moment dat de Bioscoop-Commissie met haar werkzaamheden begon (op 15 oktober 1915), ontstond er een grimmige sfeer. De keurders klaagden erover dat er op de voor hen georganiseerde keuringsvertoningen expres geen licht werd aangedaan tussen de films, zodat het onmogelijk was om aantekeningen te maken. Verder weigerden de exploitanten van de Bioscoop Salon Vreeburg en de New York om voor de commissieleden de verwarming aan te doen, hetgeen keurder O. Thije, die last had van reumatische pijnen, noopte om zijn lidmaatschap van de commissie neer te leggen. Anderzijds eiste de commissie van de exploitanten dat speciaal voor drie leden op vrijdagmiddag het nieuwe weekprogramma werd geprojecteerd en dat zij daarbij van korte inhoudsbeschrijvingen van de vertoonde films werden voorzien. Bovendien moesten de bioscopen extra films laten overkomen uit Amsterdam, Den Haag of Rotterdam, waar de distributiekantoren gevestigd waren, om hiermee direct afgekeurde films te kunnen vervangen. Het gevolg was dat verschillende exploitanten het niet meer de moeite waard vonden om hun programma's aan de commissie voor te leggen en voortaan louter een publiek van zestien jaar of ouder binnenlieten.[36]
Opmerkelijk genoeg was het een dergelijke, niet door de commissie beoordeelde voorstelling die zou leiden tot de eerste serieuze toetsing van de Lichtbeeldenverordening. Bij de vertoning van een programma bestaande uit KONINGIN ELISABETH'S DOCHTER, KNOPJE MOET TROUWEN en DE VIERVOETIGE VIRTUOOS, had de politie een jongen van twaalf jaar in de Flora aangetroffen. De rechter veroordeelde directeur Hoogenstraaten tot een symbolische boete van fl. 0,50 wegens overtreding van de verordening, maar deze ging in hoger beroep. De Hoge Raad constateerde op 9 oktober 1916 dat artikel 2 van de Lichtbeeldenverordening in tegenspraak was met verschillende artikelen in het Wetboek der Strafverordening en de Gemeentewet. Niet alleen betekende dit vrijspraak voor de directeur van de Flora, maar ook de ongeldigverklaring van de Lichtbeeldenverordening. Een jaar lang moest de Bioscoop-Commissie hulpeloos toezien hoe de Utrechtse jeugd in de bioscoop naar programma's kon kijken, waarin geen rekening werd gehou-

den met de opvattingen van de commissie. Pas op 15 oktober 1917 trad een nieuwe, juridisch waterdicht gemaakte Lichtbeeldenverordening in werking, die de Bioscoop-Commissie in staat stelde haar werkzaamheden op de gebruikelijke wijze voort te zetten. [37]

De relatie met de bioscoopwereld was er begrijpelijkerwijs niet beter op geworden. Tekenend voor de sfeer was een incident dat zich in oktober 1918 in de Scala Bioscoop voordeed tijdens een speciale keuringszitting. Een van de commissieleden had zijn fiets in het gangpad neergezet. In het donker struikelde de echtgenote van Scala-directeur John Fris over het rijwiel. Woedend wilde zij de fiets uit de zaal verwijderen en in de vestibule neerzetten. Daarop ontstond een 'woordenwisseling' tussen mevrouw Fris en de eigenaar van het rijwiel, die zo hoog opliep dat de eveneens in de zaal aanwezige voorzitter, mr. A. de Graaf, zich gedwongen zag om partij te kiezen voor het commissielid. De burgemeester werd op de hoogte gesteld van het incident. Fris excuseerde zich voor het 'onheusche' optreden van zijn vrouw, maar wees er fijntjes op dat het plaatsen van een rijwiel 'in den loopgang eener donkere theaterzaal' in strijd was 'met de wettelijke voorschriften'. Het incident liep met een sisser af. [38]

Het bleek dat de Bioscoop-Commissie meer rolprenten af- dan goedkeurde. David Hamburger, de directeur van het Rembrandt Theater die optrad als woordvoerder van de gezamenlijke Utrechtse bioscopen, liet de lezers van het *Utrechtsch Dagblad* weten dat de commissie bijvoorbeeld Charlie Chaplin-films – 'toch al zeer onschuldig nietwaar?', voegde hij hieraan toe – nooit zou goedkeuren.' [39] Om die reden gaven de meeste exploitanten er al snel de brui aan en lieten slechts ongekeurde films zien aan bezoekers van zestien jaar en ouder. Van de ruim 9000 films die er tussen oktober 1917 en december 1922 in Utrecht werden vertoond, legden de exploitanten er slechts 199 ter keuring aan de Bioscoop-Commissie voor. [40] Dit waren voornamelijk films van de Bioscoop-Salon Vreeburg, die als enige regelmatig kindervoorstellingen gaf. Natuurlijk werd het een sport voor jeugdigen onder de zestien om te proberen toch een bioscoop binnen te komen. Van tijd tot tijd voerde de politie controles uit, waarbij meestal wel een of meer boosdoeners werden ontdekt en uit de zaal verwijderd. [41]

Tussen 1918 en 1928 steeg het bezoek aan de Utrechtse bioscopen nauwelijks. In 1918 werden er 681.526 kaartjes verkocht en in 1928 waren dat er 734.505. [42] Toch probeerden de exploitanten het bezoek aan de bioscoop voor Utrechters van zestien jaar en ouder zo aantrekkelijk mogelijk te maken. In de meeste bioscopen werd het programma *live* begeleid door een orkest(je). Ook traden er op het podium variété artiesten op als onderdeel van het programma. Bij bijzondere films wilde men nogal eens groots uitpakken. Zo engageerde de directie van het Rembrandt Theater in juni 1924 de 1ste bariton van de Nationale Opera, een solozangeres van het Brussels Conservatorium, het Utrechtsch Dubbel Mannenkwartet en 'een koor van 50 dames en heeren' om de vertoning van de Amerikaanse spektakelfilm THE QUEEN OF SHEBA (Fox Film Corporation, 1921) tot een onvergetelijke gebeurtenis te maken. De toeschouwers werden bij het betreden

Interieur van de bioscoop Rembrandt (Oudegracht 73): de bioscoopzaal met het orkestbak. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 77133.

van het theater alvast in de stemming gebracht door 'speciale décors en requisieten, alle in Oostersche stijl geteekend en ontworpen' door de Utrechtse kunstenaar Willy A.Th.L. de Mare. [43] Het orkest van de Rembrandt, dat vanaf 1928 onder leiding van 'kapelmeester' en 'filmillustrator' Ido Eyl stond, genoot een grote faam. [44]

Landelijke en plaatselijke keuring

In 1920 voorzag David Hamburger (Rembrandt) dat er 'binnenkort een billijke en eerlijke Rijkskeuring te wachten is'. [45] Maar toen deze op 1 maart 1928 eindelijk in werking trad als uitvloeisel van de in 1926 aangenomen Bioscoopwet, kwam er toch geen einde aan de beperkingen, die de Utrechtse Lichtbeeldenverordening met zich meebracht. De feitelijke keuring werd overgelaten aan de landelijke Centrale Commissie voor de Filmkeuring, die deze ongetwijfeld op 'billijke en eerlijke' wijze verrichtte, gegeven het feit dat Hamburger zelf in het bestuur zat. Maar voor films die de commissie van het predikaat 'alle leeftijden' toekende, werd in Utrecht alleen de vertoning zonder tussenkomst van de plaatselijke Bioscoop-Commissie (die dus gewoon bleef voortbestaan naast de landelijke commissie) toegestaan, als zij over 'een onderwerp van wetenschap, nijverheid, landbouw en handel' gingen. Onder deze subcategorie vielen alleen educatieve of wetenschappelijke films, waar, zoals iedere bioscoopexploitant uit de praktijk wist, nu niet onmiddellijk grote drommen toeschouwers op af kwamen. Voor jeugdigen tot zestien jaar waren niet alleen Charlie Chaplin-films in Utrecht nog steeds verboden kost, maar ook bijvoorbeeld de zeer onschuldige NCRV-propgandafilm DE KLOKKEN LUIDEN (1931). Deze film was door de Centrale Commissie voor de Filmkeuring weliswaar voor 'alle leeftijden' gekeurd, maar vanwege zijn propagandistische karakter kon het onderwerp van DE KLOKKEN LUIDEN niet als 'wetenschap, nijverheid, landbouw of handel' worden gekwalificeerd. Hoewel de NCRV zich had kunnen wenden tot de plaatselijke commissie, besloot ze alleen bezoekers van veertien jaar en ouder tot de vertoning toe te laten. Toen de omroepvereniging zich hierover bij de Centrale Commissie voor de Filmkeuring beklaagde, kon de voorzitter, de SDAP'er D. van Staveren, niet nalaten om er fijntjes op te wijzen dat dit 'de consequentie is van de houding van zeer na

aan Uw vereeniging verwante personen'.[46] Daarmee bedoelde hij natuurlijk in de eerste plaats mr. A. de Graaf.

Maar er was nog een probleem. De Utrechtse Lichtbeeldenverordening kende slechts twee leeftijdscategorieën: 'onder de zestien jaar' en 'zestien jaar en ouder'. De Centrale Commissie voor de Filmkeuring daarentegen keurde films naar geschiktheid voor 'alle leeftijden', 'veertien jaar en ouder' en 'achttien jaar en ouder'. Dit leidde tot de curieuze situatie dat een Utrechtse bioscoopexploitant het de ene week met de gemeente aan de stok kon krijgen, omdat hij een vijftienjarige bij een film had toegelaten, die de Centrale Commissie het predikaat 'veertien jaar en ouder' of 'alle leeftijden' had verleend. En de andere week met het Rijk, omdat hij een zeventienjarige toeliet bij een film die voor 'achttien jaar en ouder' was gekeurd. In 1931 besloot de gemeenteraad deze anomalie aan te passen en de leeftijd waarop bioscoopbezoek was toegestaan terug te brengen tot veertien jaar. Dit betekende voor de bioscopen in elk geval een uitbreiding van hun potentiële publiek. Een voorstel van mevrouw Wolthers-Arnolli (SDAP) om de leeftijdsgrens in haar geheel te laten vervallen werd echter verworpen. Een meerderheid van de raad (21 tegen 13) deelde blijkbaar de verwijzing van B&W naar 'de schadelijke werking, in moreel en geestelijk opzicht, welke het geregeld bezoeken van de bioscoop voor jeugdige personen op zich zelf heeft.' Een verzoek van de exploitanten om de vermakelijkheidsbelasting – een toeslag van 20% op elk verkocht kaartje die rechtstreeks in de gemeentekas vloeide – te verlagen, werd eveneens verworpen.[47]

Terwijl de autoriteiten zich zorgen maakten over het zedelijk peil van de vertoonde films, waren de Utrechters van zestien en ouder meer geïnteresseerd in wat een nieuwe technologie – de geluidsfilm – hen te bieden had. Mechanisch gereproduceerd geluid kenden ze al van de grammofoon en de radio. Op de Jaarbeurs waren regelmatig voorbeelden te bewonderen geweest, zoals bijvoorbeeld in maart 1919, toen er de eerste radio-telefonie-demonstratie in ons land werd verzorgd door Philips (Eindhoven) en de Nederlandse Radio-Industrie (Den Haag). Vanaf 1924 ontstonden er verschillende omroepen, waarvan er één, de Vrijzinnig-Protestantse Radio Omroep (VPRO), zelfs zijn zetel in de Domstad had. Aan het einde van de jaren twintig kende de stad diverse radiospeciaalzaken. Maar rond die tijd bleek ook een andere vorm van mechanisch gereproduceerd geluid, dat synchroon liep met bewegende beelden, toen ook toon- of klankfilm genoemd, een onweerstaanbare attractie. Het Flora Theater had op 31 januari 1929 de primeur voor Nederland. Exploitant A.L. Hoogenstraaten had deze bioscoop overgedaan aan Is. Cohen Barnstijn, een van vijf broers die in de bioscoopbranche actief waren. Niet alleen liet hij de gevel van de Flora wijzigen, de vestibule verruimen en de toiletten verbeteren[48], maar ook liet hij een apparaat installeren dat de naam droeg van zijn broer, filmdistributeur Loet C. Barnstijn: de Loetafoon. Hiermee konden een filmrol en een grammofoonplaat synchroon afgedraaid worden. De Loetafoon was de Nederlandse versie van het Amerikaanse Vitaphone systeem, dat door de filmmaatschappij Warner Bros. was ontwikkeld. Het Utrechtse publiek reageerde enthousiast op

Gezicht op de Bezembrug vanuit het westen, met op de achtergrond v.l.n.r. onder andere de Flora Bioscoop (Oudegracht 156), de Bank Vlaer en Kol (Oudegracht 158), de ingang van de Ganzenmarkt en het hoekhuis Keyserrijk (Oudegracht 160). HUA, Coll. Beeldmateriaal, 41842.

twee korte films die met de Loetafoon werden vertoond: een uitvoering van de Czardas van Monti door een violist en pianist, en een optreden van de zanger Emanuel List. [49]
De hoofdfilm op 31 januari 1929 was THE JAZZ SINGER (1927), met Al Jolson in de hoofdrol. Van deze film, die bekend is geworden als de 'eerste' geluidsfilm in de geschiedenis, werd in de Flora een zwijgende versie vertoond, waarbij de Italiaanse zanger Renato Feruccio *live* de liederen ten gehore bracht. Om langere geluidsfilms te kunnen vertonen, was het namelijk noodzakelijk dat de bioscoop in kwestie over twee apparaten beschikte, zodat de filmrollen van 10 minuten elk zonder onderbreking vertoond konden worden. Het Flora theater kreeg pas in de zomer van 1929 z'n tweede Loetafoon. Nu konden ook lange geluidsfilm worden vertoond en was ook de geluidsversie van THE JAZZ SINGER te zien en horen. Het grootste succes scoorde de Flora met een andere Warner Bros. productie, waarin Al Jolson de hoofdrol speelde: THE SINGING FOOL (1928). In november en december 1929 was deze film maar liefst zes weken achtereen te bewonderen. In die tijd was dit een ongekend lange prolongatie. Het lied 'Sonny Boy' werd een hit, die iedereen in Utrecht op z'n eigen manier kon zingen, neuriën of fluiten. Na een aantal weken liet de Flora directie de pers zelfs weten dat ze bij de distributeur een nieuwe kopie van de film had aangevraagd, omdat de oude helemaal versleten was. [50]

Lipsynchroon Amerikaans

Het grootste theater van de stad, Rembrandt, kon natuurlijk niet achterblijven bij de concurrent en liet zijn publiek op 19 april 1929 kennismaken met het nieuwe wonder. Blijkbaar vond de directie de investering in een nieuw apparaat nog een te groot risico,

Interieur van de bioscoop Rembrandt (Oudegracht 73): de hal en de loketten. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 77131.

want ze maakte gebruik van een 'crystalphone-versterker te beschikking gesteld door firma Adr. van Schaik, alhier'. [51] Bij een zangnummer in de film THE STUDENT PRINCE IN OLD HEIDELBERG (1927), een liefdesdrama met Norma Shearer en *Latin lover* Ramon Novarro, werd een grammofoonplaat gedraaid. Of deze lipsynchroon liep met de beelden liet de pers in het midden. Pas in september werd er een complete Vitaphone-installatie in de Rembrandt geplaatst. De eerste hoofdfilm, die ermee werd vertoond, was LUCKY BOY (1929). Net als in THE JAZZ SINGER was slechts een deel van de dialoog te horen (naast de liedjes natuurlijk). Toch was dit voldoende voor de recensent van het *Utrechtsch Nieuwsblad,* die overigens erg tevreden was over de geluidsweergave, om een probleem te signaleren: 'Jammer is het echter, dat men de taal niet kan verstaan, want ook zij die de Engelsche taal machtig zijn, zullen alleen de meest bekende woorden kunnen opvangen.' [52] Technisch was het toen nog niet mogelijk om ondertitels aan te brengen. Procédés waarmee ondertiteling mogelijk werd, zouden pas vanaf 1932 hun intrede in Nederland doen. Wel konden er Nederlandse tussentitels worden geplaatst, maar als dat gebeurde werd de synchroniteit aangetast, omdat er op de oorspronkelijke *soundtrack* geen rekening was gehouden met onderbrekingen voor tussentitels. Later werd het wel mogelijk tussentitels aan te brengen in films, die van het Movietone geluidssysteem gebruikmaakten. Bij dat systeem was een optische geluidsband op de filmstrook aangebracht. Door middel van een in de projector aangebrachte fotocel werd het geluid 'gelezen'. Het enige nadeel was dat er een harde 'tik' te horen was en het geluid plotseling ophield, als de titel in beeld kwam.

Het Utrechtse publiek vond het Amerikaans zoals dat in Hollywood-films werd gesproken maar een vreemde, onbegrijpelijke taal en gaf de voorkeur aan Duits-gesproken films. Maar door de contracten, die ze hadden afgesloten met bekende Amerikaanse filmmaatschappijen als First National, Warner Bros., Paramount en MGM, waren de Flora en de Rembrandt met handen en voeten aan het Amerikaanse aanbod gebonden. Gelukkig vonden ze na enige tijd een uitweg. De Hollywood studio's lieten namelijk meerdere taalversies van een en dezelfde film maken, omdat ze bang waren hun aandeel op belangrijke markten te verliezen. Door de Duitse versies te nemen, konden de exploitanten aan de wens van het Utrechtse publiek tegemoetkomen. Zo liet het Rembrandt Theater in 1931 de Duitse versie zien van de grote MGM-productie ANNA

Gezicht op de voorgevels van de huizen Vredenburg 28 (rechts) -31 met een lange rij wachtenden voor de bioscoop Palace Theater (Vredenburg 29). HUA, Coll. Beeldmateriaal, 73072.

CHRISTIE (1930) met Greta Garbo in de hoofdrol. Zelfs het komische duo Stan Laurel en Oliver Hardy moest eraan geloven. Van hun NIGHT OWLS (1930) werd onder de titel NACHTMERRIES de Duitse versie in de Rembrandt vertoond. Maar nu werd er in de pers weer geklaagd dat het Duits niet goed verstaanbaar was, omdat het met een Amerikaans accent gesproken werd. [53] Liefhebbers van echte Duitse films konden zich bij de Scala bioscoop vervoegen, die – net als het Palace Theater (voorheen New York) – in de zomer van 1930 geluidsapparatuur liet installeren. De Scala profiteerde van een exclusief contract met de bekende Duitse filmmaatschappij Ufa. Zo herinnerde schrijfster Clare Lennart zich later nog DIE BLAUE ENGEL, de Ufa-film die de doorbraak voor Marlène Dietrich ('Von Kopf bis Fuss auf Liebe eingestellt') betekende, in de Scala gezien te hebben. [54] Om een andere Ufa-hit, DIE DREI VON DER TANKSTELLE (1930), extra onder de aandacht van het publiek te brengen, plaatste de directie van de Scala een echte benzinepomp in de vestibule van het theater. Deze film, met populaire sterren als Lilian Harvey, Willy Fritsch, Heinz Rühmann en de Comedian Harmonists, ging over drie mannen die met hun laatste geld een benzinestation openden. Uit de pomp in de Scala kwam geen benzine maar eau de cologne.

Met de komst van de geluidsfilm ging het bezoek in Utrecht beduidend omhoog. Terwijl in 1929 797.054 kaartjes verkocht waren, bedroeg dit aantal in 1932 maar liefst 990.002. [55] Of er nu meer Utrechters naar de bioscoop gingen of dat ze vaker gingen, is uit de cijfers niet op te maken. Wel moesten ze iets meer betalen voor hun kaartje. Zo varieerden de prijzen voor een bezoek aan de Flora nu van fl. 1,10 tot fl. 0,30. Er waren in

elk geval nog steeds bewoners van de Domstad die niet tevreden waren met wat er in de bioscoop werd vertoond. In 1933 leidde irritatie over de bijbelse spektakelfilm HET TEEKEN DES KRUIZES (THE SIGN OF THE CROSS, 1932) tot een protestactie in het Rembrandt Theater. Met name de wijze waarop De Mille de decadentie aan het hof van Nero in beeld had gebracht stuitte tegen de borst. In het tijdschrift *De Gemeenschap*, waarvan de redactie in Utrecht zetelde, sprak de invloedrijke katholieke filmcriticus A. van Domburg van 'dit stinkend geval van Cecil de Mille'. Hij riep de katholieke nakeuring op haar (positieve) oordeel over de film te herzien. [56] Studenten van de katholieke Utrechtse verenigingen Veritas en Unitas, onder wie drie toekomstige literatoren A. Alberts, Anton Koolhaas en Leo Vroman, besloten een daad te stellen. Op vrijdag 17 maart 1933 verstoorden zij de tweede avondvoorstelling in de Rembrandt 'door gelach, gefluit en gejoel'. Het *Utrechts Nieuwsblad* berichtte dat 'de aanstichters van het tumult werden verwijderd en daarna kon de voorstelling, zij het met eenige onderbrekingen, worden afgedraaid'. [57]

Bioscoopnieuws

In de 'Babylonische spraakverwarring' die de geluidsfilm creëerde, kwam het Nederlands er bekaaid af. Nederland kende ook geen speelfilmproductie van belang. Wel werden er van sommige Duitse films speciale versies voor de Nederlandse markt in omloop gebracht, met liedjes die door Nederlandse artiesten werden vertolkt. Zo zong Kees Pruis 'Waar woon ik?' in DIE LUSTIGEN MUSIKANTEN (1930), die in november 1930 onder de titel 'N FIJNE FAMILIE in de Rembrandt te zien was. [58] Maar het meest werd de Nederlandse taal toch gemist in het wekelijkse bioscoopjournaal. Alle bioscopen in Utrecht vertoonden een of meer journaals in het voorprogramma. Ze boden vanuit hun eigen opvattingen over journalistiek de toeschouwers een blik op de wereld. Terwijl vanaf juni 1930 geluidsversies van buitenlandse journaals te zien waren, duurde het nog ruim een jaar voordat de Nederlandse journaals HOLLAND NIEUWS (Polygoon, Haarlem) en ORION NIEUWS (Orion-Profilti, De Haag) een geluidsversie produceerden. Orion-Profilti probeerde het eerst met een door de Nederlander ir. Frits Prinsen ontwikkeld geluidssysteem, maar dit bleek niet 'robuust' genoeg en dus schakelde het Haagse bedrijf – met dank aan de reeds genoemde Loet C. Barnstijn – al snel over op de Amerikaanse Akeley geluidscamera. Ook Polygoon stelde zijn vertrouwen in de Akeley. De Haarlemse journaalfirma maakte verschillende proefopnamen, waarbij onder meer Bioscoopbond-voorzitter (en ex-Rembrandt Theaterdirecteur) David Hamburger voor microfoon en camera verscheen. Het Rembrandt Theater was net iets eerder dan de Flora en vertoonde vanaf 3 juli 1931 NEDERLAND IN KLANK EN BEELD (Orion-Profilti). De Flora kwam veertien dagen later met de geluidsversie van HOLLANDS NIEUWS. Nu Polygoon op geluid was overgegaan, vond de directie van de Flora het niet langer nodig om het Amerikaanse FOX MOVIETONE NEWS, dat een pioniersrol had vervuld op het gebied van geluidsfilmjournalistiek en al in augustus 1929 in Amsterdam was gesignaleerd bij het

maken van geluidsopnamen, af te nemen.[59]

In september 1931 was het eerste geluidsitem dat in de stad Utrecht was opgenomen, in HOLLANDS NIEUWS te zien.[60] Het ging om een reportage van de openluchtmis, opgedragen door Mgr. J.H.J. Jansen, ter gelegenheid van de viering door het Rooms-katholiek Werkliedenverbond van de 40ste verjaardag van de Pauselijke Encycliek Rerum Novarum. Hierbij werd het geluid van het zangkoor overigens bij tijd en wijle overstemd door de vallende regen. Ook voor de komst van de geluidsfilm waren de filmploegen van Polygoon regelmatig op bezoek geweest in de Domstad. Soms gebeurde dit op speciaal verzoek van de directie van het Flora Theater, die zijn cliëntèle graag exclusieve 'actualiteiten' wilde laten zien. Zo liet ze door Polygoon opnamen maken van de uitvaart van aartsbisschop Mgr. Van de Wetering in november 1929 en van de inwijding van diens opvolger Mgr. Jansen in juni 1930. Een korte versie werd in HOLLAND NIEUWS opgenomen, terwijl de Flora een uitgebreide reportage ter vertoning kreeg. Maar Polygoon gaf ook acte de présence bij 'gewone' gebeurtenissen zoals de Jaarbeurs, de lustrumfeesten of de Singelloop. Ook reisde het journaal graag af naar Utrecht, als leden van de koninklijke familie op bezoek kwamen. Er werden ook gebeurtenissen op celluloid vastgelegd, waarvan de journalistieke waarde volgens de huidige normen twijfelachtig was, zoals de 70ste verjaardag van de Utrechtse historicus Louwrens Penning, bekend van zijn werk over Zuid-Afrika, of een 104-jarige inwoonster van Utrecht die de krant leest.

In vergelijking met Noord- en Zuid-Holland bleef het aantal Utrechtse (stad èn provincie) reportages sterk achter. Tussen 1921 en 1939 was slechts 6,6% van de items in het Polygoonjournaal in Utrecht opgenomen, tegenover 40,4% en 28,8% in resp. Noord- en Zuid-Holland.[61] Tussen maart 1924 en juni 1931 waren er 44 (zwijgende) items in het Polygoon-journaal te zien, die waren opgenomen in de Domstad. Na de komst van de geluidsfilm ging de frequentie iets omhoog en tot de Duitse bezetting vond het Polygoon-journaal het 62 keer de moeite waard om een gebeurtenis in de stad Utrecht op celluloid vast te leggen. Ook nu waren Jaarbeurs, koninklijke familie, studentenfeesten en sport geliefde onderwerpen, maar ook besteedde Polygoon aandacht aan thema's als de Vrouwenvredesgang (1937) en een bijeenkomst van de Oxford groep, de voorloper van de Morele Herbewapening (1937). Een bijzondere band onderhield Polygoon met het Flora Theater. Zo stelde de Haarlemse firma Flora-directeur Is. Cohen Barnstijn in de gelegenheid om zijn publiek vanaf het bioscoopscherm een gelukkig 1932 toe te wensen.[62] In zijn toespraak merkte

Een beeld uit de eerste geluidsreportage die Polygoon in Utrecht in september 1931 maakte. Het geluid van het zangkoor werd overstemd door de vallende regen. Foto Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

deze op dat er in het Flora Theater onlangs een voorziening was aangebracht, die het slechthorenden mogelijk maakte om via een zogeheten *loop* de voorstellingen te volgen.

Filmliga

Begin 1932 waren er twee bioscopen in Utrecht, waar nog steeds alleen maar zwijgende films werden vertoond: de Vreeburg Bioscoop (voorheen Bioscoop-Salon Vreeburg) en de Olympia, Utrechts enige buurtbioscoop aan de Amsterdamsestraatweg, die in 1928 was geopend. De Vreeburg Bioscoop (door sommigen nog steeds als Salon Bresser aangeduid, naar oprichter Richard Bresser) hield er een bijzondere band met de Utrechtse afdeling van de Filmliga op na.[63] Deze vereniging was in 1927 opgericht door een groep kunstenaars en intellectuelen in Amsterdam (onder wie Menno ter Braak en Henrik Scholte) met als doel vertoningen te organiseren van films die niet in de normale bioscopen te zien waren, omdat ze politiek te brisant waren of commercieel oninteressant. In Utrecht vond hun plan navolging dankzij de inspanningen van de architecten Sybold van Ravesteijn en Gerrit Rietveld, de schrijver Albert Kuyle en de kunstmecenas Jhr. Matthieu Rademacher Schorer. Met ingang van oktober 1927 organiseerde de Utrechtse afdeling zes tot acht voorstellingen per seizoen in de Vreeburg Bioscoop. Naast oude films die in de vergetelheid waren geraakt (zoals F.W. Murnau's vampierfilm NOSFERATU uit 1922), werden Franse en Duitse avant-garde films (o.a. van Alberto Cavalcanti en Walter Ruttmann) en films uit de Sovjet Unie vertoond. Later volgden Nederlandse avant-garde films van Joris Ivens, Mannus Franken, J.C. Mol en Jan Teunissen. De Russische films boden vaak stof tot controverses. Zo stapte Albert Kuyle in 1928 uit het bestuur van de afdeling Utrecht, omdat zijn medebestuursleden tegen zijn uitdrukkelijke wens de vertoning van de Russische film BED EN SOFA doordrukten.[64] Deze film had een driehoeksverhouding tussen twee mannen en een vrouw in het postrevolutionaire Rusland met z'n woningnood tot onderwerp. De Centrale Commissie voor de Filmkeuring had de openbare vertoning van BED EN SOFA verboden, maar omdat de Filmligavertoningen een besloten karakter hadden (ze waren alleen voor leden toegankelijk), kon dit verbod omzeild worden.

De voorstellingen van de Utrechtse Filmliga werden een trefpunt voor kunstenaars van verschillende gezindten uit de Domstad en omgeving. Daar kwamen medewerkers van het katholieke literaire tijdschrift *De Gemeenschap* in contact met leden van het Genootschap Kunstliefde of met aanhangers van het surrealisme als Joop Moesman,

Flora-directeur Is. Cohen Barnstijn wenst zijn publiek een gelukkig 1932 toe. Foto Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

Willem Wagenaar en Louis Wijmans. Voor verschillenden van hen vormden de films die de Liga vertoonde een directe bron van inspiratie bij hun werk. Een goed voorbeeld is het gedicht 'En Rade', dat *Gemeenschap*-redacteur Jan Engelman schreef, nadat hij Cavalcanti's gelijknamige film had gezien. Een still uit Luis Buñuel's L'AGE D'OR (in tegenstelling tot diens eerdere, ophefmakende UN CHIEN ANDALOU, niet door de Liga vertoond) was terug te vinden in een door Louis Wijmans geschilderd doek. Gerrit Rietveld hield aan de Ligaconnecties zelfs een betaalde opdracht over. Exploitant Nijland vroeg hem namelijk om de verbouwing voor zijn rekening te nemen, die de Vreeburg Bioscoop media 1932 moest ondergaan, als gevolg van de plaatsing van geluidsapparatuur. Na een korte sluiting ging de bioscoop op 16 september 1932 weer openen. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* was vol lof over Rietveld's werk: 'Hoewel geen halve meter meer ruimte is verkregen lijkt het toch, of de zaal veel ruimer is geworden.' [65] Filmliga-voorzitter Cor Schilp merkte bij de feestelijke opening op 'dat de gedaanteverwisseling die dit theater heeft ondergaan, niet in dezen geest tot stand zou zijn gekomen, wanneer tusschen dit theater en de Filmliga niet zoo'n innig contact bestond.' [66] In 1936 mocht Rietveld een totale verbouwing van dezelfde bioscoop voor zijn rekening nemen.

Radiodistributie

Op het eerste gezicht leken beide media elkaars natuurlijke vijand te zijn: wie immers thuis naar de radio zat te luisteren, kocht per definitie geen kaartje voor de bioscoop – en omgekeerd. Toch betekende de komst van de geluidsfilm alleen maar een versterking van de band tussen radio en film. Via de radio werden liedjes uit bekende films pas echt populair. De grootste talenten onder de bioscoopmusici, die als gevolg van de komst van de geluidsfilm hun baan verloren, vonden bij de omroep emplooi. Zoals Ido Eyl, kapelmeester van het orkest van het Rembrandt Theater, die door de VARA werd geëngageerd als leider van het VARA septet. Organisten als Bernard Drukker, Pierre Palla en Cor Steyn waren niet alleen in de ether, maar ook *live* in de grote bioscooptheaters te beluisteren. Filmcritici als A. van Domburg (KRO) en L.J. Jordaan (AVRO) hielden radiopraatjes om hun ideeën over film bij een groot publiek bekend te maken. De populariteit van radio nam in rap tempo toe. Zo groeide het aantal Nederlandse huishoudens met een radio tussen 1929 en 1931 van 118.780 naar 429.030. [67]

Hoewel bepaalde radio-uitzendingen (met name van de VARA) de nodige opwinding veroorzaakten, was de reputatie van dit medium vele malen beter dan van film. Het was dan ook geen wonder dat de Gemeente Utrecht een taak voor zich zag weggelegd op radiogebied. Het trefwoord was radiodistributie. Dit verschijnsel zag in 1924 het levenslicht, toen A.L. Bauling uit Koog aan de Zaan op het idee kwam om in plaats van via de ether per lijn radioprogramma's door te geven. In april 1924 begon hij met de doorgifte aan vijf 'abonnees' van de Matthäus Passion, die door de Hilversumsche Draadloze Omroep (de voorganger van de AVRO) werd uitgezonden. [68] Radiodistributie

bood twee voordelen: er hoefde geen duur radiotoestel te worden aangeschaft, want de abonnee kreeg een luidspreker met keuzeknop voor vier kanalen en een volumeknop geleverd, en hij was verzekerd van een storingsvrije ontvangst. Radiodistributie met z'n lage abonnementsprijs van een paar dubbeltjes per week vormde een aantrekkelijk alternatief voor de aanschaf van een deugdelijk radiotoestel, waarvan de prijs in 1930 rond de tweehonderd gulden schommelde. Voor een radio met grammofoon moest zelfs fl. 500 worden neergeteld. Weliswaar was het voor een veel lagere prijs mogelijk een zelfbouwpakket aan te schaffen, maar lang niet iedereen beschikte over de technische *knowhow* die was vereist voor het bereiken van een succesvol resultaat.

Utrecht boog zich in 1929 over het nieuwe fenomeen radiodistributie, dat toen al in veel steden via een particuliere of gemeentelijke dienst werkelijkheid was geworden.[69] Het College van B&W kwam al snel tot de conclusie dat ook Utrecht niet zonder radiodistributie kon. De vraag was alleen of deze onderneming van gemeentewege moest worden geëxploiteerd, of aan particulieren moest worden overgelaten. B&W lieten zich over deze keuze adviseren door ir. H.W. Snijders, directeur van de gemeentelijke telefoondienst in Den Haag. Hij stelde een uitgebreid rapport samen, dat het College op 17 april 1930 ontving.[70] Snijders gaf persoonlijk de voorkeur aan radiodistributie door particulieren, omdat het medium niet in de eerste levensbehoefte voorzag en dus geen collectieve voorziening hoefde te zijn. Ook andere belanghebbenden, zoals de middenstandsorganisaties, verenigingen van handelsondernemingen, Kamer van Koophandel en organisatie van Utrechtse radiohandelaren, spraken zich uit tegen een gemeentelijke dienst. Een investering van een half miljoen gulden in een radionetwerk dat binnen een aantal jaren alweer verouderd kon zijn, was volgens velen niet verantwoord. Desondanks besloten B&W om toch over te gaan tot de oprichting van een gemeentelijke radiodistributie. Op 20 november 1930 viel de beslissing in de gemeenteraad. De risico's werden aanvaardbaar geacht en wanneer de distributie tot volle bloei zou komen, zoals door B&W werd verwacht, zou deze een mooie bron van inkomsten kunnen betekenen, die aan de gehele gemeenschap ten goede kon komen.

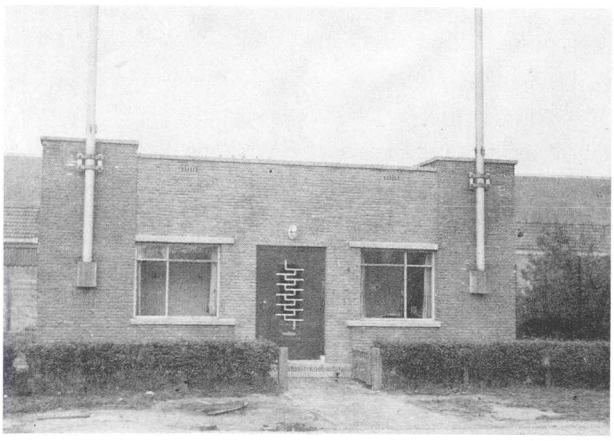

Gezicht op de voorgevel van het Gebouw voor de Gemeentelijke Radiodistributie (Menno van Coehoornstraat) te Utrecht. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 80206.

Het Gemeentelijk Radiodistributiebedrijf (GRD) werd ondergebracht bij het Gemeentelijk Electriciteits- en Trambedrijf (GETB), dat onder leiding stond van directeur Smits. Op het terrein van de Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst aan de Menno van Coe-

hoornstraat, in de Utrechtse Vogelenbuurt, waren ontvangstproeven gedaan, waaruit bleek dat de radio-ontvangst van de Hilversumse en buitenlandse zenders daar zeer goed was.[71] Dus werd de GRD daar gevestigd. Smits werd door B&W belast met de taak om de nieuwe dienst startklaar te maken. De benodigde apparatuur werd door Philips geleverd. De officiële opening vond op 28 oktober 1931 plaats. Op dat moment telde de GRD nog slechts 8 abonnees. Nadat in mei 1932 de 'garantieproeven' met succes waren afgelegd, was de centrale helemaal bedrijfsklaar.

In augustus 1931 begon de gemeente met de aanleg van een radiokabelnet, met behulp van particuliere aannemers. Pas nadat ze van alle huiseigenaren in een woningblok toestemming voor het plaatsen van een blokleiding had verkregen, kon worden overgegaan tot de aanleg. De gemeente werd hierbij geconfronteerd met de weigering van huiseigenaren om mee te werken. Vanwege een weigerachtige buurman moesten sommige bewoners maanden of zelfs jaren op een aansluiting op de radiodistributie wachten. Het algemeen belang en het eigen belang van de Utrechtse bevolking bleken moeilijk met elkaar te verenigen.[72] De juridische grondslag van de Utrechtse radiodistributie werd gevormd door de Radioverordening, waarin de voorwaarden voor het gebruik van en de aansluiting op de GRD waren vastgelegd. Smits had in februari 1931 een voorstel voor een dergelijke verordening gedaan, waarmee de gemeenteraad op 16 juli instemde. Nadat de benodigde goedkeuring van de minister van Waterstaat was verkregen, trad de Radioverordening op 7 oktober 1931 in werking. In 1934 en 1936 werd de verordening gewijzigd om het afsluiten van een abonnement gemakkelijker en goedkoper te maken. Zo hoefde men niet langer aansluitkosten van fl. 10 (voor een stekkerdoos en een luidspreker) te betalen als er al een aansluiting in de woning aanwezig was. Het abonnement kon per maand (fl. 2) of per week (fl. 0,50) voldaan worden. De abonnees konden een keuze maken uit vier kanalen, te weten de twee Hilversumse zenders (kanalen 1 en 2) en een keuze uit buitenlandse zenders (kanalen 3 en 4). In 1934 telde de GRD 3693 abonnees in 1935 was dit aantal toegenomen tot 4723 en in mei 1936 tot 4856.[73] Vanaf 1935 werden er ook openbare instellingen aangesloten op de radiodistributie. Als eerste was het Stads- en Academisch Ziekenhuis aan de Catharijnesingel aan de beurt. De overeenkomst bevatte onder meer een aangepast grootverbruikerstarief en een bepaling dat het ziekenhuis de kosten van de aanleg van de installatie diende te vergoeden. Dit in tegenstelling tot particulieren, waarbij de aanlegkosten in principe voor rekening van de gemeente kwamen. In november 1937 volgde het Militair Hospitaal aan de Springweg, in juni 1940 het Antonius Ziekenhuis aan de Prins Hendriklaan en in diezelfde maand het rusthuis De Wartburg in Oudenrijn.

Het Utrechtse gemeentebestuur zag in de GDR een mogelijkheid om naast de doorgifte van de twee landelijke kanalen en van een keuze uit de buitenlandse zenders zelf radiouitzendingen te gaan verzorgen en zo aan de radiodistributie een extra dimensie te geven. Volgens artikel 38 van het Radioreglement (1930) was hiervoor een ministeriële machtiging vereist. Een eerste poging in 1931 om een dergelijke machtiging te verkrij-

gen, mislukte. In oktober 1932 ontvingen B&W een voorlopige machtiging, zij het onder zeer stricte voorwaarden. Zo moesten de uitzendingen, die de GDR voor haar rekening nam, uitsluitend aanvullend van aard zijn. In 1934 besloten B&W om tot uitbreiding van de draadomroep over te gaan zonder voorafgaande toestemming van de minister. Er werd een discotheek van ruim 400 grammofoonplaten aangeschaft en er waren plannen om uitzendingen te verzorgen van plaatselijke muziekuitvoeringen. Toen hij op de hoogte werd gesteld van deze plannen, liet de minister weten dat het niet de bedoeling was dat radiodistributiecentrales zich de rol van de landelijke omroepverenigingen aanmaten. [74] De gemeente Utrecht wees er op dat de eigen uitzendingen voornamelijk bedoeld waren om afwisseling te brengen in de buitenlandse programma's. [75] Hierna liet de minister soms een versoepeling van de regels toe, maar steeds met grote nadruk op het voorlopige karakter van de machtiging, die slechts een aanvullend programma toeliet. Toch bleef Utrecht steeds proberen om de regels zoveel mogelijk op te rekken. Uiteindelijk had de minister er genoeg van en stuurde in februari 1937 een brief die niets aan duidelijkheid te wensen overliet. Hij dreigde met het intrekken van de voorlopige machtiging en stelde zelfs een boetebepaling in voor elke opzettelijke overtreding van de door hem gestelde machtigingsvoorwaarden. [76]

Eigen Utrechtse programma's

De eigen programma's van de GDR bestonden of uit grammofoonmuziek of uit bijzondere uitzendingen over gebeurtenissen van algemeen plaatselijk belang en waren op de kanalen 3 of 4 te horen. Zo'n uitzending vond bijvoorbeeld plaats in november 1933, toen de GDR de afscheidsplechtigheid van burgemeester Fockema Andreae doorgaf. Het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad* kopte met 'Burgemeesters afscheid, de radio-uitzending lang niet naar wensch geslaagd'. [77] Hoewel het experimentele karakter van deze eerste uitzending op locatie werd benadrukt, was er meer aan de hand. De schrijver van het artikel voelde zich gepasseerd omdat hij niet voor de plechtigheid zelf was uitgenodigd en dus genoodzaakt was om de radio-uitzending in de concertzaal bij te wonen. Blijkbaar lag het nog niet voor de hand, dat hij de uitzending op de redactie van de krant of bij hem thuis beluisterde. De tweede uitzending van een 'gebeurtenis van plaatselijk belang' was de installatie van de nieuwe burgemeester G.A.W. ter Pelkwijk, die plaatsvond in januari 1934. [78] Vlak hierop volgde de uitzending van de plechtige ingebruikneming van de nieuwe raadszaal in het verbouwde stadhuis, in maart van hetzelfde jaar. [79] Dezelfde procedure als voor de eerste bijzondere uitzending werd hierbij gevolgd. In beide gevallen gaf de minister zijn goedkeuring zonder dat de uit te spreken tekst vooraf werd overlegd. Over de kwaliteit van deze uitzendingen is niets bekend. Op 18 april 1935 ontvingen B&W een brief van de minister van Binnenlandse Zaken. [80] Deze had van het 'Crisis-Zuivelbureau' in Den Haag het verzoek gekregen alle radiodistributiecentrales toestemming te verlenen om het zogeheten 'Friesche

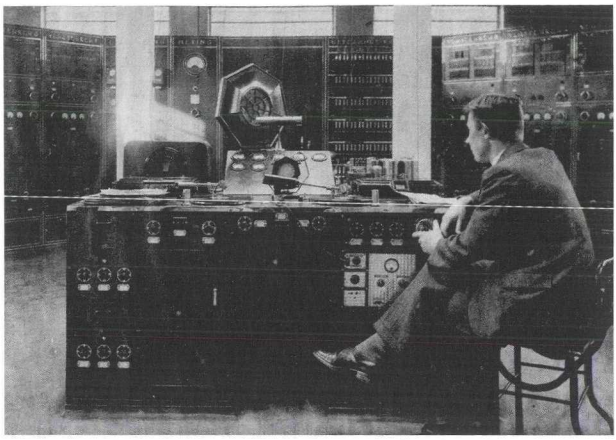

Studio van het Gebouw voor de Gemeentelijke Radiodistributie (Menno van Coehoornstraat). HUA, Coll. Beeldmateriaal, 80208.

Melkbroodlied' ten gehore te laten brengen. Dit stond op een grammofoonplaat, die de 'Friesche Propaganda-Commissie voor het gebruik van Melkbrood' had laten opnemen. De minister gaf alle gemachtigden toestemming om het lied uit te zenden. Voor zover bekend was dit de enige keer dat de minister een dergelijke oproep deed. In alle andere gevallen reageerde hij op verzoeken van de radiodistributiecentrales zelf.

Vanaf 1935 kwamen er bij B&W steeds meer aanvragen binnen van particulieren en instellingen om zendtijd bij de draadomroep. De meeste verzoeken werden afgewezen. Alleen wanneer er duidelijk sprake was van een algemeen plaatselijk belang kwam de gebeurtenis voor uitzending in aanmerking. B&W waren kennelijk erg voorzichtig in het scheppen van precedenten. Hoewel het in 1936 nog niet lukte om van de minister van Binnenlandse Zaken toestemming te krijgen voor een maandelijks sportprogramma, leert een blik in de programmering van januari 1937 dat er dagelijks op redelijk vaste tijdstippen werd uitgezonden en er zelfs al vaste rubrieken waren, zoals 'De muzikale morgengroet' en 'Het GRD Theeuurtje'. De totale zendtijd per week omvatte inmiddels zo'n 26 uur. Een greep uit het programma van de week van 24 tot en met 30 januari 1937 levert het volgende op. Op zondag werd onder andere 'Gewijde Gramofoonmuziek' uitgezonden. De werkdagen begonnen steevast met 'De Muzikale Morgengroet' (meestal van 10.20-11.20 uur, al naar gelang de zendtijden van de programma's van de buitenlandse zenders), gevolgd door 'Het GRD Theeuurtje' (meestal van 15.20-16.20 uur). Het avondprogramma bestond afwisselend uit grammofoonmuziek, bijvoorbeeld het programma 'Laat ons de zorgen met muziek verdrijven' of de show 'Met 'n vroolijk gezicht, wordt het leven pas licht'. Tussendoor werd nog de Vijfde Symfonie van Beethoven ten gehore gebracht en op donderdagavond werden de abonnees getrakteerd op een 'gevarieerd Opera- en Operetteconcert'. Op vrijdagavond was er zelfs een programma waarin verzoeknummers werden gedraaid: 'Plaatjes op verzoek en Liedjes naar keuze'. Aansluitend was er 'Beter dan Best', het vroolijke weekend programma, waarin aangesloten wordt met het City-Theater: Kovacs Lajos en zijn Orkest, met zang van Bob Scholte.' [81] Op woensdag was er al in het *Utrechts Nieuwsblad* geadverteerd voor dit optreden dat deel uitmaakte van een gala ter ere van het eenjarig bestaan van het City Theater. Daar draaide de film THE GARDEN OF ALLAH (1936), met Marlène Dietrich in de hoofdrol. Voorafgaand hieraan werd de film AVRO'S GLORIE: EEN

DAGJE IN DE STUDIO vertoond, over de nieuwe AVRO studio in Hilversum. En 'dankzij de welwillende medewerking van de AVRO zal de gala avond worden opgeluisterd door het optreden van het AVRO ensemble onder leiding van Kovacs Lajos'.[82] De omroep had zich bereid verklaard zijn ster-ensemble voor een keer aan het City Theater – en aan de Utrechtse draadomroep – ter beschikking te stellen, in ruil voor het vertonen van de promotiefilm voor de nieuwe studio.[83]

Het overgrote deel van de GDR-muziekprogrammering bestond uit populaire muziek. In tegenstelling tot de nationale omroepen hoefde de Utrechtse draadomroep niet een op ideologische grondslag gestoelde achterban tevreden te houden, zolang ze de door het Rijk gestelde regels maar niet overtrad. Of dit beleid inderdaad resulteerde in de gewenste groei van het aantal abonnees is niet bekend, want er zijn geen cijfers overgeleverd voor de periode na mei 1936. Voor uitzendingen die gesproken woord bevatten moest de GRD nog wel steeds minimaal twee weken van tevoren toestemming van de Radio Omroep Controle Commissie verkrijgen. In 1937 kwam de minister ook met een bepaling dat buitenlandse uitzendingen die reclame bevatten (zoals die van Radio Luxemburg) niet langer mochten worden doorgegeven.[84] Al eerder, in 1933 (het jaar waarin het Nationaal-Socialisme in Duitsland aan de macht kwam), was de kwestie van redevoeringen met een politiek-propagandistische strekking aan de orde gekomen. Besloten was dat de radiodistributiecentrales alleen redevoeringen mochten uitzenden van staats- en regeringshoofden in hun functie als zodanig. Alle andere toespraken werden in principe beschouwd als propaganda en mochten niet worden doorgegeven.[85]

Shirley Temple-rage en het jeugdverbod

Terwijl de GRD zijn beleid in overeenstemming probeerde te brengen met de ministeriële richtlijnen, voelden de Utrechtse bioscoopexploitanten zich nog steeds in hun doen en laten belemmerd door de plaatselijke Lichtbeeldenverordening. In 1934 waren voor het eerst meer dan één miljoen bioscoopkaartjes in Utrecht verkocht (om precies te zijn 1.151.421). In 1935 zakte de verkoop iets maar bedroeg toch nog 1.056.414, terwijl in 1936, toen er met de opening van het City Theater een nieuwe zaal bijkwam, 1.230.446 kaartjes werden verkocht.[86] De bioscopen waren in het midden van de jaren dertig trouwens goed voor ruim 60% van alle vermakelijkheidsbelasting die de gemeente inde. Dat jeugdigen tot veertien jaar een interessante doelgroep kon zijn, bleek bij de Shirley Temple-rage die Nederland in 1935 en 1936 overspoelde. HARTEDIEF (BRIGHT EYES, 1934), KRULLEKOPJE (CURLY TOP, 1935), DE KLEINSTE REBEL (THE LITTLEST REBEL, 1935) en talloze andere films, waarin dit charmante Amerikaanse kindsterretje met haar pijpenkrullen de hoofdrol speelde, werden razend populair.[87] Dat bleek uit wat tegenwoordig *merchandising* wordt genoemd: sigarenbandjes met een afbeelding van de ster, Shirley Temple-dropjes, de Shirley Temple-cocktail (natuurlijk zonder alcohol), Shirley Temple-poppen en een heuse fanclub, compleet met het eigen clubblad *Onze Shirley*. Voor jonge meis-

Beelden uit het Polygoonfilmpje waarin wordt geprotesteerd tegen de handhaving van de Lichtbeeldenverordening. Foto Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

jes was Shirley Temple een *role model*, terwijl volwassenen (met name moeders) helemaal vertederd waren door ''s werelds lieveling', zoals ze in de pers werd genoemd.[88] Het was geen wonder dat er in verschillende steden *look-alike* competities werden gehouden. De reportage die Polygoon maakte van een dergelijke wedstrijd in maart 1936 op de Voorjaarsbeurs in de Amsterdamse RAI, liet zien dat deelname voor lang niet alle kandidaten een pretje was. Sommige meisjes barstten in het bijzijn van de camera in tranen uit. Ook in Utrecht werd een dergelijke wedstrijd georganiseerd. Hoewel ze zich bewust waren van het feit dat de datum van 1 april een groot risico inhield, meldden zich 146 'huismoeders met haar spruiten' bij het Gebouw voor K. en W. De directie van het Flora Theater had een hoofdprijs van fl. 25 voor de winnares uitgeloofd. Volgens de verslaggever van het *Utrechtsch Nieuwsblad* geleek 'het grootste gedeelte van de mededingsters [...] evenveel op Shirley als een mug op een olifant, al dient gezegd, dat er meisjes waren, die werkelijk iets gemeen hadden met het Amerikaansche filmsterretje.' Sommige moeders hadden hun kroost van 'speciale costumes' voorzien, 'maar in de meest gevallen ontsierde dit het geheel.' Evenmin was de verslaggever gecharmeerd van de 'kunstmatige krullebol' die verschillende kandidaten zich hadden aangemeten. De winnaar werd Anneke Mietendorff, die 'in het bezit van den uitgeloofden geldprijs [kwam], terwijl zij tevens een mooie pop, voorstellende Shirley Temple, in de armpjes mocht drukken.'[89]

Als gevolg van de Lichtbeeldenverordening mocht de Utrechtse winnares van de Shirley Temple-wedstrijd de films van haar geliefde sterretje niet bewonderen. Dit niet alleen tot haar verdriet, maar vooral ook tot dat van Is. Cohen Barnstijn, de directeur van het Flora Theater. Hij was namelijk de vaste afnemer van de films van 20th Century Fox, de Hollywood studio waar Shirley Temple onder contract stond. Met name in de vakantieperioden liep hij als gevolg van de Lichtbeeldenverordening heel wat klandizie mis. Aan B&W liet hij weten dat dit hem naar schatting fl. 30.000 aan inkomsten per jaar scheelde.[90] Barnstijn had de indruk dat Utrechtse gezinnen uitstapjes maakten om in bioscopen buiten de stad, waar de verordening niet gold, naar films van Shirley Temple (of

van Laurel en Hardy) te gaan kijken. Het Figi Theater in Zeist was bijvoorbeeld vanuit Utrecht gemakkelijk met de tram bereikbaar. Barnstijn zag een complot, waarbij de exploitant van de Figi in de Paasvakantie zelfs speciale matineevoorstellingen organiseerde om Utrechtse gezinnen van dienst te kunnen zijn. Hij besloot de pers in te schakelen. Op 16 april 1936 kopte het *Utrechtsch Nieuwsblad* 'Kinderen en de Bioscoop. Wat hier niet mag is elders geoorloofd'. In het stuk werd de bestaande toestand als 'onredelijk en zelfs dwaas' gekwalificeerd. Benadrukt werd dat ouders, 'die hun kinderen een genoegelijken middag bij een onschuldige film willen verschaffen', de dupe waren.
Het was de start van een lobby van de Utrechtse exploitanten voor de afschaffing van de Lichtbeeldenverordening. Zij kregen steunbetuigingen van onder meer de VVV en de Koninklijke Nederlandsche Middenstandsbond. De Huishoudelijke Commissie, zoals

Gezicht op de vernieuwde voorgevel van de bioscoop Rembrandt (Oudegracht 73), vanuit het noordoosten. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 77135.

het bestuur van de Centrale Commissie voor de Filmkeuring officieel heette, zond een uitgebreid rapport, waarin betoogd werd dat de Utrechtse maatregel meer kwaad dan goed deed. Barnstijn liet Polygoon zelfs een uit teksten bestaand filmpje maken, waarin de toeschouwers werd opgeroepen tegen de verordening te protesteren. [91] De koninklijke familie kwam jeugdige Utrechtse Shirley Temple-fans tijdelijk te hulp. Ter gelegenheid van de verloving van Prinses Juliana en Prins Bernhard in september 1936, gaf B&W het Flora Theater toestemming om gedurende de feestweek bezoekers van alle leeftijden toe te laten bij een speciaal programma dat bestond uit een Polygoon reportage over het leven van Prinses Juliana, een filmverslag van de huldiging van het paar in Den Haag en de Shirley Temple film DE KLEINSTE REBEL. [92]

Op 8 oktober 1936 boog de Utrechtse gemeenteraad zich over een voorstel van mevrouw A.J. Wolthers-Arnolli (SDAP) om het jeugdverbod af te schaffen. B&W hadden laten weten dat zij geen reden vonden om het voorstel te steunen. Er ontspon zich een langdurige discussie, waarbij het scoren van de partijpolitieke punten soms belangrijker leek dan de kwestie zelf. Toen het voorstel ter stemming kwam, staakten de stemmen (19 vóór en 19 tegen). Daarom werd het op 22 oktober opnieuw in stemming gebracht. Omdat de stemmen wederom staakten (18 tegen 18), werd het voorstel geacht te zijn verworpen. De bioscoopexploitanten waren furieus. De voorzitter van de Centrale Commissie voor de Filmkeuring, de SDAP'er David van Staveren, was onthutst. Hij kwalificeerde de houding van de raad 'als ondeskundig, ondoelmatig, schadelijk.' [93] Ook van de zijde van de Katholieke Filmactie werd er met verbazing op het besluit gereageerd. [94] De Utrechtse bioscoopexploitanten grepen de verjaardag van Prinses Juliana op 30 april 1937 aan om een geste te maken. Op die dag vertoonde zij een programma van films over de verloving en het huwelijk van Juliana en Bernhard. De Centrale Commissie voor de Filmkeuring had enige tijd daarvoor besloten om deze films de speciale status van 'films betreffende een onderwerp van wetenschap, nijverheid, landbouw en handel' toe te kennen. Zoals we gezien hebben, mochten de Utrechtse bioscopen bij deze films wel jeugdigen onder de veertien jaar toelaten. De complete recettes van die dag werden geschonken aan 'een neutrale weldadigheidsinstelling welker naam in Utrecht een goeden klank heeft, n.l. de Utrechtsche Gezondheidskolonie te Bosch en Duin.' [95]

Oorlog

In de tweede helft van de jaren dertig werd de oorlogsdreiging steeds duidelijker merkbaar. Vanaf 1936 werd de radiodistributie ingezet bij oefeningen van de Luchtbeschermingsdienst. In november 1936 werden er procedures opgesteld in geval van daadwerkelijk luchtgevaar. [96] Zo bepaalde de minister van Defensie dat bij luchtgevaar de radiocentrale ter beschikking stond aan de burgemeester voor het doen van mededelingen aan de bevolking. In 1937 diende er verplicht in elke radiocentrale een microfoon te wor-

den opgesteld, maar in november 1939 moest die microfoon juist weer onmiddellijk uit de centrale verwijderd worden. Wel mocht er in de burgemeesterswoning een microfoon opgesteld staan. [97] Bij de Duitse inval in mei 1940 maakte burgemeester Ter Pelkwijk regelmatig gebruik van het netwerk van de GRD. In zijn dagboek schreef hij: 'Spreek bevolking herhaaldelijk toe via radiotoestellen om maatregelen bekend te maken. Ik wil burgers geruststellen, hen waarschuwen en betrouwbare inlichtingen geven'. [98]

De Utrechtse bioscopen die tijdens de Duitse inval hun deuren sloten, gingen een dag of tien na de capitulatie weer open. Net als de GRD merkten de exploitanten dat de Duitsers van plan waren zich intensief te gaan bemoeien met wat er te zien en te horen viel. Omdat zij voorstanders waren van landelijk uniforme regelingen maakten zij in 1941 een einde aan de Utrechtse Lichtbeeldenverordening, terwijl de GRD in 1943, net als alle andere radiodistributiecentrales (particulier of gemeentelijk), onder het centraal gezag van de PTT werd gesteld. Het zal duidelijk zijn dat bioscoop en radio onder de bezetter heel andere media werden dan daarvoor, hoewel ze nog steeds een grote populariteit genoten onder de Utrechters. Die geschiedenis verdient het om een andere keer geschreven te worden.

Dank

De auteur heeft bij het schrijven van dit artikel dankbaar gebruik gemaakt van onderzoek dat studenten aan de Universiteit Utrecht verricht hebben in het kader van het speciale onderzoeksproject naar de mediageschiedenis van de stad Utrecht. Dit staat beter bekend als het Utrecht Project. Meer informatie is te vinden op de website: http://www.utrechtproject.nl/

Dank geldt ook voor het commentaar op een eerdere versie van dit stuk door Bas Agterberg en Herman de Wit.

Literatuur

Acht, Van, 2002 ▸ Sander van Acht, *Explicateurs in de Utrechtse Bioscopen*, doctoraalwerkstuk Taal- en Cultuurstudies, Universiteit Utrecht, 2002.

Agterberg, 2004 ▸ Bas Agterberg, 'Een ware publiekslieveling. De Utrechtse filmexplicateur Louis Hartlooper (1864-1922)', *Oud-Utrecht. Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht*, 77 (2004) 6-11.

Blankestein, Van, 2002 ▸ Esther van Blankestein, *Verboden voor kinderen. De invloed van de lichtbeeldenverordening op de vertoning van Shirley Temple-films in Utrecht*, doctoraalscriptie Taal- en Cultuurstudies, Universiteit Utrecht, 2002.

Boer, De, 1946 ▸ J. de Boer, *Omroep en publiek in Nederland tot 1940. Deel 1. De plaats van de omroep in het openbare leven in Nederland tot 1940*, Leiden, 1946.

Buiter, 1994 ▸ H. Buiter, 'Johan de Liefde (1860-1923), van prentverkoper tot krantenmagnaat', in: *Utrechtse biografieën: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, deel 1, Utrecht, 1994.

Dibbets, 1986 ▸ Karel Dibbets, 'Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen', in: Karel Dibbets en Frank van der Maden (reds), *Geschiedenis van de Nederlandse Film en Bioscoop tot 1940*, Weesp, 1986, 229-270.

Eyl, 1978 ▸ Ido Eyl, 'Mijn bioscooptijd in het Utrechtse Rembrandt Theater', *Maandblad Oud-Utrecht*, 51 (1978) 13-17.

Graaf, De, 1919 ▸ A. de Graaf, *Het Bioscoopvraagstuk*, Utrecht, 1919.

Kam, De, en Westra, 1983 ▸ Rob de Kam en Frans Westra, *Eene zeer interessante vertooning... 80 jaar bioscopie in Groningen*, Groningen,

1983.
Krist, 2002 ▸ Femke Krist, *Utrechts Nieuws. Stad Utrecht in het bioscoopjournaal tussen 1920 en 1945*, doctoraalscriptie Taal- en Cultuurstudies, Universiteit Utrecht, 2002.
Lautier, 2000 ▸ Willemijn Burnaby Lautier, *Langs distributielijnen. De Utrechtse Gemeentelijk Radiodistributie van 1930 tot 1945*, doctoraalscriptie Algemene Letteren, Universiteit Utrecht, 2000.
Lennart, 1984 ▸ Clare Lennart, 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: Arjaan van Nimwegen en Richard van den Dool (reds), *Utrecht in tekst & beeld*, Vianen, 1984.
Loeffen, 1985 ▸ Maarten Loeffen, *Waar zij niet zijn is niets te doen. Nederlands nieuws in de bioscoop, 1898-1940*, doctoraalscriptie geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1985.
Loomeijer, 2001 ▸ Evalina Loomeijer, *Horen, zien en zwijgen. De overgang van 'stomme' film naar geluidsfilm in Utrecht 1929-1931*, doctoraalscriptie Theater-, Film- en Televisiewetenschap, Universiteit Utrecht, 2001.
Peeters, 2002 ▸ Floor Peeters, *De Utrechtsche Filmliga 1927-1933. Opvattingen over film als kunst in Utrecht*, Doctoraalscriptie Theater-, Film- en Televisiewetenschap, Universiteit Utrecht, 2002.
Pelkwijk, Ter, 1949 ▸ G.A.W. ter Pelkwijk, 'Utrecht in de meidagen van 1940', in: *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'*, 1949.
Staveren, 1936 ▸ D. v. S[taveren], 'Neen Utrecht!', in: *Lichtbeeld en Cultuur*, 13 (1936) 253-254.
Wit, De, 1986 ▸ Herman de Wit, *Film in Utrecht van 1895 tot 1915*, doctoraalscriptie Theaterwetenschap, Rijksuniversiteit Utrecht, 1986.
Wit, De, 1991 ▸ Onno de Wit, 'Pedagogen en zedenmeesters in de greep van het bioscoopkwaad. De Rotterdamse Bioscoopcommissie, 1913-1928', *Jaarboek Mediageschiedenis*, 3, Amsterdam: Stichting Mediageschiedenis/Stichting beheer IISG, 1991, 15-39.

Noten

1. Voor de vroege geschiedenis van film en bioscoop in Utrecht zie: De Wit, 1986.
2. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 19 februari 1908.
3. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 19 februari 1908.
4. *Utrechtsche Courant*, 3 november 1908.
5. *Utrechtsche Courant*, 5 oktober 1908.
6. *Utrechtsch Dagblad*, 25 oktober 1909.
7. Voor Louis Hartlooper, zie Agterberg, 2004.
8. Kam, De en Westra, 1983, 21.
9. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 21 juni 1910.
10. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 30 september 1910.
11. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 8 oktober 1910.
12. *Utrechtsche Courant*, 15 juli 1910.
13. *Het Centrum*, 8 juli 1912.
14. *Het Centrum*, 14 april 1913.
15. *Utrechtsch Dagblad*, 12 mei 1914.
16. Zie Buiter, 1994, 105-109.
17. Er is slechts één nummer van de *Scala-Bioscoop-Courant* bewaard gebleven, no.18 van 19 maart 1914; dit bevindt zich in Het Utrechts Archief.
18. *Utrechtsch Dagblad*, 18 januari 1913.
19. Voor de rol van explicateurs in de Utrechtse bioscoopwereld, zie Acht, Van, 2002.
20. *Utrechtsch Dagblad*, 21 juli 1913.
21. *Utrechtsch Dagblad*, 29 juli 1913.
22. *Het Centrum*, 11 april 1913.
23. *Utrechtsche Courant*, 18 juli 1913.
24. *Utrechtsche Courant*, 3 mei 1913; *Utrechtsche Courant*, 26 september 1913.
25. *De Lichtstraal*, November 1916.
26. *Filmwereld*, jrg.2 no.6, 1919.
27. *Bioscoop-Courant*, 24 augustus 1916.
28. *Utrechtsche Courant*, 29 juli 1914.
29. *Kinematograaf*, 2 november 1917, *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 24 augustus 1913.
30. Notulen Gemeenteraad Utrecht, 1914, 30 juli, FI no.352 B.
31. *Kinematograaf*, 10 mei 1918.
32. Dibbets, 1986, 232.
33. HUA, brief van het Provinciaal Bestuur van Utrecht aan de gemeentebesturen in de Provincie Utrecht, met daarin een schrijven van 21 November 1913, van de Minister van Binnenlandse Zaken, Cort van der Linden, 8 december 1913, Stadsarchief VI 1059.1 .
34. Wit, De, 1991, 21.
35. Graaf, De, 1919, 45.
36. HUA, stukken betreffende het toezicht op bioscoopvoorstellingen, Stadsarchief VI 1059.1 en VI 1059.2.
37. HUA, stukken betreffende het toezicht op bioscoopvoorstellingen, Stadsarchief VI 1059.1 en VI 1059.2.
38. HUA, stukken betreffende het toezicht op bioscoopvoorstellingen, Stadsarchief VI 1059.2 en VI 1059.3.
39. *Utrechtsch Dagblad*, 21 juli 1920.

40. *Nieuw Weekblad voor de Cinematografie*, 20 april 1923.
41. HUA, stukken betreffende het toezicht op bioscoopvoorstellingen, Stadsarchief VI 1059.2 en VI 1059.3.
42. HUA, Statistische Berichten Gemeente Utrecht 1918 t/m 1928.
43. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 19 juni 1924.
44. Eyl, 1978, 13-17.
45. *Utrechtsch Dagblad*, 21 juli 1920.
46. Archief Centrale Commissie voor de Filmkeuring, keuringsdossier 12616, DE KLOKKEN LUIDEN, in: Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.
47. HUA, stukken betreffende het toezicht op bioscoopvoorstellingen, Stadsarchief VI 1059.4.
48. *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 1 februari 1929.
49. Voor de introductie van de geluidsfilm in Utrecht zie: Loomeijer, 2001.
50. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 21 december 1929.
51. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 18 april 1929.
52. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 21 september 1929.
53. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 21 maart 1931.
54. Lennart, 1984, 84.
55. HUA, Statistische Berichten Gemeente Utrecht 1929 t/m 1932.
56. *De Gemeenschap*, jrg.9 no.52/3, februari-maart 1933, pp.121-123.
57. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 18 maart 1933.
58. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 26 november 1930.
59. *Nieuw Weekblad voor de Cinematografie*, 2 augustus 1929.
60. Voor het Polygoonjournaal en Utrecht, zie Krist, 2002.
61. Loeffen, 1985, 192.
62. Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, NIEUWJAARSWENS UITGESPROKEN DOOR ENIGE THEATERDIRECTEUREN, Polygoon-collectie, Docid 1006.
63. Voor de Utrechtse afdeling van de Filmliga, zie Peeters, 2002.
64. *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 30 november 1928, *Utrechtsch Nieuwsblad*, 30 november 1928.
65. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 9 september 1932.
66. *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 17 september 1932.
67. Boer, De, 1946, 129.
68. Boer, De, 1946, 188.
69. Voor de geschiedenis van radiodistributie in Utrecht, zie: Lautier, 2000.
70. HUA, Rapport Snijders, 17 april 1930, Stadsarchief VI 3705.1 .
71. HUA, brief van het GETB aan B&W van Utrecht, 20 mei 1931, Stadsarchief VI 3717.
72. HUA, diverse stukken, Stadsarchief, VI 12012.1.
73. HUA, overzicht van het aantal productieve en improductieve aansluitingen over 1934, 1935 en 1936, Stadsarchief VI 3721.
74. HUA, brief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken aan B&W van Utrecht, 20 oktober 1934, Stadsarchief VI 3707.
75. HUA, brief van B&W van Utrecht aan de Minister van Binnenlandse Zaken, Stadsarchief VI 3707.
76. HUA, brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan B&W van Utrecht, 18 februari 1937, Stadsarchief VI 3707.
77. *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 30 november 1933.
78. HUA, Brief van B&W van Utrecht aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 2 februari 1934, Stadsarchief VI 12008.
79. HUA, brief van B&W van Utrecht aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 3 maart 1934, Stadsarchief VI 12008.
80. HUA, brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan alle radiodistributiecentrales, 18 april 1935, Stadsarchief VI 12008.
81. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 23 januari 1937.
82. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 27 januari 1937.
83. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 30 januari 1937.
84. HUA, brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan B&W van Utrecht, 20 januari 1937, Stadsarchief IV 3719.
85. HUA, brief van de Vereniging van Leiders van Gemeentelijke Radiodistributies aan haar leden, 15 september 1933, Stadsarchief IV 3719.
86. HUA, Statistische Berichten Gemeente Utrecht 1934 t/m 1936.
87. Over de Shirley Temple-rage en de vertoning van haar films in Utrecht en Zeist, zie: Blankestein, 2002.
88. *Nieuw Weekblad voor de Cinematografie*, 26 april 1935.
89. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 2 april 1936.
90. HUA, brief van I. Cohen Barnstijn aan B&W van Utrecht, 25 april 1936, Stadsarchief VI 1059.4.
91. Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, RECLAME-FILM VOOR FLORA – UTRECHT, Polygoon-collectie, Docid 319.
92. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 12 september 1936.
93. Staveren, 1936, 254.
94. *Het Witte Doek*, jrg.1 no.1, 1937, pp.14-15.
95. *Het Witte Doek*, jrg.1 no.1, 1937, p.15.
96. HUA, brief van de Inspecteur voor de bescherming van de bevolking tegen luchtgevaar aan de Burgemeesters, 5 november 1936, Stadsarchief VI 3729.
97. HUA, telegram van de Directeur-Generaal der PTT aan B&W van Utrecht, 13 november 1939, Stadsarchief VI 3729.
98. Pelkwijk, Ter, 1949, 139.

Bekneld door het spoor

De spoorwegwerken in Utrecht 1935 – 1954

Frans Storm van Leeuwen

Utrecht is een knooppunt van spoor-, vaar- en verkeerswegen. Tot in de twintigste eeuw bestonden de vele kruisingen van spoorwegen met verkeerswegen uit overwegen en de kruisingen met vaarwegen uit lage, beweegbare bruggen. De langdurige overwegsluitingen en beperkte openingstijden van de bruggen vormden een ernstige belemmering en 33 jaar nadat voor het eerst een Staatscommissie zich met dit probleem ging bezig houden, ging de eerste spade de grond in voor de spoorwegwerken die de gewenste verbetering brachten.

Frans Storm van Leeuwen (1951) werkt bij Rijkswaterstaat. Hij heeft een brede interesse voor de historie van de spoorwegen in Nederland en gaat graag na wat de achtergronden zijn achter de feiten. Bij een dergelijk onderzoek komen soms verrassende zaken aan het licht.

Ten tijde van de uitvoering van deze werken speelde ook de problematiek rond de omzetting van het gemeentelijke tramnet in een autobusnet. De gemeentetrams verdwenen geleidelijk uit de Utrechtse straten, na jaren van weifelen van de gemeentepolitiek en met een slechte naam bij het publiek.

Inleiding*

De gemeente Utrecht heeft sinds de aansluiting op het spoorwegnet een haat-liefde verhouding gehad met het spoor. Aan de ene kant kreeg Utrecht door de spoorwegen snelle verbindingen met de rest van het land, aan de andere kant begon de stad in de loop van de negentiende eeuw steeds meer de "knellende ijzeren banden van het spoor" te voelen. Stadsuitbreidingen werden bemoeilijkt door de psychologische barrière die de spoorwegen vormden en het wegverkeer ondervond een toenemende hinder van de langdurig gesloten overwegen. Behalve de spoorlijnen belemmerden ook de forten aan de oostkant van de stad, die onderdeel waren van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de uitbreidingen. De spoorwegen en de gemeente hadden eind jaren twintig van de vorige eeuw grote belangen bij verbetering van de bestaande situatie. Hun belangen vielen echter niet samen en pas op initiatief van derden kwamen de partijen tot elkaar. De spoorwegwerken die door een speciale Commissie werden aanbevolen en die in samenwerking tussen gemeente en spoorwegen werden uitgevoerd, brachten de oplossing die beide partijen nastreefden. Tegelijkertijd speelde in Utrecht het "tram- en busvraagstuk", dat in het voordeel van de bus werd beslist.

De ontwikkeling van het spoorwegnet rond Utrecht

In de loop van circa 80 jaar had het spoorwegnet in en rond Utrecht in grote lijnen vorm gekregen. Op 28 december 1843 [1] (en niet op 18 december zoals andere bronnen vermelden) opende de Nederlandsche Rhijnspoormaatschappij (NRS) de lijn Amsterdam Weesperpoort – Utrecht. Deze lijn werd in de anderhalf jaar nadien in etappes verlengd tot Arnhem. [2] De NRS bouwde ook de lijn van Utrecht naar het Maasstation in Rotterdam, die op 30 juli 1855 werd geopend. Op 20 augustus 1863 opende de Nederlandsche Centraalspoorweg-Maatschappij (NCS) de lijn Utrecht – Hattemerbroek, die na gereedkomen van de IJsselbrug op 6 juni 1864 verlengd werd tot Zwolle. De sprong over de grote rivieren werd gemaakt door de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (MESS); de lijn Utrecht – Den Bosch werd na het opeenvolgend gereedkomen van de bruggen bij Culemborg, Waardenburg en Hedel geopend op 15 september 1870. Het Utrechtse station van de Staatsspoorwegen lag zuidelijk van het Rhijnspoorwegstation ter hoogte van het park Nieuweroord en was vanaf de Catharijnesingel toegankelijk via een tunnel onder de sporen van de NRS door: de roemruchte "Uit en In."

De Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HSM) opende op 10 juni 1874 de Oosterspoorweg Hilversum – Utrecht Maliebaan – Lunetten. Het buurtverkeer rond Utrecht werd verzorgd door twee maatschappijen: de Utrechtsche Lokaalspoorweg Maatschappij, die op 27 juni 1898 een lijn opende over Den Dolder naar Baarn Buurtstation en de Nederlandsche Buurtspoorweg die op 29 augustus 1901 ging rijden naar

De Bilt (nu Bilthoven) en Zeist. Voor deze buurttreinen werd op 1 mei 1904 het Buurtstation geopend, waardoor het Rhijnspoorwegstation ontlast werd.[3] Dit station ging toen Centraal Station heten. Bij fort Blauwkapel werden twee zogenaamde verbindingsbanen geopend. De oudste is de verbindingsbaan van de Oosterspoorweg van het Maliebaanstation richting Bilthoven die geopend is op 24 mei 1905. Hierbij werd gebruik gemaakt van een spooraansluiting die al was aangelegd voor de aannemer die de Oosterspoorweg gebouwd had. De tweede verbindingsbaan van Hilversum naar het Centraal Station werd geopend op 26 oktober 1921. Deze laatste verbindingsbaan was nodig omdat vanaf die datum de treinen naar Hilversum ook vanaf het Centraal Station vertrokken.

De NCS had medegebruik van het NRS/MESS station,[4] maar wilde omstreeks 1916 een eigen goederenstation aanleggen nabij de Draaiweg. Het is nooit gebouwd, maar wel kwam er bij de Mr. Tripkade een seinhuis dat bedoeld was voor de verbindingsbaan naar dit goederenstation. In 1918 werd nog een inhaalspoor gebouwd door de NCS tussen de Kerkweg en de Vechtbrug. De overname van de NCS door de MESS op 1 mei 1919 was oorzaak dat de plannen voor het goederenstation nooit werden uitgevoerd. Naast de Talmalaan in Tuinwijk heeft nog lange tijd een onbebouwd stuk grond gelegen, dat nog een zichtbaar uitvloeisel was van de NCS-plannen.

Werken bij het Spoor

De spoorwegen zijn een grote werkgever in Utrecht, maar dat is niet altijd zo geweest. Stationspersoneel, overweg- en seinhuiswachters, rangeerders, onderhoudspersoneel e.d. waren er al vanaf 1843 toen Utrecht een spoorverbinding kreeg. Oorspronkelijk had echter geen van de spoorwegmaatschappijen zijn maatschappelijke zetel en kantoren in Utrecht. De NRS vestigde het hoofdkantoor in Amsterdam. In 1858 werd H. Ameshoff belast met de leiding en werd de Engelsman James Staats Forbes directeur. Forbes vestigde zich in Utrecht samen met de chefs van Weg en Werken en Tractie en Beweging. Toen Forbes door een benoeming in Engeland zich slechts sporadisch in Utrecht kon vertonen, werd de zetel van de maatschappij naar Utrecht overgebracht en verhuisden alle burelen mee. Voor het kantoorpersoneel moest massaal woonruimte worden gevonden.

De NCS was aanvankelijk ook in Amsterdam gevestigd. Op 1 juni 1874 werd de gehele administratie naar Utrecht overgebracht, naar het pand Catharijnekade hoek Mariaplaats.[1] In 1895 verhuisde de NCS naar het door de Staatsspoorwegen neergezette HGB II aan het Moreelsepark. Op 8 november 1909 trok de NCS in het eigen kantoorgebouw aan de Catharijnesingel 51-52, waar de maatschappij tot haar opheffing in 1918 is gebleven. De Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (MESS) zetelde vanaf 1863 in Den Haag, maar vond, evenals de andere maatschappijen, een centrale ligging van het hoofdkantoor wenselijker. Na demping van de Kruisdwarsvaart werd op het vrijgekomen terrein het Centraal Administratiegebouw Cgb gebouwd, het latere Hoofdgebouw I (HGB I). Dit gebouw werd op 1 mei 1870 in gebruik genomen en moest na 9 jaar alweer worden uitgebreid met zijvleugels en een vierde verdieping. Door de groei van het spoorwegnet en de daarmee samenhangende vergroting van het ambtenarenapparaat werd dit gebouw echter weer te klein. Het Hoofdgebouw II (HGB II) verrees er naast; hier zetelde, zoals gezegd, ook tijdelijk de NCS.

Na de fusie van de MESS en de HSM in 1918 verhuisden de afdelingen die nog gehuisvest waren in het gebouw van de HSM aan de Droogbak in Amsterdam naar Utrecht; de beambten moesten meeverhuizen en de huisvesting van al die mensen bracht grote problemen met zich mee. Het park Nieuweroord, tussen het spoor en de Catharijnesingel, werd vrijwel geheel aan de spoorwegen verkocht en daarmee verdween het laatste restje groen in de spoorwijk waar de Utrechtse bevolking graag ging wandelen. Hier verrees HGB III, de fameuze Inktpot van de Chef van Dienst van Nieuwe Werken, ir. G.W. van Heukelom.

1. Spoor- en Tramwegen 26, 18-12-1943.

De Oosterspoorweg en het Maliebaanstation

In 1870 verkreeg de directie van de HSM concessie voor het aanleggen van "eene spoorweg van Amsterdam over Hilversum en Amersfoort naar Zutphen, met een zijtak van Hilversum naar Utrecht." [5] Deze lijn zou de naam Oosterspoorweg krijgen. De maatschappij kwam niet tot overeenstemming met de Staatsspoorwegen over een aansluiting ten westen van Utrecht. Daarom koos men er voor een tracé aan te leggen ten oosten van de stad, met een overstapstation bij de Lunetten op de Staatsspoorlijn naar Den Bosch. Utrecht zou een station aan deze lijn krijgen ter hoogte van het huidige Hieronymusplantsoen.

De gepubliceerde plannen stuitten op verzet bij de Gemeenteraad. Als reactie hierop publiceerde de HSM een brochure met een kleurentekening van het voorgestelde tracé. Dit zou moeten lopen langs de gasfabriek en de gevangenis aan het Wolvenplein om vervolgens in rechte lijn naar Lunetten te gaan. Hoewel de HSM probeerde aan te tonen dat "het bederf van de wandelingen en eene belemmering van het verkeer" niet te vrezen waren, bleek uit het kaartje in de brochure zonneklaar dat er sprake zou zijn van demping van grote delen van de singels aan de oostzijde van de stad. Het zou een enorme ingreep zijn op de parken die Zocher had aangelegd op de stadswallen.

Ook de Utrechtse bevolking kwam in het geweer tegen de gepresenteerde plannen. [6] Namens de Utrechtse burgers werd een adres ingediend bij de HSM tegen de plannen en er werden verschillende petities getekend. Stads- en natuurschoon en ook de volksgezondheid telden mee. Onder druk van zowel de publieke opinie als ook van de gemeenteraad diende de maatschappij een gewijzigd plan in. De spoorbaan zou nu ten oosten van de Maliebaan moeten komen en kwam in zijn geheel verder van de stad af te liggen. Het einde van de Maliebaan zou echter doorsneden worden en het park de Nieuwe Baan tussen de Maliebaan en de Biltstraat zou opgeofferd moeten worden. Ter

Het Maliebaanstation aan de Oosterspoorweg te Utrecht, 1927. Uiterst rechts de draaischijf met locomotiefloods.

hoogte van de overweg in de Biltstraat zou ook een spoorweghalte worden geopend. De gemeente koos schoorvoetend voor deze variant, die van twee kwaden de minste was.

Het station Maliebaan zou in de ogen van de spoorwegmaatschappij een volwaardig uitgerust hoofdstation moeten worden.[7] De HSM wilde de concurrentie aangaan met MESS, NRS en NCS, en maakte er een imposant neo-classicistisch station van met ruime wachtkamers, buffetten en restauratie en bagage- en goederenafhandeling. In 1884 kreeg de MESS medegebruik van het station. In 1885 werd de halte Biltstraat geopend; de bekendheid bij het publiek met deze halte was gering totdat in 1892 het "station Biltstraat" in de dienstregeling werd vermeld. De populariteit van dit station steeg enorm: in 1904 werden hier 72.115 plaatsbewijzen verkocht tegen 49.840 stuks op het Maliebaanstation.[8] Men kon hier overstappen op de tram naar Zeist (elektrisch vanaf 1909) en op de gemeentetram. Voor- en natransport waren bij de Biltstraat dus veel beter geregeld dan bij het Maliebaanstation en zo leek het lot van het imposante hoofdstation bezegeld: steeds minder passagiers maakten gebruik van de Maliebaan en de laatste jaren van zijn bestaan als reizigersstation kwam er maar één trein per dag.

Voor goederen- en postvervoer bleef het station Maliebaan van enige betekenis. In 1932 werd het station knooppunt voor de nachtsneltreinen voor postvervoer die ook toegankelijk waren voor reizigers. In 1939 werd het reizigersstation Maliebaan gesloten; in 1953 verloor het gebouw ook zijn functie als vrachtgoederenkantoor. Het prachtige gebouw stond werkeloos en de grote wens om de intussen opgebouwde verzameling van het Spoorwegmuseum in een eigen gebouw onder te brengen kon nu gestalte krijgen. Na een uitgebreide verbouwing werd op 5 november 1954 het Nederlands Spoorwegmuseum in het Maliebaanstation geopend.

Belemmering wegverkeer door Spoorwegen rond Utrecht

Het resultaat van meer dan een halve eeuw aanleg van spoorwegen door vier verschillende maatschappijen was chaotisch. De stad was omringd en soms doorsneden door spoorlijnen, die de stad afsloten van het buitengebied en die het verkeer op veel plaatsen belemmerden.

Op 18 februari 1902 stuurde het College van B&W onder leiding van de bekende burgemeester Reiger een "klacht over belemmeringen in het verkeer door de spoorwegen te Utrecht" aan de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid.[9] Het College zette in dit adres uiteen wat er aan de hand was: de uitvalswegen Leidseweg en Vleutenseweg verwerkten erg veel verkeer, o.a. vee op weg naar de veemarkt, die toen nog in het centrum van de stad werd gehouden. De stremming door de vele overwegsluitingen werd als zeer ernstig ervaren. De Vecht en de Vaartse Rijn werden druk bevaren door schepen die niet onder de lage spoorbruggen door konden varen. Om het adres kracht bij te zet-

Overweg Vleutenseweg aan de noordzijde van station Utrecht CS, 1935. De voetgangersbrug is gedeeltelijk zichtbaar. De achterste trein is een buurttrein die het Buurtstation binnen rijdt, de voorste trein is een sneltrein naar het noorden. Foto W.R.G. v.d. Broek, verz. NVBS.

ten, waren ettelijke tabellen bijgevoegd van sluitingstijden van de overwegen en spoorbruggen in de stad.

De NCS aan wie in een eerder stadium een rekest was gericht, had begrip voor de situatie getoond en zegde verbeteringen toe. De gemeente had hier echter geen vertrouwen in en richtte zich rechtstreeks tot de minister. Deze confrontatie tussen de gemeente en de spoorwegmaatschappijen was de eerste in een lange reeks die de gemoederen in de eerste 30 jaar van de twintigste eeuw bezig hield. De spoorwegen stelden de exploitatie van het spoorwegbedrijf voorop en de gemeente voelde zich verantwoordelijk voor een goede bereikbaarheid van alle delen van de stad. Omdat geen van de partijen veel geld wilde besteden aan een afdoende oplossing en de spoorwegmaatschappijen geen direct belang zagen in een vervanging van de overwegen door onderdoorgangen, sleepte de kwestie zich voort. De spoorwegen toonden hun creativiteit en expansiedrift echter wel door in de eerste decennia van de twintigste eeuw diverse plannen te lanceren voor een verlegging van spoorlijnen. De "ijzeren ring" rondom Utrecht zou hierdoor wel wat minder gaan knellen.

De gemeente zag in 1902 nog maar één, zeer rigoureuze, oplossing en dat was "de geheele spoorbaan met alle daartoe behoorende werken op te hoogen, zoodanig dat alle verkeer, zoowel over de land- als over de waterwegen, onder den spoorweg door kan plaats vinden, hetzij den spoorweg in zijn geheel naar buiten, verder van de bebouwde kom af, te verleggen en door verhoogden aanleg er terstond voor te waken dat toestanden als de bestaande zich in de toekomst niet meer kunnen voordoen." [10]

De Staatscommissie Roëll

Bij Koninklijk Besluit van 17 mei 1902, slechts drie maanden na het adres van B&W van Utrecht, stelde de minister van Waterstaat een Staatscommissie in onder leiding van Jhr. Mr. J. Röell "om te onderzoeken op welke wijze de spoorwegen, de gewone wegen en de waterwegen in en rondom Utrecht zouden behooren te worden gewijzigd." Deze commissie achtte onmiddellijk ingrijpen zó noodzakelijk, dat ze reeds op 30 juni 1903 een voorlopig rapport inzond met voorstellen voor het maken van enige tunnels in de Leidseweg, waardoor op tenminste één punt een vrije doorgang onder de spoorweg tot stand zou komen. Vijf jaar later was de eerste tunnel klaar.

In 1906 kwam de Commissie met een breed opgezet plan, [11] waarbij aangedrongen werd op grote spoed: "De steeds in snelheid toenemende aangroeiing van het spoorwegverkeer, die in de laatst verloopen tientallen jaren alle verwachtingen heeft overtroffen, geeft intusschen eene waarschuwing voor de toekomst, welker betekenis niet mag worden onderschat. Men kan met zekerheid voorzien, dat na weinige jaren de bestaande stationsinrichtingen en spoorweglijnen op een knooppunt als Utrecht in zoodanige mate onvoldoende zullen blijken voor het toegenomen verkeer, dat een onvermijdelijke noodzakelijkheid tot wijziging en uitbreiding zal ontstaan."

Het rapport stelde een plan voor, waardoor:

1. Het verkeer op de verkeers- en waterwegen zoveel mogelijk een onbelemmerde doorgang zou hebben.
2. Een aanzienlijke stadsuitbreiding mogelijk zou zijn; in een apart hoofdstuk werd het probleem van de bevolkingsaanwas behandeld en een extrapolatie van deze cijfers wees uit dat Utrecht in 1952 232.000 inwoners zou hebben. Het zouden er in werkelijkheid in 1954 – na een gemeentelijke herindeling – 242.000 worden.
3. Tegelijkertijd alle andere openbare belangen (waaronder de landsverdediging) zoveel mogelijk behartigd zouden worden.

Het plan bestond uit een hooggelegen station tussen Croeselaan en Merwedekanaal; dit gebied was toentertijd vrijwel geheel onbebouwd. De kazerne van de vestingartillerie lag aan de rand en verder was er slechts het terrein van de beetwortelsuikerfabriek van de firma Carp en Co (het "Suikerterrein"). Tussen Leidsche Rijn en Vleutensevaart

Het plan 1915 van de Staatsspoorwegen

Er bestond een grote behoefte aan een doorgaande verbinding Gouda – Utrecht – Amersfoort waarbij de locomotieven niet meer hoefden kop te maken. De NCS en de MESS hadden in 1915 nieuwe spoorverbindingen ontworpen om dit mogelijk te maken. Achtereenvolgens ontstonden er drie varianten, die gemeen hadden dat er een nieuwe spoorlijn werd aangelegd naar Amersfoort, die het z.g. kopmaken in Utrecht overbodig maakte. Eén van deze plannen, destijds aangeduid als Plan I1, werd door de NCS en de HSM verder uitgewerkt. Het bevatte vele ingrijpende wijzigingen van het spoorwegnet in de stad, waaronder een gedeeltelijk opgebroken Oosterspoorweg tussen de stations Biltstraat en Lunetten.

1. Brief d.d. 14-12-1915 van de MESS aan de Raad van Toezicht op de Spoorwegdiensten te Den Haag.

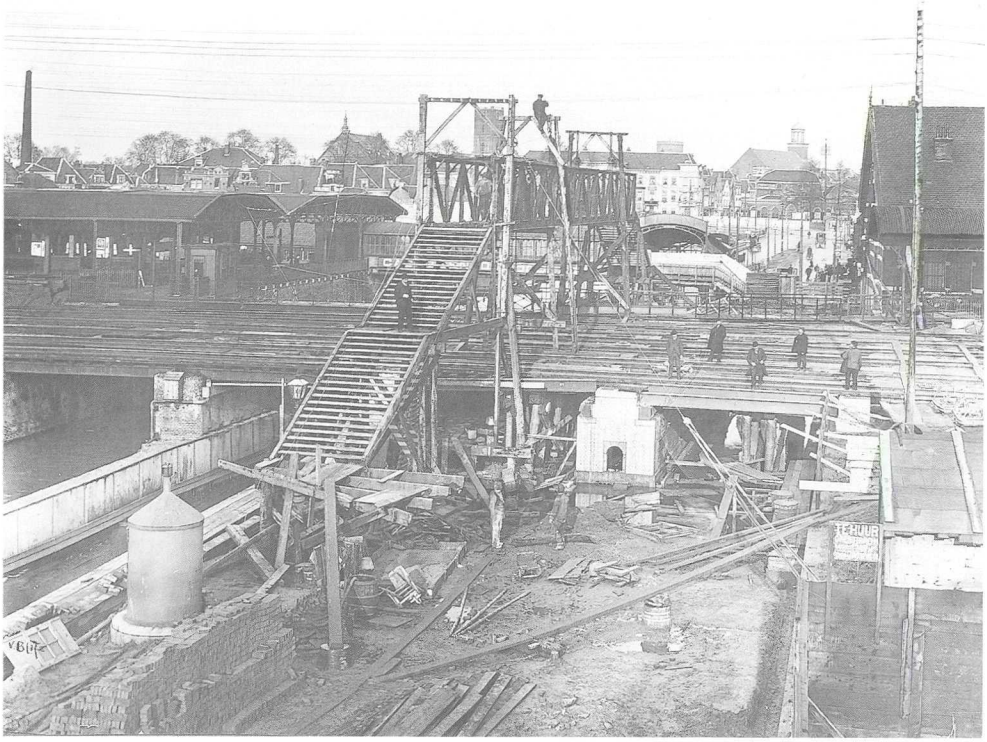

Onderdoorgangen in de Leidseweg in aanleg, gezien in de richting van de stad, 1907. Geheel links het Buurtstation en de doorgang voor rijverkeer, in het midden de tijdelijke voetgangersbrug, hier al buiten dienst, daarnaast de nieuwe onderdoorgang voor langzaam verkeer. Rechts het MESS / NCS station waarvan alleen het postgebouw te zien is. Foto Verz. J.G.C. van de Meene.

was de wijk Lombok in ontwikkeling. Het station met vier perrons zou met de voorgevel gericht zijn naar de Croeselaan en door een brede brug over de Kruisvaart verbonden zijn met de binnenstad. Direct grenzend aan het Centraal Station zou een goederenemplacement moeten komen. Nieuwe verbindingslijnen ten westen en ten oosten van de stad moesten zorgen voor een vlotte afhandeling van het treinverkeer. Doel was het overbodig maken van het veel tijd kostende "kop maken." Hierbij moet de locomotief ontkoppeld worden, langs zijn trein naar de andere kant rijden en weer vastmaken om in de tegengestelde richting te vertrekken.

De kosten van dit plan werden geraamd op ƒ 16.350.000,--. De voordelen ervan waren voor de stad Utrecht de ongelijkvloerse kruisingen en voor de spoorwegen het doorgaande treinverkeer Gouda – Utrecht – Amersfoort en verder. Het plan werd niet uitgevoerd vanwege de hoge bouwkosten en de grote afstand tussen het nieuwe station en het centrum van de stad. Het Ministerie van Oorlog maakte bezwaar vanwege aantasting van de effectiviteit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

De commissie Van Marle

In de jaren die volgden werden, onder andere in 1921, nog verschillende plannen

gemaakt voor een hoog station op de tegenwoordige plaats en voor vrije kruisingen van de toevoerlijnen ver buiten het spoorwegemplacement. Ook deze plannen sneuvelden door de zeer hoge kosten. Tegen het einde van 1928 kregen de spoorwegen zodanige behoefte aan uitbreiding, dat de NS plannen voor een station met vijf perrons aan de Minister van Waterstaat had ingezonden. Grote teleurstelling wekten de plannen bij de gemeente, omdat ze wel de spoorwegbelangen zouden dienen, maar geen verbetering brachten voor het wegverkeer. De gemeente verleende daarom geen medewerking aan de onteigening van de benodigde panden en kavels grond. Verschillende katholieke werkliedenbonden en de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht e.o. toonden echter belangstelling voor de verbeteringswerken en zagen mogelijkheden voor uitvoering in werkverschaffing. [12] De Kamer van Koophandel bracht dit onder de aandacht van de Minister van Waterstaat. Afgesproken werd dat de gemeente Utrecht vooreerst nog geen aanspraak zou maken op gelden uit de werkverschaffing in afwachting van vaststelling van de plannen (en de begroting). De Kamer van Koophandel in Utrecht achtte enig lobbyen noodzakelijk en nam in september 1931 het initiatief voor een bespreking tussen Rijkswaterstaat, de gemeente en de Nederlandse Spoorwegen. [13] Het resultaat hiervan was een verzoek van de gemeente aan de Minister van Waterstaat om een Commissie in te stellen.

Hierop werd op 31 maart 1932 de Kleine Technische Commissie geïnstalleerd door haar voorzitter ir. Th.M.B. van Marle, destijds Rijksinspecteur-Generaal der Spoor- en Tramwegen. [14] In deze commissie zaten verder:

- Ir. H.B. Bakker, hoofdingenieur van Rijkswaterstaat Arrondissement Utrecht;
- Majoor der Genie C.W. van Dooden, Chef van het Centraal Inundatie Bureau te Den Haag;
- Ir. L.N. Holsboer, Directeur van Gemeentewerken van de Gemeente Utrecht;
- Ir. N.M. de Kanter, Chef van de Werken Noord van de Nederlandsche Spoorwegen;
- Dr. H.W. de Vink, lid van Gedeputeerde Staten van de Provincie Utrecht.

Op 12 februari 1934 bracht deze Commissie haar verslag uit. Bij het opmaken van de plannen ging ze uit van het bovengenoemde vijf perrons-plan van de Nederlandse Spoorwegen, waarbij enkele aanvullingen werden aangebracht. [15]

1935-1952. Uitwerking en uitvoering van het plan-Van Marle

De totale werken werden door de Commissie – Van Marle oorspronkelijk begroot op ƒ 15.250.000,--. [16] De werkzaamheden aan de bovenbouw die de spoorwegen in eigen beheer zouden uitvoeren zouden ƒ 7.000.000,-- vergen. De kosten van de overige werkzaamheden aan ophogingen, kunstwerken en aanpassing van het gemeentelijke

De lange weg naar een nieuwe verkeerstunnel

De meest prangende conflictpunten waren de overwegen in de Leidseweg, die opgenomen was in het Rijkswegennet, en de Vleutenseweg, beide direct ten noorden van het Centraal Station. In de loop der jaren werden diverse verbeteringsvoorstellen gedaan voor de kruising van spoorweg en wegverkeer, die op niets uitliepen. In 1865 trad de gemeente in overleg met de NRS over een betere doorgang onder de spoorbrug over de Leidsche Rijn, naast de Leidseweg. Blijkens een aquarel in het Nederlands Spoorwegmuseum, die vaak wordt afgebeeld, was er in 1866 een lage doorgang onder de brug die alleen geschikt was voor voetgangers. De NRS vroeg ƒ 25.000,-- voor de verbetering en bood aan de overweg op te heffen; de kosten van de doorgang werden echter te hoog geacht door de gemeente.1 Ook andere openbare lichamen dan de gemeente Utrecht hadden belang bij een goede passage. In 1874 vroeg de gemeente Oudenrijn om een doorgang. De NRS bood aan er een te maken met een hoogte van 2,50 meter. Koetsiers zouden bij de doorgang van de bok moeten komen en ruiters moesten afstappen. Voor deze oplossing zou de zuidelijke doorvaart onder de spoorbrug gedempt moeten worden. Ook deze oplossing was onpraktisch en stierf een stille dood.
De Tweede Kamer verhoogde in 1878 het budget in Hoofdstuk IX (Waterstaat) van de Rijksbegroting 1880 voor de aanleg van een tunnel van 3,30 meter hoog.2 Er was dus wel geld, maar er waren geen goede plannen; de minister van Waterstaat had bovendien ernstige twijfels over het welslagen van deze onderneming. Gevolg: er gebeurde weer niets.
In 1892 werd een beheersovereenkomst gesloten tussen het Rijk en de gemeente Utrecht, waarbij het stuk van de "Rijks groote weg der 1ste klasse, No. 5" - de Leidsche straatweg - aan weerszijden van de spoorwegkruising, in beheer overging naar de gemeente. Het beheer omvatte de zorg voor instandhouding, bruikbaarheid, vrijheid en veiligheid van de weg, "voor zover een en ander van de beherende macht afhangt." De clou ligt bij de geciteerde zinsnede: het gedeelte van de weg waarin de rails gelegen waren, was namelijk expliciet niet in beheer overgegaan naar de gemeente. Die had daardoor nog geen vrijheid van handelen voor een aanvaardbare oplossing. Deze overeenkomst, met de beste bedoelingen afgesloten, had evenmin het beoogde effect.
In 1904 gebeurde er eindelijk iets: bij de opening van het Buurtstation, die een uitbreiding van het emplacement ten noorden van het Centraal Station met zich mee bracht, werd op kosten van de NCS een voetbrug gebouwd naast de overweg in de Vleutenseweg. Een jaar later werd – op initiatief en ook op kosten van de gemeente Utrecht – begonnen aan de onderdoorgang voor rijverkeer in de Leidseweg. Om voetgangers een veilige passage over de sporen te geven, werd in de nacht van 13 op 14 juli 1905 een tijdelijke voetbrug over de sporen geschoven, die na het gereedkomen van de verkeerstunnel in 1908 weer werd verwijderd.3 De overweg werd toen opgeheven om ruimte te maken voor een tunnel voor handkarren en ander "klein verkeer" en een tunnel voor voetgangers. Alle tunnels werden uitgevoerd in gewapend beton. Vanaf 1919 ging de gemeentetram door de verkeerstunnel rijden.

1. Verslag, 1906.
2. Verslag, 1906.
3. Meene, Van de, 1962, 3-8.

wegennet zouden ƒ 8.250.000,-- bedragen. In verband met de lagere eenheidsprijzen die de aannemers hanteerden toen met de uitvoering van de werken zou worden begonnen (1935), werd dit bedrag teruggebracht tot ƒ 7.500.000,--. Het werk werd mede gefinancierd door het "Werkfonds". De gemeente Utrecht zou ƒ 1.500.000,-- bijdragen: de kosten van de door haar uit te voeren werken aan rioleringen, leidingen, wegen, trottoirs en bijkomende werken. [17]

De spoorwerken werden in drie deelplannen gesplitst, de werken "Zuid", "Midden" en "Noord." Deelplan Zuid werd begrensd door de overweg Houtense Pad en een punt even ten zuiden van "Uit en In," de onderdoorgang onder de NRS-sporen naar Arnhem. Deelplan Midden lag tussen dit punt en een punt vlak ten zuiden van de overweg in de Amsterdamsestraatweg en Deelplan Noord omvatte alle werken rond de Amsterdamsestraatweg en het plangebied ten noorden daarvan. De onteigening van de benodigde

gronden werd eveneens in drie gedeelten uitgevoerd om zo spoedig mogelijk met de uitvoering te kunnen beginnen. Dank zij de juist op het goede ogenblik tot stand gekomen wijziging van de Onteigeningswet van 4 april 1935 had de onteigening van het eerste gedeelte een zeer vlot verloop. [18]

Voor de spoorwerken rond de Vleutenseweg hebben zowel de gemeente Utrecht als de spoorwegen enkele honderden huizen en bedrijven opgekocht en gesloopt. De Vleutenseweg aan weerszijden van de overweg is over een lengte van ca. 300 meter volledig verdwenen en in Lombok zijn de Bleekerstraat nagenoeg geheel en de Leidsche Dwarsstraat volledig gesloopt. Door de doorbraak voor de Leidseveertunnel is de Hagelstraat verdeeld in de Korte Hagelstraat en de Lange Hagelstraat. Aan de noordoostzijde van het emplacement verdwenen vrijwel de hele Landstraat en de zuidelijke huizenrij van de Boorstraat. Ook elders in de stad werden panden aangekocht om te worden gesloopt, maar ten noorden en ten zuiden van de oude binnenstad konden de baanlichamen worden gebouwd op onbebouwde tuinbouwgrond.

Voor de benodigde bouwstoffen bestond een voorkeur voor binnenlandse materialen. De aannemer moest een lijst overleggen van bouwstoffen van buitenlandse oorsprong en moest deze stoffen eerst in het binnenland proberen te kopen. [19] De uurlonen voor

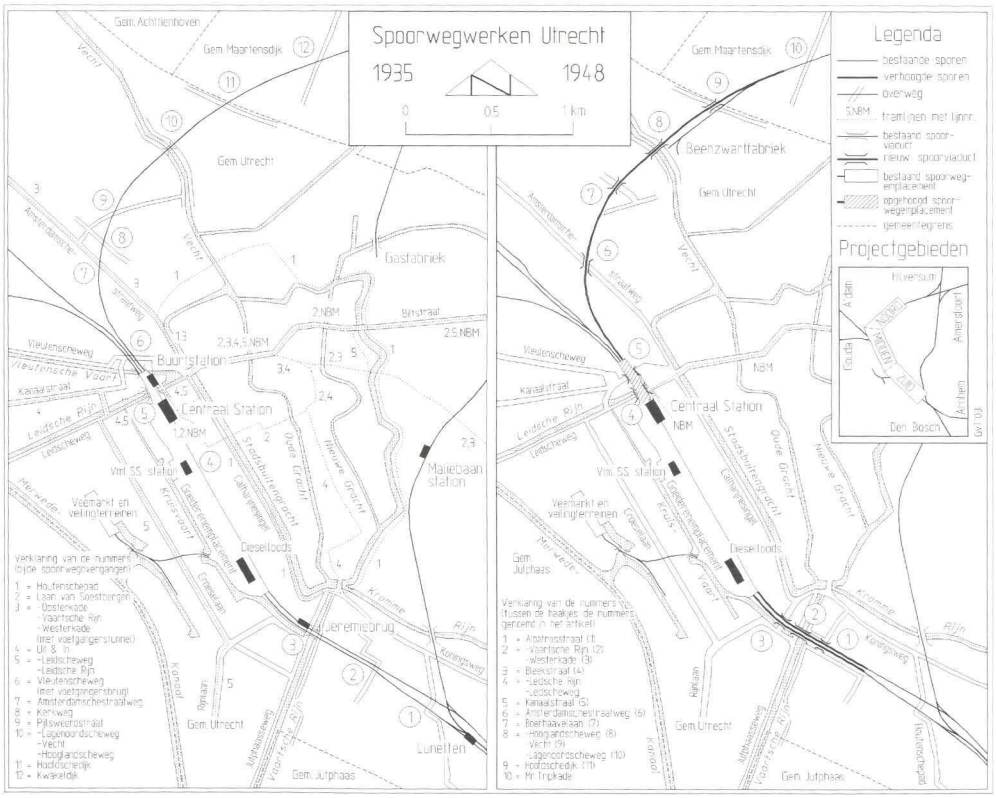

De toestand vóór aanvang van de spoorwegwerken in 1935 en de toestand in 1948, toen vrijwel alle werken waren opgeleverd. Kaartje door G. van Teeffelen.

alle categorieën arbeiders waren vastgelegd in de bestekken en conform CAO. De aannemer was verplicht de arbeiders te betrekken via de Utrechtse openbare arbeidsbemiddeling. In aanmerking kwamen arbeiders van Nederlandse of Belgische nationaliteit, die in Utrecht woonachtig waren gedurende minstens een jaar en die als werkloos ingeschreven stonden. Deze bepalingen golden ook voor personeel van onderaannemers.

Onteigeningswet

De Onteigeningswet dateert van 28 augustus 1851. Er werd aan Titel II op 4 april 1935 een Titel II A toegevoegd, luidende: `Over onteigening van wegen, bruggen, bermen, bermslooten en kanalen voor aanleg en verbetering van wegen, bruggen, spoorwegwerken, kanalen, havenwerken, werken ten behoeve van de bestrijding van verontreiniging van oppervlaktewateren en terreinen en werken voor de luchtvaart, alsmede voor verbetering van rivieren'. (Art. 82a). Een `verklaring van het algemeen nut' was niet meer nodig. De aldus aangescherpte Onteigeningswet stelde de spoorwegen in staat met een efficiënte procedure de benodigde gronden aan te kopen.
Een eerste tervisielegging van de plannen voor onteigening met verklaring van algemeen nut werd voordien gevolgd door een tweede tervisielegging op het stadhuis met een omschrijving van de plannen en een lijst van te onteigenen gronden met kadastertekeningen. De termijn van tervisielegging bedroeg 6 maanden. In de nieuwe situatie kon worden volstaan met een tervisielegging op het stadhuis.

In deze fase van de besluitvorming speelde ook de vraag over elektrificatie van het spoorwegnet. Deze was al enige decennia in uitvoering. [20] De hoge energieprijzen die de afzonderlijke elektriciteitsmaatschappijen vroegen, zorgden voor een vertraging in de voortgang van de elektrificatie van het spoorwegnet in Midden-Nederland. Als alternatief gingen er toen moderne diesel-elektrische treinen rijden. Nog vóór het uitbrengen van het verslag van de Commissie besloten de Nederlandse Spoorwegen om op de 'middennetdienst' (waaronder de meeste lijnen door Utrecht vielen) diesel-elektrische tractie toe te gaan passen. [21] Dit zou van grote invloed zou zijn op de capaciteit van het Centraal Station Utrecht. Er zouden minder locomotiefloodsen en laadplaatsen voor kolen en water nodig zijn. Bovendien hoefden er geen locomotieven meer gewisseld te worden. De Commissie heeft daarom een plan opgesteld voor het omhoog brengen van de banen, waarbij het bestaande station in hoofdzaak gehandhaafd zou worden met drie perrons. De oude MESS-locomotievenloods werd uitgebreid en vervolgens als dieselloods in gebruik genomen.
Uiteindelijk ging het toch weer anders. In 1936 viel het besluit om ook het z.g. Middennet te elektrificeren, met verbindingen van Amsterdam via Utrecht naar Arnhem en van Rotterdam en Den Haag via Utrecht naar Eindhoven. De spoorwerken in Utrecht werden daardoor enigszins complexer. Naast de nieuwbouw moest ook de elektrificatie van het station en de opstelsporen worden uitgevoerd. B&W van Utrecht kregen een uitnodiging voor een proefrit met elektrisch materieel op 30 maart 1938. [22] Op het baanvak Blauwkapel – Hilversum werden in 1941 karakteristieke betonnen portalen geplaatst. [23] Bij de aanvang van de zomerdienst 1942 op 4 mei was ook de elektrificatie van het baanvak Utrecht – Amersfoort gereed. De hoge baangedeeltes van Utrecht CS rich-

ting Blauwkapel waren najaar 1941 gereed. Op 23 oktober 1942 was ook het baanvak Blauwkapel – Maliebaan – Lunetten elektrisch berijdbaar.

Deelplan Zuid.

Nadat het Werkfonds een bijdrage aan de financiering van de werken in Utrecht had toegezegd, [24] begon men direct met de uitwerking van de plannen, het eerst voor het gedeelte Utrecht CS – Lunetten, verder genoemd "Utrecht-Zuid." De spoorzone zou door de bouwactiviteiten voor lange tijd op zijn kop gezet worden. Het eerste wat de Utrechters hiervan konden zien, was het dichten van de onderdoorgang "Uit en In." [25] Dit werk kwam gereed in het voorjaar van 1936. Vervolgens werden, aan de westkant van de sporen, tussen het Houtense Pad en het spoorwegemplacement twee hulpsporen met een tijdelijke hefbrug over de Vaartse Rijn gelegd. Hierna werd zand aangebracht voor het ophogen van de sporen. Het zand, uit de Zanderij in Maarn, werd door de spoorwegen ter beschikking gesteld; wel moest de aannemer betalen voor het vervoer per trein naar de bouwplaats. De hulpsporen waren noodzakelijk om ruimte te creëren voor de kunstwerken over de Vaartse Rijn en in de Bleekstraat en de Albatrosstraat. Na voltooiing van de hulpbaan werd de oostelijke draaibrug (in de spoorlijn naar Arnhem) gesloopt en vervangen door een vaste hoge brug. Hierna werd de westelijke draaibrug (in de spoorlijn naar Den Bosch) vervangen door een vaste hoge brug. In elke bouwfase bleven, met behulp van tijdelijke wissels, steeds vier sporen in dienst.

Op 23 juni 1936 werd de spoorwegovergang Jeremiebrug gesloten, op 30 november 1936 gevolgd door de spoorwegovergang Oosterkade. [26] De gemeente was intussen begonnen met de bouw van een beweegbare brug over de om te leggen Kruisvaart. Deze diende voor de ontsluiting van de verlengde Bleekstraat naar de aan te leggen Vondellaan. De Westerkade kreeg – op aandringen van de bewoners – een doorgang met een hoogte van 2,60 meter. Aan de oostzijde van de vaste brug werd een voetbrug gebouwd om Oosterkade en Westerkade met elkaar te verbinden. De Jeremiebrug over de Kruisvaart zou in de oorspronkelijke plannen verdwijnen, maar is gehandhaafd voor de ontsluiting van de Westerkade naar de Jutfaseweg en de Vondellaan.

In het najaar van 1936 werd begonnen met de bovenbouw van de onderdoorgangen voor de Albatrosstraat en de Bleekstraat. [27] De in staal uitgevoerde onderdoorgan-

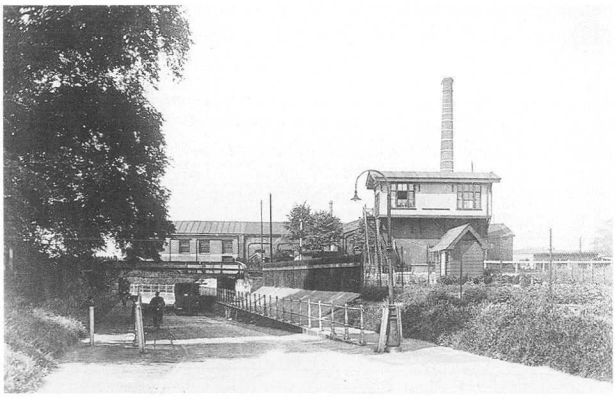

Uit & In: de toegang tot het voormalige MESS-station onder de sporen naar Arnhem. Rechts is een seinhuis zichtbaar. Foto: verz. J.G.C. van de Meene.

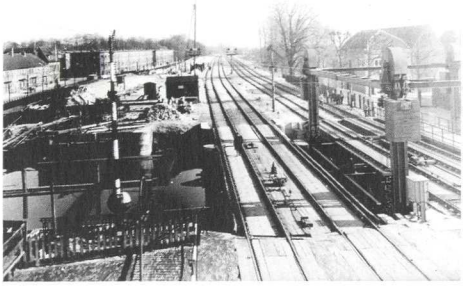

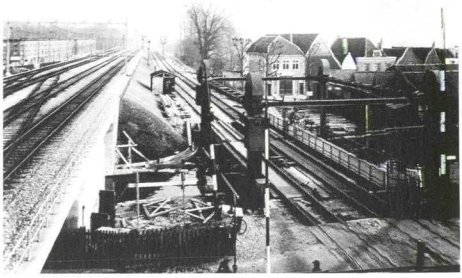

Rechts de hulpbrug over de Vaartsche Rijn, in het midden de draaibrug in de spoorlijn naar Arnhem, links daarvan zijn de voorbereidingen begonnen voor de ophoging van de sporen naar Arnhem. Uiterst links de huizen aan de Pelikaanstraat. Situatie januari 1937. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 153586.
Links het voltooide viaduct over de Vaartsche Rijn met de reeds geëlektrificeerde sporen naar Arnhem en Den Bosch; rechts de hulpbrug, februari/maart 1938. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 76500.

gen kregen een hoogte van 4 meter, die ook voldoende was voor het passeren door de gemeentetrams. De bovenbouw voor de onderdoorgang Bleekstraat werd elektrisch gelast, een technische noviteit voor die tijd. In januari 1937 werd begonnen met de onderbouw van gewapend beton van de onderdoorgangen voor de Albatrosstraat, de Westerkade en de Bleekstraat en van de betonnen brug over de Vaartse Rijn. Nadat ook de zandlichamen waren voltooid, werd de hoge baan met vier sporen richting Houtense Pad in december 1937 in gebruik genomen. Alleen voor de goederentreinen bleven de hulpbrug over de Vaartse Rijn en de beide hulpsporen nog enkele maanden in gebruik, totdat het goederenemplacement was aangesloten op de hoofdsporen ten noorden van het viaduct in de Bleekstraat.[28]

Kritiek op spoorwegwerken

Het tijdschrift Openbare Werken kraakte op 12 april 1935 de voorgenomen spoorwegwerken in Utrecht ongenadig af.1 De schrijver vond dat er teveel doorgangen waren gepland en was van oordeel dat de kosten niet in verhouding stonden tot de daling van inkomsten van de spoorwegen als gevolg van de afname van het vervoer per spoor van reizigers en goederen. Er was in dezelfde periode een prachtige vaarweg – het Amsterdam-Rijnkanaal – in aanleg en dat vond de schrijver ruim voldoende. Hij ging voorbij aan de toenemende overlast voor het wegverkeer – niet in de laatste plaats het autoverkeer – en achtte een oplossing van 6 diepgelegen tunnels die onder een op maaiveldhoogte gelegen spoor door zouden gaan, voldoende. Een spoordijk door de gemeente zou op ernstige bezwaren stuiten, zo meende hij.
De Directeur van Gemeentewerken pareerde deze aanval in een brief van 29 mei 1935 aan B&W.2 Hij stelde dat de kosten van de door "Openbare Werken" voorgestelde oplossing vrijwel even hoog zouden zijn maar de technische problemen des te groter, daar er overal waterdichte vloeren in de doorgangen zouden moeten komen. De toeleidende wegen moesten langer worden, wat gevolgen had voor de omliggende bebouwing en er moesten parallelwegen worden aangelegd omdat er minder tunnels zouden komen. En ten slotte noemde hij nog de financiële consequenties: als de plannen van "Openbare Werken" zouden worden uitgevoerd, zou het aandeel van de gemeente in de reconstructie aanzienlijk toenemen en de kosten zouden de pan uitrijzen.

1. Noten en Commentaren in Openbare Werken, 5e jg. Nr. 8, 12-4-1935. HUA, GBU-VV.
2. Brief d.d. 29-5-1935 van Gemeentewerken Utrecht aan de Burgemeester van Utrecht. HUA, GBU-VV.

Deelplan Midden.

De werken in het Deelplan Midden waren het meest complexe deel, omdat tijdens de constructie van de nieuwe Leidseveertunnel en de te verlengen Leidsewegtunnel het weg- en treinverkeer onbelemmerd doorgang moest vinden. Ze werden daarom in vijf bouwfasen uitgevoerd. Aan de westkant van de in gebruik zijnde sporen werden delen van de nieuwe tunnels gebouwd; de sporen werden omgelegd over deze nieuwe tunneldelen, waarna in het vrijgemaakte terrein de volgende tunneldelen werden gebouwd. [29] Dit systeem van sporen verschuiven en tunnels bouwen werd nog eens herhaald. De meest westelijke sporen werden op 13 december 1937 in gebruik gesteld. [30] Op 13 maart 1939 werden de eerste hoofdliggers voor het middengedeelte van de Leidseveertunnel geplaatst. [31] Deze hoofdliggers werden per spoor aangevoerd. Alle tunnels zijn uitgevoerd in gewapend beton. De Leidseveertunnel kreeg een waterdichte vloer, omdat hij beneden het grondwaterpeil ligt.

De overweg in de Vleutenseweg en de ernaast gelegen voetbrug werden op 31 maart 1937 gesloten en gesloopt. [32] Al het verkeer moest dus gebruik maken van de tunnel in de Leidseweg, die verlengd werd terwijl het verkeer er doorheen bleef rijden. De oude Buurtsporen zouden worden geïntegreerd in het Hoofdstation. Dit hield in dat ze zouden eindigen in een lage aanbouw met directe reizigersverbindingen met de overige perrons. De Buurtsporen werden tijdelijk doorgetrokken tot naast het hoofdstationsgebouw. Na voltooiing van zowel de Leidseveertunnel en Leidsewegtunnel als de nieuwbouw van het Centraal Station kregen deze perronsporen hun definitieve ligging. Op 16 december 1939 werd het oude Buurtstation uitgeluid, waarna het werd gesloopt. [33]

In de eindfase werd de Leidseveertunnel in gebruik genomen nadat de gemeente voor de toeleidende wegen had gezorgd. De officiële opening vond plaats op 21 december 1940. De tunnels voor autoverkeer en langzaam verkeer van de Leidsewegtunnel werden gesloopt. [34] Ten noorden van de sporen naar Amersfoort (ter plaatse van de opstelsporen van het oude Buurtstation) werd een gewijzigd en verruimd opstelterrein gemaakt. Op het noordwestelijke gedeelte van het emplacement, tussen Leidseweg en

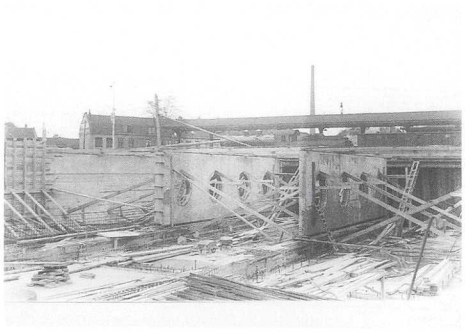

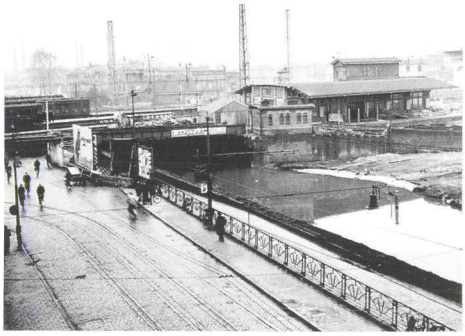

Rechts: Eerste (westelijke) deel Leidseveertunnel in aanbouw, 1937. De keermuren, steunmuren en tunnelvloer zijn gereed; op de achtergrond de perronkap van het Buurtstation. Foto Verz. NVBS.
Links: De Leidseweg in westelijke richting gezien met het gedeeltelijk gesloopte Buurtstation. Uiterst rechts het nieuwe seinhuis A van Sybold van Ravesteijn. Situatie december 1939. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 76599.

Mineurslaan, werden goederen- en douaneloodsen gebouwd. Op 28 juli 1941 waren de nieuwe sporen en wissels over het derde en laatste deel van de Leidseveertunnel gereed. In de richting Blauwkapel lagen toen één hooggelegen en één laaggelegen spoor. De oorspronkelijke, in het bestek genoemde, opleveringsdatum was door oorlogsomstandigheden ruimschoots overschreden.

Deelplan Noord.

Bij de Amsterdamsestraatweg begon het Deelplan Noord; dit omvatte de spoorweg naar Amersfoort tot een punt ongeveer 1250 meter ten noorden van de Vechtbrug. In dit gedeelte waren de volgende kunstwerken opgenomen:

1. Twee enkelsporige bruggen over de Amsterdamsestraatweg.
2. Een onderdoorgang voor de ontworpen Boerhaavelaan.
3. Een vaste hoge brug over de Vecht met aansluitende doorgangen voor de straten aan weerszijden: de tegenwoordige Lagenoord en Lauwerecht.
4. Een doorgang voor de Hoofdsedijk.

Het viaduct over de Amsterdamsestraatweg werd uitgevoerd als twee enkelsporige geklonken constructies met twee vollewand hoofdliggers en langs- en dwarsdragers. [35] Lijn 3 van de gemeentetram was intussen verdwenen, zodat geen rekening behoefde te worden gehouden met extra doorrijhoogte ten behoeve van de bovenleiding. Na de afsluiting van de overweg op 20 september 1938 bleven de voetgangerstunnels aan weerszijden van de overweg wel gehandhaafd. Het uitbreken van de oorlog en de hier-

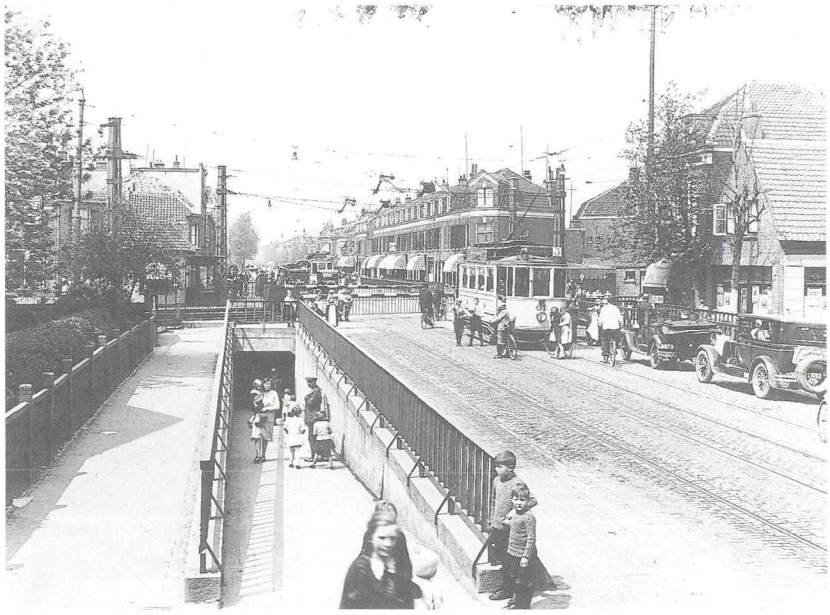

De overweg in de Amsterdamsestraatweg gezien in noordelijke richting, (ca. 1932). Geheel links een voetgangerstunnel. Voor de gesloten bomen staan gemeentetrams van lijn 3 te wachten. Foto verz. J.G.C. van de Meene.

na volgende bezetting van ons land hebben de bouw van het viaduct vertraagd. [36]
Op 10 mei 1940 was een aanvang gemaakt met de werkzaamheden aan het viaduct over de Boerhaavelaan en de overbrugging van de Vecht en parallel daaraan lopende straten. De onderbouwen van deze kunstwerken werden gemaakt voor drie sporen; alleen de sporen voor de richting Amersfoort werden gelegd. De ruimte voor het derde spoor was bedoeld voor een mogelijke afzonderlijke lijn voor de richting Utrecht – Blauwkapel – Hilversum. Het viaduct over de Vecht en de onderdoorgang voor de Hoofdsedijk zijn in twee delen gebouwd ten westen van de oude laaggelegen spoorweg, die in gebruik bleef tot het hooggelegen deel gereed was. Op 8 september 1941 werd het hooggelegen hoofdspoor richting Blauwkapel in gebruik genomen. De beweegbare brug over de Vecht is toen buiten gebruik gesteld en alle nog bestaande bewaakte overwegen tussen het Centraal Station en Blauwkapel vervielen. Voor de laaggelegen spoorverbinding naar de Beenzwartfabriek is een nieuwe aansluiting gemaakt aan het hoofdspoor naar Blauwkapel.

Het Centraal Station: verbouwing, brand en herbouw

Het station van de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij werd in 1843 gebouwd aan de noordzijde van de Eerste Moesgracht, even ten zuiden van de Leidseweg. [37] Op het 6 ha grote terrein werden het station, het spooremplacement, de rijtuigberging en de herstelwerkplaats voor locomotieven gebouwd. De kleine werkplaats werd uitgebreid en in 1927 verhuisde de Centrale Werkplaats Utrecht na afstoten van herstel van stoomlocomotieven naar andere herstelwerkplaatsen naar de Daalsedijk. Nadat de exploitatie van het station op 15 oktober 1890 overging naar de Staatsspoorwegen, lieten deze direct een derde perron bouwen. In 1894/1895 werd de karakteristieke overkapping, ontworpen door ir. G.W. van Heukelom, gebouwd. [38] Het drukker wordende treinverkeer maakte een perrontunnel noodzakelijk, die in 1904 gereed kwam. In 1893 werd aan de noordzijde van het Stationsplein het pakketpostgebouw gebouwd, later gevolgd door een bestelgoederenloods en een fietsenstalling. Deze drie gebouwen sloten het plein bijna volledig af; slechts een smalle weg met dubbelspoor voor de gemeentetram en de tram naar Zeist vormde een verbinding met de stad.
Het Centraal Station was door de vele aanpassingen een rommelig, inefficiënt en weinig representatief geheel geworden. De aantallen treinreizigers namen fors toe: in 1936 werden 50.000 reizigers per dag gemeten, waarvan 30.000 in Utrecht overstapten. [39]
De kaartverkoop kwam door plaatsgebrek in problemen. De verbouwing van het station, waarvan de oudste bouwdelen al 100 jaar oud waren, begon in december 1936 [40] en omvatte onder meer het maken van een grote hal met loketten voor alle reizigers en een bagagebank. Een grote fietsenkelder onder de nieuwe hal, die van het voorplein bereikbaar was langs een hellingbaan, kwam in de plaats van de afgebroken fietsenstalling aan de noordzijde van het Stationsplein. De toegang tot de perrons werd ge-

vormd door een doorgang met een gebogen vorm, waar ook de ingangscontrole gelegen was. [41] Aan de rechterkant van de nieuwe stationshal waren de wachtkamer niet roken 1e en 2e klasse, de wachtkamer 3e klasse, een cafetaria, de restauratie 1e en 2e klasse en de eetzaal evenals een buitenterras te vinden. Hierachter lagen de keukens en dienstruimtes. [42] Aan de noordzijde van het hoofdgebouw kwam een aparte in- en uitgang voor het Buurtstation met drie loketten die alleen bij grote drukte open waren; hier waren ook een bloemenzaak en een kapperszaak te vinden. Het Centraal Station en het Buurtstation zijn ontworpen door ir. Sybold van Ravesteijn, die ook tekende voor de verbouwingen van de stations Rotterdam Delftsche Poort en Rotterdam Beurs. Zijn ontwerp leverde de kenmerkende "accolade"-vorm op van de nieuwe voorgevel en de lichte stationshal. Hij ontwierp ook twee nieuwe seinhuizen aan resp. de noordzijde en de zuidzijde van het Centraal Station.

Op de plaats van de gesloopte doorgang "Uit en In" werd een nieuw Stationspostkantoor gebouwd aan de Laan van Puntenburg. [43] Dit inclusief kelder 5 bouwlagen tellende gebouw werd op 16 juli 1938 in gebruik genomen. Het Stationspostkantoor heeft intussen op zijn beurt plaats gemaakt voor HGB IV, een nieuw kantoorgebouw van de NS. Het oude Spoorwegpostkantoor en de Bestelgoederenloods aan de noordzijde van het Stationsplein maakten plaats voor het nieuwe Buurtstation. Op 14 december 1937 werd de nieuwe hoofdingang in gebruik genomen en de gehele oplevering van het Centraal Station was in november 1938.

Op zaterdag 17 december 1938 ontstond brand in de kantoren op de eerste verdieping van het kort daarvoor verbouwde station. De brand zou een van de spectaculairste van voor de Tweede Wereldoorlog worden. De gewaarschuwde brandweer begon direct met blussen en aanvankelijk bleef het station gewoon geopend: er werden kaartjes verkocht en er vertrokken treinen. De brand breidde zich echter steeds verder uit, en op een zeker moment kletterde het bluswater door het plafond van de hal heen op de vloer. Als de stationskap verloren zou gaan, zouden alle perronsporen en het hele stationsemplacement daarachter onbruikbaar worden. [44] De kap raakte beschadigd, maar kon verder behouden blijven. De strenge koude weerhield een grote menigte nieuwsgierigen er niet van om het bluswerk gade te slaan. De brandweer had de grootste moeite het bluswater op de juiste druk te houden, want alles bevroor direct, ook de slangkoppelingen. Er werden pompen aangesloten op het open water van de Leidsche Rijn en de Catharijnesingel. De volgende ochtend, na het nablussen, bleek het station in een gigantisch ijspaleis te zijn herschapen. [45] Een gedeelte van de begane grond was uitgebrand en had verder veel water- en roetschade. De bovenverdieping was voor tweederde verwoest. Van een normale dienstregeling was geen sprake. De spanning was van de bovenleiding gehaald om het blussen mogelijk te maken. Het beredderingswerk nam direct een aanvang en na enkele dagen functioneerde het station weer redelijk. Het bagagedepot werd met houtwerk en kippengaas tot tijdelijk plaatskaartenkantoor voor alle klassen omgetoverd.

Het Stationsplein met het Centraal Station Utrecht voor de verbouwing, 1936. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 70802.

De architect van de eerste verbouwing, Sybold van Ravesteijn, kreeg opdracht een ontwerp te maken voor de wederopbouw van het station. De bovenverdieping werd volgens de oude gevellijnen weer opgebouwd, nu echter met weglating van de zolder. De hoge ramen kwamen in stijl meer overeen met de raamindeling van de begane grond, mede door de voortzetting van de kolommenindeling in de bovengevel.[46] Het plafond in de vooruitstekende hal werd 5 meter hoog gemaakt. De accoladevorm van de voorgevel werd geaccentueerd door een zwaar geprofileerde daklijst. De begane grond kon in de oude stijl worden teruggebracht en in maart 1939 werd begonnen met de nieuwe bovenverdieping. Deze was op 20 september 1939, ten tijde van de viering van het eeuwfeest van de spoorwegen in Nederland, uitwendig voltooid en glasdicht gemaakt. Op de gevel van het voltooide station werden drie beelden van de beeldhouwer Mari Andriessen geplaatst. In de stationshal kreeg een door Charles Eijck vervaardigd beeld, aangeboden door de Personeelsraad, een markante plaats.

Het verdwijnen van de Utrechtse trams

Tegelijkertijd met de noodzaak om de bestaande tramlijnen te verleggen – die het spooremplacement kruisten en de westelijke en zuidelijke stadswijken verbonden met het centrum – speelde in de vooroorlogse jaren ook het vraagstuk van omzetting van tramlijnen in buslijnen. De gemeente Utrecht dacht er al lang over het trambedrijf te staken en een net van buslijnen op te zetten. Naar aanleiding van de geplande spoor-

wegwerken besloot de gemeenteraad op 18 juni 1929 een commissie in te stellen die het tram- of autobusvraagstuk moest bestuderen.[47] De reconstructie van de kruisingen tussen weg en spoor zou extra hoge kosten met zich mee brengen wegens het omleggen van tramsporen. De asfaltering van de Croeselaan, waarbij de Moesgracht werd gedempt, maakte het noodzakelijk dat de rails van lijn 5 naar het midden van de weg werden gelegd. Ook de Amsterdamsestraatweg moest worden geasfalteerd; hiervoor zouden de rails van lijn 3 moeten worden gesloopt en op een nieuwe fundering moeten worden gelegd. De commissie kwam tot de slotsom, dat totale of gedeeltelijke omzetting van het tramnet in een busnet niet wenselijk of verantwoord was. Geadviseerd werd om wel de voortschrijdende autotechniek in de gaten te houden en besluiten over omzetting aan de orde te stellen als er aanzienlijke investeringen in het tramnet moesten worden gedaan.

Toen de plannen voor de spoorwegwerken concrete vormen gingen aannemen, richtte Gemeentewerken op 4 februari 1935 een verzoek aan B&W om het GETU (Gemeentelijk Energie- en Trambedrijf Utrecht) te laten uitzoeken welke wijzigingen in het tram- en autobusnet moesten worden aangebracht na voltooiing van de spoorwegwerken.[48] Hierbij werd uitdrukkelijk in het midden gelaten of en zo ja er tramlijnen "verbust" moesten worden. B&W vertaalden dit in een duidelijke opdracht om het onderzoek te

Het einde van de gemeentetram

Het Gemeentelijk Gas-, Electriciteits- en Trambedrijf Utrecht (GETU) had een vergelijking gemaakt tussen tramexploitatie en busexploitatie op lijn 4 in het geval deze via de Vleutenseweg zou worden doorgetrokken naar de Spinozabrug en verlengd zou worden van het Ledig Erf naar de geplande nieuwbouwwijk Hoograven.1 Reeds enkele maanden later, op 30 oktober 1935, drongen B&W bij het GETU aan op spoedige besluitvorming inzake handhaving van de tramlijnen 4 en 5 door de Leidseveertunnel. Het GETU antwoordde op 15 november 1935 dat er nog geen beslissing was genomen gezien de complexiteit van de kwestie.2 De gemeenteraad die toch de besluiten moest nemen, moest erg diep nadenken over het vraagstuk en bleef weifelen. Op 16 augustus 1937 volgde er weer een brief van Gemeentewerken aan GETU met het verzoek een beslissing te nemen over vervanging van tramlijn 5 door een autobuslijn, gezien de voorgenomen aanbesteding van de overkluizing van de Leidsche Rijn. Over de verbussing van lijn 5 naar Rivierenwijk werd weer lang en diep nagedacht. Lijn 5 kende een intensief vervoer en zou doorgetrokken worden naar de Socrateslaan, het zuidelijkste randje van de stad. Toch besloot de gemeenteraad tot verbussing; de trambuis in de Leidseveertunnel verdween toen pas uit de plannen. Op 1 september 1937 begon de bus te rijden en op 17 maart 1938 werd de stilgelegde tram 5 opgeheven.

Lijn 3 naar Zuilen via de Amsterdamsestraatweg werd op 24 augustus 1938 uitgeluid.3 Een van de tramwagens voor de laatste dienst werd door het dankbare publiek ter plaatse gedemonteerd en kon direct naar de sloper worden afgevoerd. Enkele weken later, op 30 september 1938, reed lijn 2 voor het laatst, op enkele diensten ten behoeve van het stadionvervoer naar het nieuwe stadion Galgenwaard na. Het jonge busbedrijf op lijn 3 kende ernstige stagnaties in de dienstuitvoering toen de overweg in de Amsterdamsestraatweg wegens de spoorwegwerken op 20 september 1938 werd afgesloten. De bussen moesten omrijden via de overweg in de Kerkweg. Een noodgreep door de buslijn in twee delen te kappen, waarbij het publiek moest overstappen bij de opgeheven overweg (de voetgangerstunnels bleven gehandhaafd) voldeed niet. Het bleef behelpen totdat op 8 september 1941 het spoorviaduct in dienst werd gesteld en de rails van de oude spoorbaan werden opgebroken.

1. Brief d.d. 6-6-1935 van Gemeentelijk Gas-, Electriciteits- en Trambedrijf (GETU) aan Gemeentewerken. HUA, GBU-VV.
2. HUA, GBU-VV.
3. Steenmeijer, 1986. 112-113.

Het Stationsplein te Utrecht met rechts motorwagen 38 van de Gemeentetram Utrecht. HUA, Coll. Beeldmateriaal, 86385.

starten en tevens na te gaan aan de hand van het rapport van de commissie inzake het tram- of autobusvraagstuk of en zo ja welke tramlijnen er in autobusverbindingen moesten worden omgezet. Het GETU gaf aan dat er rekening moest worden gehouden met de aanleg van tramsporen in de geplande Leidseveertunnel en de geplande onderdoorgang Albatrosstraat. [49] Het is niet algemeen bekend dat het GETU na realisering van doorbraken in de bebouwing rond Amsterdamsestraatweg en Vleutenseweg een circulatieplein (het Leidseveer) wilde maken voor de gemeentetram en lijn 3 uit Zuilen wilde omleiden via de nieuwe route om het tracé langs de Catharijnebruggen te ontlasten. Ten behoeve van de tramlijnen 4 en 5 moest de Leidseveertunnel vijf tunnelbuizen krijgen, de middelste voor het tramverkeer, twee buizen voor het autoverkeer en de twee buitenste buizen voor fietsers, voetgangers, handkarren en rij- en trekdieren. De kosten van de tramplannen waren echter zó hoog, dat men ging rekenen aan de kosten van busexploitatie en de voorliggende veranderingen in het tramnet. [50]

De discussie tussen de gemeentelijke diensten en de gemeenteraad werd op de voet gevolgd door de Utrechtse kranten, het Nieuw Utrechts Dagblad dat zich pro-tram opstelde en het Utrechts Nieuwsblad dat anti-tram was. De publieke opinie werd door beide kranten bespeeld, maar ook beïnvloed door materieeltekort als gevolg van de opheffing van de tramlijnen. Het UN uitte zijn tevredenheid over het voorstel van B&W aan de gemeenteraad om de tramlijnen 1 en 5 om te zetten in buslijnen. [51] Op 1-9-1937 werden de trams op lijn 5 naar de Rivierenwijk definitief vervangen door bussen. Tegelijkertijd werd de buslijn doorgetrokken naar de Socrateslaan, iets wat men al met de tram van plan was. Het UN publiceerde een nogal subjectief artikel over de laatste

rit van tramlijn 5 en de eerste rit van buslijn 5. [52]

Lijn 1 (de ringlijn langs de singels) kende al jaren een gering vervoer en de investeringen waren volgens de krant al lang afgeschreven. De bus zou door routeverlegging beter kunnen beantwoorden aan de eisen van het publiek. Bij de asfaltering van de Catharijnesingel waren nieuwe tramrails gelegd, wat extra kosten met zich mee bracht. Een wijziging in het Motor- en Rijwielreglement (de voorloper van het Verkeersreglement) maakte het noodzakelijk dat er kostbare voorzieningen kwamen rond de vluchtheuvels voor de tram op de Catharijnesingel. Verwijdering van de rails zou deze kosten besparen. Dit zwakke argument trok de gemeenteraad al over de streep, tramlijn 1 werd opgeheven en er ging een bus rijden. [53] Een lange-termijnplanning voor de gemeentetram tot 1946 waarin werd voorzien in spoorverlegging, verbetering van wisselcomplexen en aanschaf van nieuw materieel zou *f* 468.000 vergen. Deze hoge kosten werden door B&W mede betrokken in de besluitvorming over opheffing van de gemeentetram. [54] Pas na grote druk van de spoorwegen om een besluit te nemen over verbussing omdat anders de uitvoering van de werken stagnatie op zou lopen, nam de gemeenteraad het besluit om tramlijn 4 door een bus te vervangen. Lijn 3 naar Zuilen via de Amsterdamsestraatweg werd op 24 augustus 1938 uitgeluid.

Het was een wens van de gemeente Utrecht om naast het stadstrambedrijf ook de tram naar Zeist van de Nederlandse Buurtvervoer Maatschappij (NBM) op te heffen om de verkeerssituatie in het centrum te verbeteren. De NBM voelde hier niets voor gezien het feit dat de grote aantallen trampassagiers niet vervoerd konden worden door de kleine bussen die er toen reden. De NBM kreeg een vergunning voor het berijden van de rails door de Biltstraat tot 1 oktober 1939 en had de beëindiging van de tramdienst al in de pers aangekondigd, toen de oorlogsdreiging zo ernstig werd dat – mede door de mobilisatie – het vervoer per tram aanzienlijk toenam. Na het uitbreken van de oorlog was opheffing van de tram naar Zeist helemaal niet meer aan de orde. Het autobusnet bestond op 9 mei 1940, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, uit de lijnen 1 t/m 9 die uitwaaierden over de stad. [55] Op last van de bezetter werd het lijnennet sterk ingekrompen. De NBM mocht enkele maanden ook een stadsdienst uitvoeren van het Centraal Station naar de overweg in de Biltstraat. Hiertoe werd een extra tramwagen aangehangen, die ter hoogte van de F.C. Dondersstraat los werd gemaakt, op het zijspoor in de F.C. Dondersstraat kop maakte en alleen terug reed naar het CS, voorzien van de routeaanduiding "Stadsdienst."

Uitvoering en financiering

Op 24 februari 1936 werd een overeenkomst tussen het Rijk, de Staatsspoorwegen en de gemeente Utrecht getekend. [56] Deze z.g. drie-partijen-overeenkomst waarin werd bepaald welke partij welke werkzaamheden zou uitvoeren, was de eerste aanzet voor de spoorwerken die de spoorzone in de stad in een groot bouwterrein veranderden.

De MESS besteedde de werken aan, maar de loonkosten in de aannemingssom werden door het Werkfonds 1934 vergoed. Tot de werkzaamheden die onder de directie van de spoorwegen werden uitgevoerd, behoorden ook het maken en opruimen van tijdelijke spoorwerken en hulpwerken die de veiligheid en dienstuitvoering van de spoorwegen en de doorgang en veiligheid van het verkeer over de weg en het water niet mochten hinderen. De nieuwe baanlichamen moesten gedurende twee jaar na voltooiing op hoogte worden gehouden en schades als gevolg van verzakkingen moesten direct worden hersteld. Enkele "spoorse" werkzaamheden (sporen en wissels leggen, beveiliging en trekdraadconstructies voor wissels) werden door hun specialistische karakter door de spoorwegen uitgevoerd in eigen beheer, de overige werkzaamheden werden openbaar aanbesteed. Er zijn door de gemeente veel huizen en winkels in eigendom verworven en gesloopt ten behoeve van de ontsluiting van de nieuwe doorgangen onder het spoor. Ook de spoorwegen hebben veel grond moeten aankopen; de meeste transacties werden in minnelijke schikking gedaan, maar soms moest de Onteigeningswet worden gebruikt.

In een later stadium is een wijziging aangebracht in de ontwerpen voor Deelplan Noord: het viaduct in de Hoofdsedijk werd verbreed tot 28 meter. [57] Een zodanig breed viaduct over een simpel landweggetje lijkt wat overdone, maar de plannen voor stadsuitbreiding waren al klaar en we zien het betreffende viaduct nu in de route naar de Brailledreef. Het viaduct Boerhaavelaan – nu Oudenoord – werd uitgevoerd met drie tussensteunpunten met een totale breedte van 28 meter. [58] De beruchte beenzwartfabriek van de firma Wed. P. Smits & Zoon kreeg een spooraansluiting over een spoor dat even westen van de Mr. Tripkade aftakte en ten zuiden van het viaduct Hoofdsedijk de weg op maaiveldhoogte kruiste.

Een raming door het bureau van de Inspecteur-Generaal der Spoor- en Tramwegen zoals werd aangehaald in een vertrouwelijke brief d.d. 26-5-1934 [59] van Gemeentewerken aan B&W van Utrecht laat het volgende zien:

Werken aan de spoorwegen van Centraal Station richting

Arnhem – 's-Hertogenbosch	ƒ 1.650.000,-
Idem van Centraal Station richting Amersfoort	ƒ 4.100.000,-

Totaal ten laste van de spoorwegen	ƒ 5.750.000,-
Bijkomende werken aan straten en aansluitende wegen:	
Van Centraal Station richting Arnhem – 's-Hertogenbosch	ƒ 450.000,-
Van Centraal Station richting Amersfoort	ƒ 2.050.000,-

Totaal ten laste van de gemeente Utrecht	ƒ 2.500.000,-

Het totaal van de raming bedroeg dus ƒ 8.250.000,--.[60] In dit bedrag waren niet opgenomen de kosten voor eventuele verlegging van de tramlijnen 4 en 5 ten westen van de Leidseveertunnel. Na de ondertekening van de zg. drie-partijen-overeenkomst tussen het Rijk, de spoorwegen en de gemeente werd de raming echter herzien vanwege de daling van prijzen van bouwstoffen en materialen en van de lonen door de voortschrijdende economische crisis. De raming werd bijgesteld op ƒ 7.425.000,--, namelijk ƒ 5.175.000,-- voor spoorwerken en ƒ 2.250.000,-- voor gemeentewerken. Het bedrag van ƒ 7.425.000,-- is gefinancierd uit het Verkeersfonds voor ƒ 1 miljoen, uit het Werkfonds voor ca. ƒ 3,5 miljoen, door de Spoorwegen voor ƒ 1 miljoen en door de gemeente voor ƒ 2 miljoen.

De gemeente moest op zoek naar financiering omdat het geld onmogelijk uit de lopende gemeentebegrotingen kon komen. Uit een verslag van een bespreking d.d. 17 januari 1935[61] tussen de heren Van Marle en Rodenburg (opstellers van het Verslag van de Kleine Technische Commissie) van het Ministerie van Waterstaat, De Beaufort en Van Slijpe van het Werkfonds, De Kanter en Ankersmit van de spoorwegen en de Burgemeester en Directeur van Gemeentewerken namens de gemeente, blijkt dat men het eens is geworden over het volgende:

- Het Werkfonds zou overleg voeren met de vakcentrales over verlaging van de lonen en wel telkens voordat een der werken werd aanbesteed.
- Een eis was dat 70% van de werkkrachten afkomstig zou zijn uit de werkloze beroepsbevolking uit Utrecht; deze mensen zouden tewerkgesteld worden in werkverruiming, wat inhield dat men werk kreeg in de eigen beroepsgroep (grondwerkers voor de ophoogwerkzaamheden in plaats van kantoorbedienden).
- De kosten voor administratie en toezicht werden verlaagd van 10% naar 8%.

Het bedrag van ƒ 2.250.000,-- kwam als volgt tot stand: de gemeente zou een rijksbijdrage ontvangen van ƒ 250.000,-- en een renteloos voorschot van ƒ 500.000,--.[62] Voor de overige ƒ 1.500.000,-- werd in latere instantie een rentedragende lening gesloten met de Minister van Financiën[63] overeenkomstig het Raadsbesluit van 15 februari 1935. De overeenkomst betreffende de lening werd getekend op 13 mei 1936. De gemeente zou in totaal ten hoogste ƒ 1.750.000,-- betalen aan de spoorwerken; mochten de kosten lager uitvallen, dan zou het renteloos voorschot dienovereenkomstig worden verlaagd. In latere stukken en correspondentie refereerde de gemeente consequent aan de verdeelsleutel 150/215,[64] zijnde het zelf te financieren deel van de raming van ƒ 2.250.000,--, waarbij men er van uit ging dat ƒ 100.000,-- zou worden gesubsidieerd door Gedeputeerde Staten. Met nadruk werd er op gewezen, dat men hier van de *raming* uitging, en wel voor 150/215e deel, ofwel 69,75%.

Het Ministerie van Financiën hield vast aan een bijdrage van de gemeente van ƒ 1.800.000,--. De eis van ƒ 2 miljoen zoals hierboven is genoemd, was weliswaar verlaagd, maar de gemeente had nog grote zorgen over de financiering. Zij heeft zich daarom tot Gedeputeerde Staten gewend en gevraagd om een bijdrage waarbij zij zich

beriep op de financiering van de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal die in dezelfde periode van start ging. De bijdrage zou 30% van het aandeel van de gemeente, in het uiterste geval ƒ 2 miljoen, moeten zijn onder aftrek van 25% wegens opvoering van het percentage niet-Utrechters in de werkverruiming van 30% naar 40%, in concreto ƒ 450.000,--. Gedeputeerde Staten van Utrecht antwoordden op het verzoek van de gemeente Utrecht om een bijdrage in de kosten, dat zij hiertoe niet konden overgaan, gezien de precedentwerking. De uitvoering van de werken aan het Amsterdam-Rijnkanaal was van geheel andere aard en had een nationaal belang. Na voortgaande briefwisseling tussen de gemeente en Gedeputeerde Staten werd in een brief d.d. 11 juni 1935 een bijdrage toegekend van ƒ 100.000,--, in 5 termijnen uit te betalen tussen 1936 en 1940.

Voltooiing na de bevrijding

Tijdens de bezetting was het werk aan de spoorwegwerken nog enige tijd doorgegaan, maar diverse onderdelen waren op 5 mei 1945 nog niet voltooid of moesten zelfs nog worden aanbesteed. De Leidseveertunnel was vrijwel geheel voltooid; alleen de toeleidende wegen, in het bijzonder de Artilleriestraat, moesten nog hun definitieve vorm krijgen.[65] Niet voorzien was dat de Dambrug tussen de kruising Croeselaan – Leidseweg en de Damstraat vernieuwd moest worden. De onderdoorgang Amsterdamsestraatweg was weliswaar voltooid, maar pas in het najaar van 1949 werd de rijbaan onder het viaduct geasfalteerd en werden de trottoirs voltooid.[66]

De onderdoorgang Boerhaavelaan (nu Oudenoord) en de overbrugging van de Vecht en de wegen aan weerszijden daarvan werden in 1952 voltooid.[67] De onderdoorgang Hoofdsedijk (nu Brailledreef) werd in de jaren daarna gebouwd. Het circulatieplein Leidseveer moest na de oorlog nog worden voltooid. Aan de stadszijde (de oostzijde) van de Leidseveertunnel was een rotonde aangelegd. De huizenrij langs de noordzijde van de Vleutenseweg was na de reconstructie van het stratennet gedeeltelijk blijven staan. De breedte van de wegen was ruim opgezet, want het toegenomen autoverkeer eiste een grotere wegcapaciteit. De doorgaande routes naar Amersfoort en Amsterdam gingen nog door de stad. De rails van de Zeister tram werden in de as van de verbrede Leidseweg gelegd. Er werd een brede verbindingsweg tussen de Leidseveertunnel en het Stationsplein aangelegd: de Tunnelweg, waar ook enkele bushaltes kwamen. De Leidsche Rijn werd bij de Tunnelweg en bij de Smakkelaarsbrug deels overkluisd.

De verbinding tussen de perrons van het Centraal Station werd tot dusver gevormd door een voetgangerstunnel uit 1904 bij de zuidgevel van het stationsgebouw. De combinatie van hoofdstation en Buurtstation maakte dat deze tunnel te klein was geworden. Er werd een tweede tunnel gebouwd.[68] Om de uitvoering in deze periode van materiaalschaarste te bespoedigen, stelde de NS alle benodigde ijzeren balken ter beschikking van de aannemer. Het seinhuis dat door Van Ravesteijn werd gebouwd aan

Bouw Noordertunnel bij het Centraal Station. De tunnel werd op 30 oktober 1948 in gebruik genomen. Foto Verz. J.G.C. van de Meene.

de westkant van het emplacement Noord, is nooit in gebruik genomen, omdat het Duitse bedieningstoestel tijdens en na de oorlog niet meer geleverd kon worden. In 1958 werd een nieuw seinhuis in gebruik genomen aan de kant van het Leidseveer (de oostzijde) iets ten noorden van de perrons van de Buurtsporen.[69] Beide seinhuizen zijn als gevolg van modernisering van de beveiliging weer verdwenen.

Volgens de planning moesten de werken in 1941 opgeleverd worden. Doordat op last van de bezetter de werkzaamheden aan de spoorwegwerken waren stopgezet en bovendien door de krappe materiaal- en bouwstoffenpositie in de eerste jaren van de wederopbouw zijn de werken ruim 10 jaar later voltooid dan gepland was.

Conclusie

De gemeente Utrecht slaagde er lange tijd niet in tot overeenstemming te komen met de spoorwegen over de vervanging van overwegen in cruciale wegverbindingen door onderdoorgangen. Het gemeentebestuur brak telkens weer, met de mogelijke oplossing binnen handbereik, de onderhandelingen af omdat het terugschrok voor de kosten. Daarnaast speelde mee, dat men de goede verstandhouding met de spoorwegmaatschappijen niet wilde verstoren. Door de vestiging van de hoofdkantoren in Utrecht en doordat de stad een spoorwegknooppunt was geworden, boden de spoorwegen veel werkgelegenheid. Pas nadat de spoorwegen rond 1928 kenbaar hadden gemaakt met uitbreidings- en verbouwingsplannen te willen beginnen, konden de plannen van de gemeente verwezenlijkt worden. Het wegverkeer kon de stad bereiken door

de ongelijkvloerse kruisingen; de groei van het aantal motorvoertuigen kon men echter onmogelijk voorzien toen de onderdoorgangen gebouwd werden, en in het kader van het verkeerscirculatieplan van de binnenstad werd de Daalsetunnel gebouwd.

De discussie over de beëindiging van het gemeentelijke trambedrijf – met daarin een actief aandeel van directeur Imelman van het stadstrambedrijf die anti-tram was – hield in dezelfde tijd de gemoederen bezig. Nadat het gemeentebestuur in 1924 het besluit had genomen om het trambedrijf niet meer uit te breiden maar stadsbussen te laten rijden die de tramlijnen niet mochten beconcurreren, waren de ontwikkelingen niet meer tegen te houden.[70] De kosten van de investeringen in het trambedrijf – zowel infrastructuur als materieel waren oud en versleten – waren slechts één argument. De kosten om nieuwe tramlijnen te leggen in de nieuwe onderdoorgangen deden de gemeenteraad definitief besluiten om de trams door bussen te vervangen. De publieke opinie werd gevoed door de subjectiviteit van de Utrechtse kranten en door negatieve ervaringen in de dienstverlening door het trambedrijf door materieeltekort. Bepaalde krachten in de gemeentepolitiek zouden deze subjectieve invloeden versterkt hebben. De besluitvorming rond dit onderwerp was hier en daar bepaald twijfelachtig en er hing een zweem overheen van subjectiviteit. De tram naar Zeist zou in 1939 worden vervangen door een busverbinding, maar de oplopende oorlogsdreiging en de mobilisatie voorkwamen dit, ongetwijfeld tot ongenoegen van de gemeente Utrecht die alle trams graag direct zag verdwijnen.[71]

De vervanging van de stadstrams door bussen is de dienstverlening aan het publiek ten goede gekomen. Door het verleggen van de route van een buslijn kon – en kan – nog beter worden ingespeeld op de behoeften van de reizigers. Het verliesgevende trambedrijf werd omgezet in een winst makend busbedrijf; in de jaren vijftig werd het busbedrijf voor het eerst verliesgevend door het teruglopen van de aantallen passagiers.

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
HSM	Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij
MESS	Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen
NCS	Nederlandsche Centraalspoorweg-Maatschappij
NRS	Nederlandsche Rhijnspoormaatschappij

Bronnen

HUA, Archief Gemeentebestuur van Utrecht 1911–1967, onderdeel Verkeer en Vervoer (GBU-VV).
HUA, Archief Nederlandse Spoorwegen: Bestekken MESS, 1865-1937.

Literatuur

100 Jaar, 1939 ▸ 100 Jaar Spoorwegen in Nederland, overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der spoorwegen in Nederland,

Utrecht, 1939.
Ankersmit, 1937 ▸ L.A.M. Ankersmit, `Wijziging van de spoorweginrichtingen ter verbetering van de verkeerstoestanden te Utrecht', *De Ingenieur*, 30-7-1937, V.45-55. KIvI.
Bardet, 1943 ▸ J.D.M. Bardet, 'Een eeuw spoorwegen in Utrecht', *Spoor- en Tramwegen*, 26, 18-12-1943.
Bardet, 1948 ▸ J.D.M. Bardet, 'Nieuwe personentunnel te Utrecht', *Spoor- en Tramwegen*, 1948, 261-262.
Bosman, 1993 ▸ F. Bosman, *De eeuw van de NBM*, Utrecht, 1993.
Marion, Van, 1999 ▸ L. van Marion, *Station Utrecht Maliebaan*. Uitgave Nederlands Spoorwegmuseum, 1999.
Meene, Van de, 1961 ▸ J.G.C. van de Meene, 'De geschiedenis van de spoorlijnen en stations in Utrecht' I, *Op de Rails*, 1961, 152-153.
Meene, Van de, 1962a ▸ J.G.C. van de Meene, 'De geschiedenis van de spoorlijnen en stations in Utrecht' II, *Op de Rails*, 1962, 3-8.
Meene, Van de, 1962b ▸ J.G.C. van de Meene, 'De geschiedenis van de spoorlijnen en stations in Utrecht' III, *Op de Rails*, 1962, 15-17.
Poll. Van, en Steinkamp, 1999 ▸ H. van Poll en B. Steinkamp, *Vervlogen stoom, de Nederlandsche Spoorwegen in de periode 1921–1940*, Den Bosch, 1999.
Ravesteijn, Van, 1941 ▸ S. van Ravesteijn, 'De verbouwing van station Utrecht CS', *Spoor- en Tramwegen*, 2, 18-1-1941.
Reeskamp, 1948 ▸ J.H.E. Reeskamp, 'Paardentram, Electrische Tram en Autobus', *Spoor- en Tramwegen*, 1948, 164-170.
Steenmeijer, 1986 ▸ A. Steenmeijer, *De Gemeentetram Utrecht*, Schoorl, 1986.
Veenendaal, 1998 ▸ A.J. Veenendaal jr, *De ijzeren weg in een land vol water*, Amsterdam, 1998.
Velthuis, 1980 ▸ M.R.A. Velthuis, *Van De Dion Bouton naar DAF-standaard*, Zaltbommel, 1980.
Verslag, 1906 ▸ Verslag der Staatscommissie om te onderzoeken op welke wijze de spoorwegen, de gewone wegen en de waterwegen in en rondom Utrecht zouden behooren te worden gewijzigd. Den Haag 19-6-1906. Bibliotheek Nederlands Spoorwegmuseum, Utrecht.
Verslag, 1934 ▸ Verslag van de Commissie voor de verbetering van de spoorwegtoestanden te Utrecht. Den Haag 12-2-1934. Bibliotheek Nederlands Spoorwegmuseum, Utrecht.

Noten

* Mijn speciale dank gaat uit naar mevrouw B. Receveur van de Bibliotheek van het Nederlands Spoorwegmuseum voor de bruikleen van enkele rapporten en inzage in andere bronnen, de zaalmedewerkers van Het Utrechts Archief voor raad en daad bij het archief-onderzoek, Rijkswaterstaat directie Utrecht voor het reproduceren van kaartmateriaal en Cees van de Meene voor fotomateriaal en goede raad.

1. Meene, Van de, 1961, 152-153.
2. Verslag, 1906.
3. Meene, Van de, 1962a, 3-8.
4. Meene, Van de, 1962b, 15-17.
5. Marion, Van, 1999.
6. J.N. van der Meulen, 'Oosterspoorweg moet wijken', *Maandblad Oud-Utrecht*, 72 (1999) 52-99.
7. Marion, Van, 1999.
8. Verslag, 1906.
9. Rekest nr. 82 F d.d. 18-2-1902 van B&W van Utrecht aan de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, doorgestuurd aan de HSM, HUA.
10. Idem.
11. Verslag, 1906.
12. HUA, GBU-VV.
13. Bardet, 1943.
14. Ankersmit, 1937.
15. Verslag, 1934.
16. Ankersmit, 1937.
17. Brief d.d. 9-11-1934 nr. 141/4/34 O.W. van B&W van Utrecht aan Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht. HUA.
18. Onteigeningswet 28-8-1851, toegevoegd Titel II A d.d. 4-4-1935. Editie Schuurman & Jordens. Zwolle, 1994.
19. HUA, Archief NS: Bestek nr. 1696 SS wegens het verhogen van een gedeelte spoorweg Utrecht – Arnhem – 's-Hertogenbosch en aansluitend gedeelte emplacement Utrecht CS, tweede gedeelte. Aanbesteed 17-11-1936.
20. De eerste elektrische trein in Nederland reed op 1 oktober 1908 van Rotterdam Hofplein naar Den Haag H.S. (100 Jaar, 1939, 144). op 1 mei 1909 ook naar Scheveningen De gebruikte stroomsoort, 10.000 volt éénfase-wisselstroom, bleef tot deze lijn beperkt; de later geëlektrificeerde baanvakken werden voorzien van 1500 volt gelijkstroom. Op 1 oktober 1927 werd het baanvak Haarlem – Rotterdam voor elektrische tractie geopend; in de jaren die volgden, werden meer steden in Noord- en Zuid-Holland bereikbaar per elektrische trein. Vanaf 6 oktober 1935 kon men met elektrische treinen van Alkmaar naar Dordrecht reizen.
21. Ankersmit, 1937.
22. Uitnodiging NS d.d. 28-3-1938 aan B&W van Utrecht. HUA, GBU-VV.
23. Spoor- en Tramwegen 22, 25-10-1941.
24. Ankersmit, 1937.
25. HUA, Archief NS: Bestek nr. 1663 SS voor het wijzigen van sporen en wissels, het dichten van de onderdoorgang "Uit en In", het wijzigen der perrons, het verplaatsen van waterkranen en bijkomende werken te Utrecht. Aanbesteed 22-10-1935. *Spoor- en Tramwegen*, 23, 5-11-1935.

26. *Spoor- en Tramwegen*, 26, 22-12-1936.
27. HUA, Archief NS: Bestek nr. 1692 SS voor het maken, leveren, stellen en verven van de bovenbouwen van de onderdoorgangen voor Albatrosstraat en Bleekstraat. Aanbesteed 6-11-1936; Bestek nr. 1696 SS wegens het verhogen van een gedeelte spoorweg Utrecht – Arnhem – 's-Hertogenbosch en aansluitend gedeelte emplacement Utrecht CS, tweede gedeelte. Aanbesteed 17-11-1936.
28. *Spoor- en Tramwegen*, 10, 10-5-1938.
29. HUA, Archief NS: Bestek 1697 SS voor het wijzigen en verlengen van de overbruggingen over de Leidsche Weg en de Leidsche Rijn en het maken van het westelijke gedeelte van een tunnel bij de Kanaalstraat aan de noordzijde van station Utrecht CS met bijkomende werken. Aanbesteed 19-1-1937. *Spoor- en Tramwegen*, 3, 2-2-1937.
30. *Spoor- en Tramwegen*, 3, 1-2-1938.
31. *Spoor- en Tramwegen*, 6, 18-3-1939.
32. HUA, Archief NS: Bestek 8 NS voor het vernieuwen van een gedeelte van de overbrugging van de Leidsche Rijn, het wijzigen van een gedeelte van de voetgangerstunnel in de Leidsche Weg en het wijzigen van een gedeelte van de bruggen over de hooge en lage rijwegen van de Leidsche Weg. De tunnel moest worden verlengd terwijl het verkeer doorging. Auto- en tramverkeer mochten niet gehinderd worden en omleiding was niet mogelijk, want de overweg in de Vleutenseweg was op 31-3-1937 opgeheven. De voetbrug naast de overweg werd op 25-4-1937 gesloopt. *Spoor- en Tramwegen*, 4, 15-2-1938.
33. *Spoor- en Tramwegen*, 26, 23-12-1939.
34. Bestek nr. 84 NS voor het maken van het derde (laatste) gedeelte van de onderdoorgang Kanaalstraat, het opruimen van de bestaande onderdoorgangen in de hooge en lage rijwegen van de Leidsche Weg en het opruimen, wijzigen en maken van perrons met overkappingen op station Utrecht CS met bijkomende werken. Aanbesteed 5-12-1939. *Spoor- en Tramwegen*, 26, 23-12-1939.
35. HUA, Archief NS: Bestek 45 NS voor het maken, leveren, stellen en verven van twee bruggen voor enkelspoor over de Amsterdamsche Straatweg in de lijn Utrecht – Amersfoort, aansluitende bij het emplacement Utrecht CS. Aanbesteed 8-11-1938. *Spoor- en Tramwegen*, 24, 22-11-1938.
36. *Spoor- en Tramwegen*, 14, 6-7-1940, en 20 d.d. 28-9-1940.
37. Meene, Van de, 1961.
38. Bardet, 1943.
39. *Spoor- en Tramwegen*, 10, 11-5-1937.
40. HUA, Archief NS: Bestek 1693 SS voor het verbouwen en uitbreiden van het hoofdgebouw, het maken van een ondergrondse rijwielstalling, een nieuwe uitgang en drie winkeltjes op het station Utrecht CS. De verbouwing geschiedde in fasen, om het publiek en de dienstuitvoering zo weinig mogelijk te hinderen. De wachtkamers waren het eerste gereed, de plaatskaartenloketten het laatste. Aanbesteed 3-11-1936. Spoor- en Tramwegen 23, 10-11-1936.
41. Ankersmit, 1937.
42. Het nieuwe stationsgebouw Utrecht CS, in Spoor- en Tramwegen 4, 14-2-1939.
43. Bardet, 1943.
44. *Spoor- en Tramwegen*, 1, 3-1-1939.
45. Extra Editie *Utrechtsch Nieuwsblad*, zondag 18-12-1938.
46. Ravesteijn, Van, 1941.
47. Velthuis, 1980, 17-18.
48. Brief d.d. 4-2-1935 van Gemeentewerken Utrecht aan B&W van Utrecht. Brief d.d. 21-2-1935 van B&W aan Gemeentelijk Gas-, Electriciteits- en Trambedrijf Utrecht (GETU). HUA, GBU-VV.
49. Brief d.d. 16-4-1935 van GETU aan Gemeentewerken Utrecht. HUA, GBU-VV.
50. Brief d.d. 6-6-1935 van GETU aan Gemeentewerken Utrecht en antwoord d.d. 19-7-1935. HUA, GBU-VV.
51. *Utrechtsch Nieuwsblad* d.d. 15-3-1937.
52. *Utrechtsch Nieuwsblad* d.d. 28-8-1937.
53. *Utrechtsch Nieuwsblad* d.d. 10-5-1937.
54. Steenmeijer, 1986.
55. Reeskamp, 1948.
56. Overeenkomst d.d. 24-2-1936 tussen Staatsspoorwegen, Minister van Waterstaat en gemeente Utrecht betreffende verbetering spoorweg- en verkeerstoestanden te Utrecht. HUA, GBU-VV.
57. Brief d.d. 17-4-1937 van Gemeentewerken Utrecht aan B&W. HUA, GBU-VV.
58. Gedrukte Verzameling 1939 nr. 271 d.d. 9-11-1939. HUA, GBU-VV.
59. Brief d.d. 26-5-1934 van Gemeentewerken Utrecht aan B&W. HUA, GBU-VV.
60. Gedrukte Verzameling 1935 nr. 39 d.d. 15-2-1935. HUA, GBU-VV.
61. HUA, GBU-VV.
62. Gedrukte Verzameling 1935, nr. 39 d.d. 15-2-1935. HUA, GBU-VV.
63. Brief Minister van Financiën d.d. 13-5-1936 aan B&W van Utrecht. HUA, GBU-VV.
64. Brief van B&W van Utrecht d.d. 31-1-1936 aan de Minister van Financiën. HUA, GBU-VV.
65. Brief d.d. 14-10-1948 van Gemeentewerken aan B&W van Utrecht. HUA, GBU-VV.
66. Proces-verbaal van aanbesteding van bestek nr. 22 G.W. 1949, aanbesteed 3-10-1949. HUA, GBU-VV.
67. Brief NS d.d. 8-5-1952 aan Gemeentewerken Utrecht. HUA, GBU-VV.
68. Bardet, 1948.
69. *Spoor- en Tramwegen*, 1958. 290-291 en 424.
70. Velthuis, 1980, 7.
71. Bosman, 1993, 41.

Kroniek
over het jaar
2003

Samengesteld door

Th. A. M. Claerhoudt-van Helfteren

JANUARI

11 ▶ De Universiteit van Utrecht heeft docente culturele antropologie mevrouw G. Steenbeek gekozen tot docent van het jaar. De studievereniging voor culturele antropologie Djembé noemt haar enthousiast en gedreven.

27 ▶ Persfotograaf Robin Utrecht wint de Zilveren Camera voor de beste nieuwsfoto van 2002 in de categorie Landelijk nieuws.

31 ▶ De traditionele rouwkraam voor een overleden marktkoopvrouw is ingericht voor mevrouw C.J. Kokmeijer-Brinkert, die bijna 25 jaar op het Vredenburg en op de markt van Overvecht haar waar aan de man bracht.

FEBRUARI

3 ▶ De op 5 juni 1935 in Utrecht geboren musicus en componist Peter Schat overlijdt in Amsterdam.
De zeilmakerij en groothandel Lammerts van Bueren viert het 150-jarig bestaan. H. Ellenbroek heeft de geschiedenis van het bedrijf beschreven.

7 ▶ De 102 jaar oude slagerij Rodenburg, nu in Overvecht, mag voortaan het predikaat 'hofleverancier' voeren.

9 ▶ Prof. dr. M. van Rossem houdt de tweede Karel de Vijfdelezing. Zijn thema is 'De Bush-doctrine en Karel V. Regressie en preventie in de 16de en 21ste eeuw'.

22 ▶ Het 130 jaar oude orgel van de Josephkerk op de Draaiweg, vervaardigd door Friedrich Meyer, wordt rijksmonument.

23 ▶ De Antoniuskerk in de wijk Lombok viert het 100-jarig bestaan met teksten uit de heilige boeken van christenen, moslims en hindoes, waarna een multiculturele markt wordt gehouden.

26 ▶ Prinses Máxima brengt een bezoek aan de Kanaalstraat in de wijk Lombok in het kader van haar kennismaking met de Nederlandse samenleving.
De Utrechtse kunstenares Nynke Meijer krijgt de Gouden Letter voor haar boek Jan Palach. De prijs, die veel aanzien heeft, wordt jaarlijks uitgereikt aan de best verzorgde uitgave.

MAART

3 ▶ De Britse platenmaatschappij Decca sluit een exclusief contract met de violiste Janine Jansen uit Soest, die in 1999 is afgestudeerd op het Utrechts conservatorium.

4 ▶ Wethouder Lenting geeft het startsein voor het opgraven van het Romeinse schip bij

Veldhuizen (Leidsche Rijn). Het nog vrijwel intacte, 21 meter lange schip stamt uit de tweede eeuw na Christus. De opgraving is te volgen op internet.

6 ▶ In de Dom wonen koningin Beatrix en prinses Máxima de instelling bij van de Prins Clausleerstoel aan de Universiteit van Utrecht. Als eerste bekleder van de Prins Claus Chair in Development and Equity wordt dr. S. Mansoob Murshed geïnstalleerd. Tegelijkertijd ontvangt dr. Enrique Iglesias, president van de Inter-American Development Bank, een eredoctoraat.

10 ▶ Bij de viering van het 250-jarig bestaan van Douwe Egberts trekken schoolkinderen uit Utrecht en Joure met door henzelf beschilderde, reusachtige koffiekoppen in optocht door de stad.

15 ▶ De sigarenwinkel van Ben van Leur in de Nachtegaalstraat sluit na 70 jaar voorgoed de deuren.

19 ▶ De hoedenwinkel Jos van Dijck viert het 80-jarig bestaan in de Bakkerstraat met korting op de artikelen.

20 ▶ Ter gelegenheid van de 367ste dies natalis van de Universiteit van Utrecht worden eredoctoraten verleend aan onder anderen mevrouw E. Ostrander, genetica-oncoloog, de wiskundige A. Weinstein en de biomedisch onderzoeker T. de Lange.

APRIL

2 ▶ Het Internationaal Scholieren Concert, georganiseerd door het Stedelijk Gymnasium, vindt voor de eerste maal plaats. Het concert is ontstaan uit samenwerking met gymnasia uit onder andere Hongarije, Oostenrijk en Tsjechië.

3 ▶ Tijdens de feestelijke jubileumreceptie naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van het Werftheater is oprichtster Yvonne Groeneveld benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

24 ▶ Bij werkzaamheden achter het huis op de westelijke hoek Brigittenstraat en Nieuwekamp zijn de funderingen van het koor van een kapel behorende bij het Driekoningenconvent uit de 15de eeuw gevonden.

MEI

4 ▶ De 'eerste steen' voor de bouw van drukkerij Lumax in de wijk Ondiep in 1918 is teruggevonden door Jan Kocken, kleinzoon van oprichter Jan Oosterbaan.

13 ▶ Kastelein Bu Cats van het café De Wittevrouwenpoort krijgt uit handen van burgemeester Brouwer-Korf de Speld van de Stad Utrecht.

15 ▶ Achter het huis Nieuwegracht 34 zijn bijzondere tufstenen resten gevonden in een

oude huistoren. Bij de Abstederbrug zijn delen van de oude Servaastoren en de stadswal uit de 14de eeuw opgegraven.

22 ▶ Plaatsvervangend districtschef F.J. van den Berg van politiebureau Paardenveld ontvangt de Burgemeesterspenning. Verloskundige dr. Rita Iedema van Medisch Centrum Utrecht krijgt de Boerhaveprijs. De prijs is een jaarlijkse, interne onderscheiding van het UMC en bestaat uit een kunstwerk en een bedrag van 500 euro dat door de prijswinnaar aan een goed doel wordt gegeven.

23 ▶ Het Utrechtse Statenjacht, replica van een schip uit 1746, wordt te water gelaten in de Veilinghaven.

27 ▶ Wethouder Verhulst neemt in Veldhuizen (Leidsche Rijn) het kunstwerk 'Bloei' in ontvangst, een cadeau van de projectontwikkelaars die Veldhuizen hebben gebouwd.

27 ▶ Wethouder Van Zanen onthult een replica van de Steen van Vechten op de Koningsweg. De steen, een zogeheten wij-altaar uit de Romeinse tijd, is in 1869 bij de bouw van Fort Vechten gevonden en overgebracht naar het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden. De vertaling van de Latijnse inscriptie is: "Aan de godin Viradedis hebben de burgers van Tongeren de schippers die te Vechten wonen hun gelofte ingelost, gaarne en met reden".

JUNI

2 ▶ Het Stichts Dierenasiel opent een nieuw gebouw op de Koningsweg. Het asiel biedt plaats aan 85 zwerfhonden en 150 zwerfkatten.

7 ▶ De herdenking van 150 jaar herstel van de r.-k. bisschoppelijke hiërarchie bereikt haar hoogtepunt in een grote, landelijke manifestatie in de Jaarbeurs.

12 ▶ De renovatie van het rosarium in de Prinsesselaan is na plaatsing van een nieuw hek voltooid. De 90 jaar oude rozentuin, één van de oudste in ons land, wordt door wethouder Van Zanen heropend.

14 ▶ Voor zijn langdurende inzet als vrijwilliger op kerkelijk en maatschappelijk terrein is de heer A.L.J. Goedemans benoemd tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau.

25 ▶ De Prins Clausbrug over het Amsterdam-Rijnkanaal officieel geopend door prinses Máxima. Het ontwerp van de brug is van de architect Ben van Berkel.

26 ▶ Ter gelegenheid van de sluiting van het 120 jaar oude Niels Stensencollege is de minister van Onderwijs aanwezig om de laatste diploma's uit te reiken.

28 ▶ De in Utrecht gevestigde, 25 jaar oude Zonnewijzerkring doet de stad drie zonnewijzers cadeau die geplaatst zijn in de Domtoren, in de Oude Hortus en tegen de gevel van de Buurkerk. Ze worden onthuld door burgemeester Brouwer-Korf.

JULI

5 ▶ De damesmodewinkel Maison de Bonneterie in de Nachtegaalstraat sluit de deuren bij gebrek aan opvolging. Het modehuis werd in 1900 opgericht door mevrouw Van den Berg en haar twee zoons.

11 ▶ Het Vliegermonument in de wijk Zuilen is na herstel door wethouder Van Zanen samen met tien buurtbewoners onthuld. Het werd in 1938 geplaatst als eerbewijs aan de pioniers van de Nederlandse luchtvaart.

AUGUSTUS

8 ▶ In het Educatorium in het Universiteitscentrum komen 250 geologen uit de hele wereld voor een internationaal congres bijeen.

15 ▶ Ter gelegenheid van de twintig jaar oude vriendschapsband tussen Utrecht en León brengt burgemeester Brouwer-Korf een bezoek aan de Nicaraguaanse stad.

16 ▶ De gemeente Utrecht , die al tien jaar een stedenband met Brno onderhoudt, gaat geld inzamelen om te helpen bij de restauratie in die stad van de Villa Tugendhat uit 1929, die een wereldmonument is.

26 ▶ Vier reusachtige, 200 jaar oude, Hollandse lindebomen op het landgoed Amelisweerd worden drastisch gesnoeid. Bij goed onderhoud kunnen de bomen 450 jaar oud worden.

20 ▶ De Utrechtse hoogleraar J.L. Luiten ontvangt de Spinozaprijs, onder meer voor het op de kaart zetten van de complete Nederlandse economische geschiedenis. Deze hoogste Nederlandse wetenschappelijke onderscheiding is nog aan drie andere wetenschappers uitgereikt.

SEPTEMBER

4 ▶ De heer Romke de Waard, oprichter van het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement, overlijdt op 84-jarige leeftijd.

5 ▶ Wethouder Van Zanen opent een kleine tentoonstelling in het Centraal Museum ter gelegenheid van de vondst van een unieke, gouden ring van grote waarde uit omstreeks 1500 bij archeologisch onderzoek in een beerput van het voormalige Brigittenklooster.

9 ▶ Het Spoorwegmuseum sluit voor een grootschalige renovatie. De replica van de oudste locomotief ('De Arend') gaat op een dieplader naar een NS-loods in Amersfoort.

12 ▶ Op 91-jarige leeftijd overlijdt de Utrechtse bokser en arbiter Ben Bril. Bril was tien-

voudig nationaal titelhouder weltergewicht en deelnemer aan de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam.

13 ▶ In aanwezigheid van koningin Beatrix en Francesco Marchisano, voorzitter van het kerkelijk erfgoed in Rome en aartspriester van de Sint-Pieter, wordt in het Catharijneconvent de tentoonstelling "Pracht en Praal uit het Vaticaan" geopend.

11 ▶ Prof. dr. C. de Jager, hoeder van de Utrechtse sterrenwacht Sonnenborgh, krijgt de Zilveren Medaille van de Stad uitgereikt door burgemeester Brouwer-Korf.

14 ▶ Bewoners van de Margarethenhof op het Jansveld hebben in aanwezigheid van de burgemeester een luidklok overgedragen aan het Utrechts Monumentenfonds.

15 ▶ Precies 150 jaar nadat koning Willem III de eerste steen legde voor een astronomisch observatorium, is een nieuwe fase van Museum Sonnenborgh aan de rand van de zuidelijke binnenstad ingeluid. De nieuw ingerichte Meridiaanzaal is in gebruik genomen en het bestuur geïnstalleerd.
De schrijver, dichter en beeldhouwer Jan Wolkers opent de nieuwe locatie van de Stichting Literaire Activiteiten Utrecht (SLAU) in de Winkel van Sinkel.

25 ▶ De heer Louis Hartlooper legt de eerste steen van de verbouwing van het voormalige politiebureau Tolsteeg op het Ledig Erf. Het gebouw wordt een film- en cultureel centrum.

OKTOBER

1 ▶ Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de ijssalon Venezia, de oudste ijssalon van Nederland, krijgt de familie De Lorenzo als waardering de Penning van de Kamer van Koophandel uitgereikt.
Frater Frits Stevens van de Congregatie van de Fraters van Utrecht verlaat na bijna veertig jaar als laatste frater het onderwijs. Hij werkte aan de Kranenburgschool, voorheen de St. Bernulphusschool.

3 ▶ Wethouder Gispen verricht de officiële opening van het gezondheidscentrum in de Händelstraat in Oog in Al.
Bij haar afscheid als directrice van het VVV ontvangt mevrouw J.C. Wieringa de Speld van de Stad Utrecht.

10 ▶ Café Van Wegen in de Lange Koestraat viert het 120-jarig bestaan met een feestje. Burgemeester Brouwer-Korf en Anton Geesink komen met vele anderen de familie Veerman-van Wegen feliciteren.

29 ▶ In het winkelcentrum Kanaleneiland zet burgemeester Brouwer-Korf officieel het systeem voor cameratoezicht in werking.

30 ▶ Tijdens de afscheidsceremonie van de heer J. Veldhuis als voorzitter van het college van bestuur van de Universiteit van Utrecht, worden hem in de Domkerk enkele hoge onderscheidingen uitgereikt. Behalve de Gouden Erepenning van de Stad

Utrecht en de Erepenning van de Provincie Utrecht krijgt hij de hoogste onderscheiding van de universiteit van Coimbra (Portugal).

31 ▶ In navolging van Maarten Luther, die in 1517 zijn 95 stellingen op de kerkdeur in Wittenberg spijkerde, zijn kopstukken van alle Utrechtse onderwijsniveaus, gemeente en bedrijfsleven bijeen om hún zeven stellingen aan een deur van de Dom te bevestigen.
De bedoelingen van het Utrechts Onderwijs Offensief zijn samengevat in de leuze "Eruit halen wat erin zit".

NOVEMBER

2 ▶ Kardinaal Simonis wijdt op de r.-k. begraafplaats Sinte Barbara een monument in ter nagedachtenis aan allen die hier sinds 1875 zijn begraven. Het monument, ontwerp van de beeldhouder Stef Stokhof de Jong, richt de aandacht speciaal op de anoniem begraven, ongedoopte kinderen.

4 ▶ Vrijwilligers van de Stichting Zuilen Vecht ontdekken in de archieven van de Universiteit van Wageningen de originele tekeningen van de tuin van het voormalige gemeentehuis van Zuilen. De tuin is een ontwerp van de tuinarchitect Leonard Springer (1855-1940) en past in het historische rijtje unieke groengebieden in Utrecht, waaronder het plantsoen van Zocher en het Wilhelminapark en het Julianapark, van resp. H. en L.W. Copijn.

7 ▶ Bij de verbouwing van de lampenwinkel De Duif in de Lijnmarkt wordt in de middeleeuwse kelder een uit het einde van de 18de eeuw daterende toiletpot opgegraven. Het is een van de eerste watergespoelde en stankafsluitende wc's en wordt achter glas tentoongesteld.

9 ▶ De opvallende Basketbar in de Leuvenlaan (Uithof) wordt door een vakjury de Rietveldprijs, een tweejaarlijkse architectuurprijs, toegekend. De bar is een ontwerp van het Amsterdamse bureau NL-architects. De publieksprijs gaat naar het woonhuis op de hoek van de Drift en de Kromme Nieuwegracht, ontwerp van het Utrechtse bureau Sluimer en Van Leeuwen.
De Utrechtse kathedrale Sinte-Catharinakerk viert de voltooiing van een langdurige verbouwing.

27 ▶ Mevrouw Marlou Schrover wint de Prof. dr. Van Winterprijs met haar boek "Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse migranten in Utrecht in de negentiende eeuw". Deze bijzondere tweejaarlijkse prijs op het terrein van de locale en regionale geschiedenis wordt uitgereikt door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur in Utrecht.

DECEMBER

3 ▶ Het Historisch Nieuwsblad roept de Utrechtse hoogleraar dr. Maarten van Rossem uit tot historicus van het jaar.
In Zuilen is een replica van de klok geplaatst die tot veertig jaar geleden het straatbeeld van Oud-Zuilen mede bepaalde. De oorspronkelijke klok werd in de jaren twintig geplaatst toen op de Amsterdamsestraatweg de tram begon te rijden. De plaatsing van de klok is een initiatief van de Werkgroep Directe Voorzieningen van de gemeente.

6 ▶ De Utrechtse boekhandel Broese bestaat 250 jaar. In 1753 vestigde Dirk Kemink zich als drukker en boekhandelaar. J.G. Broese opende in 1843 een boekhandel op de Steenweg. In 1972 fuseerden de twee bedrijven tot Broese Kemink. Na de verhuizing naar het voormalige pand van V & D op de Stadhuisbrug was het de grootste boekhandel van Europa. Later werden de boekhandels Stam, Dekker & Van de Vegt en Wristers aan het bedrijf toegevoegd.

11 ▶ Na veertig jaar onderhandelen vieren gereformeerden, hervormden en lutheranen hun samengaan in de Protestantse kerk in Nederland. Bij de plechtigheid in de Dom zijn behalve koningin Beatrix en de heer Staal, commissaris van de provincie, ook burgemeester Brouwer-Korf en kardinaal Simonis aanwezig.

15 ▶ Om 9u25 vertrekt de eerste trein van het Centraal Station naar Leidsche Rijn. Van station Terwijde zal tweemaal per uur een trein in de richting van het Centraal Station vertrekken.

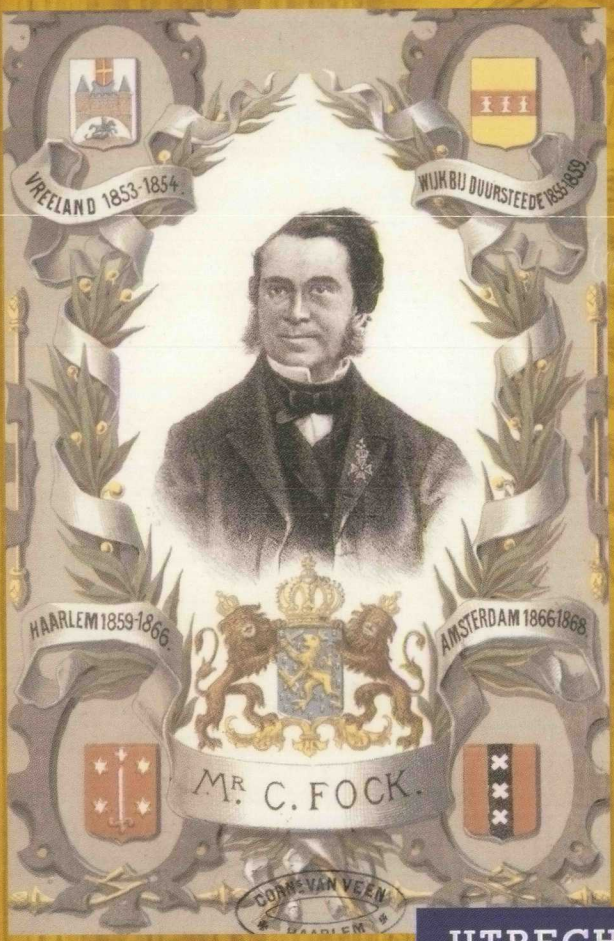

UTRECHT

op 3 na de grootste stad van Nederland maakt zich **onsterfelijk belachelijk** door de bioscoop in de politiek te betrekken; want de stemming wees uit, dat deze zuiver rechts tegen links was.